

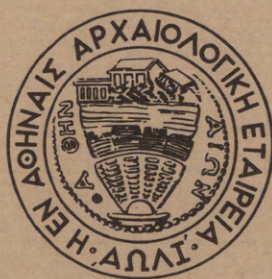
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

148

2009

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2009

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2009

Τόμος 148 (2009)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3609689 - secr@archetai.gr - www.archetai.gr

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

148
2009

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. A. Papapostolou:	Mosaics of Patras. A review	1-84
Katie Demakopoulou - Olga H. Krzyszkowska:	A "new" hippopotamus tusk from Mycenae	85-95
Νικολάου Κατσικούδη:	Πύρρος βασιλεὺς ἡγήτωρ	97-120
Μέλπωσ Ἰ. Πωλογιώργη:	Ἐπιτύμβια μνημεῖα μὲ κυνηγόσκυλα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα	121-136
Ὀλγας Ε. Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ:	Ταφικὸ μνημεῖο κόρης σὲ κάλπιδα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Kassel	137-156
Ἑλληάννας Γ. Ραυτοπούλου:	Σκέψεις πάνω σ' ἓνα ἔλασμα τῆς ὕστερης φάσης τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ	157-172
Σωκράτη Σ. Κουρσούμη:	Ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη ὀπλίτη ἀπὸ τὴν Τραχήλα τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης	173-181
Ἡλία Κ. Σβέρκου - Κατερίνας Τζαναβάρη:	Νέα ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπὸ τῆ Λητῆ	183-221
Ἐφης Καράντζαλη:	Νέες θέσεις μυκηναϊκῶν νεκροταφείων στὴ νότια Ρόδο	223-274

MOSAICS OF PATRAS

A REVIEW

GENERAL REMARKS

The scholars who have studied Greek mosaics of Roman times have tried to sketch local characteristics that indeed exist, but do not belong exclusively to specific centres.¹ The local "workshop" conceived as an artistic school with a special style that can be clearly discerned and distinguished from that of other local "workshops", moreover, is not yet within our grasp as an historical fact. In any case, it appears that in the study of the art of mosaics this distinction would, to an extent, be difficult to make.

Groups of mosaic artisans, carrying with them their "pattern-books" travelled according to demand and opportunity for work, to nearby places or further afield. There will, in addition, have been exchange of technicians from group to group. This meant the spreading and interchange of experience, inevitable shared influences and cross-currents. Decorative elements are easily circulated and they are constantly somewhat varied while similar motifs may be produced by different workshop groups. Moreover, general principles of composition can develop in common or they may be similar in different circles of the Roman world. We must take into consideration, however, that the travelling groups of artisans will have had a permanent establishment, that is their local workshop. It would indeed be especially significant if we managed to trace the features of stable traditions, which at times are inherited even as artistic and technical "secrets" that last for generations, together with the changes in style of each period.

As has been observed, mosaic remained free of state and religious manipulation.² Individual and local preferences are determined by artistic and decorative tradition, the aesthetic to which local society was tuned, its conservatism or progressiveness and the economic power of customers. No less, the mythical and historic past could well affect the iconography of the mosaics. The individuality of the designer-painter, the artistic level, the inventiveness and connection with the style of the epoch, all were determining factors in the

---

I thank most warmly Dr Miriam Caskey for the translation of this text and Ilektra Andreadi for her editorial assistance.

1. The treatises on Greek mosaics of the Roman period have been focused on typological classification with similar results. While the classification and the history of some of the decorative themes are easily

compiled, the arrangement of principles of composition into general types applying to all Greece does not hold. See the most acknowledged studies: Waywell 1979, Bruneau 1981, Hellenkemper Salies 1986, Dunbabin 1999, 209 etc.

2. Bruneau 1981, 323. Dunbabin 1999, 209.

style, just as were the qualities of the separate artisans and their tendencies that could be expressed in the same unit of mosaics or on the same floor. As a result, many different factors, some quite unexpected, are interlaced in the creation of a mosaic, from the levels of cultural, social and economic standing and from the sphere of personal peculiarity.³ For this reason, a scholarly approach to mosaic has its own methods.

It has become more and more apparent that the favourite decorative themes in the Greek mosaics of the period of Roman domination have a previous history in their own land. Mosaic in Greece from the second quarter of the 1st century B.C. went into almost total decline. Even so, the art of weaving rugs and other products, will have continued and it will have firmly preserved the Hellenistic decorative tradition. Hellenistic decorative themes and compositional structure will, to an extent, have been familiar. Moreover, especially in the old eastern Hellenistic kingdoms, the workshop tradition of the mosaic maker will have been alive. In cities that had direct ties with the Romans, many Hellenistic elements will have reappeared by way of Italy.

Only with the documentation and publication of all the mosaics of Greece by sites (difficult enough to tame and to study and even more so because the finds are increasing) can there be a more systematic discussion about the relations of the Greek centres to each other and with Italy and many other regions of the Roman world.

The earliest floor mosaics in the city of Patras that belong to the new era, the Imperial period, appeared practically a century after the Romans were established.⁴ Although Patras saw significant development during Hellenistic times, especially from the middle of the 2nd

3. For the related themes see Bruneau 1984, Donnerer 1989, Schmelzeisen 1993, 135 f., Donceel-Voute 2001, 515.

4. The comments that follow concern a large number of the representative and relatively well preserved mosaics. There are brief notices in the *Chronika* of the *Deltion* from 1970-1983 (and see *BullAIEMA* 12). The present presentation, however, does not resolve all the questions and it must be considered a preliminary publication on the occasion of the Symposium, *Patrasso colonia di Augusto e le trasformazioni culturali, politiche ed economiche della Provincia di Acaia agli inizi dell'età imperiale romana*, Patrasso 23-24 Marzo, 2006. It is a first general description and organisation. We propose to follow this with a publication of the entire body of material in conjunction with the buildings to which the floor mosaics belonged. The present text is as it was composed for the Symposium. For reasons of economy in the report, the descriptions are not exhaustive, following for the geometrical decoration primarily the descriptions in Balmelle *et al.* I and II (2002). Systematic references to the colours and to

technical matters will be given when the mosaics are again accessible, since the available photographs are insufficient. The sherds and coins collected from beneath the flooring are helpful to an extent for the chronology, but this work has been done only partially. This will be reviewed when these, especially the sherds, have all been located in the storerooms of the Patras Museum, in which there have been many rearrangements over the past twenty-five years. I thank Adamantia Vasilogambrou, Maria Athanasiou, Georgia Alexopoulou, Erophile Kolia for all their pains to "refind" sherds and coins in the Museum. Many of the mosaics that are included here have undergone conservation while the special conservation team was working in the Patras Museum (N. Kalliontzis, P. Pavlopoulos, V. Anastoulis, C. Gatsis and the late Th. Christopoulos). The drawings published here are by Nikolaos Kalliontzis and Maria Petropoulou. Lena Christopoulou helped me in the Photographic Archive. I thank them all. I am grateful to Zoe Aslamatzidou, the Director of the Ephorate, for providing me with some new photographs.

century B.C. on, to date no mosaic floors of this period have been recovered.⁵ Moreover, throughout Greece, particularly after the devastation of Delos in 88 and 69 B.C., cultivation of this craft was interrupted. Mosaic workshops will have been very rare if not altogether abandoned.⁶ It is thus plausible to attribute the first mosaics made in Patras to the Romans and to assume that in the beginning Italian groups of artisans will have been working here. From this viewpoint, it is of interest to see how the mosaic is accepted in Patras, whose citizens were Greeks and Romans, and to examine how this adjustment has been developed and continued.

At the time when mosaics appeared in Patras, the black and white mosaic held sway in Italy (1st century and first half of the 2nd century A.D.); the style was the result of a development that had begun in the 2nd century B.C.⁷ Of significance for this course of development was the production of *opus signinum*, while as early as the 2nd and beginning of the 1st century B.C., the influence of Hellenistic mosaic as we know it in Delos,⁸ was felt in Italy. There are central “emblems”, Hellenistic decorative themes rendered in some cases in perspective, undulating bands, guilloches, maeanders, scrolls, shields of radiating triangles or scales, cubes in perspective.⁹ At around the same time the first black and white decorations, comprising initially simple, limited black designs on a white ground, increase and from the end of the 1st century B.C. become more complicated.¹⁰

Many geometric motifs used in the black and white Italian mosaics, as well as schemes of composition, appear to be purely Italian. Their origin has been accurately attributed by Hellenkemper Salies to plaster coffered ceiling ornamentation and wall decorations (for example Casa del Criptoportico, house of Cuspio Pensa at Pompeii). Initially the patterns are square, later on hexagonal and rhomboid. The development of the floors soon becomes independent and its individuality advances chiefly in its principles of composition. Yet also in Greek mosaic and as early as the 4th century B.C., the influence of coffered ceilings has been noted by Barbet and Guimier Sorbets, for example in the “House of the Mosaics” at Eretria.¹¹

The Greek mosaic makers show a selective tendency in their acceptance of Italian themes and schemes of composition; there is a variety of preference and, indeed, differences from

5. There is information to the effect that years ago a 4th century B.C. mosaic floor, signed by the mosaicist, was discovered at Psilalonia by the Ephorate. The information, however, was not submitted for the yearly *Chronika* of the *Deltion* of the Service. This revelation, indeed, shows that the art of mosaic was not unknown in Patras before the installation of the Romans. The fact, however, that other Hellenistic or earlier mosaics have not surfaced during the extensive excavations in the centre and periphery of the ancient city, indicates at least that we should not expect any significant production during those years.

6. See Dunbabin 1999, 209 f.

7. Salies 1974, 18 f., Hellenkemper Salies 1986, 246 f. Clarke 1979, Becatti 1965, Darmon 1981.

8. Bruneau 1972.

9. Blake 1930, throughout.

10. *Ibid.* 78 f., 88. See the development from the Casa dei Grifi in “Casa di Livia” (Morricone Matini 1967, 17, pl. II (8,9) 54, pls III, XII).

11. Hellenkemper Salies 1986, 248 f. Barbet, Guimier-Sorbets 1994. Bruneau 1981, 335, emphasizes Hellenistic tradition.

centre to centre, just as found in other extensive regions, throughout the period of Roman supremacy.¹² A characteristic common to the Greek centres, more in some places, less in others, is the early use of coloured tesserae. While in Italy the coloured mosaic widely gives way to the black and white, in Greece there appears to be more use of polychrome from the very beginning of Imperial times.

In the syntax of the whole, rectangular forms, that is to say vertically and horizontally arranged fields, gain ground; in Patras, indeed, they are predominant. The arrangement of the various compartments into the rectangular, diagonal, radial and circular compositions that are characteristic Italian creations are found as well in Greece, but not equally everywhere. In Patras, for example, we have, to date, rectangular compartments only, and of those very few. The infinitely extensible, all-over geometric surface pattern, which should not be considered as an exclusively Italian invention since it appears earlier in Delos,¹³ is widely used in Patras in all types of composition and it occurs together with figured panels. This is not often the case in Italy.

SCHEMES OF COMPOSITION AND THEMES

I. Early black and white mosaics with all-over geometric surface decoration

There appear to be no mosaics in Patras from the period of Augustus. Moreover, to date this has generally been considered to be the situation throughout Greece. A single mosaic from Philippi, with an outer border of turreting, was dated in this period, but the attribution has never been verified.¹⁴ It is my belief that the first mosaics in Patras can be dated at the earliest well into the 1st century A.D. I am using an external chronological criterion even if it is not entirely precise. Near the Odeion, remains of earlier buildings with mosaics were found below the level belonging to the time of the Odeion itself. Archaeological and historical evaluations have placed the construction of the building, with convincing arguments, in the second quarter of the 2nd century A.D.¹⁵ Thus we have a *terminus ante quem* for those mosaics, which, from the standpoint of style as well, can be considered early.

12. Comparison of the mosaics of the Middle Roman period from Patras with those, for example, of West Crete or Kos shows immediately the difference in types and themes in the various centres of the Greek world.

13. See for example Bruneau 1972, figs 85, 157, 184, 287 (three-dimensional squares). It could probably have returned to Greece from Italy at this point. Hellenkemper Salies 1986, 246, on the other hand, suggests that the continuous decoration is part of the *opus signinum* tradition. See also Scheibelreiter 2005,

763, 772, who mentions mosaics of *opus signinum* in Delos.

14. Collart 1937, 357, pls LII-LIII, Bruneau 1981, pl. VII,1. Hellenkemper Salies 1986, 281, however, places it in the second quarter of the 2nd century A.D. See also Bruneau 1972, 51, Waywell 1979, Cat. 40, pl. 50,34.

15. Meinel 1980, 269. In my opinion, the stratigraphical relation to the Odeion building of all the areas that yielded mosaics should be re-examined more carefully if possible.

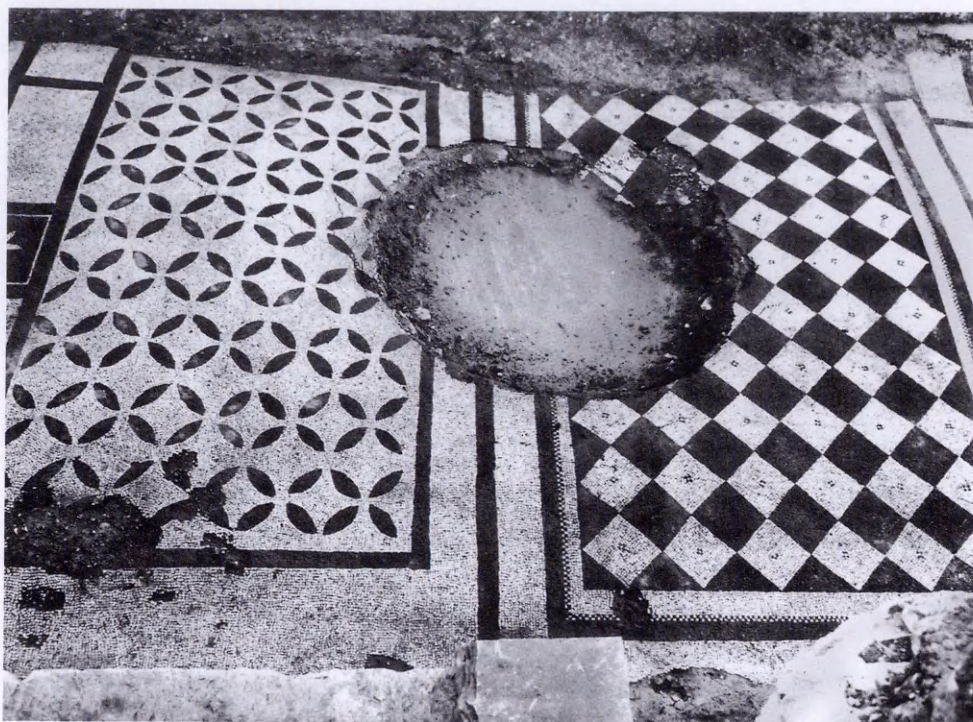

Fig. 1. A mosaic under the Odeion of Patras.

Two adjoining themes from one area are infinitely extensible patterns, one a checkerboard of black and white squares set diagonally, the other “intersecting circles” forming widely spaced black quatrefoils and concave squares (fig. 1). The black leaves of the “quatrefoils” are loosely connected with each other.¹⁶ At Patras, this decorative theme became one of the most frequently used in continuous floor patterns, lasting until the late 3rd and 4th centuries A.D. and combined with a variety of supplementary motifs. Another mosaic in the Odeion (fig. 2) has linear intersecting octagons forming systems of four hexagons around a square.¹⁷ This pattern too has the basic elements of a decoration that will be widely used in Patras (see below).

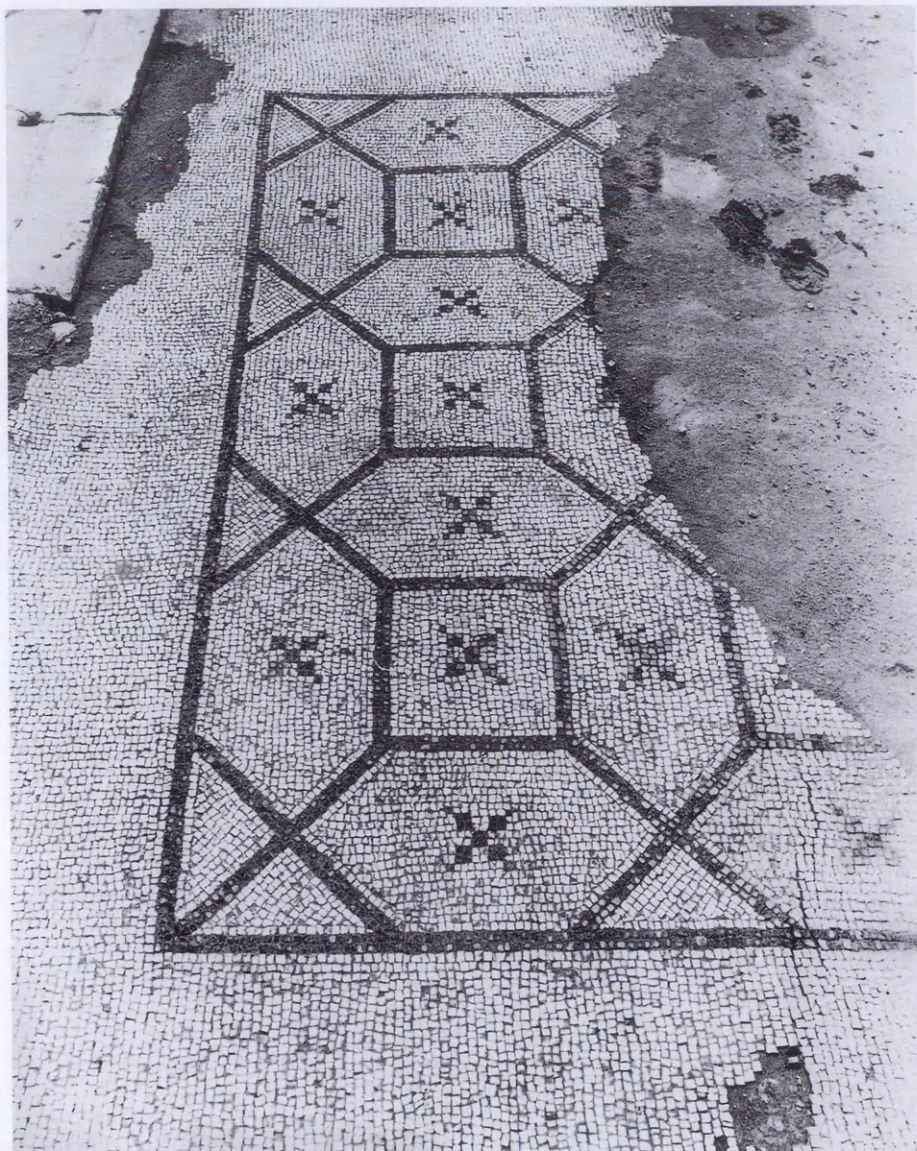
Other geometric black and white mosaics of the same period have been found as well. One comes from the burial chamber on 3 Petimeza street¹⁸, which probably belongs in the

16. *Deltion* 16, 1960, 137, pl. 117; 26, 1971, B1, 157, pl. 146γ. See Pernice 1938, pls 18,2, 27,5. Waywell 1979, 301, pl. 49,31. This is an early appearance of the known system of “intersecting circles” arranged so that all the centres coincide with the middle of the squares with concave sides. See Balmelle *et al.* I, 2002, pls 237 f., Salies 1974, figs 4 (54), 4 (55), 4 (69).

17. *Deltion* 26, 1971, B1, pl. 143γ. See Balmelle *et al.* I, 2002, pl. 172a. See the mosaic from Kenchreai, Waywell 1979, 299, 307, pl. 48,26.

18. *Deltion* 28, 1973, B1, 219, fig. 10, pl. 185δ. The graves were entirely destroyed and there were no finds. Hellenkemper Salies 1986, 260 n. 117.

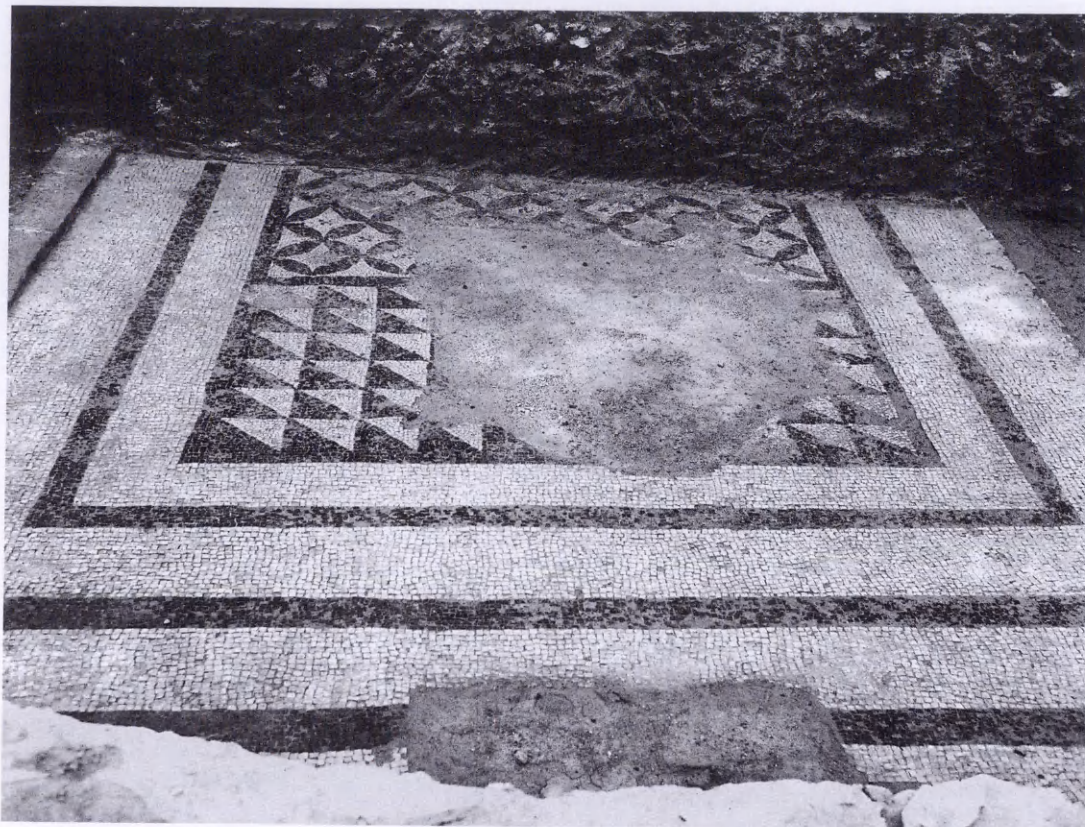
Fig. 2. A mosaic under the Odeion of Patras.

1st century A.D. There is another, later funerary mosaic in Patras,¹⁹ but this decoration appears not to have been known in Greece, and we have to turn to Italy, to Rome and Ostia of the 1st and 2nd centuries A.D. In Africa too the funerary mosaics are much later.²⁰ The partly preserved burial chamber above ground, at 3 Petimeza street, has a mosaic with three

19. 147 Karaiskaki street, *Deltion* 47, 1992, B1, pl. 408.

20. Dunbabin 1978, 137 f.

Fig. 3. Mosaic from a burial chamber.

adjoining fields of black and white geometrical decoration (fig. 3): the middle panel has intersecting circles and concave squares with a “quincunx”; the only preserved end panel has a checkerboard pattern of alternating black and white triangles (or squares with black-white isosceles triangles).²¹ A combination of these two patterns occurs again on fields in one and the same building at Pompeii, the Casa delle Nozze d’Argento,²² the only difference being that in this case each theme is on a separate field that is adapted to the interior arrangement of the space (fig. 4).

Fig. 4. Mosaic from Pompeii, Casa delle Nozze d’Argento.

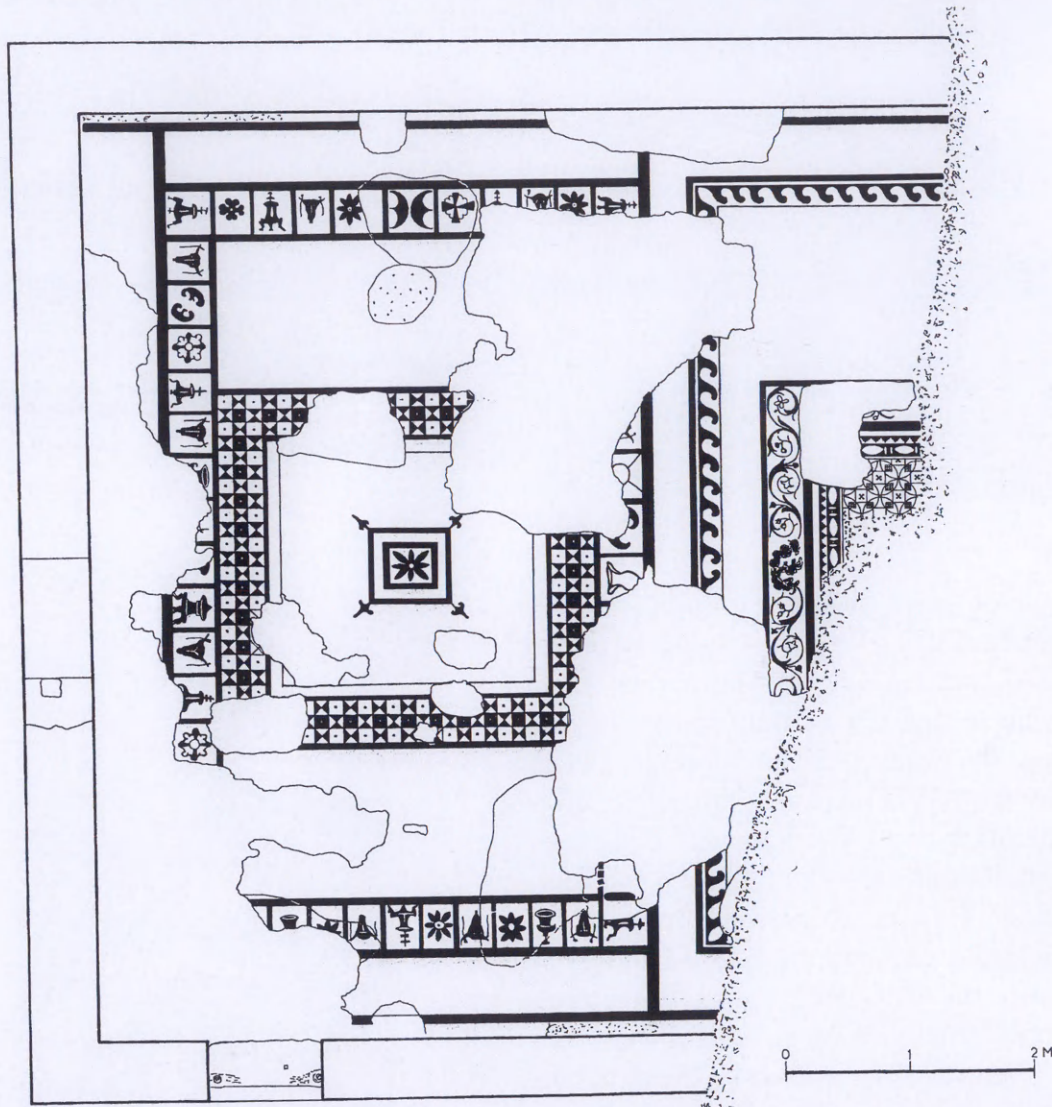
21. Balmelle *et al.* I, 2002, pl. 197.

22. Pernice 1938, pls 17,1-2. 18,1-2.

II. Fields bordered with black geometrical or schematised patterns

A somewhat Italianate mosaic found on Eleias and 39 Erenstrole streets²³ (figs 5-7) must be dated early in the 2nd century A.D. The room, probably a tablinum (7.60×4.50 m.), faced an open-air central court and it had two separate mosaic themes. The one toward the atrium has a spacious frame divided into rectangular compartments containing repeated, but not regularly arranged, themes: bucranium, calyx crater, candelabrum, pair of peltae, rosettes, sketched or linear. Comparable are mosaic borders of the second, third and fourth styles in houses at

Figs 5-7. Black and white mosaics in a tablinum.

23. *Deltion* 29, 1973-74, B2, 360, plan 11.

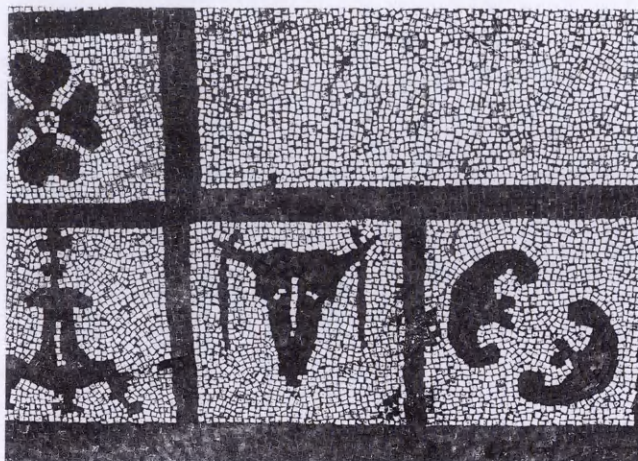

Fig. 6.

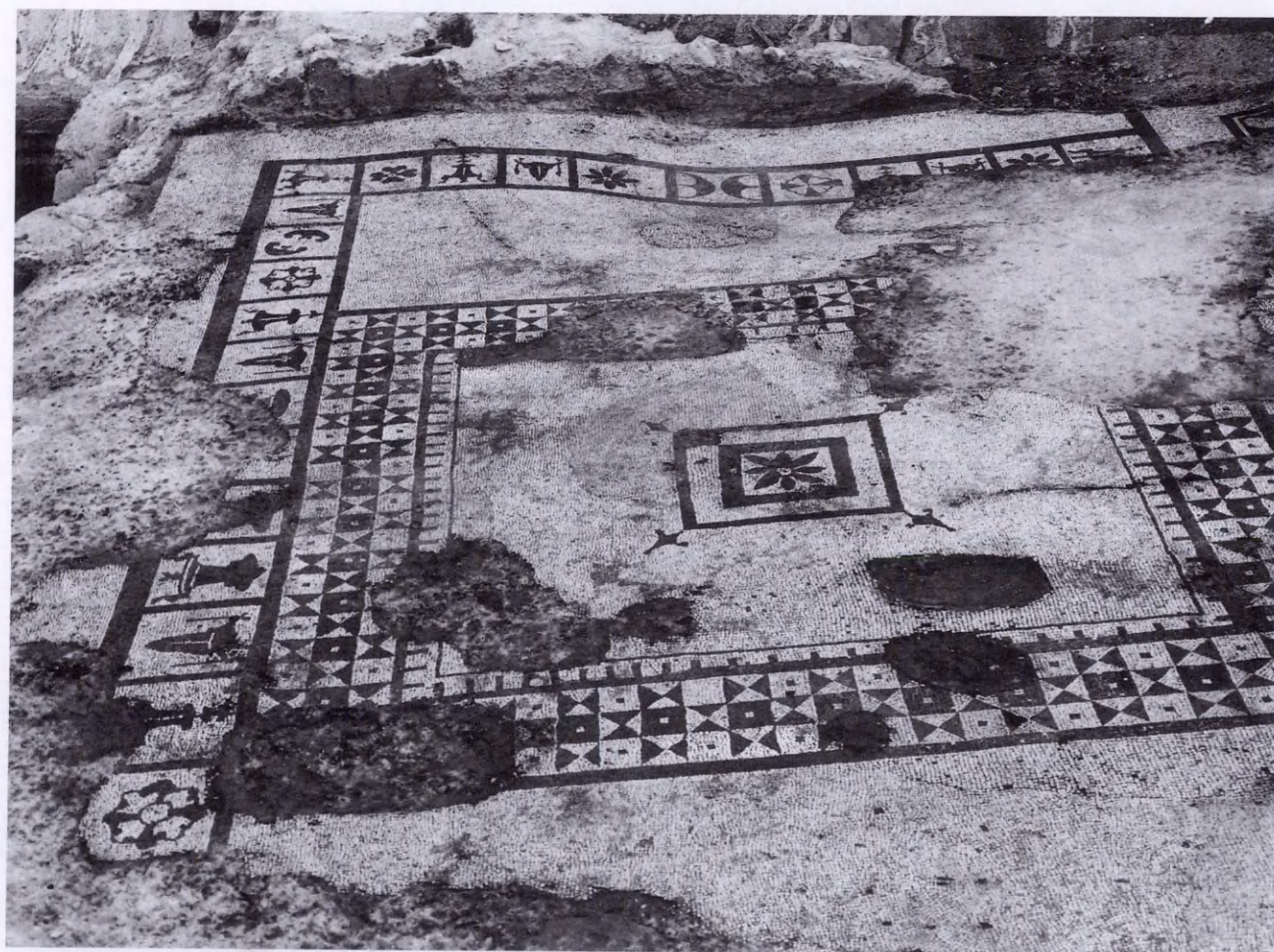

Fig. 7.

Pompeii.²⁴ In the middle of the entire mosaic is a field with two long, narrow zones on either side in which no mosaic was found, and which will have been white without any decoration. This already gives the impression of a tripartite composition. The middle field is bordered by a wide frame with a triple band of geometrical motifs. The bands contain a checkerboard pattern with pairs of antithetical triangles in counterchanged colours (black and white) alternating with black and white squares, thus creating the effect of a grid. In the middle of the field is a panel, bordered by a double line, with an eight-leaved rosette.²⁵ On the next mosaic, of which only a small part is preserved, the general frame is a simple wavy pattern; the middle field is bordered by an acanthus scroll and a serrated saw-tooth and astragalos frame. The interior comprises successive circles with concave-sided squares containing linear squares.

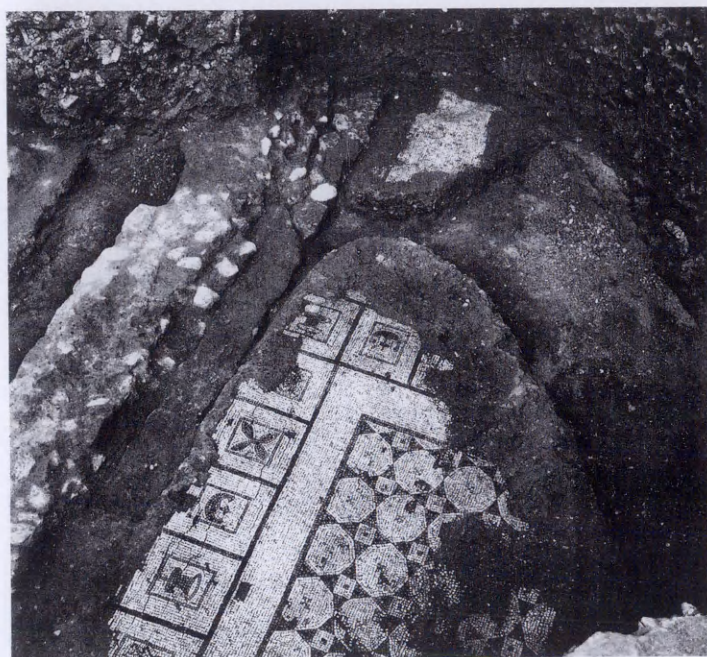

Fig. 8. A mosaic in Patras with a border similar to that in figs 5-7.

24. Blake 1930, pls 14,2 18,1-2, 36,3. In Patras there is also another, contemporary, mosaic (fig. 8) at 57 Papdiamantopoulou street (*Deltion* 33, 1978, B1, 79). The border is fragmentarily preserved, but has the same themes, such as craters, *peltae* and rosettes. See the mosaic in Naousa, *Deltion* 18, 1963, B2, pl. 252. The frame band with rectangular divisions and various themes is found frequently, see, for example, Taormina in the late 2nd century, on a floor with an

infinitely extendible scale pattern (Boeselager v. 1983, pl. XXXIV, 67).

25. Both decorative motifs and composition of the middle field are Hellenistic in origin. See Bruneau 1972, figs 283, 284, 102. For Italian counterparts of the motifs see, for example, Pompeii, Casa dei Marmi, as a continuous pattern, Blake 1930, 78-79, pl. 17,3 and "Casa di Livia", Morricone Matini 1967, pl. XIV, 59 dated after A.D. 44. See Balmelle *et al.* I, 2002, pl.

III. Tripartite compositions

Already noted is the elementary tripartite composition of the above mosaic (first theme) with its undecorated side zones on each side of the square field.

The tripartite composition with decorated side zones is seen in the mosaic of a triclinium (9-13 Niketa street,²⁶ figs 9-13), which is exceptional in its compositional scheme, and rich in decorative motifs. In the front space, the middle field is framed by floral scrolls and the central field contains a shield of radiating black and white triangles that increase in size progressively from the centre toward the edge, thus giving at the same time an optical illusion of whirling and of suction toward the depth of the centre.²⁷ The theme is Hellenistic in origin²⁸ and I refer to an early example also at Pompeii.²⁹ Comparable examples exist in Patras too, as also in many other Greek cities. It was especially popular in the Peloponnese.³⁰ Most of the floors with this pattern belong to the 3rd century A.D. In the centre of the circular field we have the usual sort of decoration, a head of Medusa, the gorgoneion, looking toward the triclinium and with polychrome tesserae (red, blue-green and yellow ochre) (fig. 13). Floral patterns, anthemias and ivy shoots, a well-known Italian motif, fill the corners of the square in which the "shield" is set (figs 11-12). The two long fields on either side are decorated with a black and white checkerboard, containing concave squares alternately black or white. The pattern is rare and in Patras this is unique.³¹ Peltae decorate the side with the entrance to the tripartite floor and the opposite side toward the triclinium.

Along the three sides of the triclinium in the positions of the klinai, the long white fields are decorated with a series of black quincunx. The rectangular field of the middle, framed by a simple black wave pattern and a white guilloche, is also decorated with a motif unusual in Patras, for which I know of only one comparison (fig. 14):³² rows of small tangent black squares frame larger squares outlined in black and decorated alternately with a rosette or a pattern of four peltae with a swastika in the middle.³³ The two fields together are bordered

120g. In the Villa Arianna at Stabiae, the same pattern is dated at the end of the 2nd - beginning of the 1st century B.C. Pisapia 1989, pl. XXI, 73.

26. *Deltion* 35, 1980, B1, 191, pl. 84,1. Total meas. 9×6.60 m.

27. Hellenkemper Salies 1993. Balmelle *et al.* II, 2002, pl. 327b (with the triangles running in the opposite direction).

28. Bruneau 1981, 332.

29. Pernice 1938, 86 (beginning of the 3rd style), pl. 38,5.

30. Panayotopoulou 1994. For the style of the motifs in the spandrels see the mosaic in Room D of the "Roman Villa" in Corinth. The other Patras mosaic with a gorgoneion, from Panachaïdos Athenas 8, seems later than the previous (*Deltion* 42, 1987, B1,

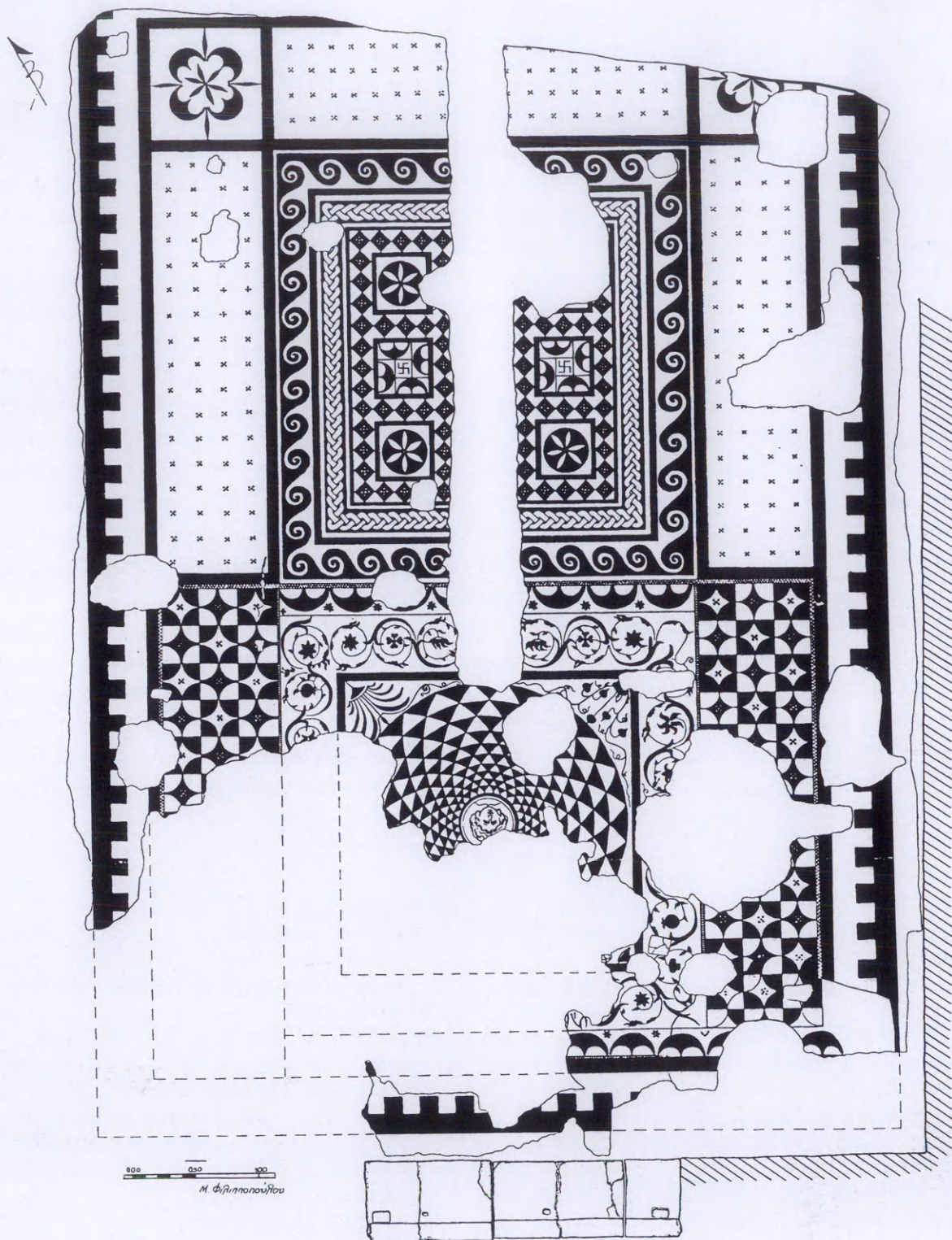
142, pl. 77,2).

31. See a corresponding one in Switzerland (Gonzenbach v. 1961, 183 f., pl. 58) from the villa at Orbe, all the mosaics of which have been dated in the early Severan period.

32. *Deltion* 33, 1978, B1, 84, pl. 26δ at a deeper level in the house that yielded the mosaics in figs 39-41. Sherds, of the end of the 1st century A.D., lay beneath the mosaic fragment. For examples from Ostia, see Becatti 1961 no. 328, pl. XXXV, mid-3rd century A.D., no. 228, pl. XXXIX, 2nd century A.D., and from Greece at Baltaneto in Naousa, F. Petsas, *Deltion* 19, 1964, B3, pl. 422γ.

33. In the mosaic of fig. 14 there is a quincunx instead of peltae.

Figs 9-10. A tripartite mosaic with a "shield" and a mosaic of a triclinium.

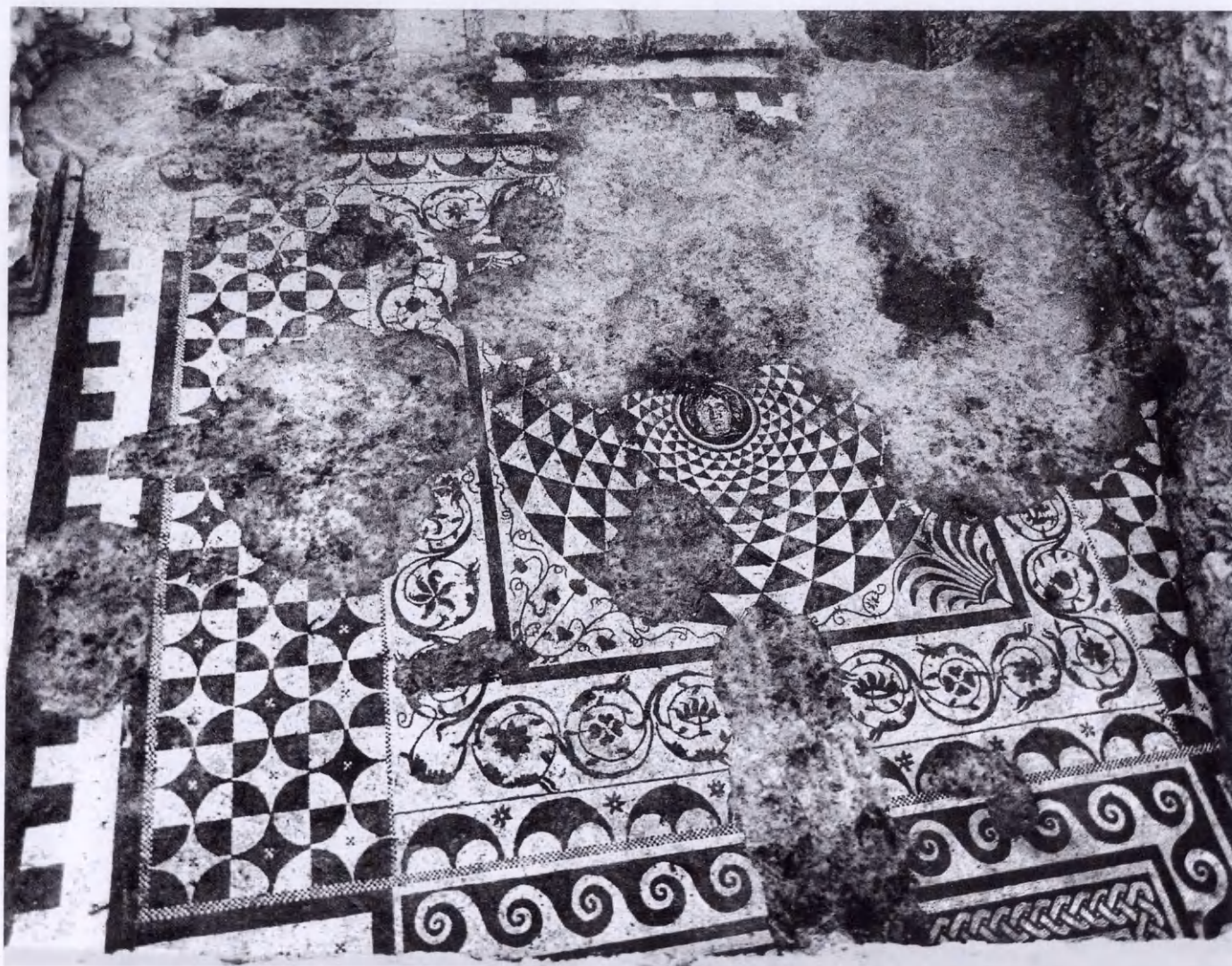

Fig. 10.

Figs 11-12. Details of the central panel with the "shield".

Fig. 13. The gorgoneion on the central field of the mosaic, figs 9-10.

by a simple fillet with dentils in black, which again occurs in Patras. The clarity and elegance of the schematised floral motifs in the spandrels of the field with the gorgoneion and the style of the Medusa head agree with a Hadrianic date.

The image of this mosaic draws one's imagination to the house of Q. Sosius Senecius, perhaps proconsul in Patras. Senecius organised literary symposia in Patras, to one of which Plutarch tells us he was invited (*Moral.* 627F).³⁴

Here we should note an excellent and unique black and white apsidal mosaic (exedra with a fountain) with floral patterns comparable to the previous and, in my opinion, con-

34. Reference to Plutarch quotation see Rizakis 1995, 246 no. 400.

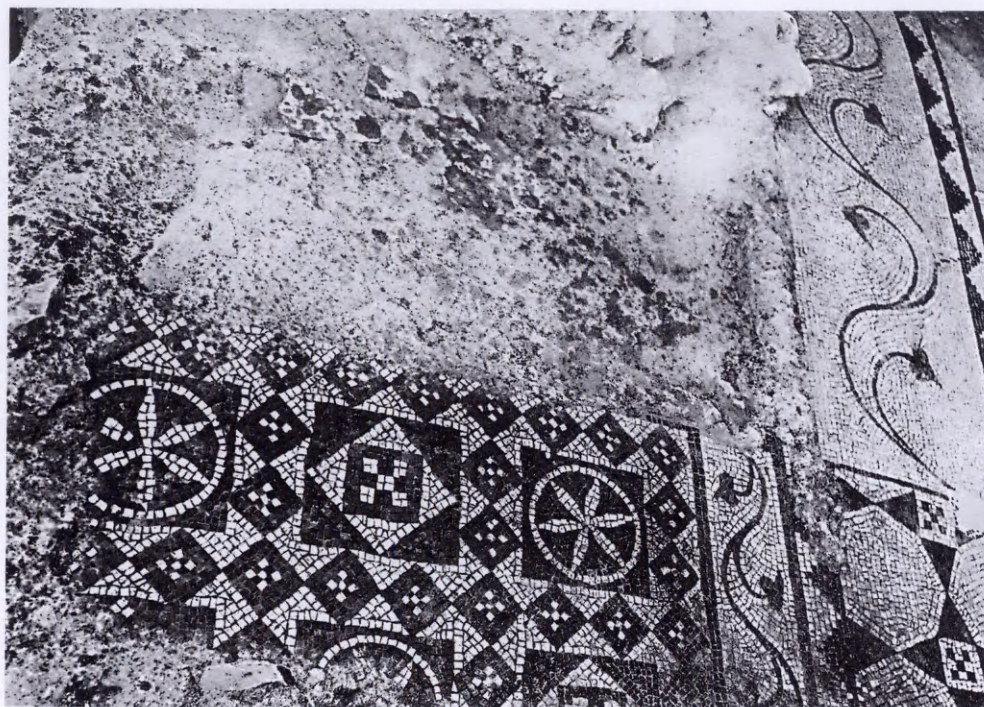

Fig. 14. A mosaic from Patras similar to the central field of the triclinium of figs 9-10.

temporary (perhaps in a public building on Miaouli-Korinthou-Tsamadou streets).³⁵ The tendrils of the voluted scroll in the radial panel are an echo or a similar expression of the Italian “floral style” that was not, however, popular in Greece³⁶ (figs 15-16).

Black and white mosaics were made in the 3rd century as well, but on these, scenes occur only rarely. On the mosaic with the “shield” we already see the combination with the coloured face of the gorgoneion. There are others as well that combine the two types on the same floor, and there are houses with black and white as well as coloured floors. This is the case with the house at 91-93 Basileiou Rouprou street³⁷ where an impressive, complex black and white mosaic (4.45×3.50) was found with the representation of a four-horse chariot (figs 17-19). Here, Italian elements are incorporated in a new original composition. The central, figured field is framed by a row of superimposed black isosceles triangles, a motif that occurs at Ostia;³⁸ a zone of checkerboard pattern above and below forms a special tripartite

35. *Deltion* 29, 1973-1974, B2, 391 plan A, pl. 252α. Diam. 5, radius 2.05 m.

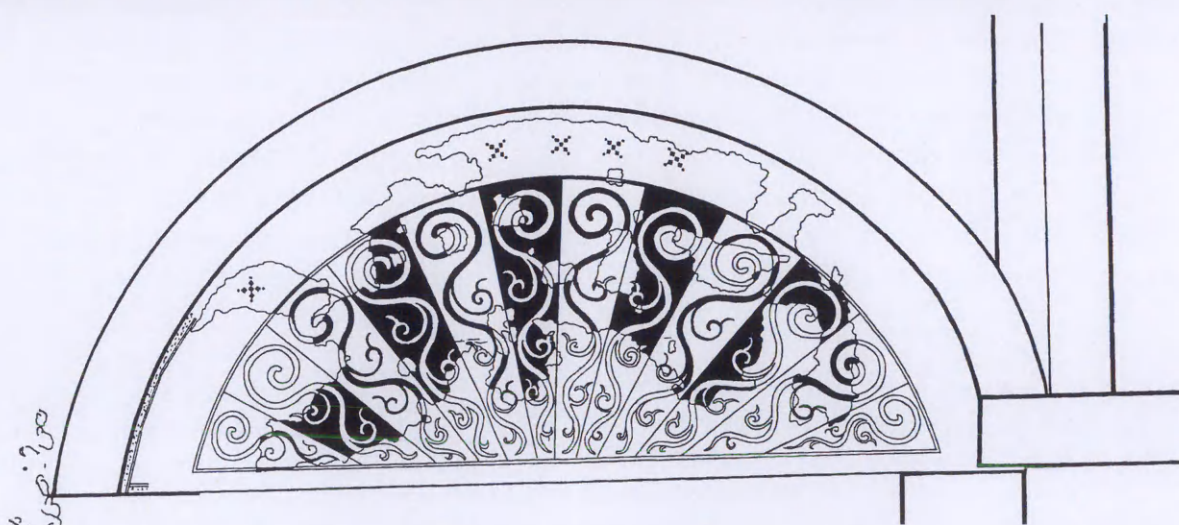
36. Darmon 1981, 294 f. For the composition of the field see Balmelle *et al.* II, 2002, 350a (Meldola).

37. *Deltion* 34, 1979, B1, 130, pl. 33β. White

tesserae have been used to repair the mosaic of the chariot at three places where a bird had been represented with coloured tesserae (fig. 19b).

38. Becatti 1961, no. 345, pl. XXXI, 2nd century A.D.

Figs 15-16. Mosaic in an exedra.

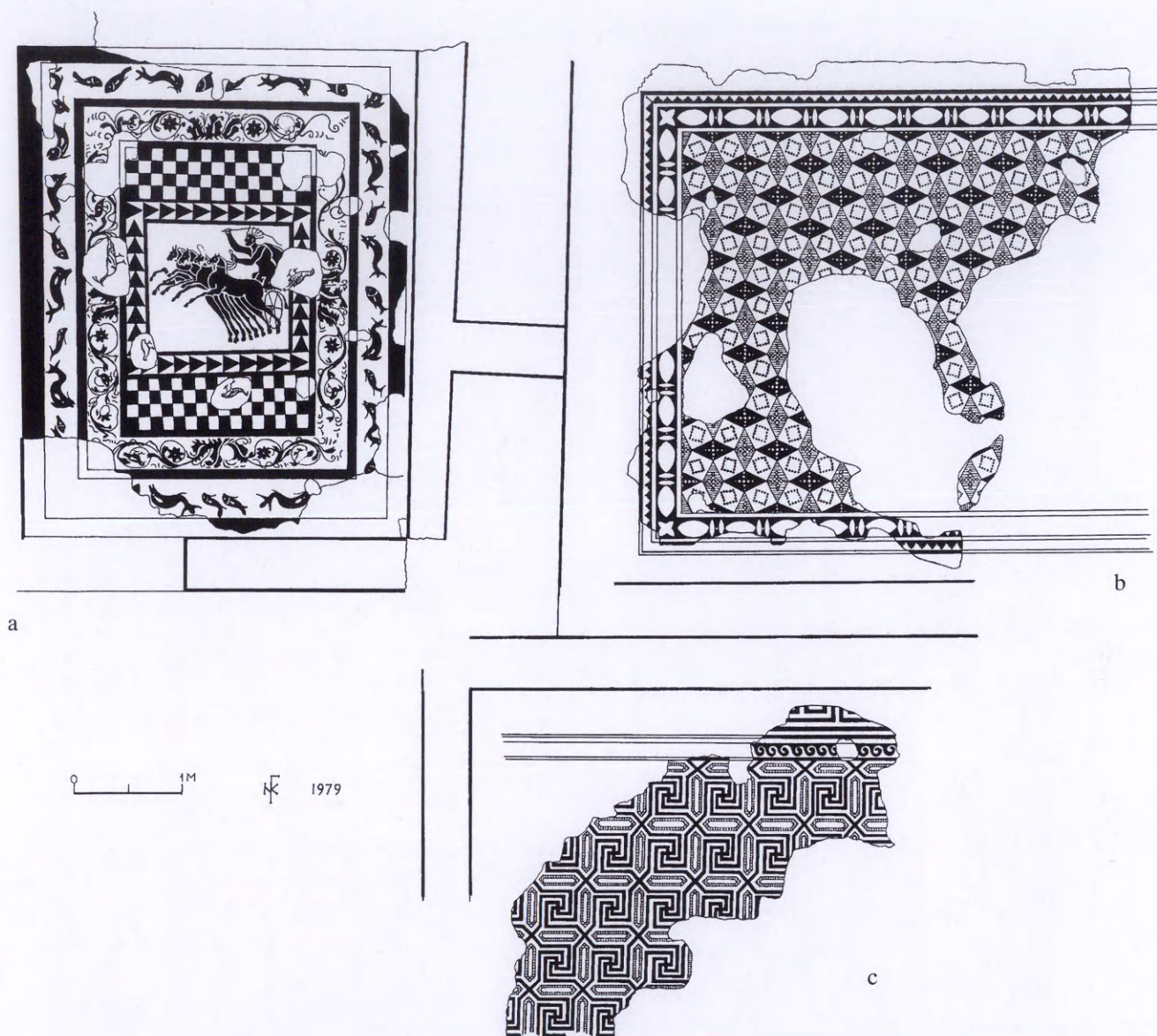

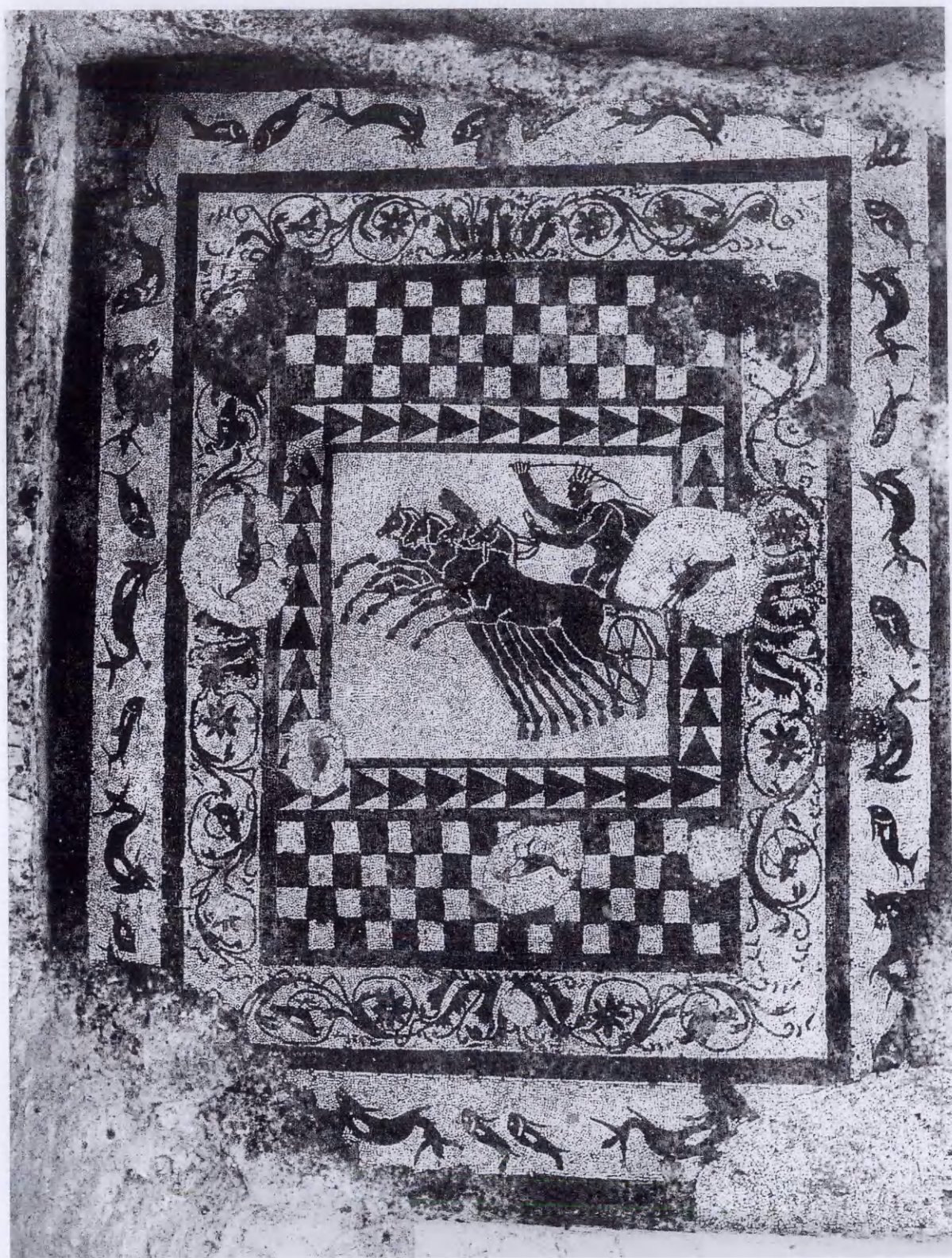
Fig. 17a-c. The mosaics of the house of the four-horse chariot (1979).

composition that will be seen again in Patras. This type exists in Italy³⁹ as early as the 1st century A.D. and it does not appear to have come from Greece.

The entire rectangular field with the scene is double-framed by the usual acanthus scroll with ornate acanthus buds in the middle of each side and a continuous frieze of dolphins

39. Spinazzola 1928, pl. 176. See also Parlasca 1959, 121 f.

Figs 18-19a. The black and white mosaic of the chariot.

Fig. 19a.

Fig. 19b. A coloured bird added in a repair of the mosaic.

and fish swimming freely along all four sides. The decorative system with acanthus scrolls has a long tradition in Greece; it was used in other art forms and crafts as well, for example on the grave stelai of the Hellenistic period (particularly in Achaia)⁴⁰ and it will have been employed in weaving too. In addition to black rosettes, the scrolls already have birds. At the base of the wall, which the mosaic reaches, there is a black band like that separating the two friezes. The echo of Italian black and white sea and river scenes is evident. Only the four-

40. Papapostolou 1993, 73 f.

horse chariot in the square middle field is unrelated to that world, as it usually is in Italy. I note in passing the spectacular representations of Poseidon at Ostia and elsewhere.⁴¹

The *tethrippon* races toward the left, the horses shown galloping in three-quarters view. The charioteer leans well forward, holding the reins in his left hand, in his right the whip, and his chlamys billows out behind him leaving his body exposed. He wears a stephane with points. Outlines in white tesserae are used where needed and white is employed sparingly for details. Thus the overlapping bodies and limbs of the horses are defined.

A crown like that of the charioteer is worn as well by others who are simply chariot racers in hippodrome scenes. In the mosaic from the "house of the four-horse chariot" at Thuburbo Majus,⁴² the charioteer holds a crown with rays, surely the crown of a victor that resembles ours (fig. 20). It has been dated at the end of the 3rd-beginning of the 4th century A.D. On a mosaic in Carthage of the 3rd century A.D. the charioteer wears a rayed crown⁴³ (fig. 21). Yet our charioteer is not shown frontally as is usual for the victor, a static celebratory presence, as seen for example at Treviri and on the mosaics from the Via Imperiale in the

Fig. 20. Mosaic in the "house of the four-horse chariot" in Thuburbo Majus, Bardo Museum.

41. Becatti 1961, no. 70, pl. CXXIV. See Clarke 1994.

42. Ben Abed Ben Khader *et al.* 1985, 227 B, pls XLIII, LII.

43. Ben Abed Ben Khader *et al.* 2003, pl. 149. See

also the charioteer holding a crown on the mosaic of Orpheus in Rottweil, Parlasca 1959, 99, pl. 96,2 (late 2nd century A.D.), and the six charioteers in the bath mosaic of the Palazzo Imperiale in Ostia, holding a palm branch and a victory crown, Scrinari 1988, 187-188.

Fig. 21. A charioteer on a mosaic in Carthage, Bardo Museum.

National Museum of Rome.⁴⁴ Nor is there a suggestion of the hippodrome. The owner of the Patras house wanted to be shown competing, but already crowned, expressing his personal ideal and at the same time his actual desire and hope for future success at the hippodrome, if he had not already been victorious. Yet it may be that the representation with the symbolism of victory that it contains, functioned for the inheritors of the house as an allegory of success in life, even if they themselves were not chariot racers. Since the black and white *tethrippon* was reminiscent of Italian and other representations of Poseidon surrounded by his maritime world, the man of the 2nd century A.D. who ordered it wanted freely sporting dolphins and fish in the zone that surrounded the *quadriga*.

Freely moving figures in the surrounding frieze-like zones, we shall encounter below in the representation of the river god (fig. 28). There, however, the themes are unified in content. It is a Hellenistic type of composition, known in Italy and indeed is exemplified with dolphins on an early mosaic at Monte Morrone near Sulmona in the cella of a temple of Herakles⁴⁵ (fig. 22). In Kos there are two floors of the Roman period with friezes similar to

44. Dunbabin 1982, 66, pl. 6, fig. 8.

Democracy.

45. Becatti 1965, 20, fig. 5, end of the era of

Fig. 22. Mosaic in the temple of Heracles in Monte Morrone.

the one at Patras: one with fish around a middle field containing a single fish and another with dolphins around a basin.⁴⁶ In addition, at Patras we have a frugally decorated mosaic with free-swimming dolphins around a marble basin, while there is a symmetrical composition as well, found frequently in Italy, with two dolphins on each side of a trident. It comes from Psilalonia where there was a concentration of fine houses (fig. 23).⁴⁷

The theme of the *quadriga* could have come from prototypes and art forms other than the mosaic. To the best of my knowledge there are in Greece only two other such mosaics, both fragmentary, in Argos and in Thessalonike,⁴⁸ the latter with the inscription ἄρμα συνοπίς. Both are later than our mosaic. A representation of the chariot team in profile or three-quarter view, belongs to the 2nd century A.D. and in any case precedes a frontal representation. Other typological, stylistic features and motifs as well do not exclude a date in the 2nd century A.D. The work combines two different principles of composition: a border above and below the central field and a frieze in the enframing zone; it also combines two separate themes: a race-chariot amid marine creatures.

In the same house also are two decorative themes of all-over surface pattern, on two floors in black and red. They are probably contemporary with the chariot mosaic (fig. 17b-c). One

46. De Matteis 2004, pls LXX. LXXI, the first dated at the end of the 3rd - beginning of the 4th, the second in the 4th century A.D.

47. *Deltion* 26, 1971, B1, 158, drawing 4, pl. 135.

Cf. *AR* 2005-2006, 73, fig. 117.

48. Thessalonike: *Deltion* 25, 1970, B2, 371-372, drawing 8, pl. 314β. Argos: *Deltion* 29, 1973-1974, B2, 242, plan 15γ, 15η, pl. 166γ.

Fig. 23. Swimming dolphins around a basin on *Psilalonia* in Patras.

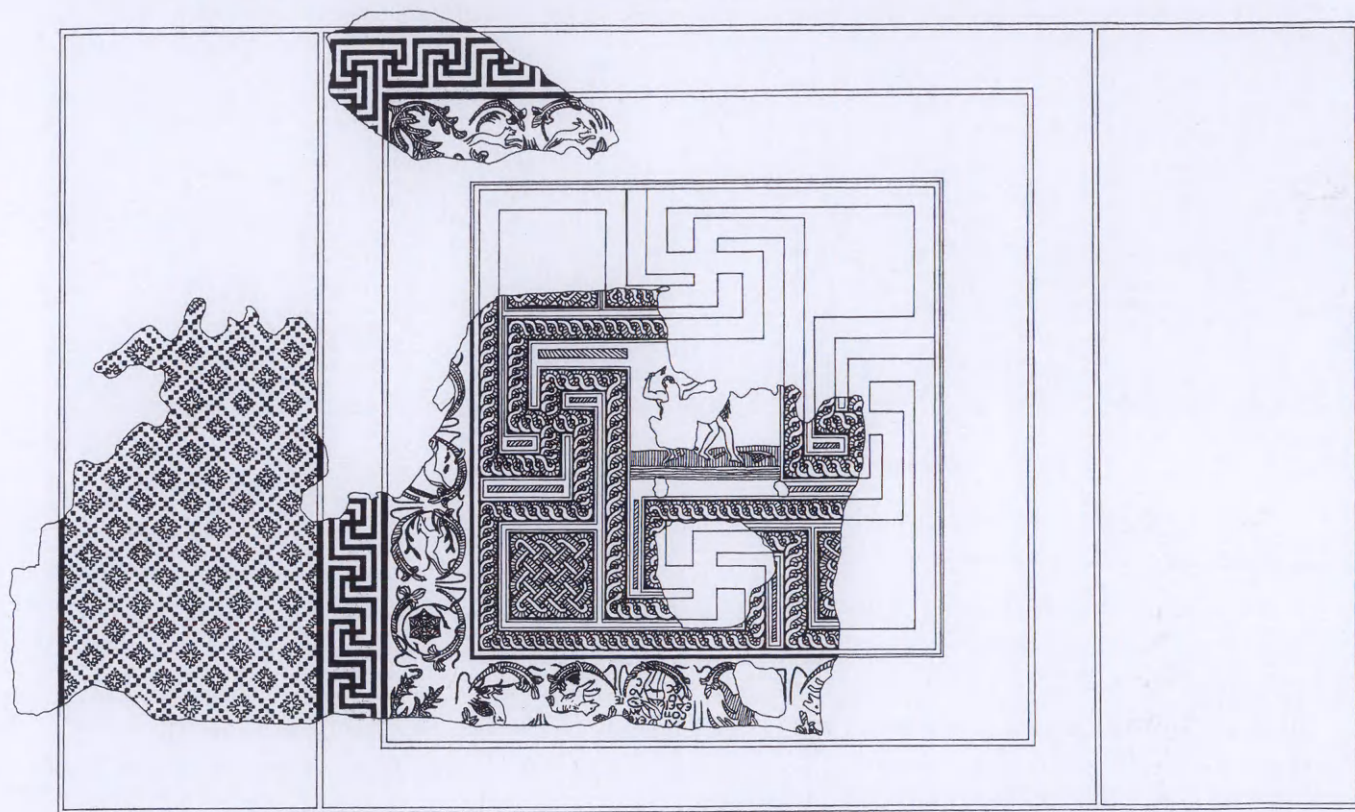
of them (c), probably from an atrium, has an outlined black pattern of intersecting octagons, with a swastika maeander worked in, forming four surrounding oblong hexagons with an inscribed hexagon in red. In its essential elements the theme first appears at Pompeii.⁴⁹ Most of the examples belong to the Severan period. The coloured mosaic in the large room (b) is decorated with continuous rows of alternatively black and red lozenges, horizontal and vertical, forming squares with outlined rectangles set diagonally.⁵⁰

49. Pernice 1938, 38, pl. 10,6. Blake 1930, pl. 40,2. For the features of the decorative pattern of octagons containing swastikas see Balmelle *et al.* I, 2002, pls 166a, 171d, Guimier-Sorbets 1983, pl. 136, Waywell 1979, Cat. 8, pl. 46,8.

50. See similar motifs, Balmelle *et al.* I, 2002, pls 145a, 162c,d in the second elleipsoidal instead of rhomboid at Ostia and at Thysdros. And see *Deltion* 26, 1971, B1, pls 133β, 144α.

A noteworthy mosaic (42 Haralambi street)⁵¹ is unique at Patras from the standpoint of arrangement of the decorative motifs in the figured field. It is also a representative example of tripartite composition. It is not well preserved (figs 24-25). As in the following mosaic of the Nile, the interior field has a double border: a) a figured floral scroll containing running animals (among them a human figure inscribed: $\Lambda\upsilon|σοπ|ἐδει|λο|ς$ $Εϋ|μι|λο|ς$ (fig. 25a) and b) a linear maeander band. One of the outer fields is preserved, comprising a net pattern of black dots, the compartments containing each a floret with a central cross. In the square central field a running guilloche band leaves a square at each corner that is filled in with a "Solomon's knot" and forms at the middle of each side a swastika.⁵² The central space was designated for the representation, little of which remains. Two figures are both represented as moving vigorously to the right (dancers?). Of one, only the legs are preserved, of the other, part of the head and the arms, the right hand holding a long object. An interpretation of the pair as dancers, e.g. perhaps a nymph and a satyr, is the most likely hypothesis.

Figs 24-25. A tripartite mosaic with a running guilloche forming swastikas.

51. Deltion 32, 1977, B1, 76, plan 7, pl. 58γ, 6.20×3.80 m. Representational field 2.25×2.25 m.

52. Salies 1974, 3, fig. 1 (2). Balmelle *et al.* I, 2002,

pl. 192. For the net pattern in the side field see Blake 1940, 86, 105, pl. 22,2.

The pattern of a running guilloche in the form of a maeander is not often found in Roman Greece. We see it at Corinth in the "Mosaic House"⁵³ of the late 2nd - early 3rd century A.D. and at Sparta on a mosaic with a frame of rectangular panels.⁵⁴ In the maeander field there are two swastikas on each side and representations in the corner squares and the middle of each side. On another mosaic in Sparta⁵⁵ the guilloche band leaves no intermediate square spaces other than the central field where Dionysos is shown with an actor (*hypokritis*). Here too the composition is rooted in the distant Hellenistic past, as is evident from the mosaic of the Agora of the Italians at Delos of around 100 B.C., with continuous maeanders and panels, while at Pompeii the same pattern encloses a central figured panel.⁵⁶ At Valpolicella⁵⁷ on the floor illustrating this same theme, the guilloche is combined with a convoluted wave

Fig. 25.

Fig. 25a. The inscription.

53. Weinberg 1960, pls 53-57. Waywell 1979, Cat. 20. Hellenkemper Salies 1986, 272, fig. 15.

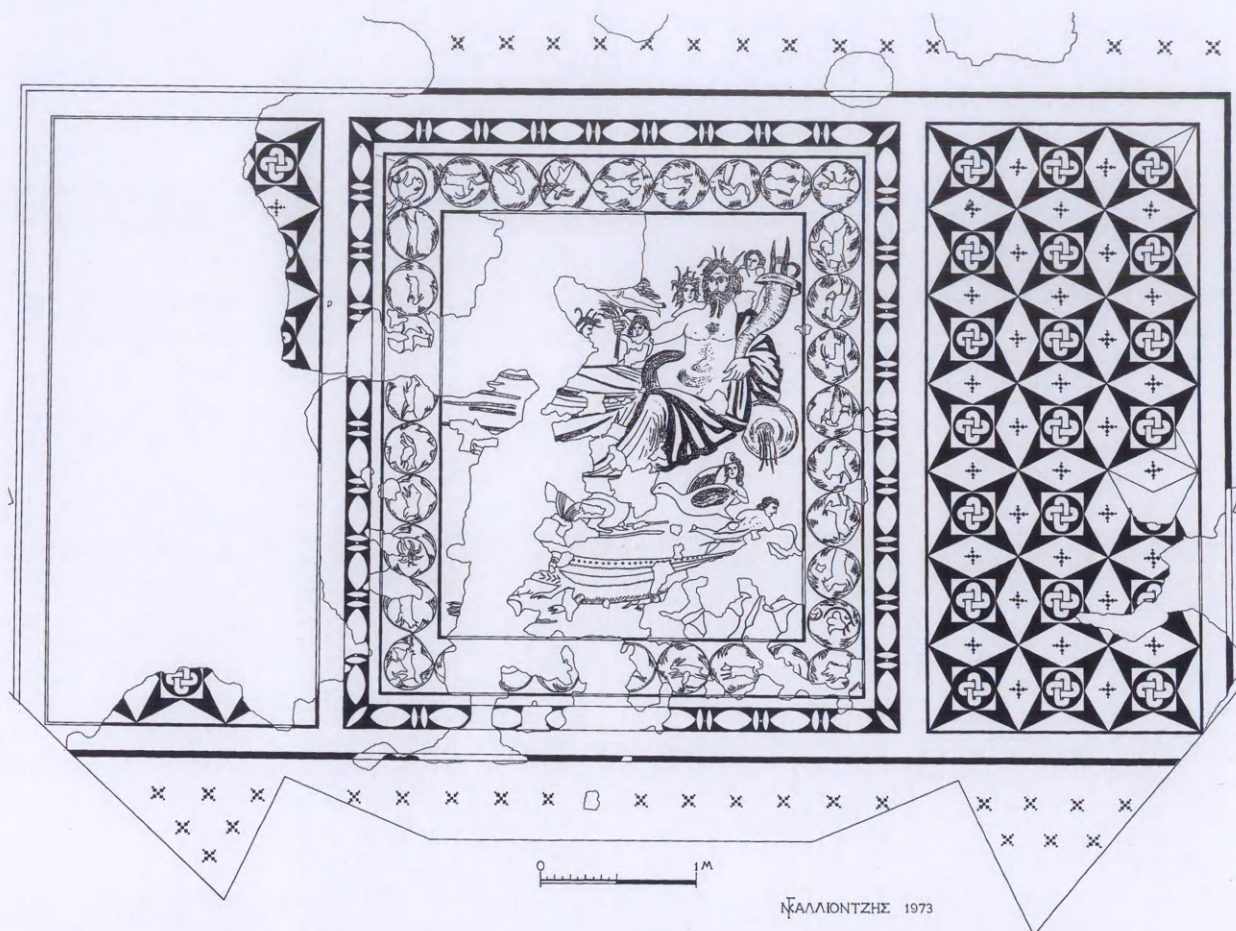
54. *Deltion* 35, 1980, B1, 139, drawing 2, pl. 48β.

55. *Deltion* 20, 1965, B1, 172, pl. 154β.

56. Bruneau 1972, 133, fig. 21. The decoration was discussed by Stern 1965, 238 f., figs 1, 16, 17.

57. *NSc* 1922, 347, 353, fig. 5, middle of the 3rd century A.D.

Figs 26-27. A mosaic of a river god (Nile) perhaps from a Serapeion in Patras (1973).

pattern and there are more figured representations in the centre and in the corners. This decoration became popular in the Galatian provinces and in the North during the late 2nd and the first half of the 3rd century A.D. The Patras mosaic should belong in the 3rd century.^{57a}

The mosaic that was laid on the front part of the octagonal annex of a large hypostyle hall in the western part of the city (205 Maizonos and Trion Navarchon streets),⁵⁸ which on its discovery in 1972, I identified as one of the two Serapeia of Patras (figs 26-27), has the tripartite type of composition.

57a. See also a later mosaic in Philippoi, *Praktika* 1976, 128, pl. 90.

58. *Deltion* 28, 1973, B1, 214 f., plan 7, pl. 183 (there are no other available photographs in the

Ephoreia's archive). 11.70×7.50. See the "emblem" of the river god in the Villa Baccano, Italy (Fabbricotti, 1970, 35, no. 14, pl. XXVI).

Fig. 27.

The river god is shown seated and holding a sheaf of grain in his right hand and in his left the horn of Amaltheia, which is supported by a kalpe from which water is flowing. He wears a stephane and his upper body is shown nude. From behind him peer three of the children, a reference to the ell's of the higher levels of the rising of the Nile. Other boys or pygmies are in front in the water, one with a net, another with a water-bird.

The tripartite composition of the whole mosaic is a fine example and comparable to that of the mosaic with the "shield" (figs 9-10).⁵⁹ The central field is monumentally framed by a "peopled" scroll and a white astragalos. In the scrolls are running animals. The side zones contain the usual pattern of black four-pointed stars, forming lozenges and creating the effect of tangent and intersecting octagons. The stars enclose an axially inscribed square with a "Solomon's knot". A date in the 2nd half of the 2nd century is most probable. The hypostyle hall (Serapeion?) should be earlier.

IV. Mosaics framed by a figured frieze or floral scrolls

The intricate black and white decoration of the quadriga mosaic (figs 17-18) combines two border themes, the floral scroll and the frieze of swimming fishes. These frames also appear separately. The frieze around a figured field according to Hellenistic tradition is not unknown in the cities of Greece.⁶⁰ A frieze with fishing scenes on the Nile frames the personification of the river or the river god himself according to Greek perception, on the mosaic at 205 Kanakari street⁶¹ that probably decorated a tablinum, opening into an atrium in a grand house (figs 28-34). This mosaic is of a different iconographical and stylistic type than the other Nile mosaic and it appears to be later. The figure of the river god is rendered in an expressionistic style quite in contrast to the naturalistic rendering of the other figure. In the rectangular field of the scene, which is outlined, the river god is rendered reclining on a crocodile. His himation covers the lower body. In his right hand he holds the horn of Amaltheia, which is supported by the small figure of a child, and in his right a branch. Two children are swimming in front of him. Groups of men are fishing in the four sided frieze that frames the picture (figs 30-31, 33-34). All the details proclaim their origin in the representation of the figure of the Nile, which was popular in Italy beginning in the period of the Democracy and in Africa from the first Imperial years;⁶² in the East it appears with a delay (from the 4th century A.D.) and in Greece I know only those in Patras. The frieze is reminiscent of Italian compositions with similar themes from the Isola sacra in Ostia⁶³ of the early 3rd century A.D., without, however, the middle figured scene. We note a similar mosaic at Collemancio in Syria,⁶⁴ with scenes of river life freely arranged in zones

59. In the form seen here the triple composition is rarely found in the Greek centres. (See the mosaic on the Areopagus with the "shield", *Deltion* 21, 1966, B1, 49-50, pl. 72β, Waywell 1979, 295, pl. 46,7). Closer parallels are found in the West. Bruneau 1981, 333, supported the idea of a Hellenistic origin for the tripartite composition. For the decoration of the side zones see Balmelle *et al.* I, 2002, pl. 184, Waywell 307 and Cat. 24, 29, pl. 48,22,26.

60. Bruneau 1981, 330, pl. I,2.

61. *Deltion* 35, 1980, B1, 182, pls 79-80. 5×4.90 m. Lamp fragments of the end of the 2nd - beginning of the 3rd centuries were found beneath the mosaic, but this is much later.

62. Jentel 1987.

63. Cemetery of the Isola sacra, Becatti 1961, pl. CXIV.

64. Lanvin 1963, 225, n. 203, fig. 63, Balty 1995, pl. XXXV 1,2.

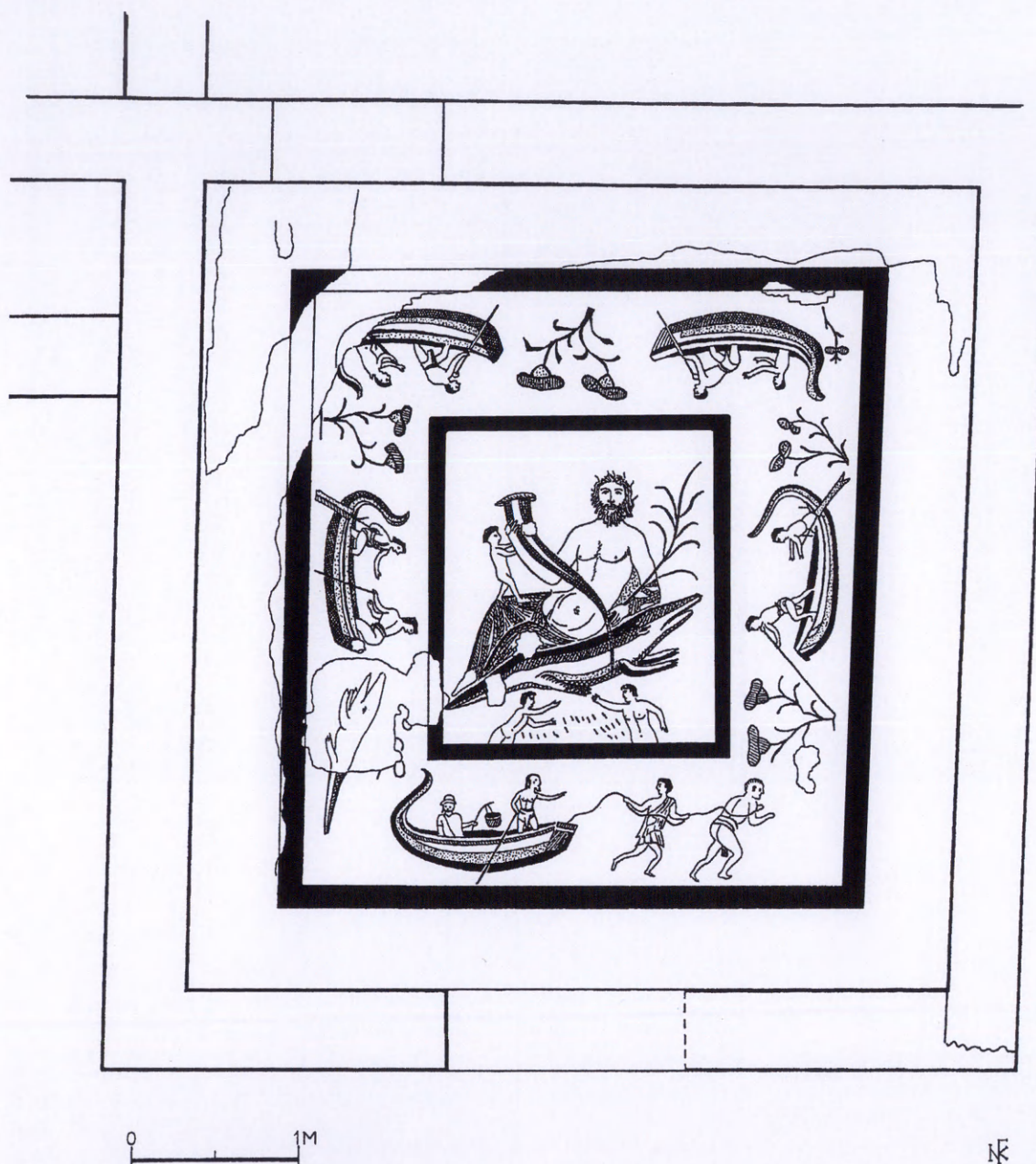

Fig. 28. A Nilotic mosaic from a tablinum.

surrounding the field. Indeed both the river gods differ from comparable figures in Africa and in Syria in their simplicity of composition and sparing use of iconographical features, being closer to Italian prototypes. Probable date at the end of the 3rd - beginning of the 4th century A.D.

Figs 29-34. The mosaic of fig. 28.

Fig. 30.

Fig. 31.

Fig. 32.

Fig. 33.

Fig. 34.

We have already seen how frequent in Patras was the use of the floral scroll as a border for the coloured figured field. On the mosaic of the gladiators (42 Neophytou)⁶⁵, the acanthus scroll is the only frame, with wide scrolls forming individual, circular figured fields (figs 35-

Figs 35-36. The mosaic of the gladiators.

65. *Deltion* 36, 1981, B1, 157, pl. 99, Papapostolou 1989, 393-401. 2.25×1.80 m. Evidently a munerarius has decorated a room of his home with this mosaic in

order to commemorate his sense of munificence (φιλοτιμία).

Fig. 36.

36). The mosaic has, indeed, not only the frugality, but also, in part, the basic elements of the square panels depicting pairs of gladiators that were so common in the framework of more extensive compositions in the West. It looks like an enlargement of those panels. Analytical description and comment has been presented in the publication of the mosaic as a result of my study of the monuments of gladiators in Patras (see note 65). The proportions of the figures, the style of the acanthus scrolls and the chiaroscuro are features that place the mosaic in the middle of the 3rd century A.D, or somewhat later. The decline of the gladiator games at the same time indicates that the mosaic should not be later.

V. Frames of impluvia and central panels composed with rectangular fields

Recent research tends to show that there is not always a functional relationship between the themes of the mosaics and the use of the area containing the floor decorated by the

mosaic.⁶⁶ Yet definition of the function of the space is important and significant. In Patras there are difficulties owing to the fragmentation of the excavations. Even so, atria and areas with impluvia can be distinguished.

One of the earliest black and white mosaics, at 28 Sisini street,⁶⁷ has in the middle a marble slab paving in the place where a basin had been (figs 37-38). The entire mosaic reveals a number of geometric themes that were frequent in Greece: net of hexagonals and lozenges, maeander-like net of "key-pattern" type, and tangent peltae in alternately upright and horizontal confronting pairs.⁶⁸ The fourth zone contains a krater-shaped vessel with vine tendrils.⁶⁹ The themes of this mosaic lead us without question to Italian prototypes in that they correspond to those known in Italy during the late first and early 2nd centuries A.D. Their style as well points in this direction (linear quality, sparseness, clarity of design without filling ornaments) and suggests that a date in the period of the Flavians is very likely.⁷⁰ Yet in the zonal composition around the slab-paved interior we have the system of the horizontally and vertically articulated rectangular fields, which had great success in both Greece and Syria from the end of the 1st century A.D.⁷¹

In the atrium of the house with the hunter mosaic, which we shall see below (fig. 80), around the basin is the same rectangular composition with correspondences in the decorative themes of the opposite fields. The decorative motifs are the usual ones found in Patras: a) four-pointed stars forming vertical and horizontal rows of lozenges that form systems of cross lozenges (or successive octagons with four-pointed stars) (cf. figs 26, 39), and b) tricoloured checkerboard. The same system follows the hunting scene.

In the large rooms of houses as well we have a similar arrangement of the fields: an elongated space, perhaps an atrium, at 31-35 Erenstrole street,⁷² has a marble paved basin and an adjacent field of the same size with a polychrome slab paving forming an inner rectangular field (figs 39-40). The entire composition is basically the same as the previous one, except that the slab paved part of the inner field has a Π -shaped border with a single

66. See Muth 1998, 343.

67. *Deltion* 32, 1977, B1, 80 f., plan 10, pl. 61γ. Hellenkemper Salies 1986, 260.

68. For the system of hexagons and lozenges (Balmette *et al.* I, 2002, pl. 172) known in Syria see also Salies 1974, fig. 2 (31). On a later floor in Patras, there is one with red lozenges (55 Ayiou Demetriou, *Deltion* 30, 1975, B1, 108, plan 5, pl. 61α). The "key pattern" is found also in Patras and later sometimes with a supplementary lozenge (figs 44-45) or guilloche (fig. 43). See Guimier-Sorbets 1983. For the system of the motif of the pelta see Parlaska 1959, 132 f., Balmelle *et al.* I, 2002, pl. 222e, Hellenkemper Salies 1986, 262, Kankeleit 1994, 197 f.

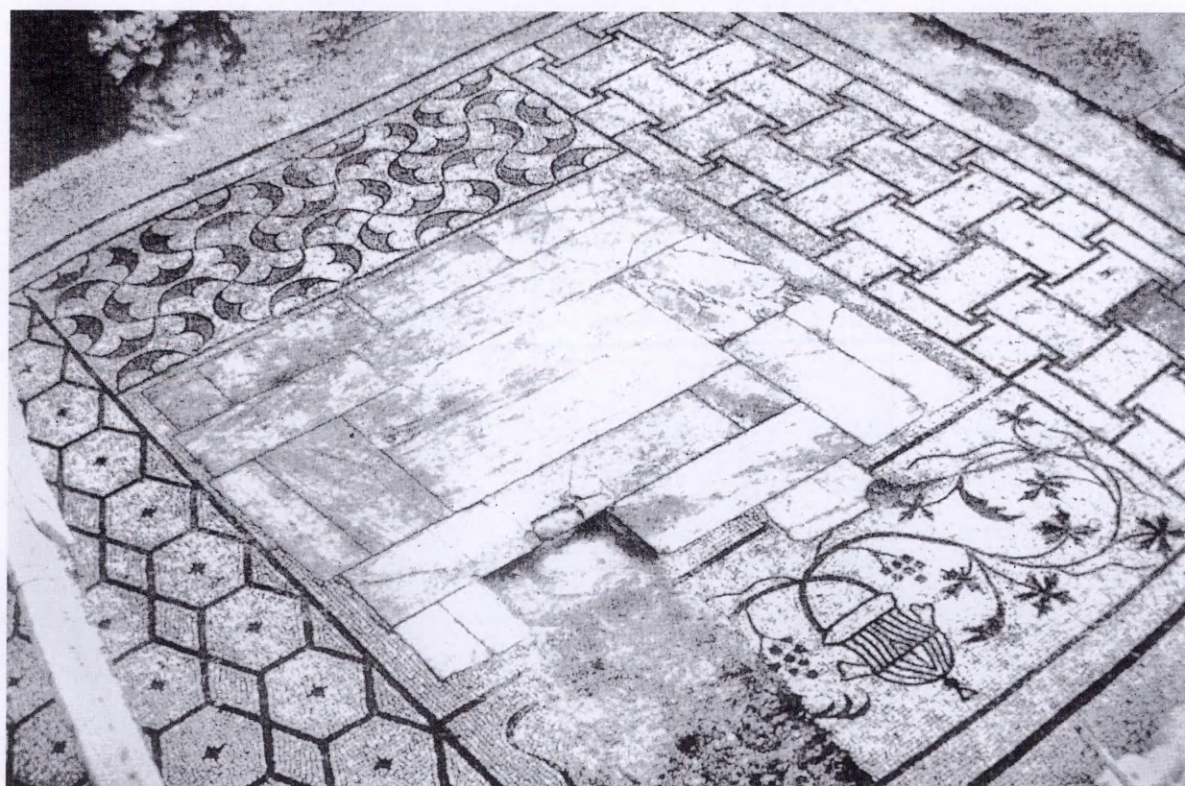
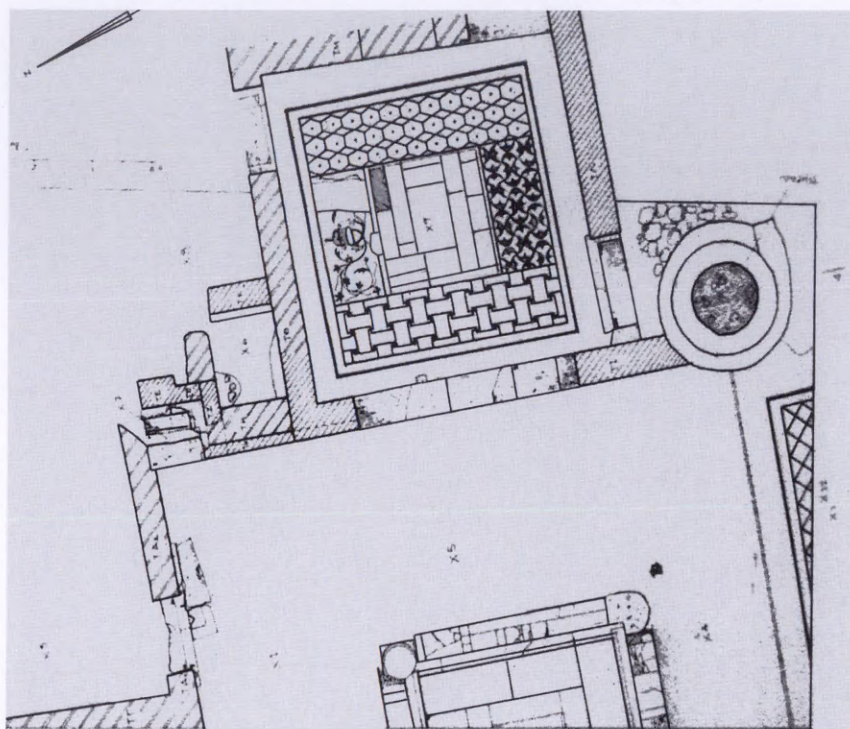
69. For opinions about the apotropaic character of the theme, see Campbell 1994.

70. See Hellenkemper Salies 1986, 260: early 2nd century A.D. See Darmon 1981, 285 f.

71. See type II, 1, Bruneau 1981, 331.

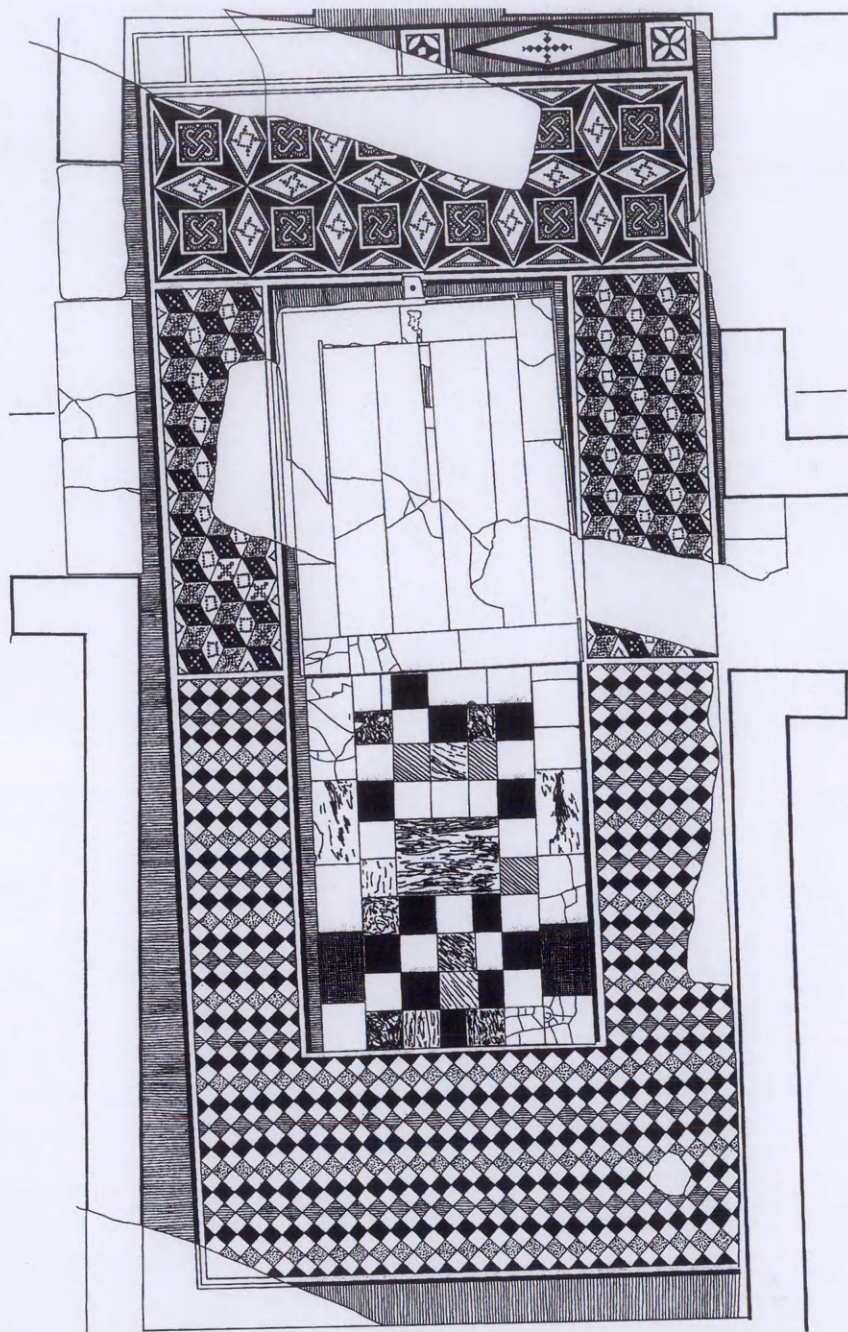
72. *Deltion* 28, 1978, B1, 82 f. plan 1, pl. 26 (10×4.20). Found beneath the mosaic were sherds of African "Red-slip" pottery of the 3rd century A.D. and the base of a lamp of Sposianos. Found also in the same house was a mosaic of successive linear circles with supplementary decorations (fig. 41). A similar mosaic excavated at 12 Neophytou street (*Deltion* 34, 1979, B1, 130, plan 1, pl. 33γ) yielded pottery of the 3rd century A.D. from the underlying level.

Figs 37-38. A mosaic with central panel framed by rectangular fields.

Figs 39-40. Rectangular mosaic fields around a basin of an atrium.

endless motif, a tricoloured checkerboard, or it appears to have been placed on top of this, as in a composition system that we shall see further on (fig. 51). On two sides the basin is bordered by zones of cubes in perspective and on the horizontal side by a field of four-

Fig. 40.

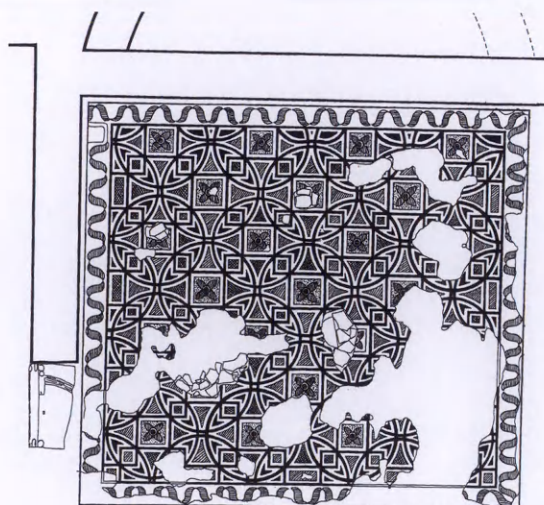
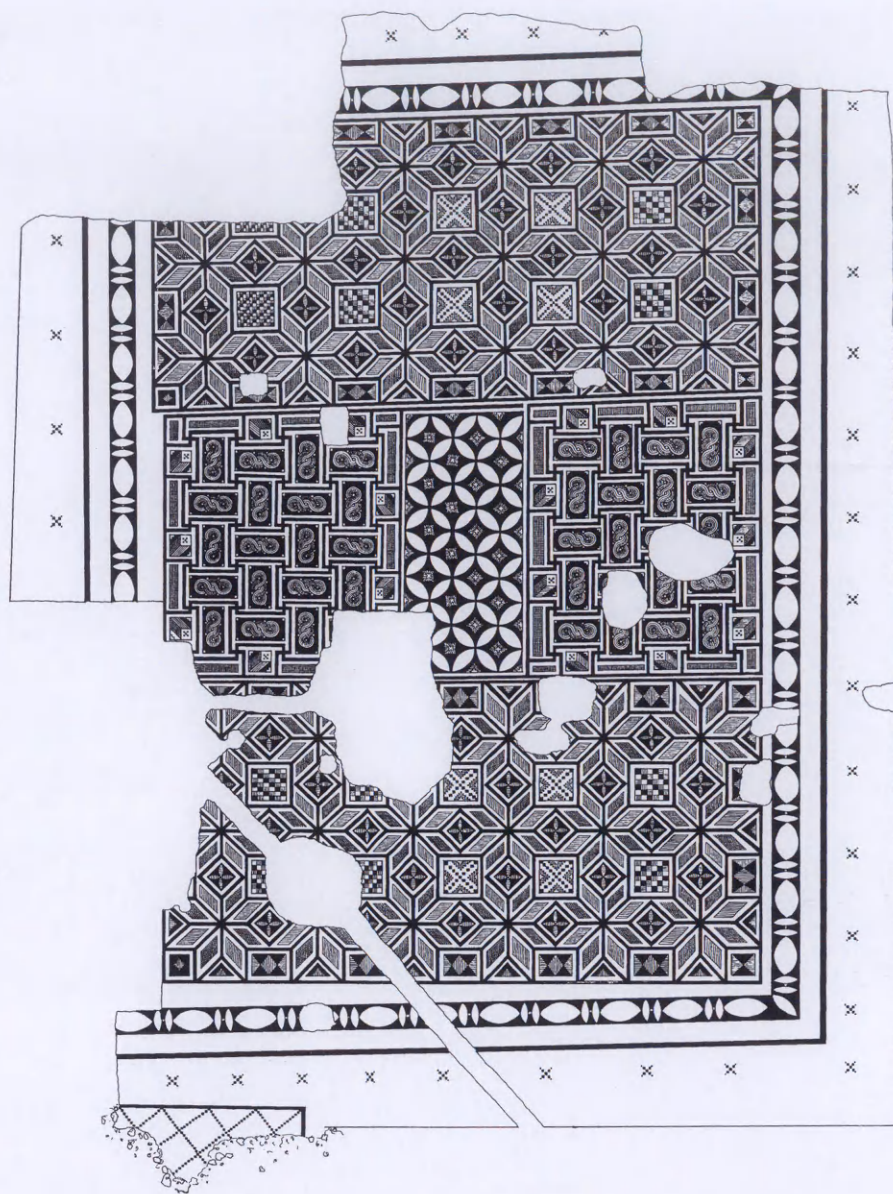

Fig. 41. A mosaic of successive linear circles and rectangles in the house of the mosaic figs 39-40.

Figs 42-43. Rectangular fields around a central panel with geometric motifs.

pointed stars, filled with a Solomon's knot (cf. fig. 26). Beside the entrance is a band with alternating lozenges and squares.⁷³

Elsewhere the inner section is not a basin but a rectangular field, likewise with an unending motif (figs 42-43): Such is the floor of the space that adjoined the room of

73. For the system of four-pointed stars, see Balmelle *et al.* I, 2002, pl. 184, Waywell 1979, 307. It occurs repeatedly in Patras (for example, figs 26, 39,

80). For the band next to the threshold, see Waywell 1979, Cat. 17, pl. 47,19 (Room D of the "Roman Villa" in Corinth).

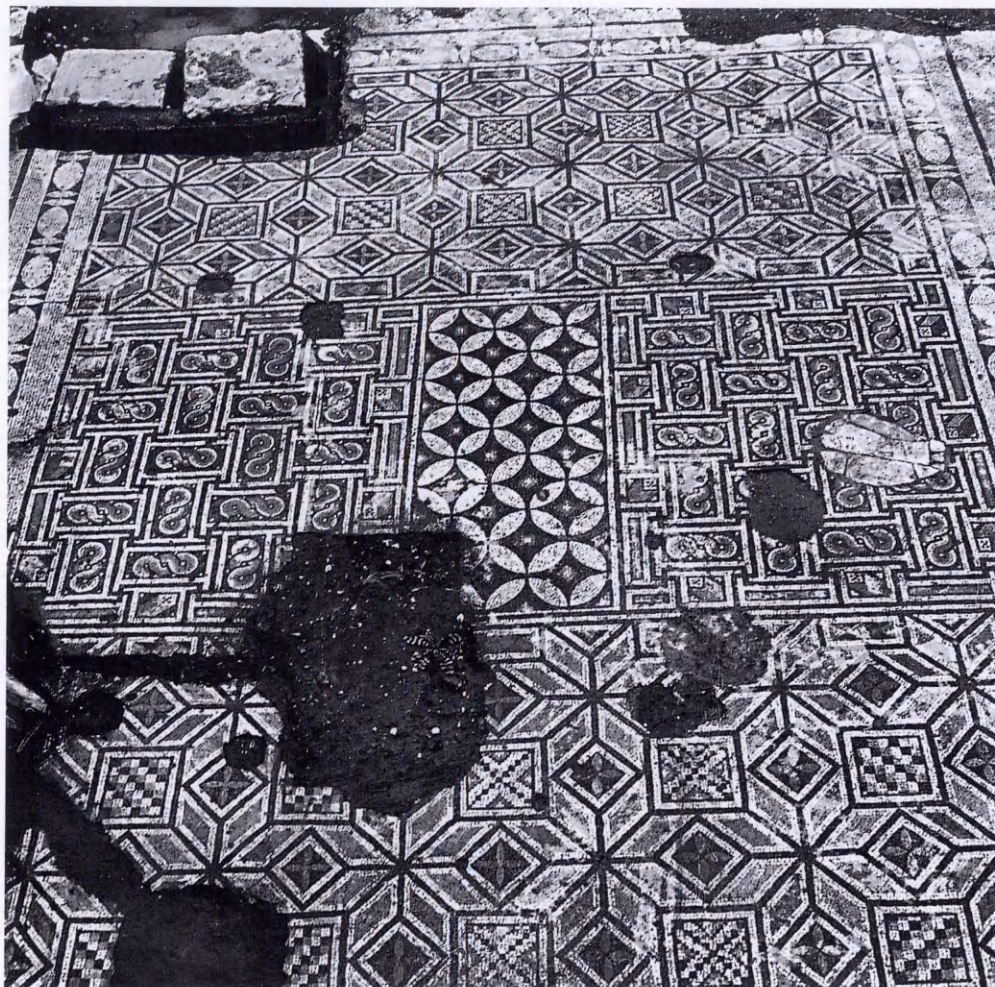

Fig. 43.

Aphrodite (fig. 73) in a villa at Psilalonia.⁷⁴ The strong contrast of the black and white on the pattern of the intersecting circles distinguishes the inner field from the polychrome zones that border it with “key patterns” and guilloche on a black ground. The two large zones above and below, have a geometric motif that is common in Patras and throughout the Roman world: outlined pattern of eight lozenges or, more rare, parallelograms as here arranged like stars. The red interior parallelograms like «raised panels» create a three-

74. *Deltion* 28, 1973, B1, 225 f., plan 15, pl. 188στ (8.40×3.80). Asimakopoulou-Atzaka 1973, 246, no. 57.

dimensional aspect to the patterns. The larger and smaller squares in between form a prevailing theme and are supplemented by filling ornaments.⁷⁵ The filling of all the patterns with decorative motifs leaves no vacant background and the rendering in perspective actually yields more numerous and diverse possibilities in terms of visual perception.⁷⁶ The initial basic pattern of the composition, linear octagons with a square in the middle, occurs on one of the mosaics from the area of the Odeion (fig. 2) and it can be dated with evidence to no later than the early 2nd century A.D.⁷⁷ There is no reason, to be sure, to consider that the linear style of this mosaic necessarily means that it represents an earlier stage of a development, since linear decorations occur also in the 3rd century. The theme continues to be found in Patras. In Sparta too, it is considered to be one of the special decorations.⁷⁸ The star-like arrangement of the lozenges is found at Pompeii in the 3rd and 4th styles.⁷⁹ At the end of the 1st century A.D. it occurs also at Ostia in the Domus Fulminata at the time of Vespasian and in the Isola delle Muse of the 2nd century A.D.⁸⁰ This richly elaborated mosaic of the House of Aphrodite in which the background is not discernible, must be dated in the 3rd century A.D.

In addition to the canonically arranged rectangular fields in vertical and horizontal zones around the four sides of the interior square panel, there are others without this canonical arrangement. The four-columned impluvium (6×4.50), which was found together with its bordering rooms in a house of the 1st-3rd centuries A.D. at 80 Germanou street,⁸¹ is an example of just this lack of initial planning in organising the composition of the mosaics (figs 44-45). The decoration is made up of mosaic fields that are unrelated to each other, have various geometric designs and do not correspond to the spaces ornamented. They give the picture of a house in which various cloth rugs have been casually strewn over the available space. The mosaics that appear to have been made successively and as need arose, should be dated in the 2nd century A.D. The system of a paratactic succession of fields, but with order and sequel is found at Athens, for example in the Herodeion⁸² and the Olympeion.⁸³

75. For the type of the decoration as a whole, see Balmelle *et al.* I, 2002, pl. 173b. Salies 1974, figs 2 (16, 17) 2 (18: with squares placed diagonally). See also Hellenkemper Salies 1986, 264, with the Patras mosaic under discussion, n. 142: She dates the earliest in the West to the end of the Flavian period.

76. In any case the theme can be understood as well with another visual interpretation: four by four hexagons within an octagon with an interior square panel. See the basic elementary system in Balmelle *et al.* I, 2002, pls 169a, 172a.

77. *Deltion* 26, 1971, B1, pl. 143γ.

78. Panagiotopoulou 2001, 242. We may mention here a few of the mosaics decorated in similar fashion

in some other cities also: Eleusis (*Praktika* 1936, 34, fig. 4), Philia (*Deltion* 19, 1964, B1, 246, pl. 289), Chalkis (Andreiomenou 1953-54, 303, fig. 24), Corinth (Sweetman and Sanders 2005, 363, 365).

79. Pernice 1938, pls 41,4, 47,6.

80. Becatti 1961, no. 205, pl. XXVII and no. 261, pl. XXIII.

81. *Deltion* 32, 1977, B1, 71, plan 3, pl. 55, Hellenkemper Salies 1986, 262.

82. Waywell 1979, Cat. 8, pl. 46,8, Hellenkemper Salies 1986, 264.

83. *Praktika* 1949, 35, Hellenkemper Salies 1986, 275.

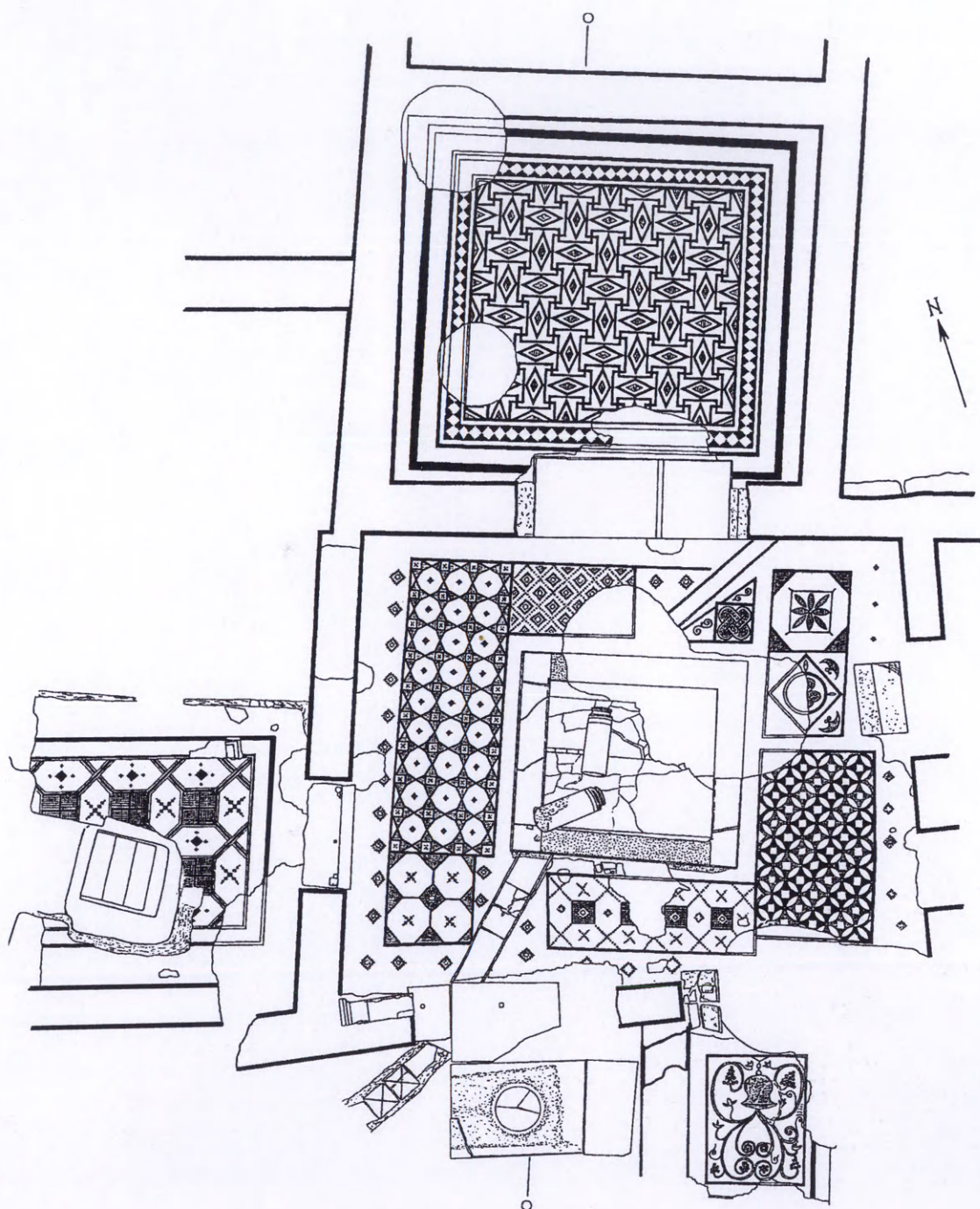
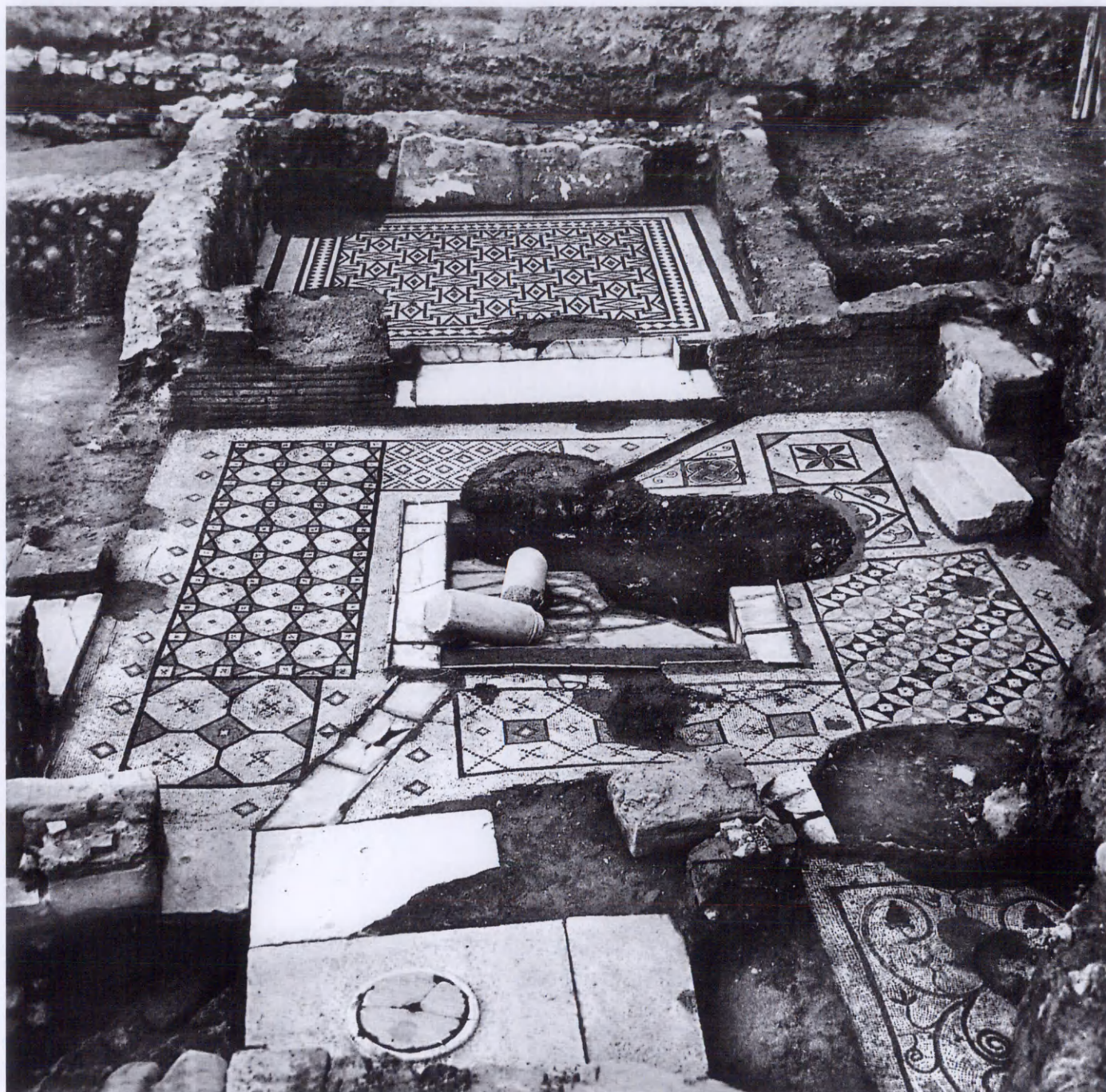

Fig. 44. Mosaic fields in an atrium.

Fig. 45. The mosaic of fig. 44 (1977).

VI. Fields with a grid of panels

While the known geometric decorations of the Roman world are more and more imported and applied to compositions that are somewhat singular or else commonplace in Greece, such as those mentioned above, in some cases schemes of organisation of the field were chosen that were created and developed in Italy. For now at least, this is rare in Patras, whereas it is found more frequently elsewhere. The two mosaic fields at 17-19 Sisini street (figs 46-49)⁸⁴ decorated the floor in two long, narrow spaces forming almost a right angle. The entire surface of one (7.10×1.50) is decorated with the usual cubes in perspective and bordered with simple guilloche. In the other (4.50×1.50), a maeander, in perspective, frames and at the same time separates three square fields each with four compartments. Represented in the compartments bordered by the guilloche are fishes, a lobster, water birds, geese, a rooster, a peacock, all displayed so as to be seen from the same side. Notable is the chromatic variety and the chiaroscuro of both the three-dimensional maeander and the figures. Parallel rectangular panels are numerous in the West and in Africa. An old Pompeian example from the house of Paquius Proculus of the period of the third style (fig. 50) is worth mentioning because it comes at the beginning of the long course of this design.⁸⁵

The type with rectangular compartments occurs frequently in Greece and the panels are usually not of the same size, the interior panel with the representation often being the largest. The closest Greek parallels I have found are on mosaics of the Roman villa at Chalkis with birds,⁸⁶ in the Agonotheteion of Corinth and in a villa at Anaploga with themes similar to those at Patras.⁸⁷ The three-dimensional maeander on the Patras mosaic is comparable to that on the Anaploga mosaic at Corinth, the dating of which has varied.⁸⁸

The connection of the representations with the pictures of the ξένια (hospitality gifts) is clear.⁸⁹ This meaning is not always easily detectable, and it is not at all certain that live animals are shown in the pictures of the ξένια, or whether they were intended as "still life". Frequently it is the decorative value of the figures that prevails. In any case, the purpose of the building must be taken into consideration. Probable date suggested by the finds: 3rd century A.D.

84. *Deltion* 32, 1977, B1, 77 f., plan 8, pls 58δ, 59α, 60.

85. Pernice 1938, pl. 40,1, Clarke, Larvey 2005, 27, fig. 2, 29, fig. 5. Comparable are the later ones from Rome in the Antiquarium Communale, Blake 1940, 100-101, pls 14,2 and 20,6 from Piazza Barberini. See also those from Thysdros, Balmelle, Ben Abed Ben Khader 1990, pl. XIII, and from Carthage pl. XI, 3-4. The panel with birds in a black and white frame of a mosaic from a house in Alexandria (Kom el Dikka), Daszewski 2005 and of another in Italica, Durán Penedó 2005, 1209, fig. 3, have already been dated in the 2nd century A.D.

86. Andreiomenou 1953-54, pls II,1, III. Waywell

1979, 296, pl. 46,11.

87. Waywell 1979, 297, Cat. 19, 304, Broneer 1954, 107-109, pls 30-31 (beginning of the 2nd century A.D.), Grobel Miller 1972.

88. Grobel Miller 1972, 332 f. dates the mosaic on the basis of pottery of the third quarter of the 1st century A.D. that was collected beneath it, to that same time. Hellenkemper Salies 1986, 279, to the 3rd century A.D. for stylistic reasons. Dunbabin 1999, 210 ff., takes the date back to the late 1st-beginning of the 2nd century A.D., comparing new finds from Pergamon.

89. Balmelle, Ben Abed Ben Khader 1990, with bibliography, Grobel Miller 1972, 348.

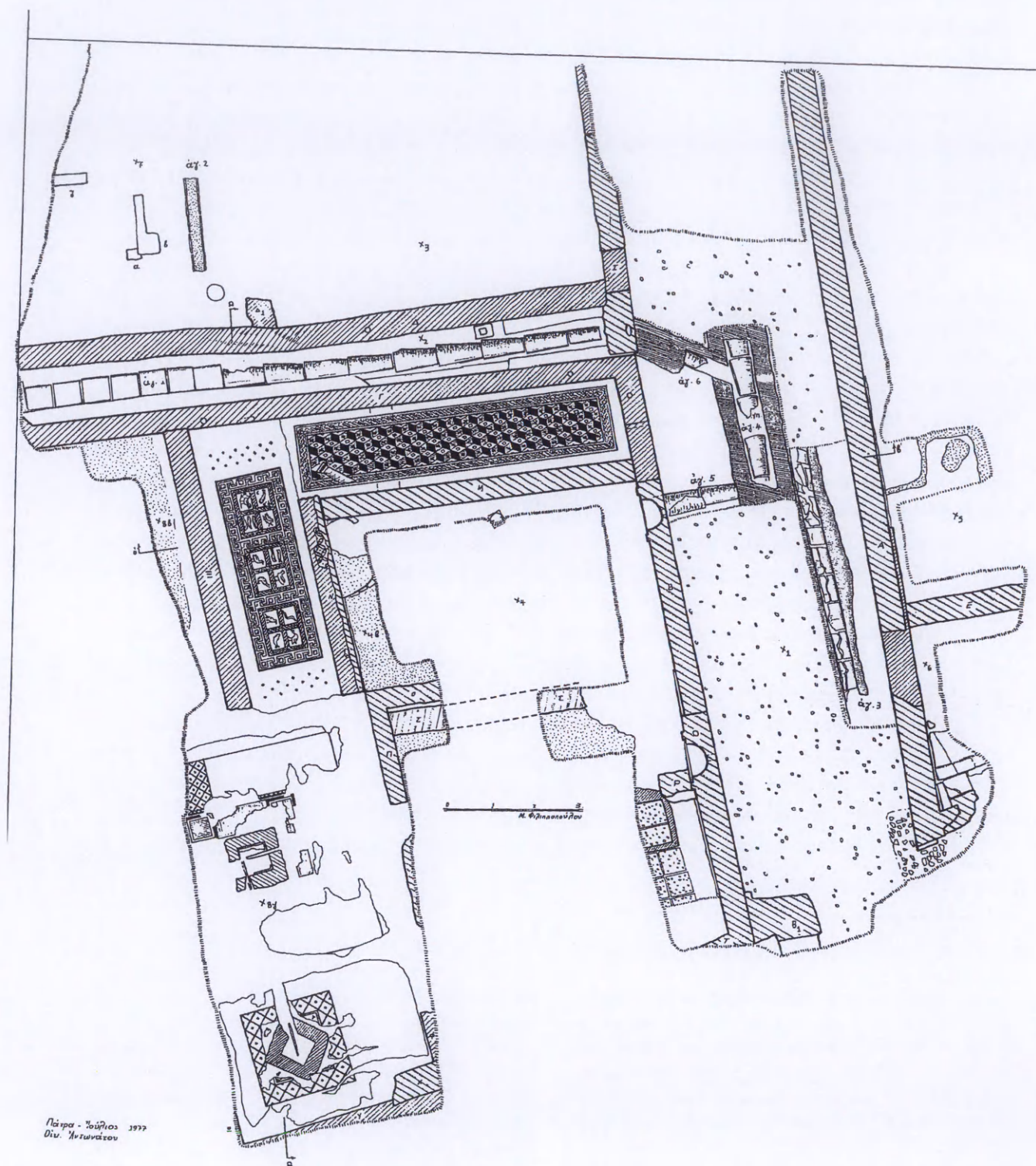

Fig. 46. Excavation plan of 17-19 Sisini street.

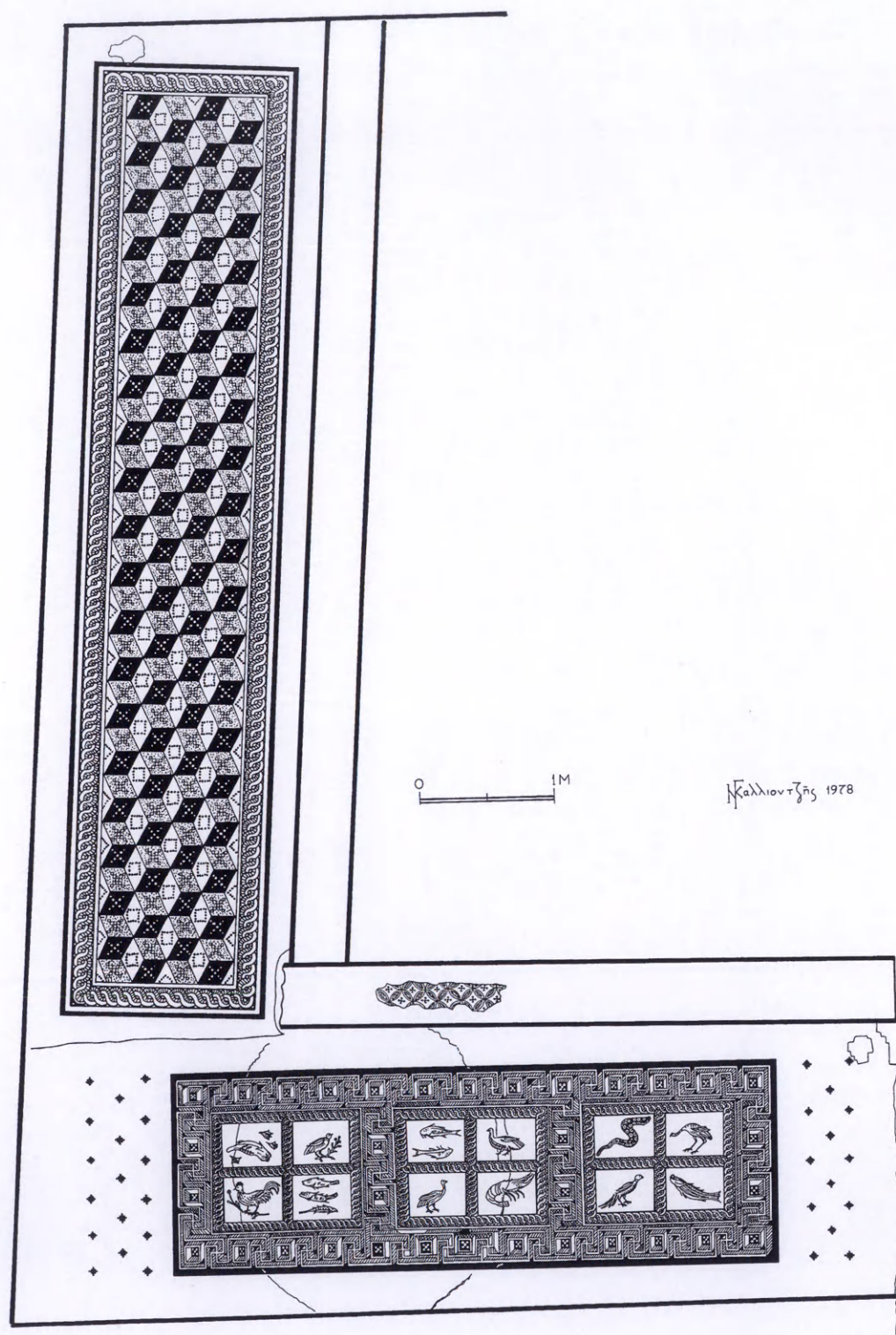

Fig. 47. Mosaics of cuboids in perspective and square compartments with representations of ξένια.

Fig. 48. Mosaic of fig. 47 (1977).

Fig. 49. Mosaic of fig. 47 (1977).

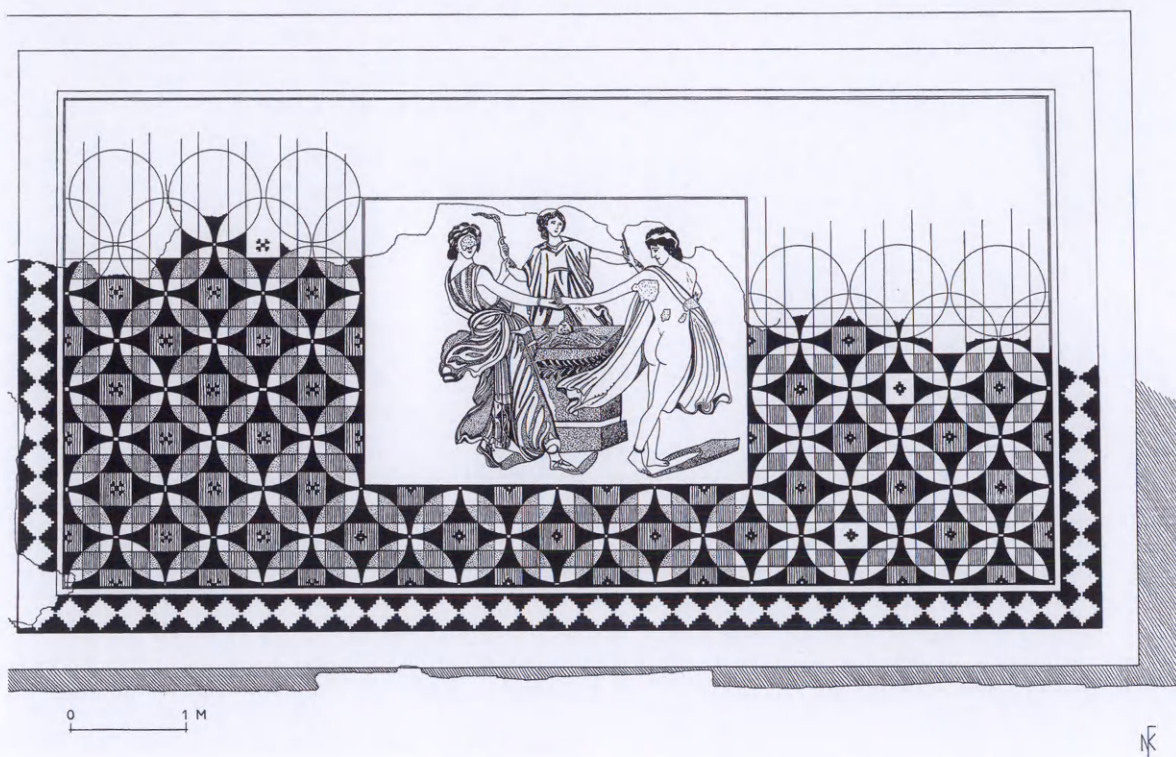
Fig. 50. Mosaic in the house of Paquius Proculus at Pompeii with panels similar to that in fig. 48.

VII. "Endless" surface decoration with a figured field

Interest in the infinitely extensible pattern was great enough to lead to its peculiar connection with a representational field. The representation, bounded most often by a simple line, is set like an emblem on top of the unending motif without affecting its continuous course. Forgotten, therefore, is the old tested system of a special frame around the representational field, which, in the most impressive examples, was manifold. This arrangement is found as well in other centres: Corinth ("Roman villa"), Sparta, Argos, Thessalonike;⁹⁰ yet judging by the comparative numbers it appears to have had special popularity in Patras.

The mosaic (at 40 Ayiou Demetriou street)⁹¹ with the three dancing female figures around a four-sided altar, ornate with a sprout and bearing remains of a sacrifice, is of this type (figs 51-52). The figured field is set on the usual design of intersecting circles and concave squares.

Figs 51-52. The Mosaic of the Horai.

90. Sparta: *Deltion* 20, 1965, B1, pl. 155γ. Argos: *Deltion* 29, 1973-1974, B2, 236, drawings 15γ, 15η, pl. 166γ (representation of a chariot). Corinth: Shear 1930, 19-26, pls 1, 3-5. See also Bruneau 1981, 330, type 1, who places this scheme together with the type with the

representational field that is framed by frieze zones as for example the Parian mosaic, *op.cit.* pl. I,2.

91. *Deltion* 36, 1981, B1, 157 (initially only a small part of it had been discovered), 9.75×4.60 m.

Fig. 52.

Fig. 53. The mosaic of Horai at Kasteli Kisamou.

The theme of the representation is known to ancient iconography. The picture is well described in the Hymn to Apollo 194-196: αὐτὰρ ἐϋπλόκαμοι | Χάριτες καὶ ἐϋφρονες Ὑδροῖαι | Ἀρμονίη θ' Ἥβη τε Διὸς θυγάτηρ τ' Ἀφροδίτη | ὀρχεῦντ' ἀλλήλων ἐπὶ καρπῷ χεῖρας ἔχουσιν. Three female figures have been interpreted, according to the circumstances, as Charites, Horai, Nymphs, and Maenads. In our mosaic there are features that are connected with Maenads, the thyrsos, the wreaths, probably of ivy leaves. The dance, moreover, is shown as an impetuous one. On Roman sarcophagi too Maenads of the same type appear.⁹² Another typologically related representation on a mosaic at Kasteli Kisamou, of the end of the 2nd century A.D., brings us to the theme of the Horai (fig. 53).⁹³ Similar colour symbolism may be observed also on the Patras mosaic: the figure at the left wears a sleeveless chiton with many brush strokes in green, as Spring; the heavy brownish chiton of the middle figure agrees with the Season of Winter; the nudity of the figure at the right with Summer. Thus the hypothesis that they are Maenads does not hold, nor does the conjecture that they are Nymphs, which might well be inferred from an inscription found in the nearby city area of Romanos, mentioning a dedication to the Naiads.

The meaning of the scene might be connected with cult (a representation of an actual Dionysiac ritual dance), as has been assumed for the scene of dancing women on a 3rd century bronze coin of Patras of the time of Geta that is supposed to represent a statue of the Μήτηρ δινδυμένη who had a sanctuary in Patras, in which Attis too was honoured (Paus. VII 20, 3).⁹⁴ In this case, the mosaic may have decorated a house of a munificent sponsor of a τελετή. That the figures of the mosaic and the coin might reflect sculptural or painted works is likely. Certain it is that mixed iconographical features are the property of a 2nd-3rd century A.D. representation of three female daimons of nature.

Long narrow spaces are usual in *villae rusticae*. In such a villa at 61 Karolou street,⁹⁵ of which little remains, there was a mosaic with a wine-pressing scene on a continuous surface lattice pattern of trichrome cuboids. The entire composition is framed by a band of diagonally placed tangent squares, white on black. The field of the representation (2×1.80) is crowned by panels, probably three, of which the far right is preserved with a mask of a helmeted head set on a base (figs 54-59).⁹⁶ Most probable date: late 2nd - early 3rd century A.D.

The work is outstanding in its iconographical composition, design and execution. Pan is shown frontally in the centre of the press. On either side of him, his two assistants in profile, carrying hare sticks (λαγωβόλα), are supported by Pan, holding onto his hands while they stamp the grapes. The juice flows through three outlets in the rim of the press, perhaps lion-

92. LIMC VIII 1, 2 Supplementum 794 f.

93. Markoulaki 1987, 3 f., *eadem* 1994, *Deltion* 34, 1979, B, 397-398, pls 203-205. Comparisons could be expanded to include many figures of Horai (Parrish 1984).

94. For the inscription of the Naiad Nymphs see Thomopoulos 1950², 66, Rizakis 1998, no. 13. For the

coin see Imhoof-Blumer, Gardner 1964, 79, pl. Q XVI.

95. *Deltion* 34, 1979, B1, 134. 13×3,25.

96. Masks have been illustrated in this same way on a mosaic in Thessalonike (*Deltion* 25, 1970, B2, 371-372, plan 8, pl. 314β). See also the mosaic of the Horai at Chania (*Deltion* 34, 1979, B2, 398, pl. 203γ).

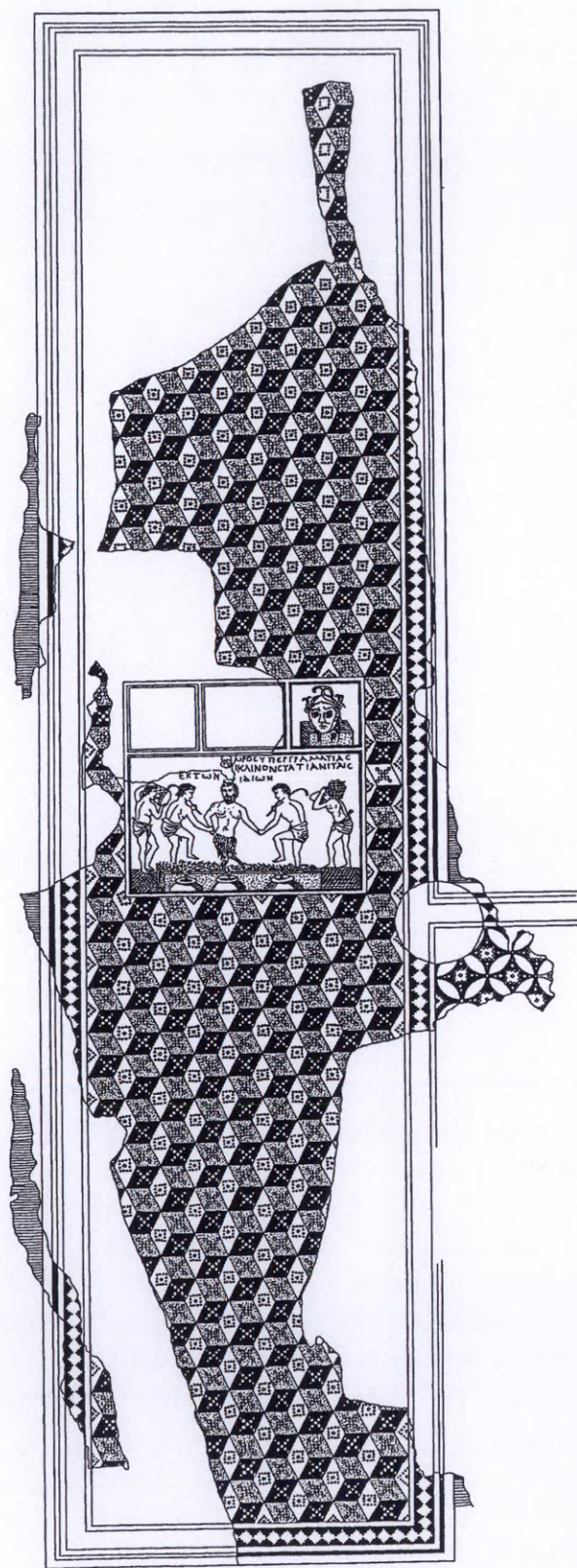

Fig. 54. The mosaic of the vine-press.

Fig. 55. The mosaic of fig. 54 (1977).

headed spouts as on other such illustrations, into three pithoi placed below (ὑπολήνια). At the right side of the scene a male figure approaches carrying a basket of grapes. He may be a satyr if the element that protrudes from the top of his loin-cloth (περίζωμα) is a tail and not an instrument to be used in the vintage. To the left another male figure is emptying his basket into the press. All four figures wear only a *perizoma*. The scene appears frequently on mosaics of the Roman world that have been collected and discussed.⁹⁷ It is of interest that the wine-pressing scenes in Greece and especially in the Peloponnese, where most have been found, are connected with the world of myth or with the feeling and atmosphere of the cult of Dionysos. In Argos the grapes are pressed by erotes (fig. 60) and in the villa of Herodes Atticus at Loukou in Kynouria, by three youths (fig. 61), one preserved better than

97. Asimakopoulou-Atzaka 2005 (from Patras: 61, figs 38-39), Balmelle, Brun 2005, 907-909.

Fig. 56. The Pan of the mosaic.

Fig. 57. Detail of the mosaic of fig. 54.

the others:⁹⁸ they are not mythical figures, but they are imbued with ceremonial manner and the symbol of the grape gives a ritual air. The appearance of Pan in this spot, as ληνοβάτης, or as assistant to the grape-treaders, is unique. Asimakopoulou-Atzaka has noted the presence of Pan on a mosaic at Larisa⁹⁹ as a vintager. On a mosaic of the 3rd century A.D. at Seville, with a Dionysiac theme, Pan is shown carrying grapes in a basket.¹⁰⁰

Perhaps the mosaic with the grape-pressing scene and surely the construction of the triclinium of the building is, according to an accompanying inscription,

[.....^{c. 15}.....]δωρος ὑπὲρ γραματίας
[.....^{c. 12}.....τὸ τρ]ίκλινον Στατιανίταις
ἐκ τῶν ιδίων.

the gift of one or two people, the name of one being preserved in part.¹⁰¹

98. *Deltion* 29, 1973-74, B2, 237-240, drawing 15στ, pl. 163. Asimakopoulou-Atzaka 2005, 60, figs 34-35, 36-37.

99. *Ibid.* 61, fig. 40, *Deltion* 31, 1976, B1, 187-188.

100. Asimakopoulou-Atzaka 2005, 62, fig. 44.

101. Papapostolou 2004-2009.

Figs 58-59. Details of the mosaic of fig. 54.

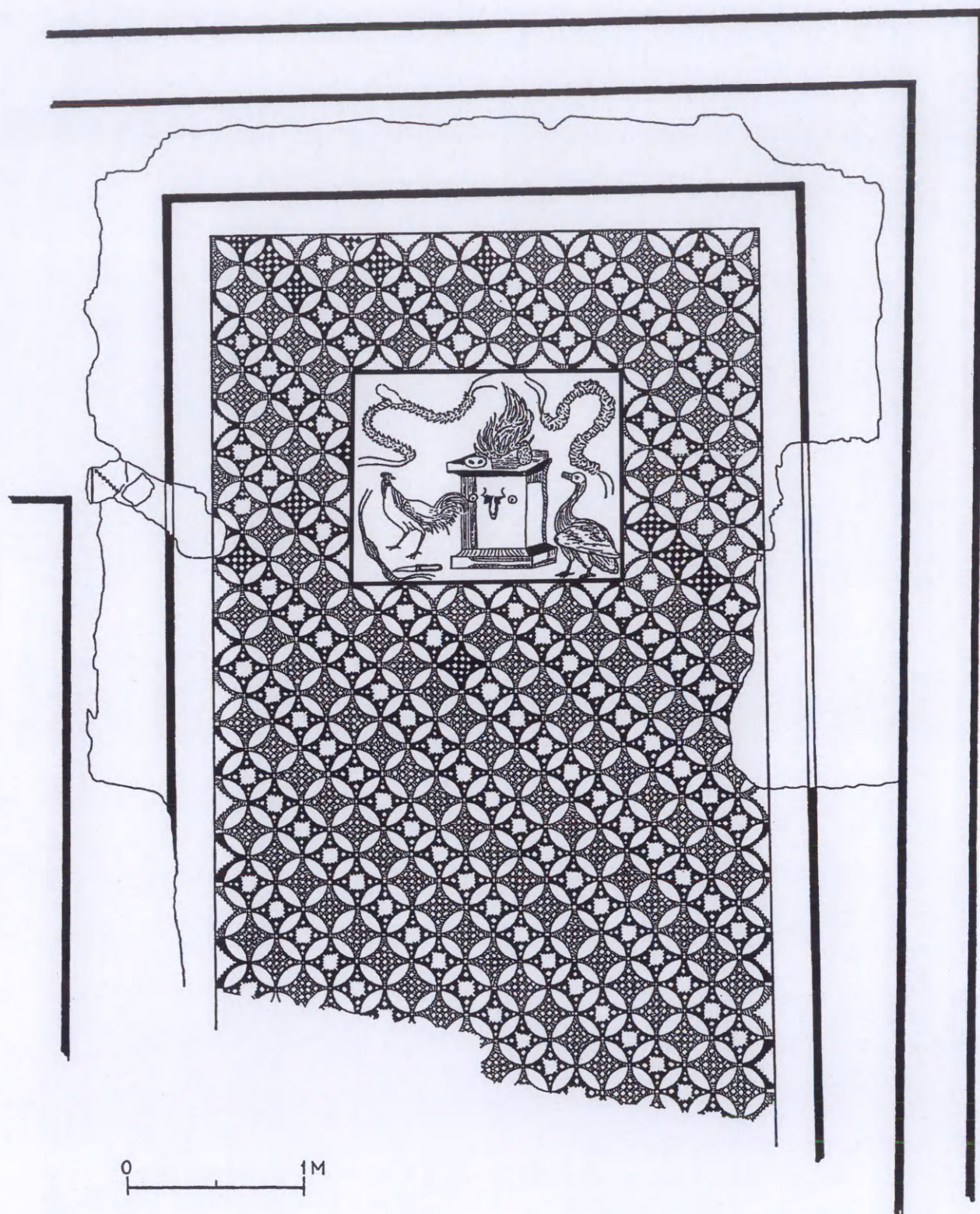

Fig. 60. A mosaic with Erotes pressing grapes in Argos.

Fig. 61. A mosaic with a youth as ληνοβάτης in Loukou of Kynouria, Villa of Herodes Atticus.

Figs 62-63. The mosaic of the sacrifice.

Fig. 63.

On another mosaic (12 Karatza street)¹⁰² (figs 62-65) the endless geometric pattern of the usual intersecting circles and concave squares, alternating black and red, has no special frame, while the bordering zone of white tesserae is circumscribed by three black bands, the innermost serving to frame the “rug”. This mosaic covered part of a wider area of the building. The representation, likewise without a special border, is off-centre and closer to the back side of the ground: the altar is square, decorated with a bucranium and perhaps two rosettes on the front. On the upper surface the fire is burning, while parts of animals

102. *Deltion* 32, 1977, B1, 76 f., plan 6, pl. 57 (4.80×4.75).

Figs 64-65. Details of the mosaic of fig. 62.

(the *exta*?) or sacrificial utensils (a kettle?) have been set on it as well. In the background are two suspended garlands and, one on each side, is a rooster and a goose, waiting willingly to be sacrificed. The knife and another garland lie on the floor.¹⁰³ A mosaic in the Roman villa at Skala in Kephallonia has a comparable representation: two youths stand beside the altar and the sacrificial animals are depicted in the lower zone at right angles to the axis of the doorway of the room, one above the other, turned toward the scene¹⁰⁴ (fig. 66). In both cases everything declares the sacrifice to come. The

Fig. 66. Mosaic in the "Roman villa" in Skala, Kephallonia.

103. For similar garlands, see Slim 1995, 156, fig. 112. A rooster is sacrificed in Mithraic ritual, see Paladino 1986. Representations of the sacrificial knife are rare in Greek vase painting, see Peirce 1993, 233, 234.

104. Kallipolitis 1961-62, 18 f., pls 6-9.

representation acts as a reminder and conceptual repetition of performing the ritual of a private sacrifice in gratitude or as hope for stability of the house.

On the mosaic of Triton as ἰχθυοκένταυρος (fish-tailed centaur) (60-66 Niketa street)¹⁰⁵ (figs 67-70), the field of the representation is framed like a painting with an Italian looking wide guilloche, unusual in Patras as opposed to Sparta.¹⁰⁶ The frame is particularly emphasized because of the brightness of the endless, linear black and white design of the background of the floor: a pattern of outlined adjoining hexagons forming squares and four-pointed stars.¹⁰⁷

"The winds slackened, the sea calmed down and Triton galloped through the waves with his azure horses," sings Ovid (*Heroïdes* VII, 49-50) and the mosaic is in agreement. Triton drives his sea-horse toward the left, holding the reins, his body frontal, his head turned in the direction he is moving. In his left hand he holds the usual steering oar. The tails of the two figures swish with corresponding intensity, the horse's tail toward the deep, Triton's flung forward. Tesserae ranging from black to pale greyish blue and from brown to light red have been employed for the colours. The outlines of Triton are brownish red; the hippocamp is outlined in greyish black. Colour grading provides plasticity and gives the bodies volume. The feeling of depth is accomplished by means of sequences and a slightly diagonal direction of movement, so as to give the impression that the figures emerge from the background. The harmonious proportions of the composition insure the projection and predominance in the middle of the scene of the robust and graceful daimon of the sea, to whose power the sea-horse appears willingly to submit. Date in the 3rd century A.D.

Of the marine representations, the theme is particularly popular and it is frequently found in Greece in various forms.¹⁰⁸ But to find precisely similar scenes we must turn to the West. In the Roman Villa at Westerhofen in Bavaria, which is dated in the first third of the 3rd century A.D.¹⁰⁹ (fig. 71), the fishtailed centaur is also shown as floating with his sea-horse; the composition and the type of head are similar to those of our Triton, as they are also to a triton, the upper half of which is all that is preserved of a mosaic of poor quality in Taormina¹¹⁰ (fig. 72), dated tentatively in the 2nd century A.D. Another typologically similar representation, dated at the end of the 2nd - beginning of the 3rd century A.D., was found in the House of Cato in Utica.¹¹¹

105. *Deltion* 33, 1978, B1, 84 f., plan 2, pl. 27. As preserved: 5.20×4.80 Panel 2.70×2.20. Architectural comments: from the Hellenistic to late Roman times.

106. See Panagiotopoulou 2001, 239, fig. 2. See the Roman emblem of the 3rd century, Blake 1940, 105, pl. 22,2.

107. See the systems in Salies 1974, fig. 3. Balmelle *et al.* I, 2002, pl. 186d. Becatti 196I, no 3, pl. XXXI.

108. See for example at Chania: Hellenkemper

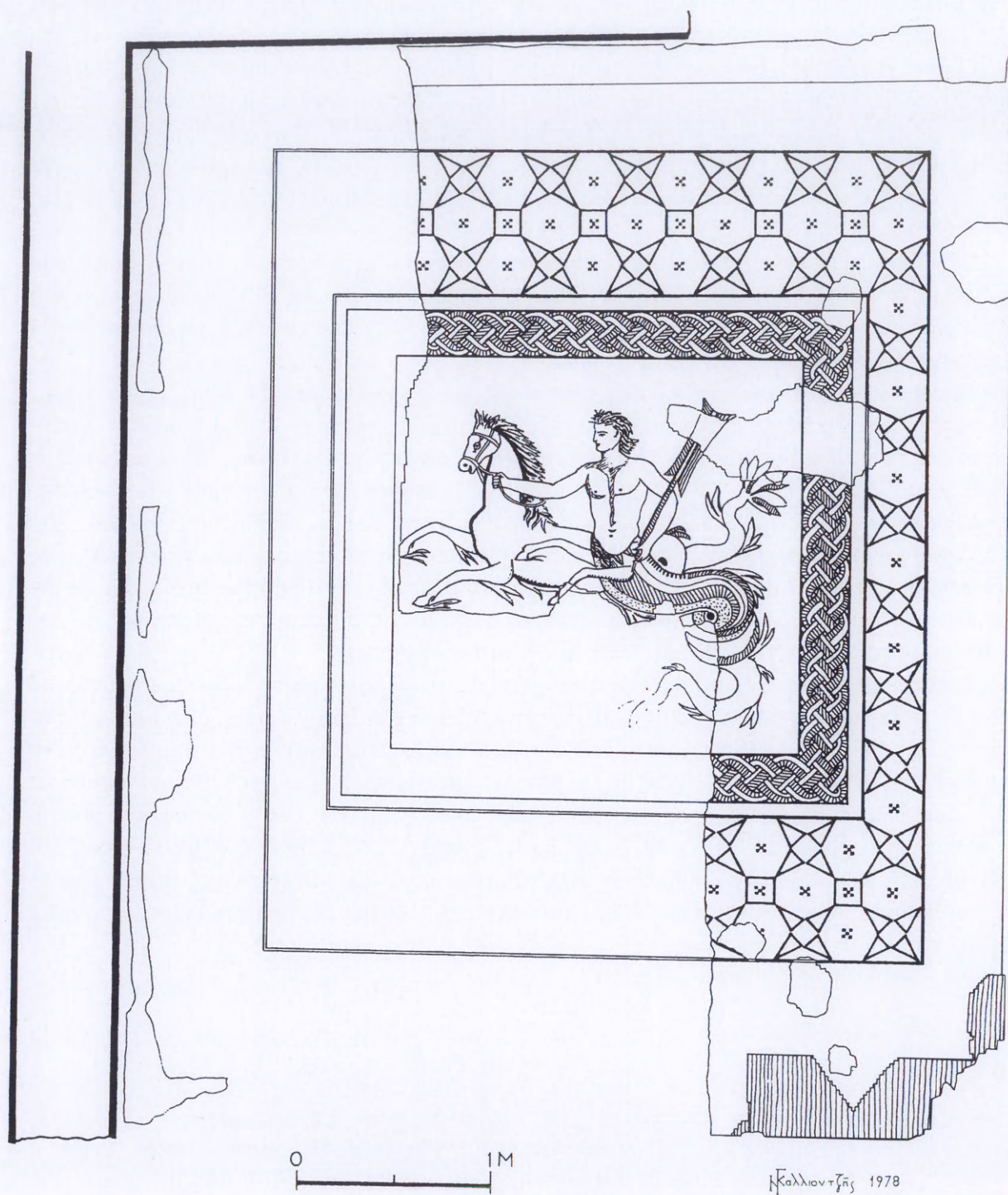
Salies 1986, 259, fig. 7, at Isthmia: Waywell 1979, 299, Cat. 28, pl. 48,25, Packard 1980, 326, pls 97-100, at Argos: *Deltion* 29, 1973-74, B2, 239, plan 15στ, pl. 164, at Corinth ("Mosaic House"): Weinberg 1960, at Olympia: *Deltion* 22, 1967, B1, 208, pl. 148α.

109. Parlaska 1959, 103, pl. 99.

110. Boeselager v. 1983, 100, pl. XXIX 58.

111. Alexander *et al.* 1973, 43, pl. XXXV.

Figs 67-70. The mosaic of Triton.

Fig. 68.

Figs 69-70.

Fig. 71. Triton swimming with a sea-horse, Villa at Westerhofen, Bavaria.

Fig. 72. Triton with a sea-horse, Taormina.

VIII. The mosaics of Aphrodite and the hunting scene

From the standpoint of composition (field with representation bordered above and below by a continuous pattern of intersecting circles and concave-sided squares) (figs 73-75), the mosaic of Aphrodite (1 Panachaïkou street)¹¹² belongs to the type on which a chariot race is represented (figs 17-18). The type is found elsewhere too, for example in the anteroom of the Roman villa at Skala Kephallonia with the representation of Phthonos.¹¹³ We show it here because it was found at a relatively short distance from the next mosaic floor with the hunter and it is likely that they both belong to the same complex of an urban villa at Psilalonia. The area of the mosaic was small (3.40×2.10), and it was probably an annex to a cubiculum in the domicile of the lady of the house. This is, however, uncertain. Clear and essential, indeed, is the erotic atmosphere around the person of the lady herself. In the west long side is the threshold of a doorway that connects this room with another larger one, the floor of which is decorated with the mosaic fig. 42.

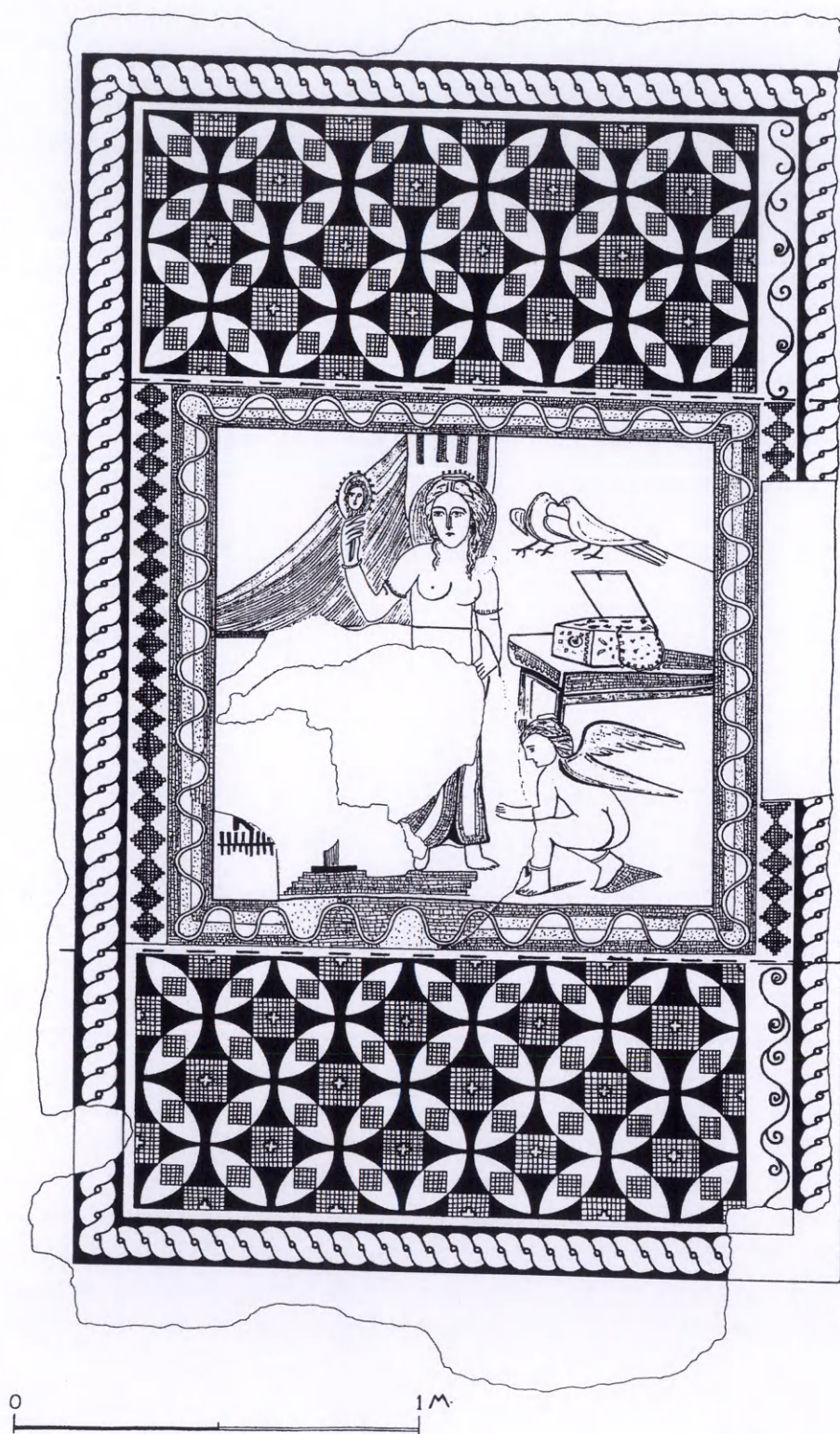
The polychrome figured field of Aphrodite is framed by a wavy three-dimensional band comprising a row of tangent juxtaposed "bells" alternately coloured two dark, one light with the undulating line outlined in white, a pattern found frequently in the 3rd century A.D. (supra n. 106). In addition, right and left it is bordered by a row of diagonally placed tangent squares (cf. fig. 54). The entire floor is framed by a guilloche in graded colours and only at the right is there an additional frame comprising a linear simple scroll. Aphrodite stands in

112. *Deltion* 28, 1973, B1, 225, plan 15 (3×1.80. Panel 1.50×1.40). In the Ephorate of Antiquities there were no photographs of the mosaic as a whole in 1973

nor are there any now, except for that on fig. 74.

113. Dunbabin, Dickie 1983, pl. 1.

Καλλιωνίδης

Fig. 73. The mosaic of Aphrodite.

Figs 74-75. Aphrodite.

a frontal pose (most of the lower part of her body is lost and at the left there is a repair). Her head is turned slightly to the left. She holds a mirror in her right hand that reflects her face, which is surrounded by a dark coloured *nimbus*.¹¹⁴ In customary fashion, her left hand holds her himation, leaving the upper part of her body nude. She wears bracelets on her upper arms and wrists. A curtain hangs in the background, suspended perhaps from a column or pilaster.¹¹⁵ To the right is shown a corner parapet on which are perched two doves, one white, one a dark colour, in an erotic encounter. In the corner is a piece of furniture or a chest with a white cover on which sits an open jewellery box. At the lower right, a cupid

114. See figures of Aphrodite on African mosaics, Slim 1995, 156, fig. 112.

115. See the mosaic of the baths of the Nymph in Volubilis, Rebuffat 1965, figs 2, 8 (3rd century A.D.).

Fig. 75.

kneels to attend to the goddess's sandals. The outline of Aphrodite's body, in a dark colour, is simple, the body flat without plasticity, the proportions unsuccessful.

Not only the theme but also the iconographic type of Aphrodite who, holding her mirror, is dressing herself, occurs likewise on a mosaic in Sparta,¹¹⁶ (fig. 76) on which the upper part of the figure, however, is not preserved. In this scene, three erotes assist in dressing the goddess. Both these mosaics go back to the same iconographic prototype, either a painting or a picture designed especially for mosaic. We do not know, however, what workshop or master designer from Patras or from Sparta is the one who omits, adds or alters details of

---

116. Panayotopoulou 1989, 74-75.

Fig. 76. *Embellishment of Aphrodite on a mosaic in Sparta.*

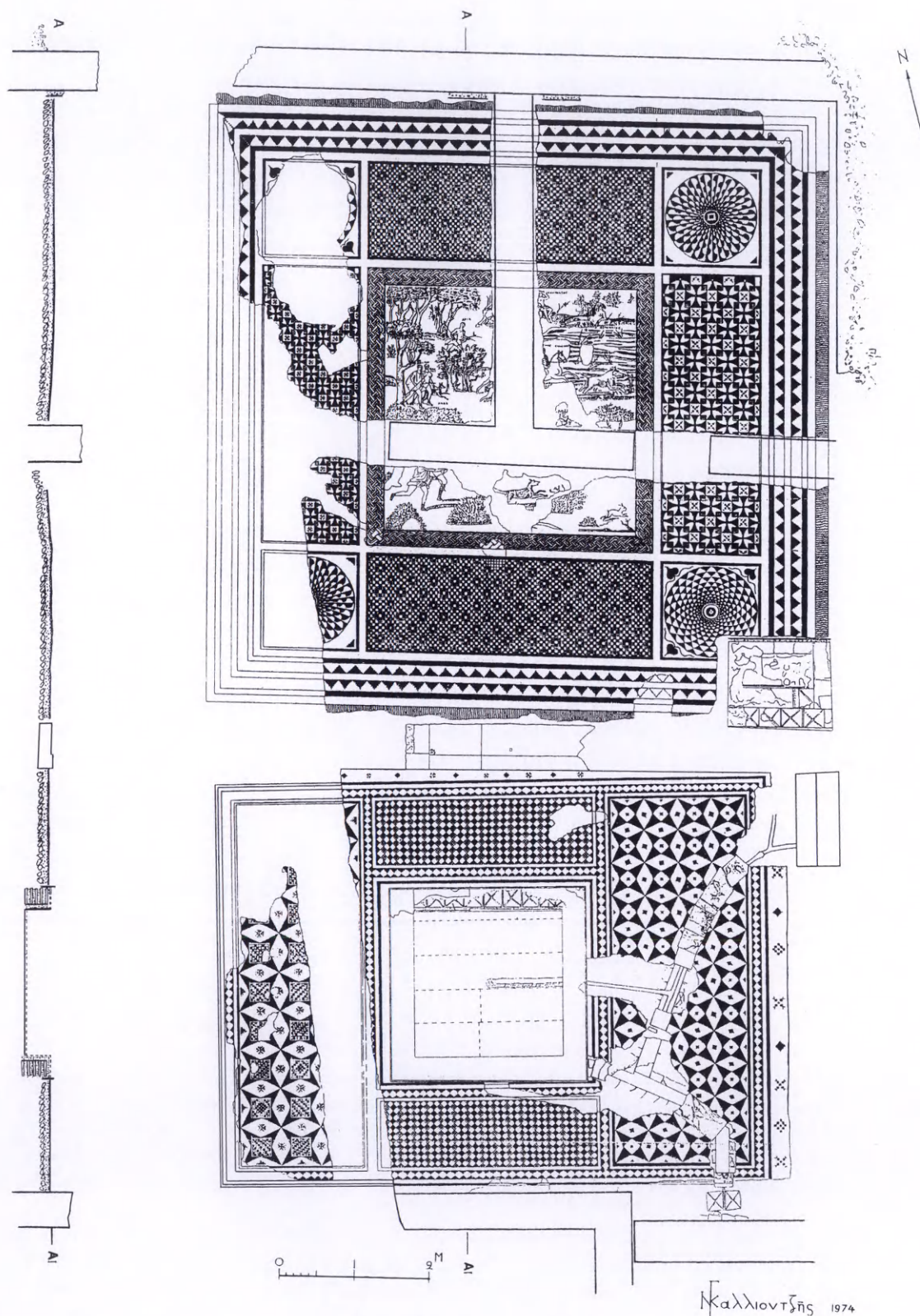
the prototype. Clearly we have to do with two separate styles, evident in the design and in the way in which it is executed: there were evidently two works following entirely different stylistic traditions. It is thus likely that *pictores* of two different stylistic tendencies designed the models on the basis of a common prototype, which they altered not only stylistically but also typologically, as was usual. The *pictor* of Patras was a more ordinary painter; his Spartan counterpart was on a higher artistic level.

A great number of iconographical types were drawn from the world of sculpture as a basis for the theme of “embellishment” or “dressing”. These can be traced in the mosaic representations, both from Greece and elsewhere, for example Africa and Cyprus.¹¹⁷ Yet prototypes are missing – as usual – from the world of painting. The theme is found frequently in the minor arts; from Syria chiefly come bronze statuettes of Aphrodite holding a mirror.

117. On a mosaic in Tunisia, Aphrodite holds a mirror and pulls aside her himation, attended by two erotes holding garlands. Alexander, Ben Abed Ben Khader 1994, pls LV, LXXX, early 4th century A.D.

In Cyprus, the goddess lifts her hair as in the Louomene type, with the furniture at the left, Michailidis 1987, XXXII.

Figs 77-78. The mosaic of the hunt.

As noted by Panayotopoulou, the theme could easily have been inspired by the *Hymn* to Aphrodite, which describes her adornment, assisted by the Charites in Cyprus, before the goddess leaves for Troy where she was to meet Anchises.

If the great mosaic of the hunt (4-8 Panachaïkou street)¹¹⁸ (figs 77-84) belongs to the same villa as the Aphrodite, as is most probable, it will have adorned the compartment of the owner of the house and it too will thus have expressed his desires and preferences. It decorated the floor of a large hall (8.40×8), a triclinium that was connected to the atrium (7.50×5.50) with a basin (fig. 80) discussed above (p. 34).

The design of the floor with the hunting scene follows the system of vertically and horizontally composed rectangular zones¹¹⁹ that frame the representational field, in this case in monumental fashion. The same framing is to be found, moreover, in the atrium. The decorative motifs we have seen already in the Patras mosaics. The long narrow rectangular fields on the two sides of the representation are decorated with the motif of the intersecting circles and concave squares. Above and below is a grid of serrated, simple reticulate fillet, the compartments enclosing a prismatic pattern. The peculiar squared fields in the corners are decorated with the "shield" pattern, two of them with triangles and two with scales.¹²⁰ The outer frame of the entire floor is a double saw-tooth pattern and the border of the figured field is a guilloche. This type of composition was less popular in Italy and Africa and is found more frequently in Greece from the end of the 1st century A.D. on. A developed example is seen at Sparta in a mosaic showing the beheading of Medusa¹²¹ and on another in the "Roman Villa" at Corinth.¹²² The same system is found likewise in Syria during the 2nd century A.D.¹²³ The hunt mosaic is connected with Syria stylistically as well. The leaves of the trees recall Syrian examples¹²⁴ (figs 78, 81-82). A Syrian characteristic likewise is the labelling of personifications or rivers and so forth.

While from the aspect of composition of the fields, the mosaic follows Greek tradition, the theme and its rendition take us to Africa of the 3rd century A.D. In addition to the distinction of the zones with ground lines on which the figures move and from which trees grow, we find all the realistic elements of everyday life, specifically rabbit and boar hunting,

118. *Deltion* 29, 1973-74, B1, 355. The mosaic was not illustrated because of various professional difficulties (my sudden transfer). Fortunately, Mrs. Asimakopoulou-Atzaka 1973, 245, no. 54, was able to see it better than I was and to describe it.

119. See Bruneau 1981, 331. Drawing, Salies 1974, fig. 1 (4), De Matteis 2004, pls XLIV-XLV. Above figs 38-40, 42.

120. See Balmelle *et al.* II, 2002, pls 327b, 332a. The motif of the intersecting circles in the side zones of the hunting scene is close enough to the decoration in the zones above and below the main field of the Aphrodite mosaic to support the attribution of these

floors to the same building. See also the pattern on the mosaic of the Horai (figs 51-52).

121. Panagiotopoulou 1994, 376-378, 382, fig. 20,2.

122. Shear 1930. Waywell 1979, 297, pl. 47,16. Bruneau 1981, 331, pl. II (area B). For a more recent find at Corinth ("Panaghia") in the impluvium of a Roman villa see Sweetman, Sanders 2005, 360, figs 2-3.

123. Kondoleon 2000, 72, 76, Levi 1947, pl. XCV.

124. Levi 1947, pl. I, Kondoleon 2000, 173, no. 58. The green and azure tones of the entire composition of the Patras mosaic are striking. Glass tesserae have been employed as well as gold dipped.

Fig. 78. (2009).

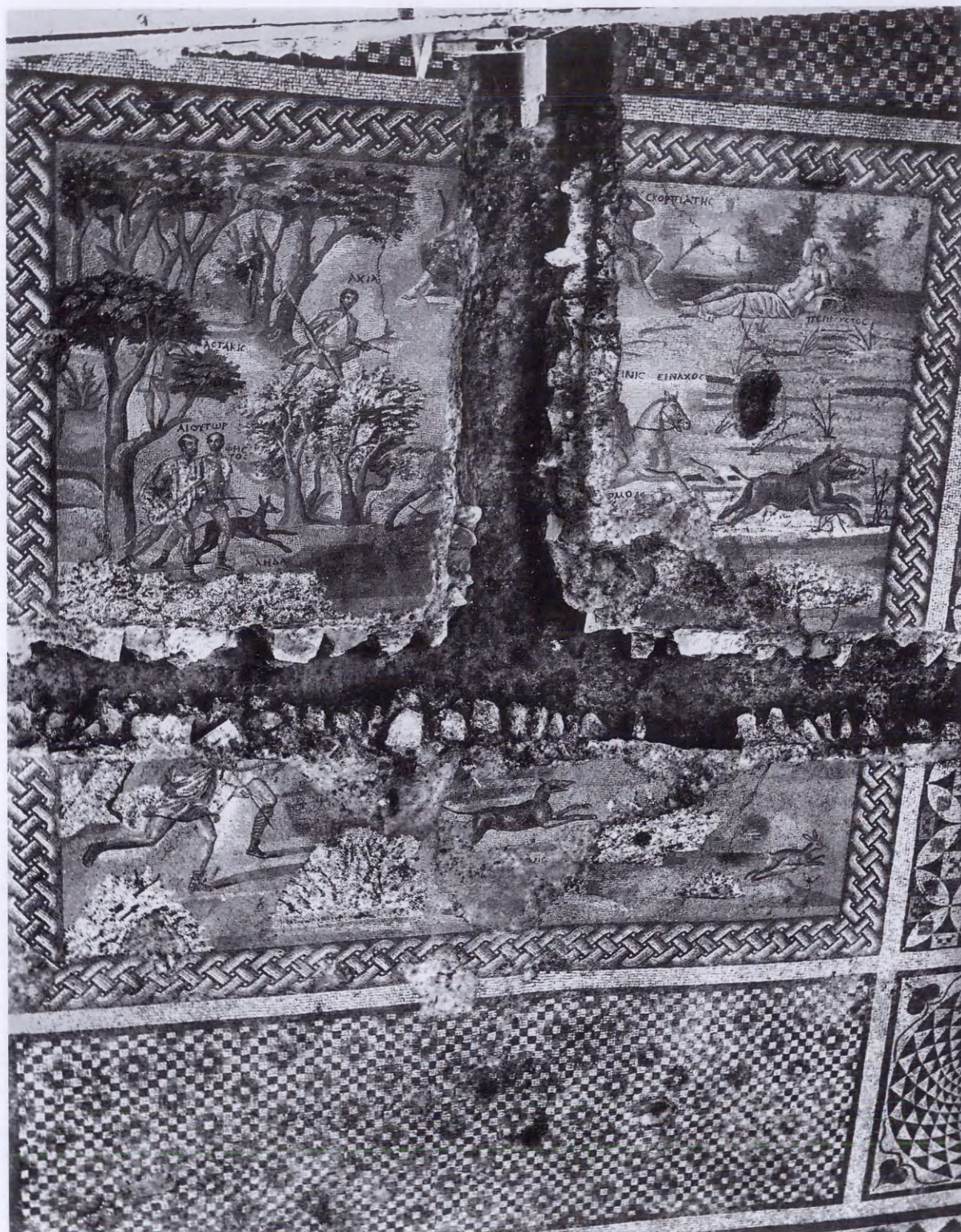

Fig. 79. The mosaic of the hunt (1973).

Fig. 80. The atrium of the house of the hunting mosaic (1973).

the clothing of the time, the names of hunters and animals inscribed. This may all be entirely or partly real, to comply with the orders of the purchaser or it may derive from a model used by the artisans. In the African hunting scenes, it is rare to find the classical depiction of the hunter-hero on foot or on horseback, whereas they occur frequently in Syria. On the Patras example, we have a partially preserved rider who might well represent the master of the hunt. Characteristic of Patras are figures drawn from levels beyond daily life: the reclining female figure, upper right, nymph or personification of a spring or island, as the name *Periklystos* (figs 83-84) suggests, and the seated *Skorpiates* with his hand on his head and an himation drawn around his legs, clearly belong to the exotic-mythical sphere. Preserved partially to his

Figs 81-82. Detail of the mosaic of the hunt (1973).

Fig. 82. (2009).

Figs 83-84. Details of the mosaic of the hunt.

Fig. 84. (1972).

left is another seated, evidently female, figure. This is a “mythical” environment that departs from the classical and heroic world, introducing an idyllic and dreamlike atmosphere in which the dominus of the villa can find rest. Indeed it is likely that this scene is inspired and to some extent imitates an old “idyllic-sacred” landscape.¹²⁵ Iconographic details of the theme could well have been drawn from a painting.

During this same period and later, sporadic examples of the common as opposed to the heroic hunt are to be found in Greece. There are remains of others in Patras, one of which well preserved.¹²⁶

As for the method of composing and organising the representation on the Patras mosaic, it may be compared with two mosaics known from Africa, the earlier from Carthage,¹²⁷ (fig. 85) the later from Thysdros (fig. 86).¹²⁸ On these two mosaics are narrative scenes

125. See Rostowzew 1911. Lavagne 2005.

126. For depictions of hunts in Greece, see Waywell 317. Åkerström-Hougen 1974. At Patras, *Deltion* 48, 1993, B1, 113, pl. 41β,γ.

127. Dunbabin 1978, 48 f., pl. XI, fig. 21.

128. *Ibid.* pl. XI, fig. 22. Ennaïfer 1995, 179, 181, fig. 130.

Fig. 85. Hunting a boar, Carthage, Bardo Museum.

Fig. 86. Hunting a hare, Thysdros, Bardo Museum.

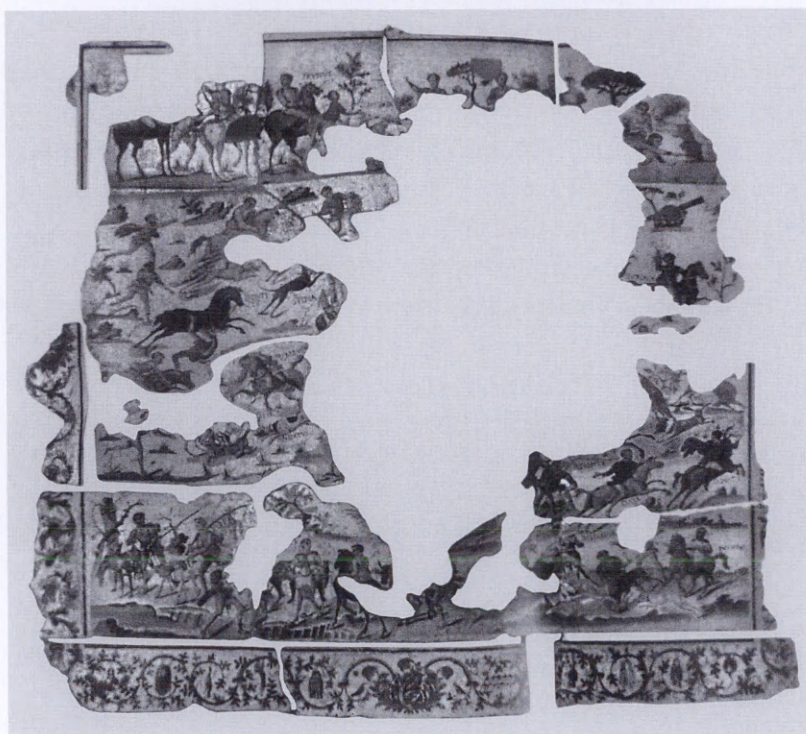

Fig. 87. The hunt mosaic at Althiburos, Bardo Museum.

showing successive episodes. They have panoramic depictions of a specific hunt, which is divided into zones, in a landscape. The Patras mosaic illustrates the episodes of two hunts, a rabbit hunt below and higher up a boar hunt along the banks of a river. The activity is merged still further, that is, each time the themes are reduced and the landscape becomes more unified. The distinction of the zones is generally loose. The upper part shows an evident desire and attempt to indicate rudimentarily the perspective of the background. This is evident chiefly in the left-hand section where the trees are. Here too the loosening of the system of figured zones is quite apparent, so that the narrative aspect is not clear as a sequence in time. For these reasons, the Patras mosaic belongs to a later stage than the two African examples. It is not, however, as advanced as the mosaic at Althiburos¹²⁹ at the end of the 3rd century A.D. (fig. 87) on which the zones have now been abandoned and only small ground-lines are employed. On the Althiburos mosaic the groups are free on the surface and there is no continuous narrative with the successive episodes of a hunt. Rather, "various typical episodes" of more than one hunt are depicted. The most probable date of the Aphrodite and hunt mosaics is the second half of the 3rd century A.D., but they come from the hands of different artists and they represent divergent styles.

CONCLUDING REMARKS

After this short survey I think we may enumerate, in conclusion, some of the features that characterize the mosaic production in Patras. Many of these features are observable in the Greek centres particularly. The parallel recognition-distinguishing of the characteristics of mosaics produced in other Greek centres will help further our knowledge of the relations and differences between the Greek workshops. The main general features that I have observed are the following:

1) Strong impetus and importation of prototypes, as well as the presence of mosaic setters most likely from Italy probably beginning in the second half of the 1st century A.D. Contemporaneous reviving of Hellenistic preferences and prototypes.

2) Beginning with black and white mosaics at the earliest, perhaps the end of the 1st century A.D. and gradual use of coloured tesserae from the 2nd century A.D.

3) Choice of principles of composition from Italy and from Hellenistic inheritance with greater or lesser deviations.

4) Crystalization of articulated compositional types and preference for some of these into which were absorbed Italian influence and the time-honoured Hellenistic tradition, which had never died out in Greece or in Italy.

5) Preference and persistence on certain geometric patterns, initially simple, in black and white, then later enriched with more complicated linear motifs, renderings in three dimensions, filling ornaments, and colour (red and yellow ochre). The most usual surface

---

129. Ennaïfer 1995, 178, 184, fig. 132.

(endless) patterns are: intersecting circles with concave-sided squares, four-pointed stars creating the effect of intersecting octagons, successive alternate and recumbent lozenges, eight lozenge stars (or successive octagons), three-dimensional cubes, checkers etc less frequent. The usual floral pattern flourishing as nowhere in Greece, is the acanthus or other scroll as the frame of a field with a surface pattern, as the frame of an interior figured field or as the frame of a tripartite composition.

6) The fields with figured representations are found as a rule on three types of composition: a) tripartite composition, b) figured field on a continuous surface pattern, c) system of vertical and horizontal zones around the interior figured field. More rarely and, indeed, on small areas the only frame is the floral spiral or the zone with figured elements (frieze). These same compositions are found also in atria with impluvia.

7) General character is sparseness.

8) At present narrative mythological scenes are very rare (Polyphemos mosaic).¹³⁰ As a result it is not possible here to trace tendencies of owners to identify themselves with mythological personalities, except perhaps in a few cases. Equally rare also are scenes with a suggestion of allegory (figs 18, 74).

9) Present are mythical, daimonic figures or deities sometimes interwoven with scenes of everyday life, that introduce the world of dream and the "new myth" into the area of the house and promote values and preferences according to the ideals of the period. Limited and uncertain is the reflection of religious life.

10) Scenes of everyday life have a notable place in the repertoire of the Patras workshops (noted here is the well known mosaic with scenes of the gymnasium and the theatre, Waywell 1979, pls 47,14, 50,32).

Comparable phenomena and preferences (9, 10) occur also in other large Greek centres that produced mosaic.

ADDENDUM

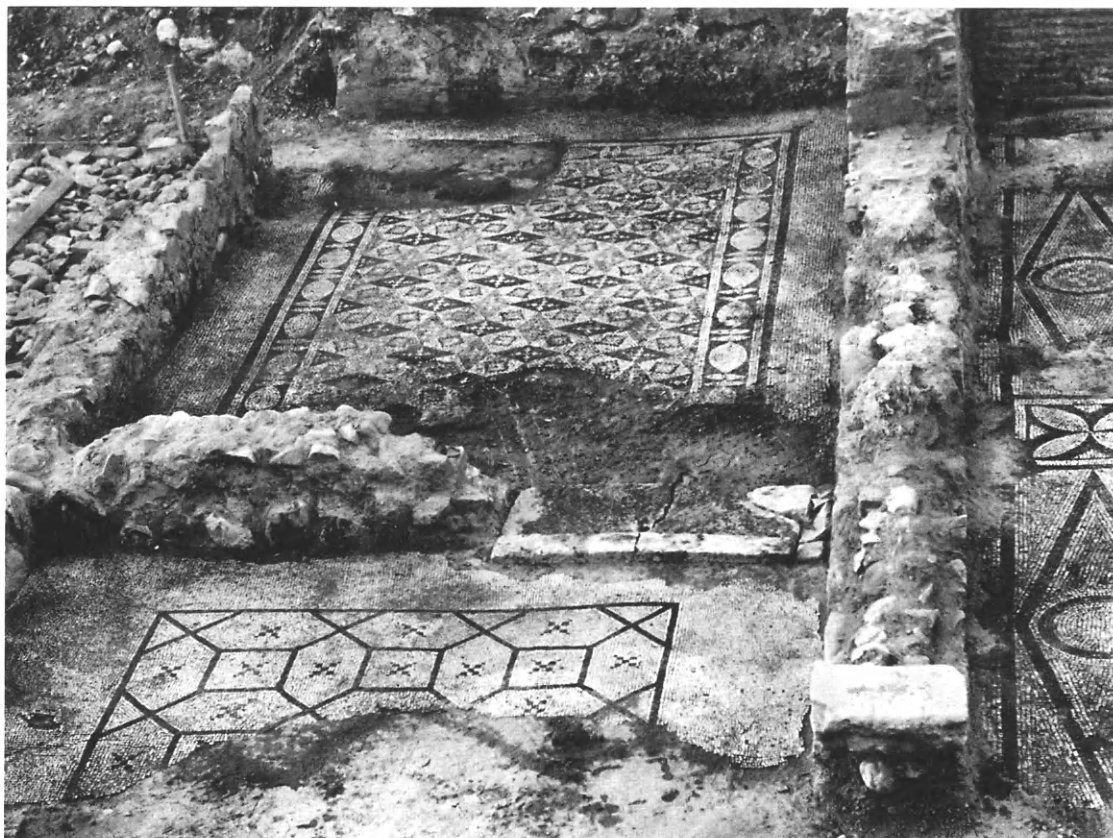
Much still remains to be done for a systematic and final publication of the Patras mosaics. A prerequisite is the conservation, restoration and availability of all the mosaics, not only those exhibited in the Patras Museum. Missing from the Museum exhibition, moreover, are pieces with the decorative fields that frame the central representational panels. Indeed isolated fragments and floors without representations have not been exhibited.

Unfortunately, except for a few and inadequate photographs, those taken of the mosaics that were discovered before 1973 have been removed from the Ephorate's archive. These must be

---

130. *Deltion* 26, 197, B1, 161, pl. 147β.

Fig. 88. Mosaic floors beneath the Odeion of Patras.

returned to where they belong so that they can be used by those responsible (who are, moreover, the only ones suitable) for studying and publishing these mosaics, in the excavation of which these same people played a leading role as Ephorate archaeologists.

When all the mosaics, the objects found with them and the excavation photographs are examined together systematically, many subjects, chronology in particular, can then be reconsidered or provided with better evidence.

How important it is for the researcher to be able to supervise all the material of a unit is shown by the following example: a photograph (fig. 88) that shows clearly a mosaic floor with lozenges in a room beside that of fig. 2 beneath the Odeion (1970) came into my hands when the article was already in press. These mosaics are evidently contemporary and for stratigraphical reasons they are to be dated in the 2nd century A.D. The theme of the lozenges is the same as that in the house of the quadriga (fig. 17). Thus the use of this pattern in the 2nd century is attested and the dating of the mosaics of this house, therefore, in the 2nd century is further strengthened.

I. A. PAPAPOSTOLOU

ABBREVIATIONS

<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>ANRW</i>	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i>
<i>AR</i>	<i>Archaeological Reports</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BJb</i>	<i>Bonner Jahrbücher</i>
<i>BullAIEMA</i>	<i>Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique</i>
<i>ClAnt</i>	<i>Classical Antiquity</i>
<i>Deltion</i>	<i>Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>EchCl</i>	<i>Echos du Monde Classique. Classical Views</i>
<i>Ephemeris</i>	<i>Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς</i>
<i>JAC</i>	<i>Jahrbuch für Antike und Christentum</i>
<i>MAAR</i>	<i>Memoirs of the American Academy in Rome</i>
<i>NSc</i>	<i>Notizie degli Scavi dell'Antiquità</i>
<i>Praktika</i>	<i>Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
<i>RA</i>	<i>Revue Archéologique</i>
<i>RM</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Römische Abteilung</i>

BIBLIOGRAPHY

- Åkerström-Hougen 1974 G. Åkerström-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos. A study in Early Byzantine Iconography* (Stockholm).
- Alexander *et al.* 1973 M. A. Alexander, M. Ennaïfer, J. Gretzinger, G. P. R. Mertaux, D. Soren, M. Spiro, *Corpus des mosaïques de Tunisie*, I, 1 *Utique* (Tunis).
- Alexander, Ben Abed Ben Khader 1994: M. A. Alexander, Aïcha Ben Abed Ben Khader, *Corpus des mosaïques de Tunisie*, II4, *Thuburbo Majus* (Tunis).
- Andreiomenou 1953-54 Ἀ. Κ. Ἀνδρειωμένου, Ψηφιδωτὰ ἐν Χαλκίδι, *Ephemeris* 1953-54, 303-313.
- Asimakopoulou-Atzaka 1973 Παναγιώτα Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, Κατάλογος ρωμαϊκῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων μὲ ἀνθρώπινες μορφές στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, *Ἑλληνικά* 26, 1973, 216-254.
- Asimakopoulou-Atzaka 2005 Παναγιώτα Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, Τρύγος καὶ ληνὸς στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος. Μαρτυρίες παραστάσεων καὶ πηγῶν, Πίκου-λας (ed.) 2005, 47-76.
- Balmelle *et al.* (eds) 1983 C. Balmelle, M. Blanchard, J. Christophe, J. P. Darmon, A.-M. Guimier-Sorbets, H. Lavagne (eds), *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern* (Paris).
- Balmelle, Ben Abed Ben Khader 1990: C. Balmelle, A. Ben Abed Ben Khader *et al.*, *Recherches franco-tunisiennes sur la mosaïque de l'Afrique Antique I, Xenia* (Rome).
- Balmelle *et al.* I, 2002 C. Balmelle, M. Blanchard-Lemée, J. Christophe, J.-P. Darmon, A.-M. Guimier-Sorbets, H. Lavagne, R. Prudhomme, H. Stern, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine, I. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotopes* (Paris).
- Balmelle *et al.* II, 2002 C. Balmelle, M. Blanchard-Lemée, J.-P. Darmon, S. Gozian, M.-P. Raynaud,

- Le décor géométrique de la mosaïque romaine, II. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés* (Paris).
- Balmelle, Brun 2005 C. Balmelle et J.-P. Brun, La vigne et le vin dans la mosaïque romaine et byzantine, Morlier (ed.) 2005, 898-921.
- Balty 1995 Janine Balty, *Mosaïques antiques du Proche-Orient: chronologie, iconographie, interprétation* (Paris).
- Barbet, Guimier-Sorbets 1994 Alix Barbet et Anne Marie Guimier-Sorbets, Le motif de caissons dans la mosaïque du IVe siècle avant J.-C à la fin de la République romaine: ses rapports avec l'architecture, le stuc et la peinture, Darmon, Rebourg (eds) 23-37.
- Becatti 1961 G. Becatti, *Scavi di Ostia, IV. Mosaici e pavimenti marmorei* (Roma).
- Becatti 1965 G. Becatti, Alcune caratteristiche del mosaico bianco-nero in Italia, Picard, Stern (eds) 1965, 15-28.
- Becatti et al. 1970 G. Becatti, *Mosaici antichi in Italia. Regione Settima. Baccano: villa romana* (Roma).
- Ben Abed Ben Khader et al. 1985 Aïcha Ben Abed Ben Khader et al., *Corpus des mosaïques de Tunisie, II 2 Thuburbo Majus* (Tunis).
- Ben Abed Ben Khader et al. 2003 Aïcha Ben Abed Ben Khader et al., *Image de pierre. La Tunisie en mosaïque* (Paris).
- Bianchi (ed.) 1986 Ugo Bianchi (ed.), *Transition Rites. Cosmic Social and Individual Order. Proceedings of the Finnish-Swedish-Italian Seminar, held at the University of Rome "La Sapienza" 24th-28th March 1984* (Rome).
- Blake 1930 M. E. Blake, *The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire*, *MAAR* 8, 1930, 7-159.
- Blake 1936 M. E. Blake, *Roman Mosaics of the Second Century in Italy*, *MAAR* 13, 1936, 67-214.
- Blake 1940 M. E. Blake, *Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity*, *MAAR* 17, 1940, 81-130.
- Blanchard-Lemée et al. 1995 M. Blanchard-Lemée, M. Ennaïfer, H. et L. Slim, *Sols de l'Afrique romaine. Mosaïques de Tunisie* (Paris).
- Boeselager v. 1983 Dela von Boeselager, *Antike Mosaiken in Sizilien* (Roma).
- Broneer 1954 O. Broneer, *The South Stoa and its Roman Successors*, *Corinth* I, iv.
- Bruneau 1972 Ph. Bruneau, *Délos XXIX, Les mosaïques* (Paris).
- Bruneau 1981 Ph. Bruneau, Tendances de la mosaïque en Grèce à l'époque impériale, *ANRW* II, 12.2 (Berlin, N. York) 320-346.
- Bruneau 1984 Ph. Bruneau, Les mosaïstes antiques avaient-ils des cahiers de modèles?, *RA* 1984, 1, 241-272.
- Campbell 1994 Scheila Campbell, Good luck symbols on Spanish mosaics, Fernández Galiano (ed.) 1994, 293-300.
- Clarke 1979 J. R. Clarke, *Roman black-and-white figural mosaics* (New York).
- Clarke 1994 J. R. Clarke, Neptune and his Quadriga: the diffusion of a motif in the black-and-white mosaics of Italy, Fernández Galiano (ed.) 1994, 309-316.
- Clarke, Larvey 2005 J. R. Clark, M. Larvey, A black and white figural mosaic from the suburban baths at Pompeii, Morlier (ed.) 2005, 25-33.
- Collart 1937 P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine* (Paris).
- Darmon 1981 J.-P. Darmon, Les mosaïques en Occident I, *ANRW* II, 12, 2 (Berlin 1981) 266-319.
- Darmon, Rebourg (eds) 1994 J.-P. Darmon et A. Rebourg (eds), *La mosaïque gréco-romaine, IVe Colloque*

- International pour l'étude de la mosaïque antique, Trèves 8-14 août 1984* (Paris).
- Daszewski 1985 W. A. Daszewski, *Corpus of Mosaics from Egypt, I. Hellenistic and Early Roman Period* (Mainz am Rhein).
- Daszewski 2005 W. A. Daszewski, Egypt, Birds and Mosaics, Morlier (ed.) 2005, 1143-1152.
- De Matteis 2004 Lorella Maria De Matteis, *Mosaici di Cos dagli scavi delle missioni Italiane e Tedesche (1900-1945)* (Atene).
- Donderer 1989 M. Donderer, *Die Mosaizisten der Antike und ihre wirtschaftliche und soziale Stellung, Eine Quellenstudie* (Erlangen).
- Donderer 2008 M. Donderer, *Die Mosaizisten der Antike. Epigraphische Quellen, Neufunde und Nachträge* (Erlangen).
- Donceel-Voute 2001 P. Donceel-Voute, Rapport de synthèse I: ateliers et écoles des mosaïstes, Paunier, Schmidt (eds) 2001, 514-519.
- Dunbabin 1978 K. M. D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa. Studies in iconography and patronage* (Oxford).
- Dunbabin 1982 K. M. D. Dunbabin, The victorious charioteer on mosaics and related monuments, *AJA* 86, 1982, 82 ff.
- Dunbabin, Dickie 1983 K. M. D. Dunbabin, M. W. Dickie, Invidia rumpantur pectora. The Iconography of Phthonos/Invidia in Greco-Roman Art, *JAC* 26, 1983, 7-37.
- Dunbabin 1999 K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World* (Cambridge).
- Durán Penedó 2005 M. Durán Penedó, Aproximación a l'evolució de la iconografia realista en el mosaico hispanoromano, Morlier (ed.) 2005, 1203-1222.
- Ennaïfer 1995 M. Ennaïfer, *La vie des grands domaines*, Blanchard-Lemée et al. 1995, 167-188.
- Eros Grec* 1989 Ministère de la Culture de Grèce. Réunion des musées nationaux, *Eros Grec. Amour des Dieux et des Hommes* (Athènes).
- Fabbricotti 1970 E. Fabbricotti, Emblema con divinità fluviale, Becatti et al. 1970, 35.
- Fernández-Galiano (ed.) 1994 D. Fernández Galiano (ed.), *VI Coloquio Internacional sobre mosaico antiguo, Palencia-Mérida, Octubre 1990* (AEM).
- Gonzenbach v. 1961 Victorine von Gonzenbach, *Die römischen Mosaiken der Schweiz* (Basel).
- Grobel Miller 1972 Stella Grobel Miller, A Mosaic Floor from a Roman Villa at Anaploga, *Hesperia* 41, 1972, 332-354.
- Guimier-Sorbets 1983 A.-M. Guimier-Sorbets, Le méandre à pannetons de clef, Balmelle et al. 1983, 195-213.
- Hellenkemper Salies 1986 Gisela Hellenkemper Salies, Römische Mosaiken in Griechenland, *BjB* 186, 1986, 242-284.
- Hellenkemper Salies 1994 Gisela Hellenkemper Salies, Irritations optiques dans l'ornementation pavimentale romaine, Fernández Galiano (ed.) 1994, 423-436.
- Imhoof-Blumer, Gardner 1964 F. W. Imhoof-Blumer and Percy Gardner, *Ancient Coins Illustrating lost masterpieces of Greek Art. A Numismatic Commentary on Pausanias* (New enlarged Edition with Introduction, Commentary and Notes by Al. N. Oikonomides, Chicago).
- Jentel 1987 M. O. Jentel, La représentation du dieu Nil sur les peintures et les mosaïques et leur contexte architectural, *EchCl* 6, 1987, 209-219.
- Kallipolitis 1961-62 B. Γ. Καλλιπολίτης, Ἀνασκαφή ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως ἐν Κεφαλληνίᾳ, *Deltion* 17, 1961-62, A, 1-31.
- Kankeleit 1994 A. Kankeleit, *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland* (Diss. Bonn).
- Kondoleon 2000 Chr. Kondoleon, *Antioch. The Lost Ancient City* (Princeton).
- Lavagne 2001 H. Lavagne, Quelques ateliers de mosaïque romano-provençale, Paunier, Schmidt (eds) 2001, 13-26.

- Lavagne 2005 H. Lavagne, Une mosaïque romaine imitant une peinture sacro-idyllique, Morlier (ed.) 2005, 559-566.
- Lavin 1963 I. Lavin, The Hunting Mosaics of Antioch and their sources. A study of compositional principles in the development of early medieval style, *DOP* 17, 1963, 179-286.
- Levi 1947 D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements* (Princeton, London, The Hague).
- Markoulaki 1986 Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Ψηφιδωτά «οικίας Διονύσου» στο Μουσείο Χανίων, *Πρακτικά VI Κρητολογικοῦ Συνεδρίου 1986*, 449-463.
- Markoulaki 1987 Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Οἱ ὤρες καὶ οἱ ἑποχὲς σὲ ψηφιδωτὸ ἀπὸ τὸ Καστέλι Κισάμου, *Κρητικὴ Ἑστία* 1987, 1, 33-58.
- Markoulaki 1994 Stavroula Markoulaki, A season mosaic in West Crete (Greece), Fernández Galiano (ed.) 1994, 179-185.
- Meinel 1980 R. Meinel, *Das Odeion. Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden* (Frankfurt am Main).
- Michaelidis 1987 D. Michaelidis, *Cypriot mosaics* (Nicosia).
- Morlier (ed.) 2005 Héléne Morlier et al. (ed.), *La mosaïque gréco-romaine IX, I, II Actes du IX Col. Intern. pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale, Rome 2001*.
- Morricone Matini 1967 Maria Luisa Morricone Matini, *Mosaici antichi in Italia, Roma, Reg. X Palatium* (Roma).
- Muth 1998 Susanne Muth, *Erleben von Raum - Leben im Raum. Zur Funktion mythologischer Mosaikbilder in der römisch-kaiserzeitlichen Wohnarchitektur* (Heidelberg).
- Packard 1980 P. M. Packard, A Monochrom Mosaic at Isthmia, *Hesperia* 49, 1980, 326-346, πίν. 97-101.
- Paladino 1986 Ida Paladino, Il gallo e i riti di passaggio in Grecia, Bianchi (ed.) 1986, 237-249.
- Panayotopoulou 1989 Anastasia Panayotopoulou, Fragment de sol en mosaïque: «La toilette d'Aphrodite», *Eros Grec*, 74.
- Panagiotopoulou 1994 Anastasia Panagiotopoulou, Représentations de la Méduse dans les mosaïques de Grèce, Fernández Galiano (ed.) 1994, 369-382.
- Panagiotopoulou 2001 Anastasia Panagiotopoulou, Un atelier des mosaïques romaines à Sparte, Paunier, Schmidt (eds) 2001, 238-248.
- Papapostolou 1989 I. A. Papapostolou, Monuments des combats de gladiateurs à Patras, *BCH* 113, I, 1989, 351-401.
- Papapostolou 1993 I. A. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai* (Ἀθήναι).
- Papapostolou 2004-2009 Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου, Ἡ ἐπιγραφή τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ ληνοῦ στὴν Πάτρα, *HOPOS* 17-21, 2004-2009, 321-326.
- Parlasca 1959 K. Parlasca, *Die römischen Mosaiken in Deutschland* (Berlin).
- Parrish 1984 D. Parrish, *Season Mosaics of Roman North Africa* (Rome).
- Paunier, Schmidt (eds) 2001 D. Paunier et Chr. Schmidt (eds), *La mosaïque gréco-romaine VIII, Actes du VIIIème Colloque International pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale, Lausanne 6-11 octobre 1997* (Lausanne).
- Peirce 1993 Sarah Peirce, Death, Revelry and Thysia, *ClAnt* 12, 1993, 219-266.
- Pernice 1938 E. Pernice, *Die hellenistische Kunst in Pompeii, VI. Pavimente und figürliche Mosaiken* (Berlin).
- Picard, Stern (eds) 1965 G.-Ch. Picard, H. Stern (eds), *La mosaïque gréco-romaine I, Paris 29 août - 3 septembre 1963* (Paris).
- Pikoulas (ed.) 2005 Γ. Α. Πίκουλας (ed.), *Οἶνον ἱστορῶ, IV. Θλιπτήρια καὶ πιεστήρια. Ἀπὸ τοὺς ληνοὺς στὰ προβιομηχανικὰ τσιπουρομάγανα* (Ἀθήνα).

- Pisapia 1989 Maria Stella Pisapia, *Mosaici antichi in Italia Reg. Prima, Stabiae* (Roma).
 Rebuffat 1965 R. Rebuffat, Les mosaïques du bain de Diane à Volubilis (Maroc), Picard, Stern (eds) 1965, 193-218.
 Rizakis 1995 A. D. Rizakis, *Achaie, I. Sources textuelles et Histoire régionale* (Athènes).
 Rizakis 1998 A. D. Rizakis, *Achaie, II. La cité de Patras: Épigraphie et Histoire* (Athènes).
 Rostowzew 1911 M. Rostowzew, Die hellenistisch-römische Architekturlandschaft, *RM* 26, 1911, 1-185.
 Salies 1974 Gisela Salies, Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken, *BjB* 1974, 1-178.
 Scheibelreiter 2005 V. Scheibelreiter, Die Anfänge römischer Mosaikkunst in West Kleinasien, Morlier (ed.) 2005, 761-773.
 Schmelzeisen 1992 K. Schmelzeisen, *Römische Mosaiken der Africa Proconsularis, Studien zu Ornamenten, Datierungen und Werkstätten* (Diss. Frankfurt am Main).
 Scrinari 1988 V. S. M. Scrinari, Ostia antica: il cosiddetto Palazzo Imperiale, decorazione, musive, *Archeologia Laziale* 9, 1988, 185-190.
 Shear 1930 Th. L. Shear, *The Roman Villa, Corinth V* (1930).
 Slim 1995 Latifa Slim, Vénus, la toilette et les roses, Blanchard-Lemée *et al.* 1995, 147-166.
 Spinazzola 1928 V. Spinazzola, *Le arti decorative in Pompei e nel Museo Nazionale di Napoli*.
 Stern 1965 H. Stern, Ateliers de mosaïstes rhodaniens d'époque gallo-romaine, Picard, Stern (eds) (Paris) 233-243.
 Sweetman, Sanders 2005 Rebecca Sweetman and Guy Sanders, A New Group of Mosaics from Corinth in their Domestic Context and in the Context of the Colony, Morlier (ed.) 2005, 359-369.
 Thomopoulos 1950 Στ. Ν. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821*² (Πάτραι).
 Waywell 1979 S. E. Waywell, Roman mosaics in Greece, *AJA* 83, 1979, 293-321.
 Weinberg 1960 S. S. Weinberg, *The Mosaic House, Corinth I*, v, 111-122, pls 53-57.

SOURCES OF ILLUSTRATIONS (except for the Ephorate): Fig. 4: Pernice 1938, pl. 18,2. 20: Ben Abed Ben Khader *et al.* 1985, pl. XLIII. 21: Ben Abed Ben Khader *et al.* 2003, pl. 149. 22: Becatti 1965, fig. 5. 50: Pernice 1938, pl. 40,1. 53: Markoulaki 1987. 60: *Deltion* 29, 1973-74, B2, pl. 163. 61: Asimakopoulou-Atzaka 2005, fig. 37. 66: Kallipolitis 1961-62, pl. 18. 71: Parlaska 1959, pl. 99. 72: v. Boeselager 1983, pl. XXIX 58. 76: Panayotopoulou 1989. 83-84: Dunbabin 1978, pl. XI, fig. 21-22. 85: Ennaïfer 1995, fig. 132.

INDEX OF INSCRIPTIONS ON THE MOSAICS

Ἀιούτωρ 72	Λήδα 72
Ἀστάκις 72	Λυσοπέδειλος 24
Ἀχίας 72	Περίκλυτος 71
Γάειο[ς] 32 n. 65, <i>BCH</i> 113, 394	...ρμο.. 74
γραμματία 54 n. 101, <i>Ηόρος</i> 17-21, 2004-2009, 321-326	Σκορπιάτης 71
....]δωρος 54 n. 101, <i>Ηόρος</i> 17-21, 2004-2009, 321-326	Στατιανίτης 54 n. 101, <i>Ηόρος</i> 17-21, 2004-2009, 321-326
Εἵναχος 74	
Εὐμιλος 24	Τειμοκράτης 32 n. 65, <i>BCH</i> 113, 395
...ινις 74	τρί]κλινον 54 n. 101, <i>Ηόρος</i> 17-21, 2004-2009, 321-326
Καλλιμόρφος 32 n. 65, <i>BCH</i> 113, 395	Φῆστος 72

A “NEW” HIPPOPOTAMUS TUSK FROM MYCENAE

*In memory of Christos Tsountas,
the founder of Mycenaean archaeology*

Systematic research over the past 25 years has revealed that hippopotamus ivory was used in the Aegean from pre-palatial times until the late Mycenaean period¹. In addition to finished objects made from this material, parts of tusks have been recovered at Knossos², Thebes³ and Mycenae⁴. This article presents another hippopotamus tusk from Mycenae, found by Christos Tsountas and re-discovered in the storerooms of the National Archaeological Museum, Athens, by Katie Demakopoulou⁵.

Circumstances of discovery

The hippopotamus tusk (figs 2-6) was among the ivories from the old excavations of the Archaeological Society of Athens at Mycenae, conducted by Christos Tsountas. These ivories are now housed in the National Archaeological Museum, Athens. The tusk is registered as NM 10.601 in the inventories of the Prehistoric Collection of the Museum. In the entry the following indication for its provenance is cited: “Tsountas’ excavations at Mycenae 1895”.

The excavations of Tsountas at Mycenae brought to light a significant number of ivories, which can be divided in two groups: ivories recovered from the Tholos Tomb of Clytemnes-

---

Acknowledgements: We thank Dr. L. Papazoglou Manioudaki for the digital photograph of fig. 1 and Mrs. Th. Kakarounga for the drawings. The photographs of figs 4-6 were made by M. Skiadaressis. We also thank Dr. M. Caskey for her help with the translation of the Tsountas text.

1. O. H. Krzyszkowska, Ivory from hippopotamus tusk in the Aegean Bronze Age, *Antiquity* 58, 1984, 123-125. *Eadem*, Ivory in the Aegean Bronze Age: elephant ivory or hippopotamus tusk?, *BSA* 83, 1988, 209-234. *Eadem*, *The Ivories and Objects of Bone, Antler and Boar's Tusk, Well Built Mycenae* 24 (Oxford 2007) 4, 48.

2. Krzyszkowska 1984 (n. 1).

3. V. Aravantinos, Νέα μυκηναϊκά έλεφαντουργήματα από την Καδμεία (Θήβα), in *Γ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών (Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996)*, *Έπετηρίς της Έταιρείας Βοιωτικών Μελετών* (Αθήνα 2000) 72-73, fig. 46.

4. Krzyszkowska 2007 (n. 1) 48, pl. 16.

5. The research for the present article has been carried out by both authors. K. Demakopoulou concentrated on the discovery and re-discovery of the tusk, while O. H. Krzyszkowska has undertaken the description of the tusk and the commentary on its significance.

tra and the chamber tombs and other ivories found on the acropolis. Those found in the tombs are better known as regards their context and publication⁶; for the ivories discovered on the acropolis little is known about their findspot and they have not yet been fully studied and published, apart from a limited selection⁷.

The hippopotamus tusk was identified in the storerooms of the Prehistoric Collection of the National Archaeological Museum. It had been stored with the group of ivories discovered by Tsountas on the acropolis of Mycenae. This group comprises finished works, such as inlays, combs, pommels, spoons, pins, a pyxis, a seated female figurine and the wing of a sphinx of fine quality, as well as pieces of partly worked ivory, such as a female figurine, waste pieces, off-cuts and blanks⁸. Of this group of ivories only the year of their discovery is mentioned in the inventories of the Museum, with the exception of three of them for which there is the reference that they were found in the Tsountas House⁹.

The lack of evidence as to the exact findspot of these ivories on the acropolis of Mycenae makes it difficult to evaluate their real significance. The partly worked ivories, that is unfinished pieces, waste segments, rough-outs, off-cuts, together with the hippopotamus tusk, clearly constitute workshop material, similar to that from the British excavations in the Citadel House Area encompassing the South House and part of the Cult Centre on the southwest slope of the acropolis¹⁰. This material likewise includes a hippopotamus tusk. We do not know, however, the distribution of the Tsountas material within the area of the acropolis and consequently the location of the ivory workshops, with which this material might be associated.

Tsountas worked at Mycenae in the years 1886-1893, 1895-1897, 1899-1903, with excavations on the acropolis and in the extensive cemeteries and the Tomb of Clytemnestra, and also reconstruction work and cleaning on the acropolis and elsewhere¹¹. His excavations on the acropolis were carried out in the years 1886, 1888-1890, 1892-1893, 1895-1896. He started his soundings in the palace and he continued throughout practically the entire fortified area, clearing and revealing, apart from the palace, the remains of other buildings on the north-east, northwest and southwest slopes of the acropolis hill. He also cleared the Great Ramp leading to the palace, the Underground Cistern and the two Sally Ports in the Northeastern Extension of the acropolis.

6. See J.-C. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes* (Paris 1977) 105-106, Cat. nos. 331-332, pl. 35; 73-101, Cat. nos. 246-330, pls 21-34. Also A. Sakellariou-Xenaki, *Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηναίων ἀνασκαφῆς Χρ. Τσουντα (1887-1898)* (Paris 1985) *passim*. Some pieces are included in I. Sakellarakis, *Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ καταργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια* (Athens 1979) *passim*.

7. See Poursat 1977 (n. 6) 12-19, Cat. nos. 20-48, pls 1-4. Sakellarakis 1979 (n. 6) *passim*. Also Krzyszkowska 2007 (n. 1) 1, 50-51.

8. Poursat 1977 (n. 7). Sakellarakis 1979 (n. 6) 40, figs 44-49. Krzyszkowska 2007 (n. 1) 1, 50-51.

9. Chr. Tsountas, *Ἀρχαιότητες ἐκ Μυκηναίων*, *Ephemeris* 1887, 169, pl. 13A. Poursat 1977 (n. 6) 14, Cat. nos. 27-29, pl. 1. The Tsountas House is part of the Cult Centre of the acropolis.

10. See Krzyszkowska 2007 (n. 1) 36-47, pls 10-15, figs 1, 9.

11. See the short reports of Tsountas in *Praktika* of these years.

For the results of his excavations on the acropolis Tsountas published short, preliminary reports in *Praktika*¹². There are also three of his relevant articles in *Ephemeris*¹³ and, of course, his important synthesis on Mycenaean culture¹⁴. Information, however, about the ivories he discovered is meagre and there is no reference at all to the hippopotamus tusk. It must be noted that the tusk has not apparently been seen by the scholars who have worked on the ivories from Mycenae, as there is no mention of it in their publications¹⁵.

The re-discovery of the hippopotamus tusk in the storerooms of the National Museum has reinforced the hypothesis that Tsountas must have found material from one or more ivory workshops on the acropolis. The only hope that was left of finding some indication of the location of the workshop or storeroom in which the tusk might have originated was to examine the excavation notebooks of Tsountas.

Some of the notebooks of Tsountas' excavations in Mycenae, Thessaly and the Cyclades are kept in the archives of the National Archaeological Museum. Only three of the Mycenaean notebooks have been preserved, those of the years 1895, 1896 and 1897. Fortunately, the notebook of 1895, the year given in the inventory entry for the tusk's discovery, contained very useful information about our problem.

As is known from his published account¹⁶, in 1895 Tsountas excavated in the east part of the acropolis of Mycenae and near the palace, where, as he reports very briefly, he cleared remains of Mycenaean structures. His notebook, however, contains more and important information about his findings. Here, Tsountas has a detailed description of a structure he uncovered that is clearly the House of Columns. This is an extensive building, constructed on two different levels between the Artisans' Quarter and the east Cyclopean wall, with a central court surrounded by a colonnade. It was named by Wace, who re-examined the building systematically in 1939¹⁷. Later, in 1966-1967, Mylonas completed its excavation and defined its ground plan, the stages and date of its construction and its relation to the adjacent Artisans' Quarter, and to the palace¹⁸.

The House of Columns was an imposing building with thresholds, door jambs and column bases of conglomerate. Together with the Artisans' Quarter, with which it communi-

12. See *Praktika* 1886, 59-79; 1888, 28-29; 1889, 18-21; 1890, 35-36; 1892, 56-58; 1893, 8-9; 1895, 23-24; 1896, 29-31.

13. Chr. Tsountas, Ἀρχαιοότητες ἐκ Μυκηνῶν, *Ephemeris* 1887, 155-172; Ἐκ Μυκηνῶν, *Ephemeris* 1891, 1-44; Μῆτροι καὶ ξίφη ἐκ Μυκηνῶν, *Ephemeris* 1897, 97-128.

14. Chr. Tsountas, *Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός* (Athens 1893). Cf. Chr. Tsountas and J. Irving Manatt, *The Mycenaean Age. A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (Boston and New York 1897).

15. Poursat 1977 (n. 7). Sakellarakis 1979 (n. 6).

16. *Praktika* 1895, 24.

17. A. J. B. Wace, *Mycenae. An Archaeological History and Guide* (Princeton 1949) 91-97, figs 19, 32-34, 108a-b.

18. G. E. Mylonas, Ἀνασκαφή Μυκηνῶν, *Praktika* 1967, 8-14, pls 1a, 2-4, 7a. *Idem*, *Mycenae Rich in Gold* (Athens 1983) 118-122, fig. 93. S. E. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece* (Leiden 1983) 64-66, plan 13. See more recently, E. French, *Mycenae, Agamemnon's Capital* (Stroud 2002) 99-100. S. E. Iakovidis and E. B. French, *Archaeological Atlas of Mycenae* (Athens 2003) 14.

cated, it belonged to the palace complex, forming its east wing. On the north side of the central court with the porticoes, there is a series of rooms on a ground floor level; two of the rooms are large, of the megaron type. At the south side of the court, there are basement storerooms where an inscribed Linear B tablet, pithoi and transport stirrup jars were found. The pottery from the Mylonas excavation showed that the House of Columns was built during the second half of LH IIIB and was destroyed by fire at the end of this period, together with the Artisans' Quarter¹⁹.

On pages 36-38 of his notebook, Tsountas gives us a sufficient account of the first soundings in the House of Columns. He mentions the stone thresholds and column bases and describes the megaron type rooms and other smaller rooms and corridors, as well as the row of five columns of the portico at the west side of the central court. He refers to the discovery of five pithoi, found *in situ* in one of the basement rooms, and he continues describing the construction of the walls of these rooms, which were clay-plastered with timber framing and preserved to a height of 2.00 m.

Most interesting is Tsountas' description of the finds from the House of Columns on pages 39-40 of the notebook (fig. 1), where there is a clear indication about the findspot of the hippopotamus tusk. The text is cited in Greek:

«Εὐρήματα δυστυχῶς δὲν εἶχομεν· ἐκ τῶν πίθων ἐκαθαρίσαμεν τρεῖς, ἀλλ' οὐδὲν σημεῖον, πλὴν ἀνθρώπων. Περὶ ἄλλων παρατηρῶ μόνον τὰ ἑξῆς: εἰς ἓν δωμάτιον εὐρέθησαν τέσσαρα ἢ πέντε τεμάχια λίθου ἀχάτου ἀκατεργάστου, πολλὰ τεμάχια θείου, ὑάλινα κοσμήματα, τεμάχια μικρὰ ἑνὸς ἢ δύο ὑαλίνων ἀγγείων (ποτηρίων ἴσως) καὶ ἑνὸς ἐξ ἀχάτου, ἐπίσης ἓν τεμάχιον λίθου πολὺ βαρέως καὶ περιέχοντος πιθανῶς μέταλλον. Ἐπίσης ὁστέϊνα τινὰ κοσμήματα καὶ κέρατα ὀλίγα. Τὸ ὅλον ὡς νὰ κατῶκει τις ἐν τῷ δωματίῳ πολυτεχνίτης καὶ περιεργός. Εἰς ἄλλο δωμάτιον εὐρέθη λίθος ἀχάτης φακοειδής, ἀδιάτρητος, ἄνευ γλυφῆς μὲ μικρὰν βλάβην εἰς τὸ ἄκρον· ἀπερρίφθη κατὰ τὴν ἐξεργασίαν; Εἰς ἄλλο δωμάτιον εὐρέθη τεμάχιον ἀγγείου αἰγυπτιακῆς γῆς (ὥσει ἐκ πώματος) κυανοῦν μετ' ἐντεθειμένων λευκῶν κοσμημάτων, ταινιῶν καὶ τοιούτου [fig. 1] τινός. Ἀλλαχοῦ πάλιν εὑρομεν 32 μικρὰ σφονδύλια λίθινα, ἐξ ἐκείνων περὶ ὧν ἐγὼ ὑπέθεσα ὅτι εἶναι κομβία, τὰ πλεῖστα δ' ἦσαν εἰς γραμμὴν, ἐξ οὗ ἐδείχθη ὅτι ἦσαν ποτὲ συνειρμένα εἰς κλωστήν. Ἦσαν κοσμήματα;».

Translation: "We had unfortunately no finds; of the pithoi we cleared three, but nothing was found other than carbonized material. As for the rest, I observe only the following: in one of the rooms were found four or five pieces of unworked agate, many pieces of ochre, glass ornaments, small fragments of one or two glass vessels (perhaps bowls) and one of agate, also a fragment of a very heavy stone, probably metal-bearing. *Found also were some bone ornaments and a few horns.* The whole collection bespeaks the room of an artisan and curious person. Found in another room was a lentoid agate, unperforated, without engraving and with minor damage at the end; rejected in the course of cutting? In yet another room

19. Mylonas 1967 (n. 18) 14. G. E. Mylonas, The East Wing of the Palace of Mycenae, *Hesperia* 35, 1966, 426. Also Mylonas 1983 (n. 18) 118.

was found a fragment of a faience vessel (probably from a lid), blue with inlaid white decorations, bands and a motif like this [fig. 1]. Elsewhere we found 32 small stone spindle whorls, like those I have supposed were buttons, most of them in a row, which shows that they were originally strung. Were they jewellery?”.

From this description it is clear that Tsountas undoubtedly discovered workshop material in some of the basement rooms of the House of Columns. Most of the objects seem to have fallen from the upper storey of the building, where there could have been a workshop. The basement rooms appear to have been used as storerooms. It is of considerable importance for our research that, as cited by Tsountas, the material found in one of the basement rooms included “*some bone ornaments and a few horns*”. The “*bone ornaments*” were most probably ivory carvings rather than objects of bone, since they are defined as “*ornaments*” by Tsountas. The “*few horns*” are most interesting. We can interpret them as animal horns (from sheep/goat, cattle and antelope), antlers and possibly boar’s tusks stored in the room as raw material to be used for the production of several items²⁰. It is indeed possible that the hippopotamus tusk was included in this group and that Tsountas identified it simply as a horn. This hypothesis is supported by the relatively small dimensions of the tusk and the resemblance of its shape to a horn. Thus, the possibility is indeed strong that the hippopotamus tusk was in fact retrieved from a workshop or from the well-stocked storerooms of the House of Columns²¹. If this is so, then the tusk can be associated with a LH IIIB2 context.

This attribution for the findspot of the hippopotamus tusk, which was of course a luxury object, is quite consistent with the character and importance of the House of Columns. This structure is considered to have been the principal building of the east wing of the Mycenae palace with administrative functions, as is demonstrated by the discovery of a Linear B tablet in one of its rooms. Moreover, it communicated with the Artisans’ Quarter, the finds from which, such as ivory chips, fragments of gold sheet and semi-precious stones, as well as slag from bronze smelting, show that it must have been the workshop of the palace craftsmen²². It is reasonable to suppose that an expensive and exotic raw material like the hippopotamus tusk was kept in this area of the palace and more specifically in the House of Columns. It has been emphasized²³ that the House of Columns together with the Artisans’ Quarter must have assumed the activities of the “Ivory Houses” outside the acropolis, such as administration, ivory working and storage, after the destruction and abandonment of the Houses in the middle of the 13th century BC.

20. Objects made of these materials have been found in the Citadel House Area, see Krzyszkowska 2007 (n. 1) 53-54, 72-77.

21. It is noteworthy that the hippopotamus tusk from the Citadel House Area was found in the basement Room II of the Megaron, see *ibid.* 48. See also

infra n. 32.

22. Mylonas 1966 (n. 19) 419-426, pls 94-96, fig. 1. Also Mylonas 1983 (n. 18) 118, figs 91, 93.

23. I. Tournavitou, A Mycenaean building reconsidered: the case of the West House at Mycenae, *BSA* 101, 2006, 261.

Description of the hippopotamus tusk

Left lower canine of hippopotamus, cut at the proximal end (figs 2-6).

L. 28 cms along outer curve, W. max. (mid-tusk) 5.4 cms, Weight 350 grs.

Tusk badly splitting along natural fracture line, fragments of enamel long through dessication. Impregnated with PVA.

Cut end covered with medium-heavy saw marks. The longest face (A) retains most of its enamel, except at the proximal end. On face B a series of faint marks (from abrasion?) occur near the proximal end and in this area a portion of the enamel is lacking. Upper face C has a transverse cut near the distal end; on this portion (between cut and natural wear facet), the cementum seems to have been removed.

Commentary

After the kill, tusks are ordinarily drawn from the jaw, but if this is not feasible they are sometimes hacked off. However, the saw marks on the proximal (root) end of the Tsountas tusk, are regular and of medium-heavy depth; they display a typical protrusion at the end of the "saw-run". These features are completely characteristic of ivory working in the LH IIIB period, well attested at Mycenae on partly worked segments from Schliemann's excavations and from the Citadel House Area²⁴. Thus it is probable, though not provable, that the saw marks on the Tsountas tusk represent Mycenaean manufacture. Since the proximal (or root) end of a lower canine has very little usable ivory, its removal would represent a preliminary stage in manufacture²⁵. Another essential task is removing the natural outer surface of the tusk. Unlike elephant tusks, hippopotamus lower canines are covered on two faces (A, B) with hard, ridged enamel, while the third face (C) is covered with cementum²⁶. Since the enamel registers 7 on the Mohs scale (thus comparable to hard semi-precious stones) it represents a clear drawback for would-be carvers, ancient or modern. Though we have only limited information as to the method(s) employed in antiquity, it seems likely that carvers used a combination of cutting, abrasion and possibly controlled exposure to heat, causing the enamel to crack and split away from the ivory within. On the Tsountas tusk the enamel has been removed mostly near the cut end. On face A (figs 2, 4) it may have been prised away from the ivory beneath, while on face B (figs 3, 5) there are faint traces of abrasion. There is also a deep transverse cut on face C (fig. 6), but here the tusk is covered by less hard cementum (Mohs 4).

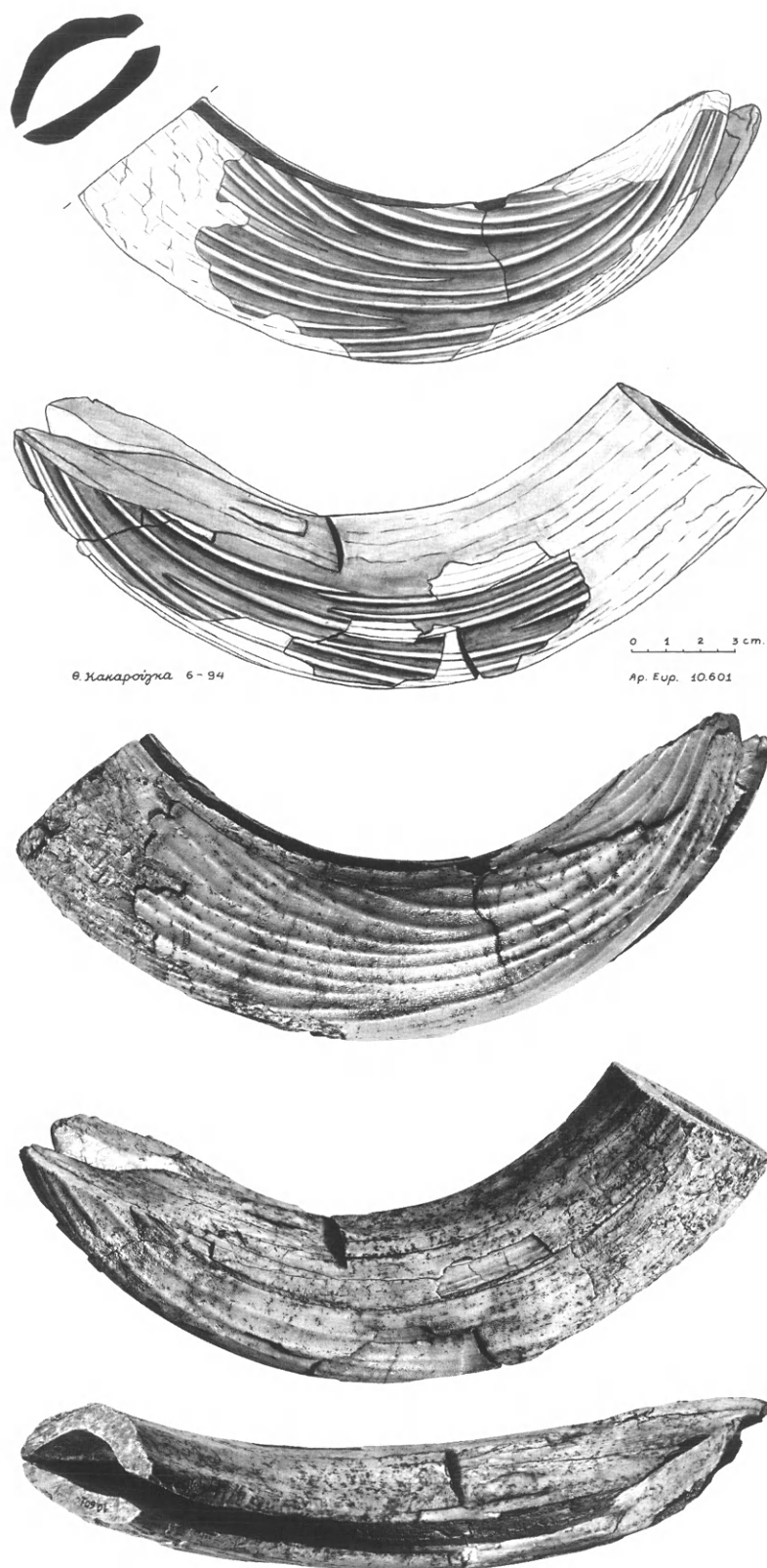
24. O. H. Krzyszkowska, Aegean ivory carving: towards an evaluation of LBA workshop material, in J. L. Fitton (ed.), *Ivory Carving in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period* (London 1992) 25-35. *Eadem*, Cult and craft: ivories from the Citadel House Area, Mycenae, in P. Betancourt - R. Laffineur (eds), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze*

Age, Aegaeum 16 (Liège 1997) 145-150. Krzyszkowska 2007 (n. 1).

25. The original length of the tusk (along the outer curve) can be estimated at 40-45 cms.

26. O. H. Krzyszkowska, *Ivory and Related Materials: An Illustrated Guide* (London 1990) 42, fig. 17, pl. 12.

Figs 2-6. Hippopotamus tusk from Mycenae: 2-3. Faces A and B (drawings). 4-6. Faces A-C.

Aside from the enamel, there are several more obstacles associated with hippopotamus lower canines: curvature, triangular section, an unsightly junction between inner and outer dentine (known as the commissure) and a natural fracture line²⁷. In view of these pitfalls, one might suppose that only tusks of a reasonable size would have been deemed suitable for carving. But we have little data relevant to this question and most is derived indirectly from finished objects. There are certainly no grounds for supposing that work on the Tsountas tusk was deliberately abandoned. Though of moderate size by the standards of hippopotamus lower canines, it might have yielded a series of narrow inlay strips, comparable to those from Spata, which have been identified as hippopotamus ivory²⁸.

The excavations carried out by Tsountas on the acropolis between 1886 and 1900 did yield both finished ivories and “workshop material”²⁹. Aside from some finished pieces included by Poursat in his catalogue, these Tsountas ivories have not been studied systematically or published³⁰. They include off-cuts of elephant ivory, certainly to be regarded as waste, the result of cutting tusks into regular blocks and blanks for carving. In addition, there are a few unfinished pieces, which could be either blanks requiring further work or rejects damaged in the course of manufacture. A small female figurine falls into this category³¹. Thus, it is clear that somewhere on the acropolis Tsountas uncovered material from an ivory workshop – or storerooms associated with a workshop – and our hippopotamus tusk belongs to it. It is entirely likely that these spaces were in the House of Columns.

The range of “workshop material” found by Tsountas bears striking resemblance to that found in the Citadel House Area, part of the Cult Centre, located on the southwest slope. This material, recovered from storerooms destroyed in LH IIIB1, includes elephant ivory in the form of rough-outs, blanks, mistakes and salvage, as well as part of a large hippopotamus lower canine. However, this tusk is badly burnt and, as preserved, reveals no traces of tool marks³². Thus, the Tsountas tusk, with its clear signs of working, is an especially welcome piece of evidence.

27. *Ibid.* 44, fig. 18, pls 12-13.

28. Regarding size, the Tsountas tusk falls mid-way between specimens from juveniles and a mature bull in my own collection, *ibid.* pl. 12. For the inlays from Spata, see Krzyszkowska 1988 (n. 1) 209-234, esp. 221-222, pl. 28a-b.

29. See Krzyszkowska 1992 and 1997 (n. 24) for a definition of ivory “workshop material”.

30. Poursat 1977 (n. 6) 12-19, Cat. nos. 20-48, pls 1-4. A small selection of “workshop material” appears in Sakellarakis 1979 (n. 6) fig. 48 (NM 10778). The scale (not indicated) is ca 2:3. Other examples occur under NM 10786 and 19787. I cordially thank Dr Katie Demakopoulou for allowing me to examine this mate-

rial; see Krzyszkowska 2007 (n. 1) 50.

31. Poursat 1977 (n. 6) Cat. no. 36, pl. 1. Sakellarakis 1979 (n. 6) figs 44-47. See above p. 86.

32. Krzyszkowska 1984 (n. 1) 123-125, pl. XIIIa. See Krzyszkowska 1997 (n. 24) for discussion and illustrations of the other “workshop material” found in Room 32 and the basements of the megaron (where the tusk was found). Note that the actual location of the workshop from which this material emanated is not known. E. H. Cline, *Egyptian and Near Eastern Imports at LBA Mycenae*, in W. V. Davies - L. Schofield (eds), *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC* (London 1995) 91-115; 106, pl. 20b (tusk incorrectly oriented) suggests

Hippopotamus ivory played a long and distinguished role in Aegean workshops³³. First attested at EM IIA Knossos, in the pre-palatial period, it was used chiefly for seals and other small items. In that period and indeed into the proto-palatial era, hippopotamus tusk was apparently the sole kind of ivory available in the Aegean. While its origin cannot be determined scientifically, Egypt – specifically the Delta – seems the most likely candidate to judge from patterns of ivory exploitation and use throughout the eastern Mediterranean. However, these patterns certainly changed over time. From the beginning of the Late Bronze Age onwards, elephant ivory came to play an increasingly important role in Egypt, and to a lesser extent in Syro-Palestine. Elephant ivory also reached the Aegean at much the same time, though in Minoan neo-palatial workshops much use was still made of hippopotamus ivory. By contrast among extant Early Mycenaean carvings, elephant ivory apparently predominates, though this may (in part) be a hazard of preservation. In any case, the clear advantages of elephant ivory (and the lack of serious obstacles) must have acted as a spur to the craft. The repertoire expanded and individual products became larger – pyxides, combs, mirror handles, furniture plaques – many lavishly decorated in relief. For items of this kind, awkwardly shaped hippopotamus tusks were entirely unsuitable. None the less, for all their drawbacks, these tusks do yield ivory of exceptional quality: fine, dense and gleaming white. This fact perhaps helped to ensure that hippopotamus ivory was used throughout the Mycenaean period. Indeed, one class of objects – warrior heads and their backing plaques – is consistently made from lower canines³⁴. The reasons for this remain obscure, as are broader issues of availability and demand. Furthermore, the mechanisms for the acquisition and distribution of ivory – be it elephant or hippopotamus – throughout the eastern Mediterranean in the Late Bronze Age remain poorly understood³⁵. However, in Egypt elephant ivory almost certainly came under pharaonic control, imported from the southern lands or Syria; royal involvement is also likely for centres such as Alalakh and later Megiddo and Ugarit. By contrast in Egypt and in parts of Syro-Palestine, hippopotamus ivory was a local resource. There is little evidence that supplies were ever closely controlled. In Late Bronze III it was still being extensively used in the workshops of Cyprus and Ugarit, most probably supplied from the Amuq Basin³⁶. This seems the most likely source for the dozen or so hippopotamus tusks (lower canines and incisors) found in the Ulu Burun wreck, dating to *ca* 1300 BC;

---

the Citadel House tusk is from Syro-Palestine. Though likely on circumstantial grounds, this is not provable (see also *infra* n. 37). For further discussion of the Citadel House finds, see Krzyszkowska 2007 (n. 1).

33. For a summary, see Krzyszkowska 1988 (n. 1) 228-233. More recent investigations have confirmed the general pattern of use outlined in that article. For the partly worked segment of tusk from EM IIA Knossos, see Krzyszkowska 1984 (n. 1) pl. XIIIb.

34. O. H. Krzyszkowska, The Enkomi warrior head reconsidered, *BSA* 86, 1991, 107-120.

35. For a recent survey, see O. H. Krzyszkowska - R. Morkot, Ivory and related materials, in P. Nicholson - I. Shaw (eds), *Ancient Egyptian Materials and Technology* (Cambridge 2000) 320-331.

36. *Ibid.* 326-327. For Ugarit, see A. Caubet - F. Poplin, in M. Yon (ed.), *Ras Shamra-Ougarit III* (Paris 1987) 273-306.

perhaps a similar voyage brought the Tsountas tusk to Mycenae³⁷. And while the date and circumstances of its deposition can only be surmised, the tusk itself makes a worthy addition to our evidence for ivory use in the Aegean Bronze Age³⁸.

KATIE DEMAKOPOULOU - OLGA H. KRZYSZKOWSKA

---

37. This is of course conjectural: as yet there are no scientific means for “fingerprinting” ancient ivories (or tusks) and tracing them to source. See also n. 32. For Ulu Burun, see G. F. Bass, Maritime traffic in raw materials to the Aegean, in P. Betancourt - R. Lafineur 1997 (n. 24) 153-170; 161; also *National Geographic Magazine* 172.6, 1987, 726 (colour photo). See also G. F. Bass, Sailing between the Aegean and the Orient in the Second Millennium BC, in E. H. Cline - D. Harris-Cline (eds), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, *Aegaeum* 18 (Liège - Austin 1998)

183-190.

38. We still have insufficient data concerning the use of hippopotamus ivory in LH IIIB. The warrior heads and backing plaques may well be LH IIIA products, see Krzyszkowska 1991 (n. 34) 119-120. A fine rectangular plaque with “fausses spirales”, found by Tsountas on the acropolis, is made from a lower canine; but, alas, this too lacks a context, see Krzyszkowska 1988 (n. 1) 224, pl. 29b. Another hippopotamus tusk has recently come to light in excavations at Thebes, see Aravantinos 2000 (n. 3).

ΠΥΡΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΗΓΗΤΩΡ

Στὴ δασκάλα μου Αἴλα Μαραγκοῦ
ἐλάχιστο ἀντίδωρο

Ἀπὸ τὴ βιογραφία τοῦ Πύρρου γνωρίζουμε ἐλάχιστα καὶ ἀσαφῆ γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ του ὄψη, ἐνῶ τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ στὰ πορτρέτα του συνθέτουν τὴν εἰκαστικὴ πρόσληψη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τῆς προσωπικότητος τοῦ Μολοσσοῦ βασιλιᾶ. Ἡ κατανόηση τοῦ συγκειμενικοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνας, ὅπως ἐκδηλώνεται στὴ γλυπτικὴ, στὴ βιογραφία καὶ στὴ συμπεριφορὰ τοῦ Πύρρου, ἡ ὁποία ἐξηγεῖται μὲ ὄρους ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς Διαδόχους τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸ τῆς παρούσας μελέτης.

Ὁ Πλούταρχος στὸν *Βίον* τοῦ Πύρρου ἐπικεντρώνεται στὴν προβολὴ τοῦ ἥθους τοῦ βασιλιᾶ, ὅπως ἀποκαλύπτεται στοὺς λόγους καὶ στὶς πράξεις του¹. Ἐπιδιώκει νὰ φωτίσει τὰ τῆς ψυχῆς σημεῖα καὶ παραλληλίζει τὸν ρόλο του μὲ αὐτὸν ἐνὸς ζωγράφου ποὺ ἐστιάζει τὴν προσοχή του πρωτίστως στὸ πρόσωπο καὶ στὴν ὄψη². Ὁ Πύρρος ἐμφανίζεται ὡς ἡγέτης ποὺ ἐπεδίωξε πράξεων μεγάλων ὑποθέσεις, τὴν εὐκαιρία δηλαδὴ σπουδαίων κατορθωμάτων ἐκμεταλλευόμενος τὴ στρατιωτικὴ ὀξύνοια καὶ τὸ λεόντειο θάρρος του. Ἀναδεικνύεται ὡς ἕνας πολυπράγμων βασιλιάς³ μὲ ἀμετρες φιλοδοξίες, ποὺ ἔδρασε ἔχον-

1. Πὰ τὸν Ἀριστοτέλη, *Περὶ ποιητ.* 1450a, 21-22, ἡ πράξη καθορίζει τὸ ἥθος, τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου: «οὕκουν ὅπως τὰ ἦθη μιμῆσονται πράττουσιν, ἀλλὰ τὰ ἦθη συμπεριλαμβάνουσιν διὰ τὰς πράξεις».

2. Πλουτ. Ἀλέξ. 1.3: «ὥσπερ οὖν οἱ ζωγράφοι τὰς ὁμοιότητας ἀπὸ τοῦ προσώπου καὶ τῶν περὶ τὴν ὄψιν εἰδῶν, οἷς ἐμφαίνεται τὸ ἥθος, ἀναλαμβάνουσιν, ἐλάχιστα τῶν λοιπῶν μερῶν φροντίζοντες, οὕτως ἡμῖν δοτέον εἰς τὰ τῆς ψυχῆς σημεῖα». Βλ. J. J. Pollitt, *The Ancient View of Greek Art: Criticism, History, and Terminology* (New Haven and London 1974) 186-189. Πὰ τὸν παραλληλισμὸ τοῦ βιογράφου μὲ ζωγράφο βλ. R. Hirsch-Luipold, *Plutarchs Denken in Bildern. Studien zur literarischen, philosophischen und religiösen Funktion des Bildhaften* (Tübingen 2002) 42-48.

3. Κατὰ τὸν Lénèque 205-207, 224, ὁ Πύρρος ἄσκησε μία προσωπικὴ ἐξουσία καὶ πραγματοποιήσε τὰ σχέδιά του χωρὶς κανέναν περιορισμό. Ὁ Gehrke 166, δέχεται ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ Πύρρου μεταμόρφωσε τὴν παραδοσιακὴ βασιλεία τῶν Μολοσσῶν. Κατὰ τὸν Franke ἡ βασιλεία εἶχε χαρακτῆρα δίκην συνταγματικῆς μοναρχίας, ἡ ὁποία ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴ συντακτικὴ συνέλευσις τοῦ τοπικοῦ κοινοῦ· ἐπιπλέον, ὁ βασιλιάς τῶν Μολοσσῶν ὡς στρατηγὸς αὐτοκράτωρ ἠγεῖτο τοῦ στρατοῦ τῆς Ἠπειρωτικῆς Συμμαχίας, σχετικὰ βλ. P. R. Franke, *Alt-Epirus und das Königtum der Molosser* (Kallmünz 1955) 75-77 καὶ Franke 249 μὲ σημ. 1 (ὅπου συνοπτικὰ καὶ οἱ θέσεις ἄλλων ἐρευνητῶν). S. Funke, *Aiakidenmythos und epirotisches Königtum. Der Weg einer hellenischen Monarchie* (Stuttgart 2000) 205 κέ., 205 μὲ σημ. 451,

τας ως πρότυπο την ήγερτική μορφή του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου⁴ και την ήρωική όρμη του Ἀχιλλέα⁵. Ἐχέγγυα για την έδραίωση της μοναρχίας του Πύρρου υπήρξαν όχι τόσο ό κληρονομικός τίτλος όσο οι στρατιωτικές επιτυχίες του, ένταγμένες στο πλαίσιο μιᾶς πολιτικής που υπαγόρευαν οι άδιαφιλονίκητες ἀρετές του ἄνδρα.

Ὁ Πλούταρχος δέν φείδεται θετικῶν ἀναφορῶν στήν ἀρετή και τις ἐπὶ μέρους ἐκφάνσεις της, δηλαδή τὸ θάρρος και τὴ γενναιότητα στὴ μάχη, «ἀεὶ μὲν τις ἄμαχος και δεινὸς ἐν τοῖς ὅπλοις φαινόμενος» (Πύρρ. 30, 5), τὴ γενναιοδωρία και τὴ σωφροσύνη⁶. Δέν διστάζει νὰ τοῦ ἀναγνωρίσει τόσο τὴν πολεμικὴ ἀρετὴ που ἔδειξε ἤδη ἀπὸ τὴ νεαρὴ ἡλικία, για παράδειγμα στὴ μάχη στὴν Ἰψὸ «διεφάνη λαμπρὸς ἐν τοῖς μαχομένοις» (αὐτόθι 4, 3), όσο και τις μεγάλες ήγερτικές ικανότητες «οὐδενὶ τῶν βασιλέων ὑφίεμενος ἀλκῆς και τόλμης» (αὐτόθι 7, 4), ἀρετὲς που δέν ἀμφισβήτησαν οὔτε οι ἀντίπαλοί του. Οἱ Μακεδόνες ἀναγνώριζαν «ὅσῃν δόξαν αὐτοῦ και θαῦμα τῆς ἀρετῆς και λόγον ἐνείργασατο τοῖς ἰδοῦσι τὰ ἔργα και συνενεχθεῖσι κατὰ τὴν μάχην» (αὐτόθι 8, 1). Ὁ Ἀντίγονος και ὁ Ἀννίβας τὸν θεωροῦσαν ἄριστο στρατηγὸ, «πρῶτον μὲν ἐμπειρίᾳ και δεινότητι Πύρρον» (αὐτόθι 8, 2) και ὁ Ἀππιανὸς (Συριακὴ 39), ἀναφερόμενος στὸν Ἀλέξανδρο και στὸν Πύρρο σχολιάζει: «οὐ γὰρ ἔστιν εὐρεῖν μεγαλοτολμοτέρους τῶνδε τῶν βασιλέων». Τις στρατηγικές και τακτικές ικανότητές του στὴ μάχη περιγράφει και ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς στὰ ἀπολεσθέντα Ἀπομνημονεύματα που ἐκπόνησε⁷. Ἀνῆκει, λοιπόν, στὸν τύπο τοῦ στρατιωτικοῦ ἄνδρα που ἔδινε βαρύτητα στὴν πολεμικὴ ἐκπαίδευση, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὴν ὑψιστὴ βασιλικὴ ἀρετὴ (Πλουτ. Πύρρ. 8, 6): «καὶ ὅλως τοῦτο μελετῶν ἔοικε και φιλοσοφῶν ἀεὶ διατελεῖν ὁ Πύρρος, ὡς μαθημάτων βασιλικώτατον, τὰς δ' ἄλλας <ὡς> γλαφυρίας ἐν οὐδενὶ λόγῳ τίθεσθαι». Τὸ λεξικὸ τῆς Σούδας⁸ παραθέτει στὰ ἰδιαίτερα χαρα-

211 (συνταγματικὴ μοναρχία). Ὁ Tarn 57 διετύπωσε τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Πύρρος ὡς βασιλιάς τῶν Μολοσσῶν εἶχε σαφεῖ ὅρια στὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας του. Βλ. και Π. Γαρουφαλιά, Πύρρος. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἠπείρου³ (Ἀθήνα 1975) 49 σημ. 63, ὅπου και κριτικὴ σὲ συναφεῖς μὲ τὸ πρόβλημα θέσεις.

4. Οἱ διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐπεδίωκαν νὰ δείχνουν σημεῖα ὁμοιότητας στὴν ἐμφάνιση και στὶς ἐνέργειές τους. Πὰ τοὺς Διαδόχους ἡ *imitatio Alexandri* ἀποτέλεσε οὐσιῶδες συστατικὸ τῆς πολιτικῆς τους προπαγάνδας, σχετικὰ βλ. P. Goukowsky, *Essai sur les origines du mythe d'Alexandre*, I. *Les origines politiques* (Nancy 1978) 116-118. C. Bohm, *Imitatio Alexandri im Hellenismus. Untersuchungen zum politischen Nachwirken Alexanders des Großen in hoch- und späthellenistischen Monarchien* (1989). Mossman 91-104.

5. W. Ameling, Alexander und Achilles. Eine Bestandsaufnahme, στὸ W. Will - J. Heinrichs (ἐπιμ.), *Zu Alexander dem Grossen: Festschrift G. Wirth zum 60.*

Geburtstag am 9.12.86 (Amsterdam 1988) 657 κέ.

6. Στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἠθικὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου τονιζόταν ἡ σύζευξη ἀρετῆς και πολεμικῆς ἀνδρείας, συστατικὰ τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρός: J. Gerlach, *Ἀνὴρ ἀγαθός* (München 1932). C. W. Müller, *Der schöne Tod des Polisbürgers oder 'Ehrenvoll ist es, für das Vaterland zu sterben'*, *Gymnasium* 96, 1989, 317-40. Πὰ τὴν ἀνδρεία βλ. R. M. Rosen - I. Sluiter (ἐπιμ.), *Andreia. Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity* (Leiden 2003).

7. Πλουτ. Πύρρ. 8, 2: «τῆς δὲ περὶ τάξεις και στρατηγίας ἐπιστήμης αὐτοῦ και δεινότητος ἔνεστι δείγματα λαβεῖν ἐκ τῶν γραμμάτων ἃ περὶ τούτων ἀπολέλοιπε» και 21, 8: «ἐν τοῖς βασιλικοῖς ὑπομνήμασιν»: ἐπίσης Διον. Ἀλικ. Ρωμ. Ἀρχ. 20, 10, 2: «καὶ αὐτὸς ὁ Πύρρος ἐν τοῖς ἰδίοις ὑπομνήμασι γράφει». Πρβ. Lénèque 20-22: για τὴν πνευματικὴ προσωπικότητα τοῦ Πύρρου, αὐτόθι 641-44. Kienast στ. 164.

8. Σούδα λ. βασιλεία. Ἡ ἐπιδίωξη τῶν βασιλέων νὰ βρίσκονται σὲ πολεμικὴ δραστηριότητα ἦταν διαρ-

κτηριστικά της βασιλείας τὴν ἱκανότητα νὰ διοικεῖ κανεὶς ἓνα στράτευμα καὶ νὰ χειρίζεται σωστὰ τὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις: «οὔτε φύσις οὔτε τὸ δίκαιον ἀποδίδουσι τοῖς ἀνθρώποις τὰς βασιλείας, ἀλλὰ τοῖς δυναμένοις ἡγεῖσθαι στρατοπέδου καὶ χειρίζειν τὰ πράγματα νουνεχῶς». Ὁ Πύρρος εἶναι ὁ βασιλεὺς ἡγήτωρ: ἔδειχνε ἐξαιρετικὴ ἐνεργητικότητα τὴν ὥρα τῆς πολεμικῆς δράσης, ἐξοικονομοῦσε τὶς δυνάμεις του κατὰ τὸν προσφορότερο τρόπο στὴν ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἀντίπαλο καὶ ὁργάνωνε τὸν ἀγώνα μὲ βάση τὴ λογικὴ⁹. Ὁ φακὸς τοῦ βιογράφου ἐστιάζει μὲ ἐπιμονή σὲ αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ στρατηγοῦ-στρατιώτη ποὺ ἐνσαρκώνει τὴ *vita activa*¹⁰.

Τὴν εἰκόνα τοῦ πολεμικοῦ (Πλουτ. Πύρρ. 26, 1. Πρβ. Πλουτ. Μᾶρκ. 1) ἄνδρα μεταφέρει ὁ καλλιτέχνης σὲ πορτρέτο ἀπὸ τὴν ἑπαυλὴ τῶν Παπύρων στὸ Ἡράκλειον¹¹, λαξευμένο σὲ πεντελικὸ μάρμαρο, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει τὸν Πύρρο¹² (εἰκ. 1) Εἰκονίζεται σὲ νεαρὴ ἡλικία μὲ κοντὴ κόμη καὶ ἀγένειος, στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἀριστερὰ του καὶ κατευθύνει τὸ βλέμμα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἑπάνω. Φέρει διάδημα¹³ δεμένο πίσω στὸν αὐχένα καὶ κράνος μὲ κωνικὸ ἐπίκρανο κοσμημένο μὲ στεφάνι βελανιδιάς καὶ προεξέχον γεῖσο¹⁴. Ἡ

κὴς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ: ἡγοῦνταν τῶν στρατευμάτων τους στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἐνέπνεαν θάρρος καὶ ἐνίσχυαν ψυχολογικά τοὺς στρατιώτες τους. Πὰ τὸ θέμα βλ. Smith 1988, 49. Gehrke 47.

9. Πλουτ. Πύρρ. 16, 8: «οὐ συνεχεῖτο τὸν λογισμὸν οὐδὲ τοῦ φρονεῖν ἐξεπίπτεν». Πὰ τὶς στρατηγικὲς ἀρετὲς ἐνὸς ἡγεμόνα βλ. E. L. Wheller, *The General as Hoplite*, στὸ V. D. Hanson (ἐπιμ.), *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience* (London 1991) 121 κέ.

10. Πλουτ. Πύρρ. 13, 1: «ἡ μὲν τύχη παρεῖχε χρῆσθαι τοῖς παροῦσιν ἀπραγμόνως καὶ ζῆν ἐν εἰρήνῃ, βασιλεύοντα τῶν οἰκείων· ὁ δὲ τὸ μὴ παρέχειν ἐτέροις κακὰ μὴδ' ἔχειν ὑφ' ἐτέρων ἄλυν τινὰ ναυτιώδη νομίζων, ὥσπερ ὁ Ἀχιλλεὺς οὐκ ἔφερε τὴν σχολήν». Ἐπίσης, 26, 1: «ἃ δὲ ταῖς πράξεσιν ἐκτᾶτο ταῖς ἐλπίσιν ἀπολλύναι, δι' ἔρωτα τῶν ἀπόντων οὐδὲν εἰς ὃ δεῖ θέσθαι τῶν ὑπαρχόντων φθάσας». Mossman 97-98.

11. Μουσεῖο Νεαπόλεως NM 6150. Βρέθηκε στὶς 15 Ὀκτωβρίου τοῦ 1757, Mattusch 2005, 130-131, 163, πίν. 4.39-4.42. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γλυπτὰ ἦρθαν στὸ φῶς μαρμάρινα πορτρέτα ποιητῶν, φιλοσόφων καὶ ρητόρων, καθὼς καὶ πορτρέτα ἡγεμόνων, ἔξι ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζονται στρατιωτικοὺς ἡγέτες: αὐτόθι 157, 182 κέ. Τὰ γλυπτὰ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ 30 π.Χ. ἀπὸ τὸν N. Himmelmann, *Herrscher und Athlet* (Milan 1988) 209, ἐνὼ ὁ R. R. R. Smith, *JRS* 82, 1992, 272, προσδιορίζει τὴν κατασκευὴ τους στὴν ὕστερη περίοδο τῆς Δημοκρατίας. Βλ. καὶ Dillon 2000, 29 σημ. 43 καὶ 44 μὲ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα τῆς χρονολόγησης ὅλων τῶν πορτρέτων τῆς ἑπαυλῆς.

12. Τὸ πορτρέτο μνημονεύεται σὲ ἀρκετὲς ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες, ὅπου σχολιάζονται διάφορα προβλήματα: J. Six, *Ikonographische Studien*, RM 6, 1891, 279 κέ., πίν. 8. Richter 1965, 258, εἰκ. 1762-63. Wojcik 64-65, πίν. 39. R. Neudecker, *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien* (1988) 152 ἀρ. 14.43. Smith 1988, 64-65, 73, 111, 156 ἀρ. 5, πίν. 6, 1-2. Smith 1991, 22 εἰκ. 11. Ὁ Winkes 175 κέ., ἰδιαίτ. 180, εἰκ. 1-4, ἀναγνωρίζει τὸ πορτρέτο ἐνὸς Ἡπειρώτη πρίγκιπα, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου (ὁ Πύρρος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρος ἢ κάποιος ἄλλος). Moreno 154-56, εἰκ. 197, 199-200. Mattusch 163-64, εἰκ. 4.39-42. Ὁ A. Oikonomides, *The Ancient World* 8, 1-2, 1983, 67 κέ. συσχέτισε μὲ τὸν Πύρρο πορτρέτο ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν Φίλιππο Β' (βλ. τὴν κριτικὴ τοῦ F. Queyrel, *AA* 1990, 153 ἀρ. 420).

13. Πὰ τὸ διάδημα ὡς βασιλικὸ σύμβολο βλ. H. W. Ritter, *Diadem und Königsherrschaft*, *Vestigia* 7, 1965, σποράδην. A. Krug, *Binden in der griechischen Kunst* (1968) 118. H. W. Ritter, *Historia* 36, 1987, 297. Smith 1988, 34 κέ. R. Fleischer, *Studien zur seleukidischen Kunst*, I. *Herrscherbildnisse* (1991) 131.

14. Dintsis 293 ἀρ. 255, πίν. 73, 2.3. Beil. 12.450. Τὸ γεῖσο ἔχει σύγχρονες συμπληρώσεις, βλ. Mattusch 163. Κράνος μὲ κωνικὸ ἐπίκρανο καὶ ἀνάγλυφα κομβία, μὲ ἀετωματικὸ μέτωπο καὶ γεῖσο, καθὼς καὶ μὲ παρόμοιο καταυχένιο, ἀλλὰ χωρὶς παραγναθίδες, φέρει ὁ νέος πολεμιστὴς ἀπὸ τὴν ἑπαυλὴ τῶν Παπύρων, στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως, ἀρ. εὐρ. NM 6151: αὐτόθι 164, εἰκ. 4.43-45. Dintsis 164, 296 ἀρ. κατ. 261, πίν. 73,4 (α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.). Πὰ τὴν ταύτιση

Εἰκ. 1-2. Μαρμάρινη προτομή, Μουσείο Νεαπόλεως (ἀπὸ Smith 1988, πίν. 6,1-2).

συσχέτιση τοῦ πορτρέτου μὲ τὸν Πύρρο ὀφείλεται στὸ στεφάνι τῆς βελανιδιάς (εἰκ. 2), ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὸ δωδωναῖο ἱερό¹⁵, πὺ ἀποτελέσει τὸ κατεξοχὴν θρησκευτικὸ κέντρο γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ἡγεμονικῆς εἰκόνας τοῦ Πύρρου. Οἱ παραγναθίδες στὸ ἐσωτερικὸ πρὸς τὰ ζυγωματικὰ σχηματίζουν γλωσσοειδὲς περίγραμμα καὶ ἐκτείνονται μέχρι τὸ

μὲ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Μολοσσό (342-330 π.Χ.) βλ. Wojcik πίν. 32. Ἀντίθετα, ὁ Smith 1988, 157, ἀρ. 7 συντάσσεται μὲ παλαιότερη ταύτιση τῆς προτομῆς μὲ τὸν Κρατερό.

15. Ὁ Πύρρος χάραξε στὴν πρόσθια ὄψη ἀργυρῶν νομισμάτων του τὸ κεφάλι τοῦ Δωδωναίου Διὸς μὲ στεφάνι ἀπὸ φύλλα δρυός, C. Kraay - M. Hirmer, *Greek Coins* (London 1966) 339 ἀρ. 472, πίν. 150. Ἐπί-

πιγούνι, επάνω στο οποίο διασταυρώνονται ἱμάντες, πλαστικά διατυπωμένοι, πού ξεκινούν από το έπαυχένιο¹⁶. Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, το κράνος θεωρείται έξελληνισμένη μορφή ενός γαλατικού τύπου¹⁷, ό όποιος ένσωματώνεται στον όπλισμό των Έλλήνων κατά την έλληνιστική περίοδο, όπως άλλωστε και οί γαλατικές άσπίδες¹⁸.

Τά εικονογραφικά στοιχεία της προτομής, διάδημα, κράνος και στεφάνι βελανιδιάς ύποδηλώνουν την ιδιότητα του εικονιζόμενου στον έπίσημο ρόλο του βασιλιά-στρατιώτη¹⁹. Πρόκειται για πορτρέτο στο όποιο προβάλλεται ό δυναμικός ήγεμών, ό «πολλά μέν περινοών και μεγάλα τή γνώμη» (Πλουτ. Πύρ. 6, 1)²⁰. Τό αντίγραφο της Νεαπόλεως άπεικονίζει έναν δραστήριο νεαρό άνδρα με έξατομικευμένα χαρακτηριστικά, και τό μήνυμα πού μεταδίδεται είναι σαφές, ότι δηλαδή ή βασιλεία κερδίζεται με τη στρατιωτική έγρηγορη²¹.

Πραγματικό πρόσωπο και πορτρέτο ύπό την έννοια του «ρόλου», συμπίπτουν στην εικόνα του Πύρρου. Είναι βεβαιωμένο ότι ή άπεικόνιση του ήγετικού χαρίσματος έκφραστηκε στα πορτρέτα του Μεγάλου Άλεξάνδρου, τά όποια άνέτρεψαν την καθιερωμένη μέχρι τότε εικόνα του ήγεμόνα-πατέρα και απέδωσαν την εικόνα του ήγεμόνα με την αισθητική του ένεργητικού ήρωα-υίου²². Η νεότητα και ή θεϊκή-ήρωική μορφή ένσωματώνονται και στο πορτρέτο του Δημητρίου²³, έν αντιθέσει πρός τά πορτρέτα του Πτολεμαίου Α΄ ή του Σελεύκου Α΄, στα όποια τροποποιείται τό ιδεώδες του ήγεμόνα και οί μορφές άποδίδονται σέ μεγαλύτερη ήλικία με έξατομικευμένα χαρακτηριστικά²⁴. Οί εικόνες του Πύρρου και του Δημητρίου είναι τόσο έναργεις, ώστε προβάλλεται ή ήρωική πλευρά

σης, σέ χάλκινα νομίσματα άπεικονίζεται τό κεφάλι Διός με στεφάνι δρυός στην πρόσθια όψη, Gardner 114 άρ. 40-43, ένω σέ άλλες κοπές στην όπίσθια όψη άποδίδεται κεραυνός μέσα σέ στεφάνι δρυός, αυτόθι 114 άρ. 44-47, ή μακεδονικό κράνος μέσα σέ στεφάνι δρυός, W. Weiser, Ein neues Kupferstück des Pyrrhos als König der Makedonen, *SchwMüBl* 36, 1986, 81-84 (κοπή πριν από τό 284 π.Χ.), K. Liampi, *Der makedonische Schild* (Bonn 1998) 107, πίν. 24 (γύρω στο 274-272 π.Χ.).

16. Dintsis 155 με σημ. 62, 164.

17. Αυτόθι 164 και σημ. 124. Η Mattusch 163, δέχεται ότι τό κράνος του Πύρρου προσεγγίζει τό σιδερένιο κράνος από τόν τάφο στο Προδρόμι της Θεσπρωτίας, τό όποιο όμως ό Dintsis 121, 276 άρ. κατ. 214, πίν. 55, 2, Beil. 9.355 κατατάσσει στα κράνη ψευδοαττικού τύπου. Σχετικά με την άποψη ότι τό πραγματικό κράνος πού φοράει ό Πύρρος είναι λάφυρο πολέμου βλ. Winkes 188.

18. Dintsis 165.

19. Smith 1988, 65, 111.

20. Η πολεμική άρετή του ήγεμόνα έπισημαίνεται θετικά και στον Πολύβιο 4, 77, 2: «τό δέ μέγιστον... πρᾶξις και τόλμα πολεμική».

21. Πορτρέτα ήγεμόνων επικεντρώνονται στη μετάδοση της ιδέας της βασιλείας: Smith 1988, 32. Ό Όσοκράτης 2.36 έπισημαίνει ότι στην άπεικόνιση ενός σημερινού προσώπου έχέχουσα σημασία έχει ή έκφραση της άρετης και όχι ή άτομική εμφάνιση.

22. T. Hölscher, *Ideal und Wirklichkeit in den Bildnissen Alexanders des Großen* (1971). Smith 1988, 58-62. Stewart 105-113.

23. Smith 1988, 65, 111.

24. Τά πορτρέτα του Πτολεμαίου Α΄ ή του Σελεύκου Α΄, διαδόχων του Άλεξάνδρου, δέν άπεικόνιζαν τους βασιλείς με νεανικά χαρακτηριστικά, αντίθετα τους απέδιδαν στην πραγματική τους ήλικία με έναν ιστορικό ρεαλισμό, επιδιώκοντας με την έξωτερική εμφάνιση νά προβάλουν την αίσθηση της έμπειρίας και της ασφάλειας σέ ένα έντονα ανταγωνιστικό κλίμα: Smith 1988, 90, 111-112. Kl. Fittschen, *Griechische Porträts* (Darmstadt 1988) πίν. 84-87. H. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer*, *AF* 2 (Berlin 1975) 4-16. Brown 15-17, 19, 28-30, 60-63. Fleischer ό.π. (σημ. 13) 15-17. R. von den Hoff, Naturalism and Classicism. Style and Perception of Early Hellenistic Portraits, στο P. Schultz - R. von den Hoff, *Early Hellenistic Portraiture* (Cambridge 2007) 55.

των ήγετων «παρά τὸ προσήκον» (Ἀριστ. *Ῥητορ.* 1367b, 14-17): νεανική όρμητικότητα καὶ ήρωική-βασιλική σοβαρότητα αποτελοῦσαν πραγματικά χαρακτηριστικά τοῦ Δημητρίου²⁵. ήρωική επιφάνεια-πολεμική έτοιμότητα καὶ βασιλική σεμνότητα έδειχνε τὸ πορτρέτο τοῦ Πύρρου στὴ Νεάπολη²⁶.

Ἡ ένταξη τῆς εἰκόνας τοῦ μεγάλόφρονα ήγέτη στὸ γλυπτικὸ πρόγραμμα²⁷ τῆς έπαυλης των Παπύρων ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ρωμαῖος ιδιοκτήτης τὸν ἀναγνώριζε ὡς έναν ἀπὸ τοὺς πλέον ίκανοὺς στρατηγούς τῆς έλληνιστικῆς έποχῆς²⁸. Δεδομένου ὅτι ὁ συγκεκριμένος εἰκονογραφικὸς τύπος ἐμφανίζεται μόνο μία φορὰ καὶ συνεκτιμώντας τὴν ποιότητα στὴν έκτέλεση τῆς έργασίας των μαρμάρινων ἀντιγράφων τῆς έπαυλης²⁹, διατυπώθηκε ή

25. Πλουτ. *Δημ.* 2, 2: «Δημήτριος δὲ μεγέθει μὲν ήν τοῦ πατρὸς ἐλάττων, καίπερ ὦν μέγας, ἰδέα δὲ καὶ κάλλει προσώπου θαυμαστὸς καὶ περιττός, ὥστε τῶν πλαττόντων καὶ γραφόντων μηθένα τῆς ὁμοιότητος ἐφικέσθαι..... συνεκέκρατο τῷ νεαρῷ καὶ ἱταμῷ δυσμίμητος ήρωική τις ἐπιφάνεια καὶ βασιλική σεμνότης». Fittschen ὁ.π. πίν. 89. Smith 1988, 64-65, 156 ἄρ. κατ. 4, πίν. 4-5. Mattusch 161-62, εἰκ. 4.35-4.37. Πὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ιστορικοῦ προσώπου βλ. P. Wheatley, *The Young Demetrios Poliorketes*, *Ancient History Bulletin* 13.1, 1999, 1-13.

26. Ὁ Smith 1991, 22 σημειώνει: «They are youthful, idealizing, and dynamic, very much in the Alexander manner. The Demetrios is more divinizing in physiognomy and in attributes [ ], while the Pyrrhos concentrates on a more heroic, martial idea».

27. Ἡ προτομή τοῦ Πύρρου στὴν έπαυλη των Παπύρων ἀποτελοῦσε ζευγὸς μὲ τὴν προτομή ενός πνευματικοῦ ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος συνδέθηκε μὲ τὸν Δημοσθένη, τὸν Λυσία ή τὸν Ἀνακρέοντα, σχετικὰ Mattusch 158 εἰκ. 4.27-4.29. Ἐπισημαίνεται ή ἀπουσία ἀπὸ τὸ γλυπτικὸ πρόγραμμα τῆς έπαυλης τοῦ πορτρέτου τοῦ Ἀλεξάνδρου, Wojcik 1986, 83. Ἡ συνύπαρξη πορτρέτων πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ ήγεμόνων ἀνεδείκνυε τὴν ἐπιθυμία των Ρωμαίων ἀριστοκρατῶν στὴν περίοδο τῆς Δημοκρατίας νὰ συνδυάσουν τὴν εἰκόνα ενός ίκανότατου στρατιωτικοῦ μὲ ἐκείνη τοῦ μορφωμένου καὶ καλλιεργημένου ἀτόμου. Πὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο τῆς βιβλιοθήκης τῆς έπαυλης, τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος καὶ τοῦ περιεχομένου των γλυπτῶν βλ. D. Pandermalis, *Zum Programm der Statuenausstattung in der Villa dei Papiri*, *AM* 1971, 173-209. G. Sauron, *Templa Serena. À propos de la Villa des Papyri d'Herculanum*: Contribution à l'étude des comportements aristocratiques romains à la fin de la République, *MEFRA* 92 (1980) 277-301. R. Neudecker, *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien. Bei-*

träge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur (Mainz am Rhein 1988) 105-14. Wojcik 259-84. P. G. Warden - D. G. Romano, *The Course of Glory: Greek Art in a Roman Context*, *Art History* 17, 1994, 228-54. Συνολική παρουσίαση των προγενέστερων προσεγγίσεων βλ. P. G. Warden, *The Sculptural Program of the Villa of the Papyri*, *JRA* 4, 1991, 258-60, ἰδιαίτ. 234-35. Ἐπίσης, P. Stewart, *Statues in Roman Society* (Oxford 2004) 249-60. Dillon 2006, 48 (έρμηνευει τὴν ένταξη των μαρμάρινων προτομῶν των βασιλέων στὸ γλυπτικὸ πρόγραμμα τῆς έπαυλης των Παπύρων ὡς τὴν ἐπιθυμία τοῦ ιδιοκτήτη νὰ ἀνυψωθεῖ ήθικὰ καὶ πνευματικὰ μέσῳ των εἰκόνων των σπουδαιότερων ήγεμόνων). Πὰ τὸν ιδιοκτήτη τῆς έπαυλης βλ. Mattusch 20-23. Πὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ των ἰσχυρῶν Ρωμαίων πολιτῶν τῆς Ἐλεύθερης Δημοκρατίας καὶ των βασιλέων τῆς έλληνιστικῆς περιόδου βλ. E. Rawson, *Caesar's Heritage: Hellenistic Kings and Their Roman Equals*, *JRS* 64, 1975, 148-59, ἰδιαίτ. 153. Smith 1988, 78. T. Hölscher, *Römische Nobiles und hellenistische Herrscher*, *Akten des XIII. int. Congresses für klassische Archäologie* (Mainz 1990) 73-84. Πὰ τὴ δύναμη των εἰκόνων στὸ γλυπτικὸ πρόγραμμα τῆς έπαυλης των Παπύρων βλ. Tonio Hölscher, *The Language of Images in Roman Art* (Cambridge 2004) 74-76. P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München 1987) 37, 40-41.

28. Dillon 2006, 49. Πέραν τούτου, ὁ ρεαλισμὸς καὶ ή ἐξατομίκευση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ εἰκονογραφικά στοιχεία τοῦ πορτρέτου διαμεσολαβοῦν στὸν θεατὴ ὥστε νὰ ἀναγνωρίζει, παρὰ τὴν ἀπουσία επιγραφικῆς μαρτυρίας, τὸν εἰκονιζόμενο ήγεμόνα. Dillon 2000, 30· 2006, 55. Πὰ τὴν πρόσληψη πορτρέτων βασιλέων μὲ ρεαλιστικά καὶ ἰδεαλιστικά χαρακτηριστικά βλ. συνοπτικά von den Hoff ὁ.π. (σημ. 24) 57.

29. Τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου (πεντελικὸ καὶ Καρράρας) καὶ ή ἐξαιρετική έργασία ὑποδεικνύουν ἐμ-

υπόθεση ότι τὸ πορτρέτο δημιουργήθηκε ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ γλυπτικὸ πρόγραμμα τῆς³⁰.

Ὡς Πύρρος, ἐπίσης, ἀναγνωρίζεται τὸ πορτρέτο στὴν Κοπεγχάγη³¹ ἑξαιτίας τοῦ στεφάνου βελανιδιάς πὺν φέρει στὸ κεφάλι³² (εἰκ. 3). Πρόκειται γιὰ ρωμαϊκὸ ἀντίγραφο ἑνὸς πρωτοτύπου, γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητές, καὶ τοποθετεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 3ου ἢ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.³³ Εἰκονίζεται νεαρὸς ἄνδρας πὺν στρέφει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὴν ἴδια πλευρά. Ἔχει κοντὰ μαλλιά καὶ στὶς παρειές φυτρώνουν ἰουλοὶ ἀποδοσμένοι σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο. Τὸ μέτωπο αὐλακώνεται ἀπὸ μία ρηχὴ ρυτίδα καὶ τὸ κάτω τμήμα εἶναι ἐλαφρῶς ἐξογκωμένο. Τὰ μάτια, μὲ τὰ ἐπάνω ταινιωτὰ βλέφαρα, σκιαζονται ἀπὸ τὰ ἀπαλὰ ἀποδοσμένα ὄφρυα τόξα. Οἱ ἐπισκύνιοι μύες στὶς ἐξωτερικὲς ἄκρες μοιάζουν εὐσαρκοί. Ἡ μύτη, πὺν φέρει ἰσχυρὲς ἀποκρούσεις, εἶναι σχετικὰ πλατιά καὶ τὰ περὺγια σχηματίζουν ἥπιες δρεπανοειδεῖς καμπύλες. Τὸ μισάνοιχτο στόμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ κυματοειδὲς ἄνω καὶ τὸ σαρκῶδες κάτω χεῖλος. Ἡ κόμη ἀποτελεῖται ἀπὸ

πειρους καλλιτέχνες πὺν δούλεψαν σὲ ἐργαστήρια γύρω ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Νεαπόλεως: Mattusch 183-84. C. C. Mattusch, *Rhodian Sculpture: A School, A Style, or Many Workshops?* στὸ O. Palagia - W. Coulson (ἐπιμ.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture* (Oxbow Monograph 90, 1998) 149-56 (γενικὰ γιὰ "Ἕλληνες καλλιτέχνες πὺν ἐργάστηκαν στὴν Ἰταλία).

30. Εἶναι πιθανὸ τὰ μαρμάρινα πορτρέτα τῆς ἑπαυλῆς τῶν Παπύρων νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο: Dillon 2000, 35, 36· 2006, 53-54 καὶ μὲ σημ. 115 (βιβλιογραφία μὲ διαφορετικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος). Πρβ. Mattusch 183, ὅπου σημειώνει: "this selection of herms has to do not only with the buyers choices of exemplary Greeks from the past, but surely also with what was available for purchase, that is, with what was popular around the Bay of Naples in the first century B.C. and the first century A.D."

31. Ny Carlsberg Glyptotek, ἀρ. 578, ὕψ. 33 ἐκ. W. Helbig, *Deux portraits de Pyrrhus, roi d'Épire, Mélanges d'archéologie et d'histoire de Rome XIII* (1893) 377-390, πίν. I. Richter 258, εἰκ. 1764-65. Smith 1988, 64-65, 111, 156-57, ἀρ. κατ. 6, πίν. 7. Brown 5. Ἐπίσης, B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture, I. The Styles of ca. 331-200 B.C.* (Wisconsin 1990) 118. Ὁ P. Willeumier, *Tarente. Des origines à la conquête romaine* (Paris 1968) 88, 136 σημ. 8 διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι εἰκονίζεται ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μολοσσός.

32. Ὁ Amoros ἀναγνώρισε τὴ νομισματικὴ προσωπογραφία τοῦ Πύρρου σὲ μία κεφαλὴ στὸν ἐμπροσθέντυπο ἀργυροῦ τετραδράχμου, στὸ Μουσεῖο τῆς

Βαρκελώνης, βασιζόμενος στὸ στεφάνι βελανιδιάς πὺν φορᾶ (στὴν ὀπίσθια ὄψη ἀποδίδεται ἔνθρονος Διὼν καὶ στὸ πεδίο ἀναγράφεται ὁ βασιλικὸς τίτλος), σχετικὰ J. Amoros, *Bustas y monedas de Pirro*, *AEA XXIII* 79, April-June 1950, 121-25. Ὁ ἴδιος, *Portraits and Coins of Pyrrhus*, *Athene XXII*, 4, 1963, 6 εἰκ. 11. Lénèque 694. Willeumier ὁ.π. 693-94. Moreno 154, εἰκ. 196. Μὲ τὴν ἀπόδοση αὐτὴ δὲν συντάσσονται οἱ Franke 262 μὲ σημ. 88 καὶ Kienast 112, πὺν θεωροῦν τὸ νόμισμα κίβδηλο.

33. Τὴ χρονολόγηση τοῦ πρωτοτύπου στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. προτείνουν οἱ A. W. Lawrence, *Later Greek Sculpture* (London 1927) 106 (300-250 π.Χ.), Brown 6-8, 40 καὶ Smith 1988, 65. Ὁ V. Poulsen, *Les portraits grecs* (Copenhagen 1954) 59, ἀρ. 32, πίν. 24, χρονολογεῖ στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Ἀντίθετα ὁ L. Alschér, *Griechische Plastik IV* (Berlin 1957) 148-49, εἰκ. 71 καὶ ὁ E. Buschor, *Das hellenistische Bildnis*² (München 1971) 25, 75 ἀρ. 80, πίν. 22, γύρω στὸ 230-220 π.Χ., ἢ Richter 258, τὸ χαρακτηρίζει ἔργο ὕστερης τεχνολογίας, ἐνῶ ὁ J. J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge 1986) 34 σημ. 29, ὑποστηρίζει τὴ χρονολόγηση γύρω στὸ 200-175 π.Χ. μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι προσεγγίζει λυσιπείριο ἔργο. Ὁ L. Laurenzi, *Ritratti greci* (Roma 1941) ἀρ. 83, χρονολογεῖ γύρω στὸ 180-170 π.Χ. Πρβ. Stewart 284, εἰκ. 98 (300-270 π.Χ.). G. Krahmer, *Hellenistische Köpfe, Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* 1. ἀρ. 10, 1936, 245, πίν. VI, εἰκ. 22-23 (2ος αἰ. π.Χ.).

κυματοειδείς βοστρύχους με πλαστικές εξάρσεις στο μπροστινό μέρος του κεφαλιού. Τέσσερις φλογόσχημοι βόστρυχοι κρέμονται στο μέτωπο, άλλοι κατευθύνονται από την κορυφή του κρανίου προς τα εμπρός και άλλοι προς τα πλάγια επάνω στους κροτάφους· στην κορυφή και στο πίσω μέρος του κρανίου αποκοτύν μηνοειδές σχήμα και αποδίδονται σε χαμηλότερο ανάγλυφο. Οί ἑλικες τῶν αὐτιῶν καλύπτονται ἀπὸ κυματιστοὺς βοστρύχους.

Στὸ νεανικὸ πρόσωπο τοῦ Πύρρου, με τὸ ὠοειδὲς περίγραμμα, τὴν ἀτομικότητα προσδίδουν οἱ ἴουλοι, ἡ ἀπόδοση τοῦ μετώπου καὶ ὁ ὄγκος τῶν κινημένων βοστρύχων, ἰδιαίτερα στοὺς κροτάφους (εἰκ. 4). Οἱ λεπτοὶ ἴουλοι ποὺ ἀπλώνονται κυματιστὰ στὶς παρειὲς τοῦ προσώπου παραπέμπουν στοὺς ἀντίστοιχους τοῦ πορτρέτου τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τῶν Παπύρων³⁴, καὶ τὴν πῆλινη ἀνδρική κεφαλὴ ἀπὸ ἀετωματικὴ σύνθεση σήμερα στὴ Villa Giulia (εἰκ. 5), γύρω στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³⁵ Παραπλήσια πλαστικὴ ἀντίληψη ἀπαντᾷ στὸ πορτρέτο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὴν Πέλλα, γύρω στὸ 300-270 π.Χ., στὸ ὁποῖο τὸ ὠοειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου, ἡ ἐμφατικὴ στροφή τῆς κεφαλῆς, τὸ ὑψωμένο βλέμμα, τὸ ἐλαφρῶς ἀνοιχτὸ στόμα καὶ τὸ μῆκος τῆς κόμης βρίσκονται στὴν παράδοση τῶν εἰκόνων τοῦ «ἡρωικοῦ Ἀλεξάνδρου»³⁶. Στὸ πορτρέτο τῆς Κοπεγχάγης νιώθει κανεὶς τὸ πάθος καὶ τὴ δραματικὴ κίνηση ποὺ ἐνθυμίζουν τὸν Ἀλέξανδρο Rodanini³⁷. Ἀναδύονται, λοιπόν, στὴν παράσταση τοῦ Πύρρου χαρακτηριστικὰ ποὺ προσεγγίζουν τὸν Ἀλέξανδρο καὶ ἄλλα ποὺ τὸν διαφοροποιοῦν ἀπὸ αὐτόν. Ἡ γενικὴ ὅμως ἐντύπωση εἶναι διαφορετικὴ: ἡ ἥπια κλίση τῆς κεφαλῆς, ἡ διατύπωση τῆς κόμης καὶ τῶν ἐπιμέρους χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, καὶ κυρίως ἡ συνολικὴ ἔκφραση συγκροτοῦν τὴν εἰκόνα ἑνὸς ρεαλιστῆ ἡγέτη, κυριευμένου ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὴν ἐνέργεια τῆς νεότητος, προσωπογραφία σύστοιχη με τὴν ψευδαίσθηση τοῦ ἰδίου ὅτι ἀποτελοῦσε τὴ μετενσάρκωση τοῦ Ἀλεξάνδρου³⁸.

34. Smith 1988, 64-65, 73, 111, 156 ἀρ. 4, πίν. 5. Mattusch 161-162 εἰκ. 4.36, 4.37. R. von den Hoff, Die Plastik der Diadochenzeit, στὸ P. C. Bol (ἐπιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst*, III. *Hellenistische Plastik* (Mainz 2007) 39, εἰκ. 47b.

35. Ρώμη, Museo Nazionale di Villa Giulia, ἀρ. εὐρ. 2677: R. Känel, Die Einfluß griechischer Skulptur im frühhellenistischen Italien, στὸ Bol ὁ.π. 41, 382 εἰκ. 52.

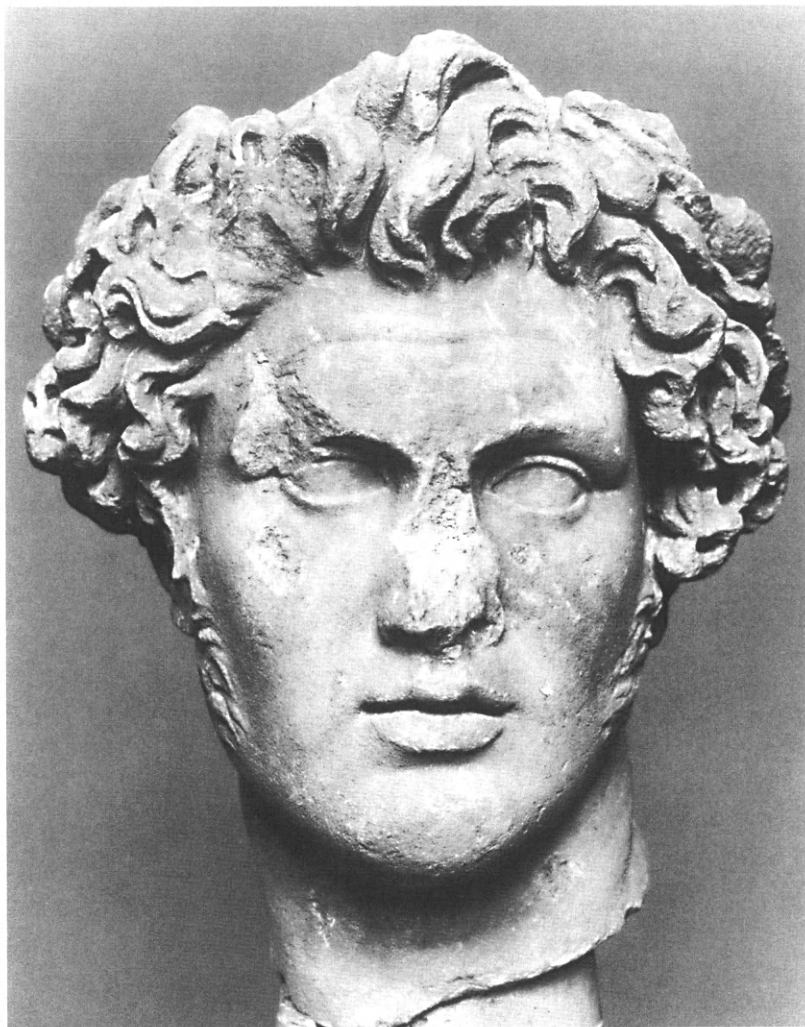
36. Stewart 284, εἰκ. 97. Smith 1991, 238, εἰκ. 288 (3ος αἰ. π.Χ.). Pollitt ὁ.π. (σημ. 33) 21 (γύρω στὸ 200-150 π.Χ.).

37. Stewart 53, 113-17, εἰκ. 10.12. von den Hoff ὁ.π. (σημ. 34) 39, εἰκ. 35b. Ὁ ἴδιος, Der 'Alexander Rondanini'. Mythischer Heros oder heroischer Herrscher?, *MJb* 48, 1997, 7-28.

38. Stewart 1993, 284-85. Σὲ μετόπη ναῖσκου ἀπὸ τὴ Via Umbria στὸν Τάραντα (Ἀρχαιολογικὸ Μου-

σεῖο ἀρ. εὐρ. 113768), ποὺ χρονολογεῖται στὸ 275-250 π.Χ. (ἢ κατ' ἄλλους στὸν ὕστερο 3ο αἰ. π.Χ.), εἰκονίζεται σκηνὴ μάχης ἀνάμεσα στὸν ἑφιππο θωρακοφόρο καὶ στὸν γυμνὸ ἀντίπαλό του, ποὺ εἶναι πεσμένος στὸ ἔδαφος. Μεταξὺ τῶν ἐρμηνευτικῶν προτάσεων (Ἀλέξανδρος ὁ ὁποῖος ἀπώλεσε τὸ κράνος του στὴ μάχη στὸν Γρανικὸ ποταμό, Πλουτ. Ἀλέξ. 16, 5· ἐπιχώριος πολεμιστὴς ποὺ ἀνακαλεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου) διατυπώθηκε καὶ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ἑφιππος ἀποδίδει τὸν Πύρρο. Πὰ τὸν ναῖσκο βλ. J. C. Carter, Relief Sculpture from Nekropolis of Taranto, *AJA* 74, 1970, 125-37, πίν. 27-34· γιὰ τὸν ἑφιππο θωρακοφόρο 127-28, 132 κέ., πίν. 29 εἰκ. 4. J. C. Carter, *The Sculpture of Taras* (Philadelphia 1975) 70 ἀρ. 202, πίν. 33, 36c-d. Ἡ B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture*, I. *The Styles of ca. 331-200 B.C.* (Wisconsin 1990) 181-84, διατυπώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιον ὁμηρικὸ ἥρωα, ἴσως τὸν Ὀδυσσεά, ἐνῶ ὅλη ἡ σύν-

Εἰκ. 3-4. Μαρμάρινο πορτρέτο, Ny Carlsberg Κοπεγχάγης (ἀπὸ Smith 1988, πίν. 7,1-2).

“Υψιστη διάκριση γιὰ ἕναν ἡγεμόνα τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου ἀποτελοῦσε ἡ ἀνίδρυση πρὸς τιμὴν του ἑνὸς ἀνδριάντα³⁹. Ἐλάχιστες φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τεκμηριώνουν τὴν ὕπαρξη ἀνδριάντων τοῦ Πύρρου πού στήθηκαν ἐν ζωῇ ἢ μετὰ τὸν θάνατό

θεση τοῦ ναῖσκου, ἀποτελούμενη ἀπὸ 8 μετόπες, ἀναφέρεται στὸν Τρωικὸ πόλεμο. Βλ. καὶ A. Stewart, *Greek Sculpture: an Exploration* (New Haven 1990) 205 εἰκ. 658-61. Stewart 269, εἰκ. 88. Moreno 155-56, εἰκ. 196, 198.

39. Πὰ τὸν ἀνδριάντα καὶ τὴν ἐννοιολογικὴ συσχέτισή του μὲ τὸν ὄρο εἰκὼν βλ. F. Piejko, *RFil* 114, 1986, 430 κέ. E. I. Faulstich, *Hellenistische Kultstatuen und ihre Vorbilder* (Frankfurt 1997) 26 κέ. A. Donohue, *Hephaistos* 15, 1997, 31 κέ. D. Metzler, *Porträt und*

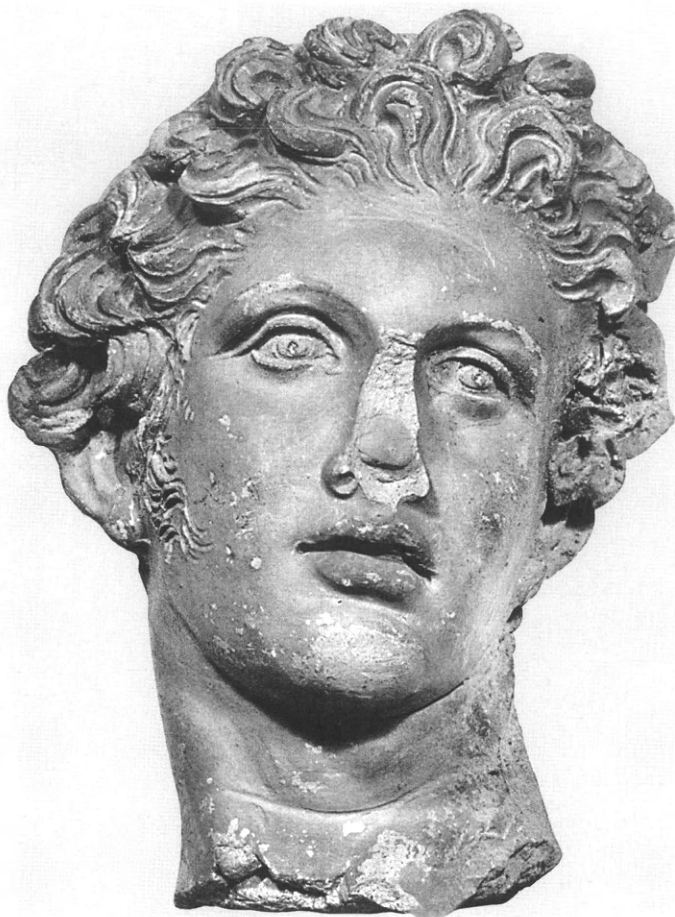
του. Ὁ Πausanías μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ὡδεῖο «εἰκὼν ἐστι καὶ Πύργου»⁴⁰. Ἀνδριάντας τοῦ Μολοσσοῦ βασιλιᾷ ὑπῆρχε, ἐπίσης, στὴν Ἀλτι τῆς Ὀλυμπίας,

Gesellschaft. Über die Entstehung des griechischen Porträts in der Klassik (Münster 1971) 157 κέ. Πρβ. H. Philipp, *Tektonon Daidala. Der bildende Künstler und sein Werk im vorplatonischen Schrifttum* (Berlin 1968) 106 κέ. S. R. F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge - New York 1984) 176 κέ. K. Höghammar, *Sculpture and Society. A study of the connection between the freestanding scul-*

ture and society on Kos in the Hellenistic and Augustan periods (Uppsala 1993) 69. Γιὰ τοὺς τιμητικοὺς ἀνδριάντες βλ. ἐπίσης M. K. Welsh, *Honorary statues in ancient Greece*, *BSA* 11, 1904/05, 32 κέ. B. Schweitzer, *Zur Kunst der Antike II* (Tübingen 1963) 177 κέ. W. Gauer, *JdI* 83, 1968, 118 κέ. Metzler ὁ.π. 351 κέ.

40. Πaus. I 11, 1. Ἡ τιμητικὴ διάκριση ποὺ ἐπεφύλαξαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν Πύργο πρέπει νὰ ἔγινε

Εἰκ. 5. Μαρμάρινη κεφαλή, Ρώμη, Museo Nazionale di Villa Giulia [ἀπὸ P. C. Bol (ἐπιμ.), *Hellenistische Plastik III* (Mainz 2007) πίν. 52].

ἀνάθημα τοῦ Θρασυβούλου, ἡγέτη τῆς δημοκρατικῆς παράταξης τῶν Ἡλείων⁴¹. Ἀπὸ τὸ Κάλλιον τῆς Αἰτωλίας προέρχεται ἀποσπασματικά διατηρημένη βάση ἀνδριάντα μὲ ἐπιγραφή ποὺ συμπληρώνεται ὡς ἑξῆς: [Βασιλέα Π]ύρρον βασιλέως Αἰακ[ί]δα πόλις | [Καλ-

ἀνάμεσα στὸ 276-272, πιθανῶς τὸ 273/272 π.Χ. Σχε-
τικὰ βλ. Tarn 167 κέ., 269 κέ. Lénèque 586 κέ. Kienast
125. E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*²
I (Nancy 1979) 123 κέ. N. G. L. Hammond - F. W.
Walbank, *A History of Macedonia III (336-167 B.C.)*
(Oxford 1988) 265 κέ. H. Kotsidu, *Τμὴ καὶ δόξα:*

*Ehrungen für hellenistische Herrscher im griechischen
Mutterland und in Kleinasien unter besonderer Berück-
sichtigung der archäologischen Denkmäler* (Berlin 2000)
32 ἀρ. κατ. 8 [L].

41. Πανσ. VI 14, 9. Tarn 269 σημ. 33. Lénèque 588,
684. F. Eckstein, *Pausanias Reisen in Griechenland II*

λιπολ]ιτᾶν ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ [ε]ὕεργεσίας | [τᾶς εἰς αὐ]τᾶν⁴². Ἡ ἵδρυση τοῦ ἀνδριάντα χρονολογεῖται πιθανῶς μετὰ τὸ 273 π.Χ., καὶ ἡ τιμητικὴ διάκριση ἔγινε μὲ ἀφορμὴ τὴ συνδρομὴ τοῦ Πύρρου στὸν ἀγῶνα τῆς πόλης ἐναντίον τῶν Μακεδόνων⁴³. Τέλος, βάθρο ἀγάλματος στὴ Δῆλο, ποὺ ὑπογράφει ὁ Ἀθηναῖος γλύπτης Τελεσίνο⁴⁴ καὶ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν σχετίζεται μὲ ἀνδριάντα τοῦ Πύρρου⁴⁵.

Στὴν καθιερωμένη βασιλικὴ εἰκονογραφία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς συγκαταλέγεται καὶ ὁ ἔφιππος ἀνδριάντας μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἀναδεικνύεται ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ ἐνὸς ἡγεμόνα⁴⁶. Κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τῆς Ἀντιγόνειας⁴⁷ ἤλθαν στὸ φῶς θραύσματα χάλκινου ἔφιππου ἀνδριάντα, φυσικοῦ μεγέθους· σῶζονται τμήματα ἀπὸ τὴν οὐρὰ καὶ τὴν ἵπποσκευὴ τοῦ ἀλόγου, ἓνα ξίφος, καθὼς καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ παλάμη ἀνδρικοῦ μορφῆς, ποὺ φέρει δαχτυλίδι στὴν πρώτη φάλαγγα τοῦ παράμεσου⁴⁸. Εἰκάζεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἔφιππο ἀνδριάντα τοῦ Πύρρου⁴⁹.

Τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Πύρρου δὲν ἦταν ἐντυπωσιακὰ καὶ σ' αὐτὸ ἡ περιγραφὴ τοῦ Πλουτάρχου (Πύρρ. 3, 4) εἶναι ἀποκαλυπτικὴ: «ἦν δὲ ὁ Πύρρος τῇ μὲν ἰδέᾳ

(Darmstadt 1986/87) 290 σημ. 46 (πιθανῶς μετὰ τὸ 273/72 π.Χ.). Hintzen-Bohlen 74, 221 ἀρ. κατ. 14.

42. IG IX 1² 154. Κ. Ρωμαῖος, *ΑΔ* 6, 1920/21 [1923], παρὰρ. 151. Π. Πάντος, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως* (Ἀθήνα 1985) 464.

43. Lénègue 553 κέ. (γιὰ τὰ γεγονότα μετὰ τὸ 274 π.Χ.), 573 (συνδέεται μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ Πύρρου στὴν ἀνοικοδόμησι τῆς Καλλιπόλεως ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Γαλάτες). Kienast 123. Marchetti 52-54. Kotsidu ὅ.π. (σημ. 40) 173 ἀρ. κατ. 106[E] καὶ 106[A]. Πάντος ὅ.π.

44. IG XI 4,1201. J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs grecs* II (Paris 1957) 124, πίν. 47.2. Ὁ ἴδιος, *BCH* 98, 1974, 332 εἰκ. 22. Hintzen-Bohlen 74, 225 ἀρ. κατ. 6. Πὰ τὸν καλλιτέχνη βλ. G. Lippold, *HdA* 304. A. Stewart, *ATTIKA. Studies in Athenian Sculpture of the Hellenistic Age* (London 1979) 108-109. Smith 1988, 22. Πὰ τὸ σύνθετο κυκλικὸ βάθρο βλ. I. Schmidt, *Hellenistische Statuenbasen* (Frankfurt am Main 1995) 410 κατ. V.1. εἰκ. 78. M. Muller-Dufeu, *La sculpture grecque. Sources littéraires et épigraphiques* (Paris 2002) 833 ἀρ. 2480.

45. Ἡ Δῆλος δὲν ἀνῆκε στὶς περιοχὲς ἐπιρροῆς τοῦ ἡγεμόνα: Hintzen-Bohlen 74 σημ. 537.

46. Πὰ τοὺς ἔφιππους ἀνδριάντες βλ. H. B. Siedentopf, *Das hellenistische Reiterdenkmal* (Waldsassen 1968). J. Bergemann, *Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler in öffentlichen Bereichen* (Mainz 1990). Πὰ ἔφιππους ἀνδριάντες στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης βλ. Ν. Κατσικούδη, *Δωδώνη. Οἱ τιμητικοὶ ἀνδριάντες* (Ἰωάννινα 2005) 29-37, 79-86. Πὰ τὴν παρὰ-

σταση ἡγεμόνων μὲ θώρακα καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση βλ. In. Laube, *Thorakophoroi. Gestalt und Semantik des Brustpanzers in der Darstellung des 4. bis 1. Jhs. v. Chr.* (Rahden/Westf. 2006) 72-95.

47. Ἡ Ἀντιγόνεια, στὴ θέσις "Jerma" τῆς Νότιας Ἀλβανίας, ὑπῆρξε σημαντικὴ πόλις τῆς Χαονίας. Ἡ ἵδρυση τῆς πόλης γύρω στὸ 295-90 π.Χ. σὲ θέσις ἀρχαιότερου οἰκισμοῦ συνδέεται μὲ τὸν Πύρρο, ποὺ ἔδωσε στὴν πόλιν τὸ ὄνομα τῆς συζύγου του, κόρης τῆς Βερενίκης, ἡ ὁποία ὑπῆρξε σύζυγος τοῦ Πτολεμαίου Σωτήρος. Συνοπτικὰ γιὰ τὴν πόλιν βλ. Α. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου, *Ἐπισκόπηση τῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας Ἡπείρου. Νομοὶ Ἰωαννίνων-Θεσπρωτίας καὶ Νότια Ἀλβανία* (Ἰωάννινα 2003) 220-224.

48. A. Eggebrecht κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Albanien: Schätze aus dem Land der Skipetaren* (Mainz 1988) 286, ἀρ. κατ. 160-62 [Neritan Ceka]. Ὁ Dh. Budina, Antigonéa d'Épire et son système urbain, στὸ *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité* II, *Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand* II (Paris 1993) 118, πίν. VI, διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι τὰ θραύσματα δὲν ἀνήκουν σὲ ἓνα γλυπτικὸ σύνολο. Ἡ «ἀποθησαύριση» τῶν θραυσμάτων σὲ πῖθο ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ.

49. Ὁ Πλίνιος *HN* XXXVII 3 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἡπειρώτης βασιλεὺς φοροῦσε δαχτυλίδι ἀπὸ ἀχάτη μὲ παράσταση τοῦ Ἀπόλλωνα ποὺ κρατοῦσε τὴ λύρα καὶ τὸν περιέβαλαν οἱ ἐννιά Μοῦσες: «namque habuisse dicitur achaten, in qua novem Musae et Apollo citharam tenens spectarentur».

τοῦ προσώπου φοβερώτερον ἔχων ἢ σεμνότερον τὸ βασιλικόν, πολλοὺς δὲ ὀδόντας οὐκ εἶχεν, ἀλλ' ἐν ὁστέον συνεχῆς ἦν ἄνωθεν, οἷον λεπταῖς ἀμυχαῖς τὰς διαφυὰς ὑπογεγραμμένον τῶν ὀδόντων»⁵⁰. Στὰ πορτρέτα τοῦ Πύρρου τὰ σημεῖα ποὺ ἐπιλέχθηκαν γιὰ νὰ προβληθοῦν οἱ ἀρετὲς τοῦ ἀνδρὸς ἦταν τόσο ἐκείνα ποὺ συγκροτοῦσαν τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἡγεμόνα ἐμπλεοῦ ἐντασης καὶ φιλοδοξίας (στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὸ βλέμμα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ πάνω, ἔχει μισάνοιχτο στόμα), ὅσο καὶ τὰ ἐξατομικευμένα χαρακτηριστικά (μεγάλο στόμα μὲ γεμάτα χεῖλη, μύτη ποὺ ὑπερβαίνει τὴν κλασικὴ φόρμα, ἱουλοι, ἀπόδοση μετώπου)⁵¹. Διαπιστώνουμε δηλαδή ὅτι καὶ ἡ εἰκαστικὴ γλώσσα τεκμηριώνει μὲ τὸν πλέον παραστατικὸ τρόπο τὴν ἀποδεκτὴ ἀντίληψη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὅτι ἡ εἰκόνα ἑνὸς βασιλιᾶ πρέπει νὰ βρίσκεται μεταξὺ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου⁵². Οἱ ἀνατομικὲς ἰδιαιτερότητες ποὺ παραθέτει ὁ Πλούταρχος⁵³, ἐὰν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἱστορικοῦ προσώπου, δὲν ἀναδεικνύονται στὸ πορτρέτο τοῦ Πύρρου, στὸ ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης μετατρέπει τὴ μέτρια ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση σὲ ἀρετὴ: χειρίστηκε δηλαδή τὰ λιγότερο ἐντυπωσιακὰ χαρακτηριστικὰ ἔτσι, ὥστε νὰ συνάδουν μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἡγέτη ποὺ ὑπερβαίνει τὰ ἀνθρώπινα ὅρια. Καίρια εἶναι ἡ πεποίθηση στοὺς καλλιτέχνες καὶ στοὺς φιλοσόφους ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση καὶ στὸ ἦθος ἑνὸς ἀνθρώπου, καὶ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀγαθοῦ βασιλιᾶ⁵⁴.

50. Μολονότι ἡ λεκτικὴ περιγραφή εἶναι εἰκονογραφικὴ, θεωρῶ ὅτι εἶναι ἐπισημὰς νὰ ἀναζητᾶ κανεὶς ἀναλογίαις ἀνάμεσα στὴ λεκτικὴ εἰκόνα καὶ στὴν εἰκαστικὴ ἀπόδοση φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν. Παράδειγμα τὸ κάλλος καὶ ἡ φοβερὴ συνάμα ὄψη ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Πλούταρχος (*Δημ.* 2, 2) γιὰ τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ: «Δημήτριος δὲ ... ἰδέα δὲ καὶ κάλλει προσώπου θαυμαστός καὶ περιττός, ὥστε τῶν πλαττόντων καὶ γραφόντων μηθένα τῆς ὁμοιότητος ἐφικέσθαι· τὸ γὰρ αὐτὸ χάριν καὶ βάρος καὶ φόβον καὶ ὥραν εἶχε, καὶ συνεκέκρατο τῷ νεαρῷ καὶ ἰταμῷ δυσμίμητος ἥρωική τις ἐπιφάνεια καὶ βασιλικὴ σεμνότης», Ὁ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* 1340a, 28-42, ὑπογραμμίζει τὴ διαφοροποίησι ἀνάμεσα στοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ χαρακτήρα, καὶ στοὺς καλλιτέχνες ποὺ εἰκονογραφοῦν τὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα (σημεῖα τῶν ἡθῶν). Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο (*Κίμων* 2, 2-5) βιογράφοι καὶ καλλιτέχνες ἀποδίδουν εἰκόνες, ἥτοι οἱ εἰκαστικοὶ τὴ σωματικὴ διάπλαση καὶ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, ἐνῶ οἱ βιογράφοι τὸν χαρακτήρα ἑνὸς ἀτόμου: Σχετικὰ βλ. D. Thomas Benediktson, *Literature and the Visual Arts in Ancient Greece and Rome* (Oklahoma 2000) 160-61. Εὐάγγε-

λος Β. Ἀλεξίου, *Πλουτάρχου Παράλληλοι Βίοι. Ἡ προβληματικὴ τῶν «θετικῶν» καὶ «ἀρνητικῶν» παραδειγμάτων* (Θεσσαλονίκη 2007) 45-48.

51. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνακαλεῖ χαρακτηριστικὲς κεφαλὰς τοῦ Ἄρη ἢ τοῦ Ἀχιλλέα: Smith 1988, 64.

52. Αὐτόθι 64.

53. Πὰ τὴ φυσιογνωμικὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου βλ. *RE* XX, 1 (1941), λ. *Physiognomik*, 1064-74 [J. Schmidt]. E. C. Evans, *The Study of Physiognomy in the Second Century AD*, *TAPhA* 72, 1941, 96-108. Τῆς ἰδίας, *Physiognomics in the Ancient World*, *TAPhS* 59, 1969, 1-101. G. Anderson, *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire* (London 1993) 13-46. M. Gleason, *Making Men. Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome* (Princeton 1995) 21 κέ.

54. G. Schepens, *Rhetoric in Plutarch's life of Pyrrhus*, στὸ L. van der Stock (ἐπιμ.), *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch, Acta of the IVth International Congress of the International Plutarch Society* (Louvain 2000) 420-21. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς σημειώνουν ὅτι ὁ βασιλιάς πρέπει νὰ δείχνει βασιλικὸς καὶ τὸ παρουσιαστικὸ του νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς προδοκίαις τοῦ ἀξιωματοῦ του. Ὁ Πολύβιος ἐπικεντρώνεται τόσο στὴν ῥώμην ὅσο καὶ στὸ κάλλος τοῦ ἡγεμόνα (ἐμφασις,

Ἡ ήγεμονική ὄψη στὰ πορτρέτα τῶν βασιλέων ἀποδίδεται μὲ χαρακτηριστικὰ ὅπως τὸ νεανικὸ κάλλος ἢ ἡ ρεαλιστική, ἐξατομικευμένη φυσιογνωμία, τὸ ἀγένειο πρόσωπο, ἡ ἐνεργητική στροφή τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ δυναμικὸ βλέμμα, καθὼς καὶ ἡ γυμνότητά⁵⁵. Ἐπιπλέον, τὰ θεϊκὰ ἐμβλήματα ἐπέτειναν τὴν ἱεραρχική ἀπόσταση βασιλέων καὶ στρατοῦ, ὥστε ἡ εἰκόνα τους νὰ μὴ δείχνει καθημερινή καὶ νὰ μὴν ἐξασθενεῖ τὸ μήνυμα κυριαρχίας ποὺ ἐξέπεμπε⁵⁶. Ἔτσι, στὸ πορτρέτο τοῦ Πύρρου οἱ καλλιτέχνες ἐπεδίωξαν νὰ ἐκφράσουν τὴν ήγεμονική ὄψη τοῦ βασιλιᾶ-στρατιώτη, ὁ ὁποῖος παρέμεινε σὲ διαρκὴ πολεμική ἐτοιμότητα, καὶ νὰ δώσουν ἔμφαση στὴν ήρωική του προσωπικότητα. Οἱ στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ Πύρρου, παρὰ τὸν ἐφήμερο χαρακτήρα ποὺ εἶχαν, ἐξέπεμπαν τὴν εἰκόνα τοῦ ήγέτη, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ πολεμική ἐγρήγορση καὶ ἀνταποκρίνεται σὲ προσδοκίες τῶν Ἑπειρωτῶν στρατιωτῶν ποὺ τὸν παρομοίαζαν μὲ ἀετό: «Δι' ὑμᾶς,» ἔλεγεν, «ἀετός εἰμι· πῶς γὰρ οὐ μέλλω, τοῖς ὑμετέροις ὅπλοις ὥσπερ ὠκυπτέροις ἐπαιρόμενος;» (Πλουτ. Πύρ. 10, 1). Ὁ χαρακτηρισμὸς σχετικὰ μὲ τὴν πολεμική του ἀρετὴ ἔχει ἀναλογίες τόσο μὲ τὸν βασιλιᾶ τῶν ἀρπακτικῶν πτηνῶν, τὸν ἀετό, ὅσο καὶ μὲ τὰ πρότυπά του, τὸν Ἀχιλλεῦα καὶ τὸν Ἀλέξανδρο. Τὸ προσωνύμιο αὐτὸ ἀποκάλυπτε τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ, καθὼς ἦταν ἓνα ὄνομα μὲ εὐρὺ σημασιολογικὸ πεδίο: ἀφενὸς τὴν ταχύτητα καὶ ὀρμητικότητα τοῦ ἀρπακτικοῦ πτηνοῦ, ἀφετέρου τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Διός⁵⁷. Ἡ παρομοίωση ὑπῆρξε εὐστοχη, γιατί ἐκφράζει τὴ βασιλικὴ ἰσχὺ στὴ μάχη

ἐπιφάνεια), συμπίπτει δηλαδή μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν Θουκυδίδου, Ξενοφῶντος, Ἰσοκράτους καὶ Πλάτωνος, σχετικὰ βλ. K.-W. Welwei, *Könige und Königtum im Urteil des Polybios* (1963) 156 κέ. Πὰ τὰ συστατικὰ τῆς εἰκόνας τοῦ βασιλέως στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ βλ. Smith 1988, 49 κέ. Gehrke 46 κέ., ἰδιαίτ. 48-49. Βλ. ἐπίσης τὰ κείμενα τῶν K. Bringmann καὶ L. Koenen, στὸ A. Bulloch, E. S. Gruen, A. A. Long, A. Stewart (ἐπιμ.), *Images and Ideologies: self-definition in the Hellenistic world* (Berkeley - Los Angeles 1993) 7-24 καὶ 25-115. W. Jeffrey Tatum, *The Regal Image in Plutarchs Lives*, *JHS* 116, 1996, 131-151, ἰδιαίτ. 139 κέ. 143 (γὰρ τὸν Πύρρο).

55. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ δὲν ἐντοπίζονται ἀποκλειστικὰ σὲ ἓναν ἀγαλματικὸ τύπο ἀλλὰ προσδιορίζουν τὴν αἰσθητικὴ τῆς νεότητος καὶ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζονται σὲ εἰκόνες τοῦ Ἀλεξάνδρου, καθὼς καὶ ἀθλητῶν, ήγεμόνων, ήρώων, θεῶν: σχετικὰ βλ. Jaeggi Othmar, *Die griechischen Porträts: Antike Repräsentation - Moderne Projektion* (Berlin 2008) 68. Πὰ τὴ γυμνότητα στοὺς εἰκονιστικοὺς ἀνδριάντες τῶν ήγεμόνων βλ. Chr. H. Hallett, *The Roman Nude. Heroic Portrait Statuary 200 BC-AD 300* (Oxford 2005) 43-52

καὶ 52-60 (γὰρ πορτρέτα ήγεμόνων ποὺ εἰκονίζονται γυμνοὶ μὲ ὅπλα).

56. A. Stewart, *Τέχνη, ἐπιθυμία καὶ σῶμα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (μετάφρ. Α. Νικολόπουλου, Ἀθήνα 2003) 371.

57. Ὁ ἀετὸς τὸ «τελειότατον τῶν πετεηνῶν» (Ὁμ. Ἰλ. Ω 310, 315) ὑπῆρξε καθολικὸ ήγεμονικὸ ἐμβλημα. Πὰ τὴ μαχητικότητα τῶν στρατιωτῶν τοῦ Πύρρου, ἀνάλογη τῆς ὀρμητικότητος τοῦ ἀετοῦ, καὶ τὴν πιθανὴ καθιέρωση τοῦ φτερωτοῦ κεραυνοῦ ὡς ἐμβλήματος στὰ ὅπλα καὶ τὰ διακριτικὰ τῶν Ἑπειρωτῶν στρατιωτῶν, ἴσως κατὰ τὴ διάρκεια τῶν νικηφόρων ἐκστρατειῶν τοῦ Πύρρου, βλ. Σ. Δάκαρη, Ὁκύπτερα, *ἩπXρον* 22, 1980, 27-28, 30, 33. Ὁ φτερωτὸς κεραυνὸς εἰκονογραφεῖται στὴν πολεμικὴ ἐξάρτυση, σὲ παραγναθίδες καὶ ἐπωμίδες θώρακα, σὲ λαβὲς τῶν ξιφῶν ἢ ὡς ἐπίσημα σὲ ἀσπίδες· γὰρ σχετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Δωδώνη καὶ ἄλλοι βλ. Κατσικούδη ὁ.π. (σημ. 46) 98 σημ. 534. Cl. Rolley, Kleopatras Kinder, στὸ O. Westheider - K. Müller (ἐκδ.), *Kleopatra und die Caesaren* (Hamburg 2006) 172-73. Πὰ τὸν κεραυνὸ ὡς σύμβολο στὰ πορτρέτα τῶν ήγεμόνων βλ. Svenson 12-13.

και ἐπιπλέον ἀποκαλύπτει τὴ φιλικὴ συμπεριφορὰ κατὰ τὴν ἐπαφὴ τοῦ Πύρρου μὲ τοὺς οἰκείους του καὶ τοὺς στρατιῶτες, δηλαδή ἕναν «ἄνδρα δημοτικὸν καὶ φιλοστρατιώτην» (αὐτόθι 11, 4)⁵⁸.

Ὁ Πύρρος ἐπιθυμοῦσε νὰ φαίνεται σὰν Ἀλέξανδρος, μολονότι μεταξὺ τους δὲν ὑπῆρχε φυσιογνωμικὴ ὁμοιότητα⁵⁹, καὶ αὐτὴ του ἡ ἐπιθυμία διαδόθηκε μᾶλλον εὐρέως. Ὁ Λουκιανὸς (*Πρὸς τὸν Ἀπαίδεντον καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον* 21) ἀναφέρει τὸ ἀκόλουθο περιστατικόν: «Ἐπεὶ γὰρ οὕτω διέκειτο ὁ Πύρρος καὶ ταῦτα [ἐκμεμάχθαι τοῦ Ἀλεξάνδρου τὴν μορφήν] ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἐπέπειστο, οὐδεὶς ὅστις οὐ συνετίθετο καὶ συνέπασχεν αὐτῷ, ἄχρι δὴ τις ἐν Λαρίσῃ πρεσβῦτις ξένη αὐτῷ τάληθες εἶποῦσα ἔπαυσεν αὐτὸν τῆς κορύζης. ὁ μὲν γὰρ Πύρρος ἐπιδείξας αὐτῇ εἰκόνα Φιλίππου καὶ Περδίκκου καὶ Ἀλεξάνδρου καὶ Κασσάνδρου καὶ ἄλλων βασιλέων ἤρετο τίνοι ὅμοιοι εἴη, πάνυ πεπεισμένος ἐπὶ τὸν Ἀλέξανδρον ἤξιν αὐτήν, ἡ δὲ πολὺν χρόνον ἐπισχοῦσα, Βατραχίῳ, ἔφη, τῷ μαγεῖρῳ. Καὶ γὰρ ἦν τις ἐν Λαρίσῃ Βατραχίων μάγειρος τῷ Πύρρῳ ὅμοιος»⁶⁰. Σύμφωνα μὲ τὰ σχόλια τοῦ Πλουτάρχου (*Πύρρ.* 8, 1) εἶχε ἀναλογίαις μὲ τὸν Ἀλέξανδρον, ἐπειδὴ εἶχε δρᾶσει ὅπως ἐκεῖνος, ἐνῶ ἀμφοτέρωθε θεωροῦσαν ὅτι κατάγονταν ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα: «καὶ γὰρ ὄψιν ὦντο καὶ τάχος εἰκέναι καὶ κίνημα τοῖς Ἀλεξάνδρου, καὶ τῆς φορᾶς ἐκείνου καὶ βίας παρὰ τοὺς ἀγῶνας ἐν τούτῳ σκιάς τινος ὀρᾶσθαι καὶ μιμήματα.... μόνου δὲ Πύρρου τοῖς ὅπλοις καὶ ταῖς χερσὶν ἐπιδεικνυμένου τὸν Ἀλέξανδρον»⁶¹.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου νιοθέτησαν τὴν πρακτικὴ του νὰ προικίζονται οἱ ἡγεμόνες μὲ θεϊκὰ σύμβολα⁶². Στὶς εἰκόνες τοῦ Πύρρου, λογοτεχνικὲς καὶ εἰκαστικὲς, ἐμφανίζονται θεϊκὰ σύμβολα τόσο τὸ στεφάνι δρυὸς ὅσο καὶ τὰ «τραγικὰ κέρατα». Ὁ Πλούταρχος (*Πύρρ.* 34, 1) σημειώνει: «Ὁ δὲ Πύρρος... τὴν μὲν στεφάνην, ἣ διάσημον ἦν τὸ κράνος, ἀφελὼν ἔδωκε τινὶ τῶν ἐταίρων». Τὸ στεφάνι δρυὸς ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ ἔμβλημα τοῦ ἡγεμόνα⁶³, ἀφοῦ ὡς σύμβολο τοῦ Δωδωναίου Διὸς μὲ τὸν πανη-

58. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ συστατικά τῆς βασιλικῆς ἀρετῆς πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ μέριμνα τοῦ ἡγέτη γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ὑπηκόων ἐν γένει: Smith 1988, 49. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ κράτος ἦταν ὁ οἶκος τοῦ βασιλιά πού τὸν κληροδοτοῦσε μὲ τὴ διαθήκη του: Gehrke 48. Ὁ Πύρρος στὸ ἐρώτημα σὲ ποιὸν θὰ μεταβίβαζε τὴν ἐξουσία του, ἀπάντησε ὅτι ἡ δυναστικὴ συνέχεια δὲν ἀποκτᾶται παρὰ μόνον μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων, Πλουτ. *Πύρρ.* 9, 2: «Λέγεται γὰρ ὡς ἐρωτηθεὶς ὑφ' ἐνὸς αὐτῶν ἔτι παιδὸς ὄντος, τίνοι καταλείψει τὴν βασιλείαν, εἰπεῖν, "Ὅς ἂν ὑμῶν τὴν μάχαιραν ὀξυτάτην ἔχῃ"».

59. Σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία I 11, 1: «οὗτος ὁ Πύρρος Ἀλεξάνδρῳ προσῆκεν οὐδέν, εἰ μὴ ὅσα κατὰ γένους».

60. Ὁ Λένεque 665-65, συζητᾷ περισσότερο γιὰ

τὴν πνευματικὴ συγγένεια καὶ λιγότερο γιὰ τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν Ἀλέξανδρον. Βλ. καὶ Mossman 91.

61. Ὁ Πλούταρχος, *Δημ.* 41, 3, ἀφηγεῖται ὅτι στὴν πολεμικὴ ἀρετῇ τοῦ Πύρρου διαβλέπει τὴν τόλμη τοῦ Ἀλεξάνδρου: «ὡς ἐν μόνῳ τούτῳ τῶν βασιλέων εἶδωλον ἐνορῶτο τῆς Ἀλεξάνδρου τόλμης».

62. Ὁ Smith ἔδειξε ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῆς εἰκόνας ἐνὸς ἡγεμόνα, ὅταν δὲν ταυτίζεται ἐπιγραφικὰ ἢ μὲ τὴ βοήθεια νομισματικῶν πορτρέτων, εἶναι ἐφικτὴ χάρις στὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ διάδημα/ταυνία, ἡ στάση, ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ στὸ πρόσωπο, καθὼς καὶ τὰ θεϊκὰ σύμβολα: Smith 1988, 32-45. Βλ. καὶ Svenson 5-74, 100-122· M. Bergemann, *Die Strahlen der Herrscher. Theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit* (Mainz 1998) 16 κ.ε., ἰδιαίτ. 38.

63. Τὸ στεφάνι, ἐν γένει, ἦταν οἰκεῖο σὲ θνητοὺς

πειρωτικό χαρακτήρα τῆς λατρείας τὸ φοροῦν καὶ οἱ Ἑπειρωτὲς στρατιῶτες⁶⁴: «Ἐτυχε γὰρ ἀφηρημένος τὸ κράνος, ἄχρι οὗ συμφρονήσας καὶ πάλιν περιθέμενος ἐγνώσθη τῷ τε λόφῳ διαπρέποντι καὶ τοῖς τραγικοῖς κέρασιν, ὥστε τοὺς Μακεδόνας σύνθημα προστρέχοντας αἰτεῖν, ἄλλους δὲ κλάδους δρυὸς ἀναστέφεισθαι διὰ τὸ καὶ τοὺς περὶ ἐκεῖνον ἐστεφανωμένους ὀρᾶν» (Πλουτ., Πύρρ. 11, 5). Ὅμως τὸ στεφάνι, ποὺ ἦταν κατεξοχήν σύμβολο τῆς νίκης, στὰ πορτρέτα τῆς Κοπεγχάγης καὶ τῆς Νεαπόλεως ὑπομνηματίζει τὴν εἰκόνα τοῦ Πύρρου, ὑπαινισσόμενο τὸν νικηφόρο Μολοσσὸ βασιλιά⁶⁵. Ἐπιπλέον ἐνσαρκώνει τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα ποὺ διέκρινε τὴ δύναστεία τῶν Αἰακιδῶν: «αἰχμηταὶ καὶ νῦν καὶ πάρος Αἰακίδαι»⁶⁶.

Μολονότι τὰ «τραγικὰ κέρατα» συνιστοῦν βασιλικὸ ἔμβλημα⁶⁷, στὴ λογοτεχνικὴ εἰκόνα τοῦ Πύρρου θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ κράνου καὶ τοῦ χρη-

καὶ σὲ θεοὺς, ὥστε ἐλάχιστα προσέθετε στὴ βασιλικὴ ἐμφάνιση: Smith 1988, 43. Κράνος κοσμημένο μὲ στεφάνι φορεῖ ὁ ἔφιππος ποὺ εἰκονίζεται πίσω ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Νεαπόλεως, Dintsis 3 πίν. 3.2. B. Andreae, *Das Alexandermosaik aus Pompeji* (Recklinghausen 1977) 16, 46 εἰκ. 5. Ὀπλίτες μὲ λακωνικοὺς πῖλους καὶ στεφάνια μυρτιάς ἀπεικονίζονται στὶς θηβαϊκὲς στήλες τοῦ *Ρύγχωνος* καὶ τοῦ *Σανγέ-νους*, τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen* (1923) 260 εἰκ. 634. Χρ. Καρούζου, *Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας* (Ἀθήνα 1934) 29-30, εἰκ. 25-26. Σὲ ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἐγχάρακτη παράσταση πολέμιστῆ, γύρω στὸ 400 π.Χ., εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς Ἀθανίας, ὁ ὁποῖος φορεῖ κωνικὸ βοιωτικὸ κράνος ἀπὸ δέρμα σκύλου, τὴν κυνῆν, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ στεφάνι ἐλιάς: *Νόστοι. Ἐπαναπατρισθέντα ἀριστογενήματα. Νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως. Κατάλογος ἔκθεσης* (Ἀθήνα 2008) 202 ἀρ. 5. Ἀπαντᾷ, ἐπίσης, σὲ παράσταση κωδωνόσχημου κρατῆρος ἀπὸ τὴν Ἀπουλία, ποὺ ἀποδίδεται στὸν ζωγράφο τοῦ Σισύφου γύρω στὸ 400 π.Χ., στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως ἀρ. εὔρ. 2228, ὅπου ὁ ὀπλίτης κρατεῖ πῖλον κοσμημένο μὲ στεφάνι ἐλιάς: A. Cambitoglou - A. Trendall, *Apulian Red-Figured Vase-Painters of the Plain Style* (1961) 10, πίν. I.3. Ὁ χαλκοῦς λακωνικὸς πῖλος τοῦ Βοτονοοσίου στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων, στὸ μεταίχμιο τοῦ 5ου πρὸς τὸν 4ο αἰ. π.Χ., κοσμεῖται μὲ ἐγχάρακτο στεφάνι μυρτιάς: Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Πῖλος λακωνικὸς, στὸ Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθήνα 1980) 236-241, πίν. 70-72, εἰκ. 1-2.

64. Στὸν ὀπισθότυπο νομισμάτων ἀπὸ τὴν Ἑπειρὸ ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἰκονίζεται στεφάνι βελανιδιάς ποὺ συνδέεται μὲ τὸν Δωδωναῖο

Δία, Franke 100 ἀρ. 5 (Μολοσσῶν, α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), 74 ἀρ. 49 (Κασσωπαίων, γύρω στὸ 342-330/25 π.Χ.), 257 (Πύρρου). Στεφάνι δρυὸς φορεῖ ὁ χάλκινος Ζεὺς στὸ Μουσεῖο τῆς Βιέννης: V. Sacken, *Die antiken Bronzen in Wien* (1871) 11, πίν. 3.1. Franke 152 μὲ σημ. 52, πίν. 64. K. Gschwantler, *Guß und Form. Bronzen aus der Antikensammlung* (Wien 1986) 87 ἀρ. 102, ἔγχρ. πίν. 5, εἰκ. 2. Σὲ δακτυλιόλιθο τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἰκονίζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Διὸς στεφανωμένη μὲ κλάδους δρυὸς, σχετικὰ βλ. A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen* (1900) πίν. 39.31. Γιὰ τὴ λατρευτικὴ σημασίαν τῆς δρυὸς στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης βλ. Σ. Δάκαρη, Ἐπιτύμβιος στήλη ἢ περὶ δρυολατρείας, στὸ *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον* Δ (Ἀθήναι 1967-68) 389 κέ. H. W. Parke, *Greek Oracles* (London 1967) 16 κέ.

65. Dintsis 67 μὲ σημ. 89. Svenson 121-22. Γιὰ τὸ στεφάνι ὡς σύμβολο νίκης βλ. M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (Berlin 1982) 109-153.

66. Πλουτ. Πύρρ. 26, 5. Ὁ Πύρρος μετὰ τὴ νίκη τοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀντιγόνου καὶ τῶν μισθοφόρων Γαλατῶν στὴ Μακεδονία τὸ 274 π.Χ. ἀφέρωσε μέρος τῶν γαλατικῶν ἀσπίδων στὸ ἱερὸ τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς μὲ ἐπίγραμμα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Λεωνίδα τὸν Ταραντῖνο. Kienast στ. 156-57. Δάκαρης 135. Ὁ Lénèque 566 δὲν ἀποδέχεται τὴν ἀπόδοση τοῦ ἐπιγράμματος στὸν Λεωνίδα. Ὁ Ἐννιος στὴν *Χρόνων Ἀναγραφὴ* ἀναφέρει ὅτι «οἱ Αἰακίδες ὑπερέχοντες σὲ πολεμικὴ ἀρετὴ μᾶλλον παρὰ σὲ σοφία»: P. Lénèque, Ἡ βασιλεία τοῦ Πύρρου, στὸ M. B. Σακελλαρίου (γεν. ἐπ.), *Ἑπειρος. 4000 χρόνια ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ* (Ἀθήνα 1997) 76.

67. Smith 1988, 42-43. Svenson 46-52. Γιὰ κράνη μὲ κέρατα βλ. Richter εἰκ. 1685, 1986, 1990-91, 1996.

στικού όπλισμού ἐν γένει⁶⁸. Θὰ μπορούσαν, ἐπίσης, νὰ γίνουν κατανοητὰ ὡς μεταφορὰ τοῦ φόβου καὶ τοῦ πανικοῦ ποὺ προκαλοῦσε στὴ μάχη ἡ πολεμικὴ δεινότητα τοῦ Πύρρου⁶⁹ (Πλουτ. Πύρ. 22, 6): «προσιδεῖν δεινὸς ἐφάνη τοῖς πολεμίοις, καὶ τὸν Ὅμηρον ἔδειξεν ὀρθῶς καὶ μετὰ ἐμπειρίας ἀποφαίνοντα τῶν ἀρετῶν μόνην τὴν ἀνδρείαν φορὰς πολλάκις ἐνθουσιώδεις καὶ μανικὰς φερομένην». Συνεπῶς, τὸ κερασφόρον κρᾶνος μὲ τὸν λόφο δῆλωνε τὴν ἡγετικὴ ἰδιότητα τοῦ Πύρρου στὶς τάξεις τοῦ στρατεύματος καὶ ἀποτελοῦσε σύμβολο ἀνδρείας καὶ πολεμικῆς ἀρετῆς⁷⁰.

Ὅρισμένες παραστάσεις σὲ νομίσματα ποὺ ἐξέδωσε ὁ Πύρρος, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἡγεμονικῆς συμπεριφορᾶς του καὶ ἀποτελοῦν σημαντικὸ μέσο ἐνίσχυσης τῆς εἰκόνας τοῦ βασιλιᾶ. Σὲ ἀργυρὸ δίδραχμο ποὺ ἔκοψε στὴν Ἰταλία, πιθανῶς στοὺς Λοκροὺς, εἰκονίζεται στὴν πρόσθια ὄψη τὸ κεφάλι τοῦ Ἀχιλλέα, ποὺ φορᾷ κορινθιακὸ κρᾶνος, καὶ στὴν ὀπίσθια ὄψη ἡ Θέτις ἐπάνω σὲ ἱππόκαμπο, ἡ ὁποία φέρει τὴν ἀσπίδα τοῦ γιοῦ της⁷¹ (εἰκ. 6). Σύμφωνα μάλιστα μὲ ὁρισμένους μελετητὲς ὁ νεαρὸς Ἀχιλλέας εἰκονίζεται μὲ χαρακτηριστικὰ τοῦ Πύρρου ἰδεαλιστικὰ ἀποδοσμένα⁷². Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἦταν σημαντικὴ ἐπεὶδὴ ὁ Ἀχιλλέας ὑπῆρξε ὁ μυθικὸς του πρόγονος ἀλλὰ καὶ ὁ ἥρωας ποὺ ταυτίστηκε

Svenson 116, 119 κέ. Ὁ H. P. Laubscher, *AM* 100, 1985, 333 κέ. συνδέει τὰ κέρατα τοῦ Πανὸς μὲ διαφορετικοὺς ἡγεμόνες, ἐνῶ ὁ C. Leon, *AncWorld* 20, 1989, 21 μὲ πορτρέτα τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ. Ὁ Γ. Κορρές, *Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κρᾶνη (Ἡ κεφαλὴ κριοῦ ὡς ἔμβλημα ἀρχῆς)* (Ἀθῆναι 1970) 25, θεωρεῖ ὅτι τὸ κερασφόρον κρᾶνος ἀποτελεῖ ἔμβλημα τῶν βασιλέων καὶ τῶν περιγίπων μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου. Δύο ἐρμαϊκὲς στήλες ἀπὸ τὴν Πομπηία, στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως, ποὺ φέρουν κρᾶνη μὲ «τραγικὰ κέρατα», θεωρήθηκε ὅτι παριστάνουν τὸν Πύρρο: Κορρές ὁ.π. 156-57, ἀρ. κατ. 109-110, πίν. 40α-β. Winkes 186 μὲ σημ. 24, εἰκ. 7-10.

68. Smith 1988, 39. Svenson 115.

69. Smith 1988, 42 μὲ σημ. 99. Ὁ Ἀντίγονος Γονατᾶς κατίσχυσε τῶν Γαλατῶν κοντὰ στὴ Λυσιμάχεια καὶ μὲ ἐνισχυμένο τὸ κύρος του ἐπέστρεψε στὴ Μακεδονία, ὅπου ἔγινε δεκτὸς ὡς βασιλεὺς· θεωροῦσε ὅτι ὁ Πᾶν συνέβαλε στὴ νίκη του: Laubscher ὁ.π. 341 κέ., 346. Nathalie Marquardt, *Pan in der hellenistischen und Kaiserzeitlichen Plastik* (Bonn 1995) 313. Πὰ τὴ μάχη βλ. Tarn 164. Lénèque 555. G. Nachtergaele, *Les Galates en Grèce et les Sotera de Delphes, Recherches d'histoire et d'épigraphie hellénistiques* (Bruxelles 1977) 167 κέ. μὲ σημ. 191. Hammond-Walbank ὁ.π. 255 κέ. Will ὁ.π. (σημ. 40) 108 κέ.

70. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο (Ἀλέξ. 16, 5) «καὶ τοῦ κρᾶνους τῇ χαίτῃ

διαπρεπῆς, ἥς ἐκατέρωθεν εἰστήκει πτερόν λευκότητι καὶ μεγέθει θαυμαστόν». Βλ. Svenson 116-117.

71. B. V. Head, *Historia Nummorum*² (Oxford 1911) 323, εἰκ. 183. Lénèque 694. A. Alföldi, *Die trojanischen Urahnen der Römer* (Basel 1957) 28. Gardner 111 ἀρ. 8, πίν. XX.11. Kienast στ. 111. Δάκαρης 131. P. R. Franke - M. Hirmer, *Die griechische Münze* (München 1964) πίν. 150. Γαρουφαλιάς ὁ.π. (σημ. 3) 683-84. M. B. Borba-Florenzano, *The Coinage of Pyrrhus in Sicily: Evidence of a Political Project*, στὸ Hackens κ.ά. (ἐπιμ.), *The Age of Pyrrhus* (Providence-Louvain 1992) 207-223, 208, εἰκ. 2. Πὰ τὸ κρᾶνος βλ. Dintsis 5 σημ. 23, σ. 20, 94, 125 σημ. 49, 256 ἀρ. κατ. 156, πίν. 39,2.

72. Alföldi ὁ.π. 28. Lénèque 250 κέ. Kienast στ. 132. Δάκαρης 36 μὲ σημ. 2. Στὰ πορτρέτα τῶν βασιλέων ἡ ἐξατομικευμένη φυσιογνωμία μπορεῖ νὰ συνδυάζεται μὲ ἰδεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τὸ κεφάλι τοῦ Ἀχιλλέα στὰ νομίσματα τοῦ Πύρρου, βλ. Smith 1988, 48. G. K. Jenkins, *Ancient Greek Coins* (London 1972) εἰκ. 593. Ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ταύτιση μὲ τὸν Ἀχιλλέα διατυπώνει ὁ St. Lücke, *Überlegungen zur Münzpropaganda des Pyrrhos*, στὸ Ch. Schubert - K. Brodersen (ἐπιμ.), *Rom und der griechische Osten. Festschrift für Hatto H. Schmitt zum 65. Geburtstag* (Stuttgart 1995) 172-73, προτείνει τὴν ταύτιση μὲ πορτρέτο τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Εἰκ. 6. Ἀργυρὸ τετράδραχμο Πύρρου. Πρόσθια ὄψη: Κεφαλὴ Ἀχιλλέως. Ὀπίσθια ὄψη: Ἡ Θέτις ἱππεύει ἱππόκαμπο (ἀπὸ Π. Γαρουφαλιά, Πύρρος. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἡπείρου, Ἀθῆναι 1975).

μαζί του⁷³. Ἔτσι, ὅταν ἐπεδίωξε τὴν ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας τῶν Ἑλλήνων στὴ Δύση, «μνήμην τὸν Πύρρον τῆς ἀλώσεως ἐσῆλθε τῆς Ἰλίου, καὶ οἱ κατὰ ταῦτὰ ἤλπιζε χωρήσειν πολεμοῦντι· στρατεύειν γὰρ ἐπὶ Τρώων ἀποίκους Ἀχιλλέως ὢν ἀπόγονος» (Παυσ. Ι 12, 1), ἐπένδυσε τὸν ἀγῶνα ὡς συνεχιστῆς τοῦ ἔργου τοῦ Ἀχιλλέα ἐναντίον τῶν ἀπογόνων τῶν Τρώων, δηλαδή τῶν Ρωμαίων⁷⁴. Ἐνεργοῦσε ὡς ἥρωικὴ φύση ποὺ τὸν

73. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενεαλογικὴ του καταγωγὴ, καθοριστικὰ γεγονότα στὴ ζωὴ τοῦ Πύρρου συνδέθηκαν μὲ τὸν Ἀχιλλέα: Ὁ Πλούταρχος (Πύρ. 2, 6) ἐξιστορεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔσωσε τὸν Πύρρο κατὰ τὴ βρεφικὴ του ἡλικία, ὅταν τὸν κατεδίωκαν οἱ ἀντίπαλοί του, ὀνομαζόταν Ἀχιλλέας. Αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τὴν ὁμηρικὴ σκηνὴ μὲ τὸν Ἀχιλλέα στὸν Σκάμανδρο ποταμό: Mossman 93. Τὸ ἐπικὸ ἥθος τῆς φιλοτιμίας διέκρινε καὶ τὸν Πύρρο α) στὸν ἀγῶνα τοῦ ἐναντίον τοῦ Πανταύχου, στρατηγοῦ τοῦ Δημητρίου, ὅπου ἀπέδειξε τὴν προσωπικὴ του ἀρετὴ: αὐτόθι 7, 5. Διοδ. Σικ. 21, 21. 12. Πλουτ. Δημ. 41, 2· β) ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, Παυσ. Ι 12, 1, γ) ἐναντίον τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ, Πλουτ. Πύρ. 31, 1. Πρβ. Ν. Moustakis, *Heiligtümer als politische Zentren. Untersuchungen zu den multidimensionalen Wirkungsgebieten von polisübergreifenden Heiligtümern im antiken Epirus* (München 2006) 96. Ὡς νέο Ἀχιλλέα ἔβλεπε τὸν ἑαυτό του ὁ Ἀλέξανδρος, μάλιστα ἀντίτυπο τῆς Ἰλιάδος τὸν συντρόφευε στὶς ἐκστρατείες του, Πλουτ. Ἀλ. 8, 2· σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Stewart 78-86.

74. Ὁ οἶκος τῶν Μολοσσῶν ἀνῆγε τὴν καταγωγὴ του στὸν Νεοπτόλεμο τοῦ Ἀχιλλέα, Θεόπομπος, *FGrH* 115F 355. Πλουτ. Πύρ. 1, 1. Ὁ Πύρρος, ὡς ἀπόγονος τοῦ λαμπροῦ ἥρωα τῆς Ἰλιάδος, ἐπένδυσε μὲ πολιτικὰ κίνητρα τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, ἐπιγόνων τῶν Τρώων: E. Weber, *Die trojanische Abstammung der Römer als politisches Argument*, στὸ E. Olshausen (ἐπιμ.), *Antike Diplomatie* (Darmstadt 1972) 240. H. Sonnabend, *Pyrrhos und die "Furcht" der Römer von dem Osten*, *Chiron* 19, 1989, 319-45, ἰδιαίτ. 338. Βλ. καὶ Δάκαρη 36 σημ. 2. Σ. Δάκαρης, Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ στὴν Ἡπειρο, στὸ *Νικόπολις Α', Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη* (Πρέβεζα 1987) 13. C. Pouzadoux, *Mythe et histoire des ancêtres royaux de Pyrrhus: formes et fonctions de la généalogie mythique dans l'historiographie de la monarchie épirote*, στὸ D. Auger - S. Said (ἐκδ.), *Généalogies mythiques, Actes du VIIIe Colloque du Centre de Recherches Mythologiques de l'Université de Paris-X, Chantilly 14-16 septembre 1995* (Paris 1998) 434.

παρακινούσε να αναδεικνύει την ατομική αξία, την πολεμική αρετή και το αγωνιστικό του πάθος⁷⁵ και όχι μόνο τους γενεαλογικούς δεσμούς με τον μυθικό ήρωα. Η μαρτυρία του Πλουτάρχου (Πύρρ. 7, 4) είναι αποκαλυπτική: «ὁ τε Πύρρος οὐδενὶ τῶν βασιλέων ὑφιέμενος ἀλκῆς καὶ τόλμης, καὶ τὴν Ἀχιλλέως δόξαν αὐτῷ δι' ἀρετὴν μᾶλλον ἢ κατὰ γένος συνοικειοῦν βουλόμενος»⁷⁶.

Ὡς απόγονος ἑνὸς δυναστικοῦ οἴκου ποὺ ἀνῆγε τὴν καταγωγὴ του στὸν Ἡρακλῆ, ἡ σχέση τοῦ Πύρρου με τὸν μυθικὸ ἥρωα δηλώνει τὸν διακαῆ πόθο τοῦ ἡγεμόνα νὰ προβληθεῖ ὡς ἐγγυητὴς τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων τῆς Δύσης. Αὐτὸ προκύπτει ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση⁷⁷, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εἰκαστικὴ διατύπωση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης⁷⁸, τὸ ὁποῖο εἰκονίζει τὸν ἀγῶνα τοῦ Ἡρακλῆ ἐναντίον τῆς Λερναίας Ὑδρας: ὁ συμβολισμὸς τῆς παράστασης εἶναι ἐμφανής, ὁ Πύρρος, ὡς μετενσάρκωση τοῦ μυθικοῦ του προγόνου, ἀγωνιζόταν ἐναντίον τῶν Ῥωμαίων⁷⁹. Ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἡγεμόνα νὰ κατασκευάσει τὴν εἰκόνα του ἀναζητώντας ἐρεῖσματα στὸν Ἡρακλῆ καὶ νὰ ἐκφράσει τὸ ἰδανικὸ τοῦ «ἡγεμόνα-στρατιώτη» δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἐκδηλῆ τάση του νὰ μιμηθεῖ καὶ πρὸς τοὺτοις τὸν Ἀλέξανδρο⁸⁰.

75. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου, *Δημ.* 41, 3, σχετικὰ μετὰ τὴν ἀγωνιστικότητα τοῦ Πύρρου: «ὁ δὲ Πανταύχῳ περιπεσὼν καὶ μάχην συνάψας, αὐτὸν μὲν ἄχρι τοῦ δοῦναι καὶ λαβεῖν πληγὴν ἐν χερσὶ γενόμενον ἐτρέψατο» βλ. καὶ Tarn 50. Moustakis ὁ.π. 96 σημ. 313.

76. Εἰκάζεται ὅτι μαρμάρινη λεκανίδα στὸ Μουσείο J. P. Getty ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα ἴσως ἦταν ἀνάθημα τοῦ Πύρρου στὸν Ἀπόλλωνα· στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λεκανίδος ὑπάρχει γραπτὴ παράσταση μετὰ τὴ Θέτιδα ἐπάνω σὲ ἱππόκαμπο νὰ κρατᾷ τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύνολο τὸ ὁποῖο συγκροτοῦν ἓνα ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ μαρμάρινη λεκανίδα καὶ ἓνα τραπεζοφόρο καὶ χρονολογοῦνται στὸν ὕστερο 4ο ἢ στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., C. C. Vermeule, *The God Apollo, a Ceremonial Table with Griffins, and a Votive Basin, The J. Paul Getty Museum Journal* 15, 1987, 27-34, ἰδιαίτ. 32-33, εἰκ. 3a-b· τελευταῖα γιὰ τὴ λεκανίδα βλ. *Νόστοι* ὁ.π. (σημ. 63) 161-162. Οἱ βασιλεῖς κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ μετὰ τὴς ἀναθέσεις τους σὲ ὀνομαστὰ καὶ πολυσύχναστα ἱερὰ ἀπέβλεπαν στὴν προβολὴ τῆς εἰκόνας τοῦ νικηφόρου ἡγεμόνα. Γιὰ τὸ θέμα βλ. H.-J. Gehrke, *Der siegreiche König: Überlegungen zur hellenistischen Monarchie*, *AKG* 64, 1982, 248 κέ. Hintzen-Bohlen 32 κέ.

77. Πλουτ. Πύρρ. 22, 5: «εὗξατο τῷ Ἡρακλεῖ ποι-

ῆσειν ἀγῶνα καὶ θυσίαν ἀριστεῖον, ἂν τοῦ γένους καὶ τῶν ὑπαρχόντων ἄξιον ἀγωνιστὴν αὐτὸν ἀποδείξει τοῖς Σικελίαν οἰκοῦσιν Ἑλλήσι». Ὡσαύτως, ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης 22, 10, 3: «βουλόμενος φιλοδοξῆσαι ὁ βασιλεὺς καὶ πρὸς τὴν Ἡρακλέους τάξιν ἀμιλλώμενος, πρῶτος τοῖς τείχεσιν ἐπέβαλε καὶ μάχην ἥρωικὴν συστησάμενος τοὺς ἐπιρράξαντας Καρχηδονίους ἀπέκτεινε». Ὁ Πλούταρχος (Ἀλέξ. 2, 1) τονίζει τὴν κοινὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Πύρρου ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ἡρακλῆ: Mossman 93. Γιὰ τὴ γενεαλογικὴ σχέση μετὰ τὸν Ἡρακλῆ βλ. Huttner 153-55 (ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία).

78. Ν. Κατσικούδης, *Μαρτυρίες γιὰ τὴν ἡγεμονικὴ προβολὴ τοῦ Πύρρου στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης*, *Δωδώνη ΚΣΤ'*, 1, 1997, 257-64, πίν. 1α, β.

79. Βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Κασίου Δίωνος, ἀπόσπ. 40, 28 καὶ Ἰωάννη Ζωναρᾶ 8, 4, 3: «ὕδρας ἔφην δίκην τὰ στρατόπεδα τῶν Ῥωμαίων κοπτόμενα ἀναφύεσθαι», ἡ ὁποία ἀποδίδεται στὸν Πύρρο. Πρβ. καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Κινέα πρὸς τὸν Πύρρο: «περὶ δὲ τοῦ πλήθους δεδιέναι, μὴ πρὸς τινὰ φανῶσι Λερναίαν ὕδραν μαχόμενοι»: Πλουτ. Πύρρ. 19, 5. S. C. R. Swain, *Hellenic Culture and the Roman Heroes of Plutarch*, *JHS* 110, 1990, 138. Huttner 157-58.

80. Ὁ Ἡρακλῆς ὑπῆρξε γιὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο ὁ μυθικὸς πρόγονος, ὁ προστάτης καὶ ἡ μετεν-

Ἡ ἀνάθεση στοὺς θεοὺς τοῦ χρηστικοῦ ὀπλισμοῦ ἀποτελοῦσε ἀρχαία παράδοση, τὴν ὁποία ἀναβίωσε ὁ Ἀλέξανδρος⁸¹. Ὁ Πύρρος κατὰ τὴν *imitatio Alexandri*⁸² ἀνέθεσε τὰ προσωπικά του ὅπλα στὴν Ἀθηνᾶ τῆς Λίνδου⁸³ μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή: Βασιλεύ[ς] Πύρρο[ς] βουκ[έ]φαλα καὶ ὅπλα οἷς | αὐτὸ[ς] ἐ[χ]ρ[ε]ῖτο ἐν τοῖς κινδύ[ν]οι[ς] | ἀνέ[θηκε] κα|τὰ τὰν ἐκ Δωδώνας μαντεῖαν ὡς περιέχοντι | τοῖ Λινδίων χρηματισμοί... Ἐπίσης, μετὰ τὴ νίκη του στὴν Ἡράκλεια τῆς Ἰταλίας «ἦν δὲ δῆλος ἡδόμενος καὶ μέγα φρονῶν ὅτι μόνοις τοῖς μετ' αὐτοῦ καὶ Ταραντίνοις ἐκράτησε τῆς μεγάλης Ῥωμαίων δυνάμεως» (Πλουτ., Πύρ. 17, 5), ἀνήρτησε στοὺς κίονες τῶν στοῶν τῆς ἱερᾶς οἰκίας λάφυρα ρωμαϊκῶν ἀσπίδων μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή [Βασιλεύς] Πύρρο[ς] καὶ | Ἡπειρ[ῶ]ται καὶ Τ[αραντῖνοι] | ἀπὸ Ῥωμαίων καὶ [τῶν] | συμμάχων Διὶ Να[ίωι]⁸⁴. Διεκήρυξε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὡς ἀπόγονος τοῦ Ἀχιλλέα καὶ συνεχιστῆς τοῦ ἔργου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου⁸⁵, τὴ νίκη του ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Δύσης. Θραῦσμα μακεδονικῆς ἀσπίδας πού βρέθηκε στὸ Βουλευτήριο τῆς Δωδώνης⁸⁶ συνέδεσε ὁ Δάκαρης μὲ τὴ νίκη τοῦ Πύρρου ἐπὶ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ τὸ 274 π.Χ., στὰ Στενὰ τοῦ Ἀώου, καὶ συμπλήρωσε: Βα[σι]λεὺς [Πύρρος καὶ Ἡπειρῶται ἀπὸ Μακεδόνων Διὶ Ναίωι]. Ἡ ἀνάγνωση τῶν «σημείων» αὐτῆς τῆς ἀνάθεσης εἶναι σαφής, πρόκειται δηλαδὴ γιὰ λάφυρα πού προέρχονται ἀπὸ τὴ νίκη του ἐναντίον τοῦ Ἀντιγόνου καὶ τῶν Μακεδόνων, γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτὸς ὁ τύπος τῆς ἀσπίδας ἦταν «ἐθνικὸ» ἔμβλημα⁸⁷. Οἱ στοεὺς λοιπὸν τῆς ἱερᾶς

σάρκωσή του, Huttner 161. Κεφαλὴ τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὴ λεοντῇ σὲ δραχμὴ πού ἔκοψε ὁ Πύρρος, ἔχει ὡς πρότυπο νομίσματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου: Kienast 132. Huttner 160. Πολλοὶ βασιλεῖς κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο διεκήρυτταν τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ, αὐτόθι 221-323.

81. Πὰ τὴ συνήθεια αὕτῃ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ περίοδο συνοπτικὰ βλ. Schmidt-Dounas 81 μὲ σημ. 392, σ. 82, 88.

82. Huttner 153 κέ. Stewart 284. Schmidt-Dounas 87-88, 306-308.

83. Chr. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l'acropole* 2.1 (Berlin/Copenhagen 1941) 149 κέ. Huttner 153 κέ. Stewart 284. Schmidt-Dounas 87-88, 306-308, ἰδιαίτ. 179-181. Bringmann 65 σημ. 6. Ἡ ἀνάθεση ἔγινε εἴτε μετὰ τὴ μάχη στὸ Ausculum τῆς Ἰταλίας, Lénèque 400, ἢ στὴν Ἡράκλεια, P. Franke, *CAH VII*² 2 (1989) 468, Franke 271 σημ. 5. Bringmann - Steuben 233 ἀρ. κατ. 197 [E]. Schmidt-Dounas 84. Πὰ τὴ μαντεῖα πρὸς τὸν Πύρρο βλ. W. Parke, *The Oracles of Zeus* (Oxford 1967) 145.

84. Στὴ Συλλογὴ Καραπάνου, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἐκτίθεται τμῆμα χάλκινης ἐνεπίγραφης ἀσπίδας, ἀρ. εὐρ. Καρ. 514. Bringmann - Steuben 172-73, ἀρ. κατ. 107[E] καὶ 107[A]. Schmidt-Dounas 87. Bringmann 68.

85. Πρβ. τὴν ἀφιέρωση περσικῶν πανοπλιῶν στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν «Ἀλέξανδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἕλληνες»: Ἀρρ. Ἀλεξ. Ἀνάβ. I 16, 7. Πλουτ. Ἀλέξ. 16, 17. Marchetti 54. Bringmann - Steuben ἀρ. κατ. 2 [L]. Schmidt-Dounas 86.

86. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων ἀρ. εὐρ. 1951. Σ. Δάκαρης, *ΠΑΕ* 1968, 58-59, εἰκ. 2, πίν. 42. Bringmann - Steuben 174-75, ἀρ. κατ. 108 [E] καὶ [A]. Liampi ὁ.π. (σημ. 15) 52, πίν. 1.2, 33.1. Schmidt-Dounas 87. Ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ βουλευτηρίου, ἐπίσης, προέρχεται τμῆμα χάλκινου ἐλάσματος τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μὲ ἔκκρουστη παράσταση κεραυνοῦ καὶ ἐπιγραφή τὴν ὁποία ὁ ἀνασκαφέας συμπληρώνει ὡς ἐξῆς: ....] Πύρρου π[αρά...][... ἡ]γήτορ[ος....] ...]ιωτ[..... Σ. Δάκαρης, *ΠΑΕ* 1966, 77-78, πίν. 80α. Εἰκάζεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθημα τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιοῦ τοῦ Πύρρου, περίπου τὸ 274-240 π.Χ.: Bringmann - Steuben 175-76, ἀρ. κατ. 109 [E] καὶ 109 [A], Schmidt-Dounas 87. Bringmann 10 σημ. 5. Πρβ. Marchetti 59-61.

87. Πανσ. I 13, 3 «Τούτους μὲν δὴ ἐνταῦθα, τῷ δὲ ἐν Δωδώνῃ Διὶ Μακεδόνων ἀνέθηκεν αὐτῶν τὰς ἀσπίδας· ἐπιγέγραπται δὲ καὶ ταύταις· αἶδε ποτ' Ἀσίδα γαῖαν ἐπόρθησαν πολύχρυσον, αἶδε καὶ Ἕλλασιν δουλοσύναν ἔπορον νῦν δὲ Διὸς Νάω ποτὶ κίονας ὀρφανὰ κεῖται τὰς μεγαλαυχῆτω σκυῖλα

οικίας⁸⁸ κοσμήθηκαν με λάφυρα, ή πολυσήμαντη παρουσία των οποίων εξυπηρετούσε τὸν καθολικὸ ἔπαινο τοῦ Πύρρου καὶ ἐν γένει τοῦ οἴκου των Αἰακιδῶν, τόσο σὲ περιφερειακὸ ὅσο καὶ σὲ πανελλήνιο ἐπίπεδο⁸⁹. Μέρος των γαλατικῶν ἀσπίδων ἀφιέρωσε στὸ ἱερὸ τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς στὴ Θεσσαλία⁹⁰ προσδοκώντας νὰ ἀναγάγει τὴ στρατιωτικὴ του ἐπιτυχία⁹¹ ὡς νίκη καὶ ἐπὶ των Γαλατῶν καὶ νὰ ἐμφανισθεῖ ὑπέρμαχος τῆς ἐλευθερίας των ἑλληνικῶν πόλεων διεκδικώντας παράλληλα τὴν ἡγεμονία ἐπὶ των Μακεδόνων⁹². Ἀλλωστε, κάθε νίκη ἐπὶ των βαρβάρων ἀπέβλεπε στὴν πανελλήνια ἀναγνώριση των βασιλέων, οἱ ὅποιοι θεμελιώναν τὴν ἡγεμονία τους ὄχι τόσο σὲ κληρονομικοὺς τίτλους ὅσο στὶς στρατιωτικὰς τους ἐπιτυχίες⁹³.

Ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας των Μολοσσῶν καὶ ἡ ἄνθησις τῆς Ἀμβρακίας, τὴν ὁποία κόσμησε με σημαντικὰ γλυπτὰ⁹⁴, ἡ ἵδρυση πόλεων σὲ κατάλληλα ἐπιλεγμένες θέσεις καὶ ἡ κατασκευὴ ὀχυρωματικῶν ἔργων, ἀποτελοῦν τεκμήρια τοῦ ἀνταγωνιστικοῦ πνεύματος ποὺ κατεῖχε τὸν Πύρρο⁹⁵. Ἡ μνημειακὴ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, ἐπιθυμία ἀνεκπλήρωτη τοῦ Ἀλεξάνδρου⁹⁶, πρέπει νὰ ὀφείλει τὴν ὑλοποίησίν της στὴ συλλογικὴ ἀπόφαση των Ἡπειρωτῶν, ἡ ὁποία συνέπεσε με τὴ βασιλεία τοῦ Πύρρου.

Μακεδονίας». Bringmann - Steuben 173-74, ἀρ. κατ. 108[L]. Lénèque 567-68. Liampi ὁ.π. (σημ. 15) 46 με σημ. 173, 53. Marchetti 57-58.

88. Οἱ Δ. Εὐαγγελίδης - Σ. Δάκαρης, Τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Α. Ἱερὰ Οἰκία, ΑΕ 1959, 91 καὶ Σ. Δάκαρης, Δωδώνη⁴ (Ἰωάννινα 1995) 43 θεωροῦν ὅτι ὁ Πύρρος ἀνήρτησε τὰ πολεμικὰ τρόπαια στοὺς κίονες τοῦ περιστυλίου τεμένους τῆς ἱερᾶς οἰκίας. Ὁ Πανσανίας II 21, 4, διηγεῖται ὅτι εἶδε χάλκινη ἀσπίδα τοῦ Πύρρου στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος στὸ Ἄργος: «Τοῦ δὲ τῆς Δήμητρος ἱεροῦ τούτου κατὰ τὴν ἔσοδον ἀσπίδα ἰδεῖν Πύρρου χαλκὴν ἔστιν ὑπὲρ τῶν θυρῶν ἀνακειμένην». Ἄν καὶ δὲν μνημονεύεται ὁ ἀναθέτης, εἶναι πιθανόν ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθεση ποὺ ἔγινε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἡπειρώτη βασιλιᾶ: Schmidt-Dounas 82-83. Πολεμικὰ ὅπλα ἀφιερωμένα στοὺς ναοὺς ἢ καὶ σὲ ἄλλα κτήρια ἦταν ἀναρτημένα κυρίως σὲ ἐπιστύλια: γιὰ τὸ θέμα βλ. Α. Η. Jackson, στὸ V. D. Hanson (ἐπιμ.), *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience*³ (1994) 233. Schmidt-Dounas 88-90.

89. Moustakis ὁ.π. (σημ. 73) 134.

90. Bringmann - Steuben 169 ἀρ. κατ. 105 [L]. Lénèque 566-67. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ ἱεροῦ στὴν ἔδρα τοῦ κοινοῦ των Θεσσαλῶν, προσέφερε τὴν εὐκαιρία στὸν Πύρρο νὰ ἐνεργήσει ὡς πιθανὸς ἡγεμόνας τοῦ κοινοῦ: Tarn 265. F. W. Walbank, *A History of Macedonia* III (1988) 261. Πὰ τὴν ἐρμηνεία των τροπαίων στὸ ἱερὸ τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς, ὅπου ἡ πατρίδα τοῦ Ἀχιλλέως, βλ. Δάκαρη 135-36. Schmidt-Dounas 89, 307. Bringmann 69.

91. Ἐνεπίγραφη ἡπειρωτικὴ ἀσπίδα, ἀνάθημα των Ἀργείων μετὰ τὴν ἥττα καὶ τὸν θάνατο τοῦ Πύρρου τὸ 272 π.Χ., ἀνακαλύφθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, κοντὰ στὶς Μυκῆνες, σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Ναυπλίου. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἑξῆς: Τοὶ Ἀργεῖοι | Θεοῖς ἀπὸ Β[ασιλέως] | Πύρρο[υ]. Γ. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν, ΠΑΕ 1965, 95-96. SEG XXIII (1968) ἀρ. 186. J. et L. Robert, *Bull. Épig.* 1966, ἀρ. 199. L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche* I (1967) ἀρ. 37a. Marchetti 58-59.

92. Schmidt-Dounas 306 κέ. Ὁ Πύρρος πιθανῶς ἐντοίχισε ἀνάγλυφες ἀσπίδες σὲ τεῖχος τῆς Βέροιας σὲ ἀνάμνηση τῆς νίκης του ἐπὶ τοῦ Δημητρίου Πολιορκητῆ τὸ 287 π.Χ. M. Markle, A Shield Monument from Veria and the Chronology of Macedonian Shield Types, *Hesperia* 68, 1999, 219-254.

93. Smith 1988, 49. Schmidt-Dounas στοργάδην.

94. Στράβ. 7, 7, 6: «...ἡτύχει μὲν οὖν καὶ πρότερον ἡ πόλις αὕτη διαφερόντως (τὴν γοῦν ἐπωνυμίαν ἐντεῦθεν ἔσχηκεν ὁ κόλπος), μάλιστα δ' ἐκόσμησεν αὐτὴν Πύρρος, βασιλεῖα χρησάμενος τῷ τόπῳ...». M. T. Marabini-Moevs, Le Muse di Ambracia, *BdA* 12, 1981, 1-58, ἰδιαίτ. 44 (περίληψη τοῦ ἀρθροῦ βλ. *AJA* 86, 1982, 277).

95. Κατσικούδης ὁ.π. (σημ. 78) 267 με σημ. 59-61 (ὅπου καὶ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία γιὰ αὐτὰ τὰ θέματα).

96. Διόδ. Σικ. XVIII 4, 5. Εὐαγγελίδης - Δάκαρης ὁ.π. (σημ. 88) 48, 90-91, 94-95.

Τὸ σύνολο τῶν εἰκόνων ποὺ ἐξετάσθηκαν ἐδῶ, φωτίζουν τὸ πρόσωπο ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἔδρασε ὡς «βασιλεὺς ἡγήτωρ», σὲ μία ἐποχὴ ἢ ὁποῖα ἀποδέσμευσε τρομερὴ ἐνέργεια⁹⁷, καὶ ἔχοντας ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὴ μοῖρα του, «τῇ φύσει χρήσασθαι μειζόνων πραγμάτων ἀντιλαμβανόμενον» (Πλουτ., *Πύρρ.* 5, 14), καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς πρότυπο ὅχι μόνο τοὺς μυθικοὺς ἥρωες, ἀλλὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἀλέξανδρο. Ἀπεικονίζουν κατ' οὐσίαν τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς μεγαλόφρονου στρατιωτικοῦ ἡγέτη καὶ κάνουν πιὸ ἀνάγλυφες τὶς βλέψεις καὶ τὶς ἐπιδιώξεις του.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗΣ

97. Gehrke 56, 58.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀναφέρονται οἱ συντομογραφίες μελετῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατ' ἐπανάληψιν στὴν παροῦσα μελέτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες:

Bringmann - Steuben	Kl. Bringmann - H. v. Steuben (ἐπιμ.), <i>Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer, Teil I. Zeugnisse und Kommentare</i> (Berlin 1995).
Bringmann	Kl. Bringmann, <i>Geben und Nehmen. Monarchische Wohltätigkeit und Selbstdarstellung im Zeitalter des Hellenismus</i> (Berlin 2000).
Brown 1995	Bl. Brown, <i>Royal Portraits in Sculpture and Coins. Pyrrhos and the Successors of Alexander the Great</i> (New York-Berlin 1995).
Δάκαρης	Σ. Δάκαρης, <i>Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν</i> (Ἀθήναι 1964).
Dillon 2000	Sh. Dillon, Subject selection and viewer reception of Greek portraits from Herculaneum and Tivoli, <i>JRA</i> 13, 2000, 21-40.
Dillon	Sh. Dillon, <i>Ancient Greek Portrait Sculpture. Contexts, Subjects, and Style</i> (Cambridge 2006).
Dintsis	P. Dintsis, <i>Hellenistische Helme</i> (Roma 1986).
Franke	P. R. Franke, <i>Die antiken Münzen von Epirus</i> (Wiesbaden 1961).
Gardner	P. Gardner, <i>Catalogue of Greek Coins, Thessaly to Aetolia</i> (Bologna 1963).
Gehrke	H. J. Gehrke, <i>Geschichte des Hellenismus</i> (München 1990).
Hintzen-Bohlen	B. Hintzen-Bohlen, <i>Herrscherrepräsentation im Hellenismus</i> (Köln 1992).
Huttner	U. Huttner, <i>Die politische Rolle der Heraklesgestalt im griechischen Herrschertum</i> (Stuttgart 1997).
Kienast	[D. Kienast], <i>RE</i> 24 (1963), λ. <i>Pyrrhos</i> , 13, στ. 108-165.
Lévêque	P. Lévêque, <i>Pyrrhos</i> (Paris 1957).
Marchetti	P. Marchetti, Témoignages épigraphiques concernant Pyrrhus, στὸ Tony Hackens κ.ἄ. (ἐπιμ.), <i>The Age of Pyrrhus</i> (Providence-Louvain 1992) 51-72.
Mattusch	C. C. Mattusch, <i>The Villa dei Papiri at Herculaneum. Life and Afterlife of a Sculpture Collection</i> (Los Angeles 2005).

-
Moreno	P. Moreno, <i>Scultura ellenistica</i> I (Roma 1994).
Mossman	J. M. Mossman, Plutarch, Pyrrhus, and Alexander, στο Ph. A. Stadter (ἐπιμ.), <i>Plutarch and Historical Tradition</i> (London and New York 1992) 90-108.
Richter	G. Richter, <i>The Portraits of the Greeks</i> III (London 1965).
Schmidt-Dounas	B. Schmidt-Dounas, <i>Geschenke erhalten die Freundschaft: Politik und Selbstdarstellung im Spiegel der Monumente</i> (Berlin 2000).
Smith 1988	R. R. R. Smith, <i>Hellenistic Royal Portraits</i> (Oxford 1988).
Smith 1991	R. R. R. Smith, <i>Hellenistic Sculpture</i> (London 1991).
Stewart	A. Stewart, <i>Faces of Power. Alexander's Image and Hellenistic Politics</i> (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1993).
Svenson	D. Svenson, <i>Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen</i> (Frankfurt 1995).
Tarn	W. W. Tarn, <i>Antigonos Gonatas</i> (Oxford 1913).
Winkes	R. Winkes, The Pyrrhus Portrait, στο Hackens κ.ά. (ἐπιμ.), <i>The Age of Pyrrhus</i> (Providence- Louvain 1992) 175-88.
Wojcik	M. R. Wojcik, <i>La Villa dei Papyri ad Ercolaneo: Contributo alla ricostruzione dell'ideologia della nobilitas tardorepublicana</i> (Roma 1986).

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΜΕ ΚΥΝΗΓΟΣΚΥΛΛΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Στή μνήμη τοῦ Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου

Ἀφορμή γιὰ τὴ μελέτη πὺν ἀκολουθεῖ ἀποτέλεσε μία ἐπιτύμβια στήλη (εἰκ. 1-2), ἡ ὁποία εἶναι ἐλλιπέστατα γνωστὴ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα¹. Ἡ στήλη αὐτὴ βρέθηκε τὸ 1969 μαζί μὲ ἄλλα ἐπιτύμβια μνημεῖα στὰ Ἀμπελάκια τῆς Σαλαμίνας κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ γιὰ τὴν τοποθέτηση ὑδρευτικῶν σωλῆνων κατὰ μῆκος τῆς λεωφόρου Σαλαμίνας (σήμερα Ἑλ. Βενιζέλου), πλησίον τοῦ ἄλλοτε κοινοτικοῦ καταστήματος, καὶ παραδόθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ νησιοῦ, στὸ εὐρετήριο τοῦ ὁποίου καταγράφηκε μὲ ἀρ. Λ 63. Τὸ 1978 μαζί μὲ ἄλλες ἀρχαιοτήτες ἡ στήλη μεταφέρθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, ὅπου ἔλαβε ἀρ. εὐρ. 4231². Τάφοι καὶ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς κατὰ καιροὺς στὴν ἴδια περιοχὴ³, ἡ ὁποία μὲ βάση τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν τειχισμένη πόλη τῆς κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς περιόδου.

Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν Ἑφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς ἐ.τ. Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τῆς στήλης καὶ στὸν καθηγητὴ Γεώργιο Δεσπίνη γιὰ πολὺτιμες ὑποδείξεις. Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στὴ Διεύθυνση τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴ διάθεση τῶν φωτογραφιῶν τῶν εἰκ. 3-13, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν πρόσφατες λήψεις ἀπὸ τὸν K.-V. von Eickstedt, καθὼς καὶ στὴ Διεύθυνση τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς φωτογραφίας τῆς εἰκ. 14. Οἱ φωτογραφίες τῶν εἰκ. 1-2 προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Β' Ε.Π.Κ.Α.

1. Ἡ στήλη περιλαμβάνεται στὸν Clairmont, CAT II ἀρ. 2.416a, μὲ πολὺ σύντομη περιγραφὴ, χωρὶς ἀπεικόνιση.

2. Ἀπὸ τὴν ἴδια παράδοση προέρχονται ἀκόμη τὰ ἑξῆς μνημεῖα: 1) Λ 64, ΜΠ 4232: Ἑνεπίγραφη στήλη μὲ ἀνάγλυφη παράσταση λουτροφόρου-ἀμφορέως. Ἰ. Ε. Πετρόχειλος, Ἀνθεμωτὲς ἐπιτύμβιες στήλες μὲ λουτροφόρο, AE 2003, 108-111, ἀρ. 4, εἰκ. 5. Γιὰ ἄλλη ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς καὶ συμπλήρωση τοῦ στέμματος τῆς οἰκογένειας βλ. Μ. Ἰ. Πωλογιώργη,

Διορθώσεις, συμπληρώσεις καὶ ἐρμηνεῖες σὲ ἀττικές ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, *Ἡρόος* 17, 2004, ὑπὸ ἔκδοση. 2) Λ 65, ΜΠ 4242: Ἑνεπίγραφη στήλη χωρὶς ἀνάγλυφη παράσταση (Ὀνήσιμος | Θράξις). 3) Λ 66, ΜΠ 4243: Ἑνεπίγραφη στήλη χωρὶς ἀνάγλυφη παράσταση (Κτήσων | Λυσιμαχεὺς).

3. Π.χ. Σκιᾶς 40 (ἐπιτύμβια στήλη ἐντοιχισμένη στὴν ἐκκλησίᾳ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ὅπου βρίσκεται καὶ σήμερα). IG II² 5667. Τὸ δημοτικὸ εἶναι Ἀναγυράσιος (ὄχι [Ἀ]να[φ]λύσ[τι]ος). Χρ. Πιτερὸς, Ἑλ. Παπασταύρου, AΔ 35, 1980, Β, 88 (ὁδὸς Μπουμπουλίνης 18 καὶ Κύπρου, ὁδὸς Ἡρας καὶ ἀνώρυμη), 89 (ὁδὸς Βασ. Μελά), 90 (ὁδὸς Κανάρη 7 καὶ Εὐριπίδου, ὁδὸς Εἰσοδίων Θεοτόκου 66), 91 (ὁδὸς Παλαμᾶ καὶ Εἰσοδίων Θεοτόκου). Ἰφ. Δεκουλάκου, AΔ 40, 1985, Β, 53 κέ. (ὁδὸς Ματρόζου, διασταύρωση ὁδῶν Εἰσοδίων καὶ Θηβῶν). Ἡ ἴδια, AΔ 41, 1986, Β, 16-18· AΔ 43, 1988, Β, 79 (διασταύρωση λεωφ. Σαλαμίνας μὲ ὁδὸ Ματρόζου). Μ. Ἰ. Πωλογιώργη, Χάλκινα κάτοπτρα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, AE 2007, 147 (διασταύρωση λεωφόρου Ἑλ. Βενιζέλου καὶ Κύπρου).

Σώζεται τὸ ἀριστερὸ τμήμα ναῖσκόμορφης ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ τὴν αἰτωματικὴ ἐπίστεψη ἕως λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὰ γόνατα μιᾶς ἀνδρικής μορφῆς. Τὸ ἀριστερὸ ἀκρωτήριο τῆς ἐπίστεψης ἀποτελεῖ, ἀντὶ τοῦ συνηθέστατου ἡμιανθεμίου, ἓνα ἀνάγλυφα ἀποδοσμένο κυνηγόσκυλο, τὸ ὁποῖο ἱχνηλατεῖ βαδίζοντας πρὸς τὰ ἀριστερά⁴. Ἡ στήλη, ἀπὸ λευκὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ ἀνοιχτοκάστανη πάτινα, ἔχει μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.985 μ., μέγιστο σωζ. πλάτος 0.35 μ. καὶ πάχος (στὴν παραστάδα) 0.095 μ. Τὸ μέγιστο ἀνάγλυφικὸ ἔξαρμα (στὴν κεφαλὴ τοῦ ἀνδρα) ἀνέρχεται σὲ 0.12 μ. Τὸ σωζ. μήκος τοῦ σκύλου εἶναι 0.15 μ.

Σοβαρὲς ἀποκρούσεις καὶ ἐπιπόλαιες ἐκδορὲς διαπιστώνονται στὰ γεῖσα τοῦ αἰτώματος, στὸ σῶμα τοῦ σκύλου, στὰ μαλλιά τοῦ ἀνδρα, στὴ μύτη, στὸν δεξιὸ πήχη, στὴ ράχη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ στὸν δεξιὸ μηρό του, καθὼς καὶ στὸν ἀντίχειρα τῆς δεύτερης μορφῆς. Ἰσχυρότατα ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ ἀριστερὴ κνήμη τοῦ ἀνδρα καὶ τὸ ἐλεύθερο τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ κρέμεται ἀπὸ τὸν ἀριστερό του πήχη. Ἀπὸ τὸν σκύλο λείπουν τὰ μπροστινὰ σκέλη καὶ τὸ πίσω τμήμα τοῦ σώματος μαζί μὲ τὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ τὴν οὐρά.

Ἡ πίσω ὄψη τῆς στήλης καὶ ἡ πάνω ἐπιφάνειά της ἔχουν δουλευτεῖ ἄδρᾶ μὲ τὸ βελόνι. Στὸν ἀριστερὸ κρόταφο, στὴν παραστάδα καὶ στὸ τύμπανο τοῦ αἰτώματος διακρίνονται τὰ ἱχνη τῆς κατεργασίας μὲ τὴν ὀδοντωτὴ ξοῖδα (ντεσιλίδικο).

Στὴν ἔνωση τοῦ ἀρκετὰ προεξέχοντος αἰτώματος μὲ τὸ ψηλὸ ἐπιστύλιο ὑπάρχει ἓνα πολὺ στενὸ κυρτὸ κυμάτιο. Τὸ ἐπίκρανο τῆς παραστάδας, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται τόσο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ της ὅσο καὶ στὸν κρόταφο τῆς στήλης, ἀπολήγει κάτω σὲ πλατιά ταινία.

Τὸ ἀρσενικὸ φύλο τοῦ κυνηγόσκυλου στὸ ἀκρωτήριο ὑποδεικνύει ἡ δήλωση τῶν γεννητικῶν ὀργάνων. Τὸ σῶμα του εἶναι λεπτὸ καὶ μακρὺ καὶ τὰ τεντωμένα πρὸς τὰ πίσω μικρὰ αὐτιά δείχνουν ἐγρήγορη καὶ ἐτοιμότητα. Ἡ στάση τοῦ σώματος φανερώνει ὅτι τὰ μπροστινὰ του σκέλη θὰ ἦταν τεντωμένα μὲ τὰ ἄκρα πόδια κάτω ἀπὸ τὸ χαμηλωμένο ἕως τὸ ἔδαφος κεφάλι καὶ τὸ ἀριστερὸ πίσω σκέλος ποὺ λείπει θὰ εἶχε ἀποδοθεῖ σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δεξιό, γιὰ νὰ τονιστεῖ ὁ βηματισμὸς τοῦ ζώου. Γιὰ τὴν οὐρὰ ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ ἦταν μακριά, καμπυλωτὴ καὶ ἀνορθωμένη, ὅπως ταιριάζει στὰ λαγωνικά ποὺ ἱχνηλατοῦν ἢ τρέχουν καὶ ὅπως ἀποδίδεται σὲ ἀνάλογες ἀπεικονίσεις τους.

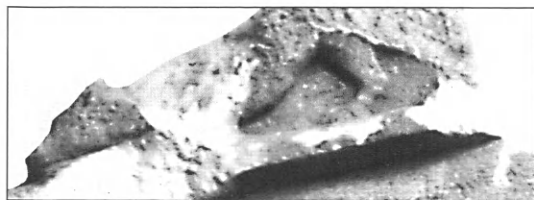
Στὸν κορμὸ τῆς στήλης ἡ ἀνάγλυφη παράσταση, ἡ ὁποία ἀπλωνόταν καὶ πάνω στὶς παραστάδες, ἀπέδιδε σκηνὴ δεξιώσεως ἀνάμεσα σὲ ὄρθιο γενειοφόρο ἀνδρα ἀριστερὰ καὶ μιὰ ἄλλη μορφή δεξιά, πιθανότατα γυναικεία, ὅπως σὲ πολλὲς ἀνάλογες συνθέσεις, καὶ ἀποδοσμένη σὲ καθιστὴ στάση, ὅπως δείχνει ἡ φορὰ τῶν ἐνωμένων σὲ χειραψία χερῶν καὶ ἡ ἐλαφριά κλίση τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρα. Ἀπὸ τὴ δεύτερη αὐτὴ μορφή σώζεται μόνον τὸ δεξιὸ ἄκρο χέρι της.

Ὁ ἀνδρας, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται σὲ ἄποψη τριῶν τετάρτων ὡς πρὸς τὸν κορμὸ καὶ σὲ κατατομὴ ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴ, στηρίζει τὸ βάρος του στὸ δεξιὸ σκέλος, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο σταυρώνει χαλαρὰ τὸ ἀριστερό. Σὲ βακτηρία θὰ στηρίζε τὸν λυγισμένο λίγο χαμη-

4. Ἡ περιγραφή τοῦ Clairmont, *CAT II* ἀρ. 2.416 a «...the akroterion in which is depicted in low relief an

animal striding to the l.» δὲν προσδιορίζει τὸ εἶδος τοῦ ζώου.

Εἰκ. 1-2. Στήλη ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα (ΜΠ ἀρ. 4231).

λότερα από τὸ στήθος ἀριστερό του πήχη, ὅπως δείχνουν ἡ τοποθέτηση τοῦ τελευταίου σὲ ὀριζόντια θέση μὲ τὸ ἄκρο χέρι νὰ κάμπτεται πρὸς τὰ κάτω, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴ χαλαρὴ στάση τῶν ποδιῶν καὶ τὴν πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἐλαφριά κλίση τοῦ κορμοῦ^{4α}. Τὸ ἱμάτιο τοῦ ἀνδρὰ καλύπτει τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ τὸν ὦμο, διευθετεῖται πίσω ἀπὸ τὴ ράχη καὶ φέρεται ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ μὲ ἀναδιπλωμένο τὸ πάνω τμήμα του, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ στήθος καὶ ὁλόκληρο τὸ δεξιὸ χέρι. Στὴ συνέχεια περιβάλλει τὸν κάτω κορμὸ, ἐπιτρέποντας νὰ διαφαίνεται ἡ πλαστικότητα τῶν σκελῶν καὶ τοῦ γλουτοῦ. Τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ἱματίου τυλίγεται σφιχτὰ γύρω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πήχη καὶ κρέμεται πρὸς τὰ κάτω.

Τὰ γυμνὰ μέλη τοῦ σώματος εἶναι δουλεμένα μὲ ἐπιμέλεια. Διακρίνονται ὁ μυώδης δεξιὸς βραχίονας, οἱ φλέβες στὸν καρπὸ καὶ τὴ ράχη τοῦ χεριοῦ, τὸ στέρνο καὶ ἡ σφαγὴ στὸν λαιμό. Τὸ μέτωπο χαράζει μία ὀριζόντια ρυτίδα. Χαμηλότερα ἀπὸ αὐτὴ μία ἄλλη ρυτίδα σὲ σχῆμα Υ, μὲ καμπύλες τὶς κεραῖες, κατέρχεται ἕως τὴ ρίζα τῆς μύτης καὶ συμβάλλει στὸν τονισμὸ τῶν ὑπερόφρων τόξων. Μικρότερες ρυτίδες διαπιστώνονται στὴν περιοχὴ τῶν ματιῶν καὶ κοντὰ στὰ περύγια τῆς μύτης, ἐπιτείνοντας στὸ πρόσωπο τοῦ ἀνδρὰ τὰ γνωρίσματα τῆς προχωρημένης ἡλικίας. Τὰ βλέφαρα εἶναι τονισμένα, τὰ ζυγωματικά ἐλαφρὰ ἐξογκωμένα καὶ τὸ στόμα μικρὸ μὲ σαρκώδη χεῖλη. Τὴν κόμη συνθέτουν μικροὶ βόστρυχοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄτακτα κατανεμημένοι, οἱ ὁποῖοι ἀφήνουν ἀκάλυπτο ὁλόκληρο τὸ τέλεια πλασμένο αὐτί. Τὸ μουστάκι εἶναι μακρὸ, ὅπως καὶ ἡ γενειάδα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπάλληλες σειρὲς βοστρυχιδίων ποὺ χωρίζονται στὸ μέσον, δημιουργώντας δύο στριφτοὺς βόστρυχους. Ἡ προσεγμένη στὸ σύνολό της ἐργασία ἀποκαλύπτει τὴν καλὴ καλλιτεχνικὴ ποιότητα τοῦ ἔργου.

Στὸ πεδίο τῆς στήλης, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρὰ, ἔχουν διανοιγεῖ μὲ τὸ τρύπανο δύο μικρὲς κυκλικὲς ὀπές, οἱ ὁποῖες πιθανότατα χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση στὰ μαλλιά του μετάλλινης ταινίας ἢ στεφανιοῦ. Τέτοιες ὀπές γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ἔχουν διαπιστωθεῖ π.χ. στὴ στήλη τοῦ Ἰλισσοῦ ὅχι μόνο γιὰ τὸν νέο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν γέροντα πατέρα⁵.

Τὴ χρονολόγηση τῆς στήλης ΜΠ 4231 (εἰκ. 1-2) περὶ τὸ 370-360 π.Χ. ὑποδεικνύει ἡ σύγκριση τοῦ ἀνδρὰ μὲ τὸν Λαμπροκλῆ, ἀποδοσμένο ἄλλοτε πιθανῶς μὲ σταυρωμένες τὶς κνήμες, σὲ θραῦσμα στήλης ὁμοίως ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, ἀλλὰ λιγότερο καλῆς ποιότητος⁶. Καὶ στίς δύο ἀνδρικές μορφές διαπιστώνεται ἡ ἴδια λοξὴ πρὸς τὸ πεδίο τοποθέτηση τοῦ κορμοῦ μὲ τὴν ἐλαφριά κλίση τῆς κεφαλῆς καὶ τὸν τονισμὸ τοῦ γλουτοῦ. Ἡ διατύπωση τῆς πτυχολογίας καὶ στὰ δύο ἔργα εἶναι λιτὴ. Στὸν ἄνω κορμὸ οἱ πτυχές εἶναι κάπως σκλη-

4α. Ἡ στάση τῶν ποδιῶν τοῦ ἀνδρὰ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ αὐτὴν τοῦ Ἀμφιαράου στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. EAM ἀρ. 3369. LIMC 1 (1981) λ. *Amphiaraos* ἀρ. 63 (I. Krauskopf), μὲ βιβλιογραφία.

5. S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods* (London 1966) 123 πίν. 67a-b, 68b. Γιὰ τὴν πιθανότητα στερέωσης μετάλλινου στεφανιοῦ στὴν κεφαλὴ τοῦ πατέρα ἐκ τῶν ὑστέρων, μετὰ καὶ τὸν δικό του θάνατο βλ. B.

Schmaltz, *Griechische Grabreliefs*² (Darmstadt 1993) 72 κέ. Vierneisel-Schlörb 31 σημ. 2. Ἄλλα παραδείγματα μὲ ὀπές γιὰ τὴ στερέωση στεφανιοῦ βλ. στὸν L. Beschi, *Due frammenti di una stele attica a Trieste, στὸ Ἀρχαία ἐλληνικὴ γλυπτικὴ, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ γλύπτη Στέλιου Τριάντη*, Μουσεῖο Μπενάκη, 1ο Παράρτημα (Ἀθήνα 2002) 133 κέ. εἰκ. 1.

6. Μόναχο, Glyptothek ἀρ. GL. 486. Vierneisel-Schlörb 30-33, ἰδιαίτ. 31, ἀρ. κατ. 6 πίν. 13, 14 (370-360 π.Χ.). Clairmont, *CAT II* ἀρ. 2.360b.

ρές· γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ πλαστικότητα τοῦ δεξιοῦ σκέλους οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου ψηλὰ στὸν μηρὸ γίνονται πιὸ μαλακές, πιὸ πρόστυπες καὶ ἀραιές. Στὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου τῶν δύο ἀνδρῶν ἐπικρατοῦν οἱ πλατιεὲς καὶ κάπως ὀρθογωνισμένες ἐπιφάνειες, ἰδιαίτερα ἐμφανεῖς στὶς λήψεις ἀπὸ τὰ πλάγια.

Ἡ ἀνάγλυφη ἀπόδοση κυνηγόσκυλου ὡς πλαῖνου ἀκρωτηρίου στὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ναῖσκόμορφης στήλης εἶναι μοναδική στὴν ἐπιτάφια τέχνη, τόσο στὴν Ἀττικὴ ὅσο καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, καὶ συνιστᾷ μία ἰδιοτυπία⁷. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τὸ δεξιὸ ἀκρωτήριο γιὰ λόγους συμμετρίας θὰ εἶχε ἀνάλογη διαμόρφωση με κυνηγόσκυλο ποὺ ἰχνηλατεῖ, στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὡς πρὸς τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο, δὲν ἀποκλείεται τὸ σύννηθες ἀνθέμιο, εἶναι ὅμως φρονιμότερο νὰ μὴν προχωρήσουμε σὲ ὑποθέσεις.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ κυνηγόσκυλου στὸ ἀκρωτήριο τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα φαίνεται ὥσάν μία σχεδὸν πιστὴ ἐπανάληψη σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα τοῦ ἀνάγλυφα ἀποδοσμένου ἀρσενικοῦ λαγωνικοῦ ποὺ ἰχνηλατεῖ πρὸς τὰ δεξιὰ στὴ μαρμάρινη πλάκα ἀπὸ τὴν ἐπένδυση ἐπιτύμβιου μνημεῖου ΕΑΜ ἀρ. 3417⁸ (εἰκ. 8). Μία μικρὴ διαφορὰ ἐντοπίζεται στὰ αὐτιά τοῦ λαγωνικοῦ στὴν πλάκα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὁλόρθα⁹.

Ἡ πλάκα ΕΑΜ ἀρ. 3417 (εἰκ. 8) καὶ ἡ ἀδιαμφισβήτητα ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο πλάκα ΕΑΜ ἀρ. 3416¹⁰ (εἰκ. 3), ἡ ὁποία κοσμεῖται με ἀνάγλυφη ἀπόδοση ἀρσενικοῦ λαγωνικοῦ ποὺ τρέχει χαλαρὰ ἢ μᾶλλον ἐτοιμάζεται νὰ πηδήσει πρὸς τὰ ἀριστερά¹¹, ἐντοπίστηκαν

7. Ἡ ἀνάγλυφη ἀπόδοση σκηνῆς κυνηγιοῦ λαγοῦ στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Τελεσφόρου Εὐκάρπου, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀποτελεῖ ἐντελῶς διαφορετικὴ περίπτωση. Γιὰ τὴ στήλη αὕτῃ (ΕΑΜ ἀρ. 1775) βλ. D. W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie* (Mainz 1998) 138 ἀρ. κατ. 278 πίν. 43a, με βιβλιογραφία. Zlotogorska 152 ἀρ. κατ. 75, με βιβλιογραφία. Σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο (Staatl. Museen ἀρ. Sk 690), τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. π.Χ., με ἀπεικόνιση τῆς Κυβέλης καὶ ἄλλων θεοτήτων μέσα σὲ σπήλαιο, δύο μετωπικά ἀποδοσμένοι μολοσσοὶ στὰ ἄκρα τοῦ βραχώδους στεγάσματος ἐπέχουν κατὰ κάποιο τρόπο τὴ θέση ἀκρωτηρίων. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο βλ. M. Kiderlen - V. M. Strocka (ἐπιμ.), *Die Götter beschenken. Antike Weihgaben aus der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. Katalogbuch zur gleichnamigen Ausstellung. Archäologische Sammlung der Universität Freiburg, 6. Februar 2005 - 31. Januar 2006* (München 2005) 124 κέ., με ἀπεικονίσεις καὶ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία (M. Kiderlen). Γιὰ τὴν αἰτιολογημένη ταῦτιση τῶν ζώων με μολοσσοὺς καὶ ὄχι με λέοντες βλ. A. Conze, *Hermes-Kadmilos*, *AZ* 38, 1880, 5 ἀρ. κατ. V πίν. 4,4.

8. Καρούζου 108. Vedder 286 κέ. ἀρ. κατ. T 17, με

βιβλιογραφία. Zlotogorska 154 ἀρ. κατ. 79 πίν. 11, με βιβλιογραφία. Καλτσᾶς 189 ἀρ. κατ. 373, με βιβλιογραφία. Kosmopoulou 220 κέ. ἀρ. κατ. 48 εἰκ. 77, με βιβλιογραφία.

9. Παράδειγμα κυνηγόσκυλου με αὐτιά τεντωμένα πρὸς τὰ πίσω προσφέρει ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἰλισσοῦ, ΕΑΜ ἀρ. 869. Clairmont, *CAT* II ἀρ. 2.950, με βιβλιογραφία. Στὴ μαρμάρινη πλάκα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ΕΑΜ ἀρ. 3460, ἀπὸ ζωφόρο ἢ βάση ταφικοῦ μνημεῖου, με τὰ δύο λαγωνικά ποὺ τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸ ἓνα ἔχει ἀνορθωμένα αὐτιά καὶ τὸ ἄλλο αὐτιά τεντωμένα πρὸς τὰ πίσω. Δεσπίνης 62 σημ. 2. Καρούζου 110. Vedder 287 ἀρ. κατ. T 18 εἰκ. 79, με βιβλιογραφία. Freyer-Schauenburg 97 σημ. 10. Zlotogorska 154 ἀρ. κατ. 81 πίν. 11, με βιβλιογραφία. Καλτσᾶς 191 ἀρ. κατ. 378, με βιβλιογραφία. Kosmopoulou 230 κέ. ἀρ. κατ. 54 εἰκ. 86, με βιβλιογραφία.

10. Καρούζου 108. Vedder 286 ἀρ. κατ. T 16, με βιβλιογραφία. Zlotogorska 154 ἀρ. κατ. 80 πίν. 11, με βιβλιογραφία. Καλτσᾶς 189 ἀρ. κατ. 373, με βιβλιογραφία. Kosmopoulou 220 κέ. ἀρ. κατ. 48 εἰκ. 76, με βιβλιογραφία.

11. Ὡς πρὸς τὴ στάση τοῦ ζώου, ἡ ὁποία ἀποδίδει μία στιγμιαία κίνηση, ὑπάρχει μεγάλη ὁμοιότητα με τὴν ἀπόδοση πάνθηρα πρὸς τὰ δεξιὰ στὴν πλάκα ΕΑΜ ἀρ. 3497. Π. Καστριώτης, Νέα προσκλήματα

Εἰκ. 3. Πλάκα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα, ΕΑΜ ἀρ. 3416. Κύρια ὄψη.

ἐντοιχισμένες μαζί με ἄλλα ἐπιτύμβια μνημεῖα σὲ ἰδιωτικὴ οἰκία στὰ Ἀμπελάκια τῆς Σαλαμίνας¹². Τὸ εἶδος τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται οἱ δύο πλάκες, καὶ ἡ χρονολόγησή του ἔχουν συζητηθεῖ ἐπανειλημμένα στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἐντούτοις, καὶ ὡς πρὸς τὰ δύο αὐτὰ θέματα δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία¹³.

Πὰ τίς δύο πλάκες ἔχουν προταθεῖ χρονολογήσεις ποὺ κυμαίνονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου ἕως καὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁴ Τὸ λαγωνικὸ στὸ ἀκρωτήριο τῆς στήλης ΜΠ 4231 (εἰκ. 1), παρὰ τὴν ἀπεικόνισή του σὲ σμίκρυνση καὶ τὴν ἀποσπασματικὴ του διατήρηση,

¹² Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τοῦ 1923-1925, *ΑΔ* 9, 1924-1925, Παράρτ., 28 ἀρ. 14 εἰκ. 18. Zlotogorska 52 μὲ σημ. 119.

¹³ Σκιᾶς 40 κέ. (εἶδε τὰ ἐντοιχισμένα μνημεῖα τὸ 1905). Καρούζου 108 (ἀναφέρει τὴν εὕρεσή τους τὸ 1896).

¹⁴ Μέχρι πρότινος οἱ δύο πλάκες, συναρμολογημένες μεταξύ τους, περιλαμβάνονταν στὴν ἐκθεση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἡ μεταφορά τους στὶς ἀποθήκες κατὰ τὴν πρόσφατη ἐπανεκθεση καὶ ἡ ἀποσυναρμολόγησή τους κατέστησαν δυνατὴ τὴν ὁλοκληρωμένη ἐξέτασή τους καὶ τὴν πλήρη φωτογραφικὴ τεκμηρίωση. Πὰ τὴν προθυμότητα ἄδεια μελέτης καὶ φωτογράφησης τῶν δύο πλακῶν εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Ν. Καλτσᾶ καὶ τὴν ὑπεύθυνη τῆς Συλλογῆς

γλυπτῶν Ἑλ. Κουρίνου.

¹⁴ Καρούζου 108 (πιθανότατα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). C. Vermeule, *The Basel Dog: A Vindication*, *AJA* 72, 1968, 98 (περὶ τὸ 370 π.Χ.). Freyer-Schauenburg 97 κέ. πίν. 47, 1. 2 (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.). R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (δ.δ. Münster 1977) 161 ἀρ. κατ. 137 (περὶ τὸ 400 π.Χ.). B. Schmaltz, *Zu einer attischen Grabmalbasis des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, *AM* 93, 1978, 90 σημ. 26 (θεωρεῖ ὑπερβολικὰ ὑψηλὴ τὴ χρονολόγησιν στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Vedder 286 κέ. ἀρ. κατ. T 16 καὶ T 17 (420/410 π.Χ.). Vierendeel-Schlörb 146 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.). Zlotogorska 53 κέ. (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.). Καλτσᾶς 189 ἀρ. κατ. 373 (ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.). Kosmopoulou 220 ἀρ. κατ. 48 (α' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.).

μοιράζεται με τὸ νευρώδες λαγωνικὸ στὴν πλάκα ΕΑΜ 3417 (εἰκ. 8) τὶς ἴδιες ραδινὲς ἀναλογίες καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς σύγχρονο με αὐτό. Ἔτσι, με βάση τὴ στήλη ἢ χρονολόγηση τῶν δύο πλακῶν στὸν ἴδιο με αὐτὴ χρονικὸ ὀρίζοντα φαίνεται πολὺ πιθανή. Ἀντιθέτως, τὸ πιὸ εὐσαρκο καὶ με βαρύτερες ἀναλογίες λαγωνικὸ ποὺ κοσμεῖ τὴν ἐπιτύμβια στήλη τῶν ἀδελφῶν Ἀπολλοδώρου καὶ Λάκωνος¹⁵, γιῶν τοῦ Λάκωνος, σαφῶς εἶναι πρωιμότερο ἀπὸ τὸ λαγωνικὸ τῆς πλάκας ΕΑΜ 3417. Ἡ ἐπισήμανση τῆς μεγάλης ὁμοιότητος στὴν ἀπόδοση τοῦ λαγωνικοῦ στὴν πλάκα ΕΑΜ 3416 (εἰκ. 3) με τὴ γραπτὴ ἀπεικόνιση κυνηγόσκυλου ὡς ἐπίσημα ἀσπίδας σὲ τάφο στὴν Κατερίνη, στὸν ὁποῖο βρέθηκε νόμισμα τῆς δεύτερης περιόδου τοῦ Ἀμύντα Γ' (381-369 π.Χ.)¹⁶, ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγηση τῶν δύο πλακῶν ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται οἱ δύο πλάκες μαζὶ καὶ με μία τρίτη ποὺ λείπει, ἔχουν διατυπωθεῖ δύο ἀπόψεις: εἴτε πρόκειται γιὰ ἰδιότυπη ὀρθογώνια ἐπιτύμβια τράπεζα¹⁷, ἴσως στὴ μορφή βωμοῦ, με τὶς ἀνάγλυφες πλάκες νὰ ἐπενδύουν ἕναν συμπαγὴ πυρήνα ἢ μία δεύτερη σειρὰ πλακῶν ποὺ ἄφηνε χώρο γιὰ τὴν κάλπη με τὴν τέφρα τοῦ νεκροῦ¹⁸, εἴτε γιὰ βάση με ὀρθοστάτες ἑνὸς ἄλλου ἐπιτύμβιου μνημείου¹⁹.

Ἐνισχυτικὸ στοιχεῖο τῆς πρώτης ἁποψῆς ἔχει θεωρηθεῖ ἡ πιθανὴ σύνδεση με τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἑνὸς ἐνεπίγραφου ἐπιστεγάσματος με πλαστικὰ ἀποδοσμένους ἀκροκεράμους, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐντοιχισμένο στὴν ἴδια οἰκία με τὶς δύο πλάκες στὰ Ἀμπελάκια²⁰. Στὴ νεότερη ἔρευνα ἡ σύνδεση αὐτὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ με τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ χαμένο (;) σήμερα ἐπιστέγασμα φαίνεται νὰ ταιριάζει περισσότερο σὲ ἐπιτύμβιο ναῖσκο²¹ καὶ μάλιστα στημένο γιὰ γυναῖκα, καθὼς γιὰ τὴν ἐλλιπῶς σωζόμενη ἐπιγραφή, ὅπως παραδίδεται²², ἔχει ὑποστηριχθεῖ βάσιμα ὅτι ἀπέδιδε τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς, τὸ ὄνομα τοῦ συζύγου της καὶ τὸ δημοτικὸ του σὲ γενικὴ πτώση καὶ στὸ τέλος τὴ λέξη γυνή²³. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀποσυνδέσουμε τὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστέγασμα ἀπὸ τὸ μνημεῖο με τὶς ἀνάγλυφες πλάκες, ἡ ἐρμηνεία τοῦ τελευταίου ὡς ἐπιτύμβιας τράπεζας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ.

15. Βασιλεία, Antikenmuseum ἀρ. Kā 206. Freyer-Schauenburg 95 κέ., ἰδιαίτ. 96, πίν. 45, 46,1 (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.). Vedder 290 ἀρ. κατ. T 35 (410/400 π.Χ.). Vierendeis-Schlörb 146 με σημ. 16 (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.). Zlotogorska 153 ἀρ. κατ. 76 πίν. 9 (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.).

16. Αἰκ. Δεσποῖνη, Ὁ τάφος τῆς Κατερίνης, AAA 13, 1980, 206 εἰκ. 4 (ἡ γραπτὴ ἀπεικόνιση τοῦ κυνηγόσκυλου), 209 (χρονολόγηση τοῦ τάφου). Zlotogorska 53 κέ. (σύγκριση τῶν κυνηγόσκυλων).

17. F. Studniczka, Artemis und Iphigenie. Mar-morgruppe der Ny Carlsberg Glyptothek, *Abhandlungen der Philologisch-historischen Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften* 37, Leipzig 1926, 137 σημ. 1 (ἀπόψη τοῦ A. Brückner). Δεσπίνης 62 κέ. Π. Θέμελης, Ἐπιτύμβια ἀπὸ τὶς Λαμπτρές, AAA 8, 1975, 286.

18. Δεσπίνης 62.

19. M. Jacob-Felsch, Die Entwicklung griechischer

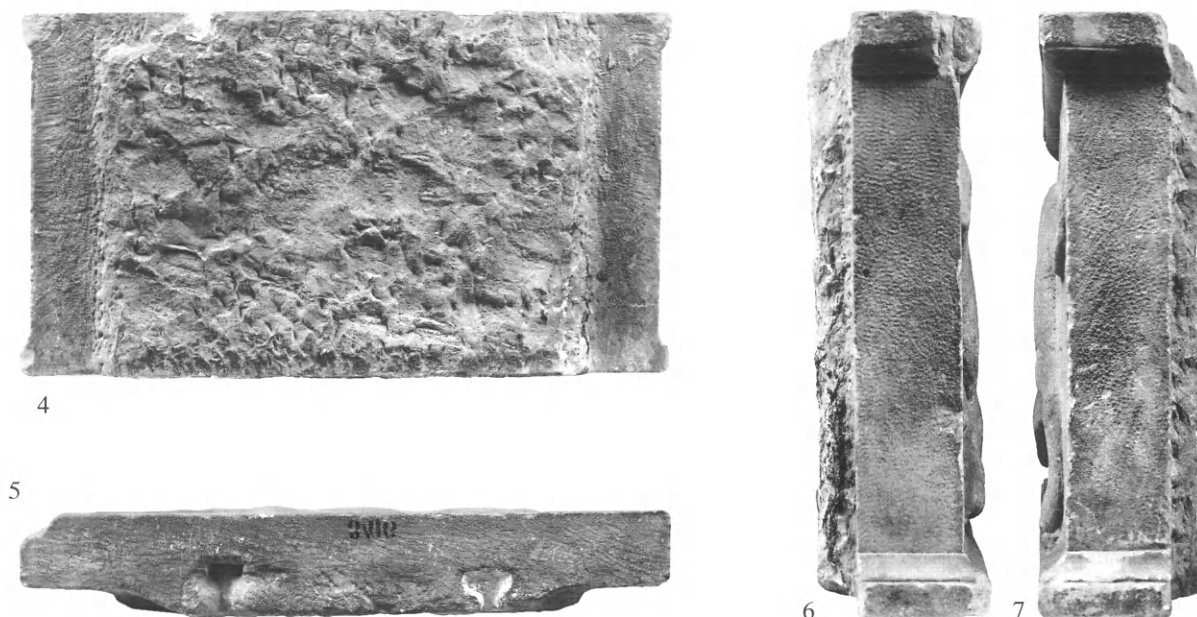
Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen (Wald-sassen 1969) 66, 182 ἀρ. κατ. II 85. Freyer-Schauen-burg 97, 98. B. Schmaltz, Zu einer attischen Grab-malbasis des 4. Jahrhunderts v. Chr., AM 93, 1978, 90 σημ. 26. Vedder 121 ἀρ. κατ. T 16 καὶ T 17. Vierendeis-Schlörb 146 με σημ. 18. Kosmopoulou 220 κέ. ἀρ. κατ. 48. Schild-Xenidou 2008, 73.

20. Σκιας 41 (μῆκος ἐπιστεγάσματος 0.98 μ.). Δεσπίνης 62. Δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ βρίσκεται σήμερα τὸ ἐπιστέγασμα. Βλ. σχετικὰ τὶς χωρὶς ἀποτέλεσμα ἔρευνες γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀπὸ τὴν Vierendeis-Schlörb 149 σημ. 18.

21. Βλ. καὶ Vierendeis-Schlörb 149 σημ. 18.

22. Σκιας 41.

23. Salta 144 με σημ. 1421, με ἐπισήμανση καὶ τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 5529/30, ὁμοίως ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια τῆς Σαλαμίνας.

Εἰκ. 4-7. Πλάκα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, ΕΑΜ ἀρ. 3416. 4. Πίσω ὄψη. 5. Ἐπάνω ἐπιφάνεια. 6-7. Ἀριστερὸς καὶ δεξιὸς κρόταφος.

Ἡ ἐπεξεργασία πὺν φέρουν οἱ δύο πλάκες στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο²⁴ προσφέρει πολὺτιμη βοήθεια γιὰ τὴν ὀρθὴ συναρμολόγησή τους καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς θέσης τους στὸ μνημεῖο, τὸ ὁποῖο εἶχαν ἐπενδύσει. Καὶ στοὺς δύο κροτάφους τῆς πλάκας ΕΑΜ 3416 (εἰκ. 3, 6, 7) ἀποδίδονται στὴν ἄνω καὶ κάτω ἀπόληξη ἡ ταινία καὶ τὸ κυμάτιο πὺν κοσμοῦν καὶ τὴν κύρια ὄψη, καὶ ἡ ἐπιφάνεια μεταξὺ αὐτῶν φέρει ἐμφανὴ τὰ ἴχνη τῆς κατεργασίας μὲ τὴν ὀδοντωτὴ ξοῖδα. Στὴν πίσω ὄψη τῆς ἴδιας πλάκας (εἰκ. 4) καὶ σὲ ὅλο το ὕψος τῆς ὑπάρχει ἄπεργον, πλάτους 0.65 μ., δουλεμένο ἀδρὰ μὲ τὸ βελόνι, τὸ ὁποῖο πλαισιώνεται στὰ ἄκρα ἀπὸ ἀναθυρώσεις, πλάτους 0.09-0.095 μ., κατεργασμένες μὲ τὴν ὀδοντωτὴ ξοῖδα καὶ κοντὰ στὴν ἀκμὴ μὲ τὸν κρόταφο τῆς πλάκας μὲ τὸ λαμάκι. Στὸ σημεῖο ἔνωσης τῆς ἀναθύρωσης μὲ τὸ ἄπεργον δημιουργεῖται φαλτσογωνιὰ καὶ στὶς δύο πάνω γωνίες τοῦ ἀπέργου ὑπάρχει ἐλαφρὴ βάθυνση μὲ τὸ βελόνι. Εἶναι προφανὲς ὅτι δύο πλευρικὲς πλάκες συναρμόζονταν στὶς ἀντίστοιχες ἀναθυρώσεις στὴν πίσω πλευρὰ τῆς πλάκας αὐτῆς. Τόσο ἡ πάνω ὅσο καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλάκας ἔχουν δουλευτεῖ μὲ τὴν ὀδοντωτὴ

24. Οἱ πλάκες εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ καστανὴ ἕως καστανομέλανη πάτινα. Διαστάσεις: 1) Πλάκα ΕΑΜ ἀρ. 3416. Ὑψος 0.49, πλάτος στὴν ἄνω καὶ κάτω ταινία 0.875 καὶ στὸν κορμὸ 0.853, μέγιστο πάχος στὴν πάνω ἐπιφάνεια 0.14 μ. Μῆκος

λαγωνικοῦ ἀπὸ τὸ ρύγχος ἕως καὶ τὴν οὐρὰ 0.755 μ. 2) Πλάκα ΕΑΜ ἀρ. 3417. Ὑψος 0.485, πλάτος 0.685, μέγιστο πάχος στὴν πάνω ἐπιφάνεια 0.11 μ. Μῆκος λαγωνικοῦ ἀπὸ τὸ ρύγχος ἕως καὶ τὴν οὐρὰ 0.64 μ.

Εἰκ. 8. Πλάκα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα, ΕΑΜ ἀρ. 3417. Κύρια ὄψη.

ξοῖδα. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια (εἰκ. 5) σώζονται τὰ ἡμίση δύο τόρμων γιὰ συνδέσμους σχήματος ταῦ, οἱ ὅποιοι φανερώνουν τὴ σύνδεση τῆς πλάκας με τὸν ἐσωτερικὸ πυρήνα τοῦ μνημείου. Τόρμοι γιὰ τὴ στερέωση ὑπερκείμενου μέλους δὲν ὑπάρχουν.

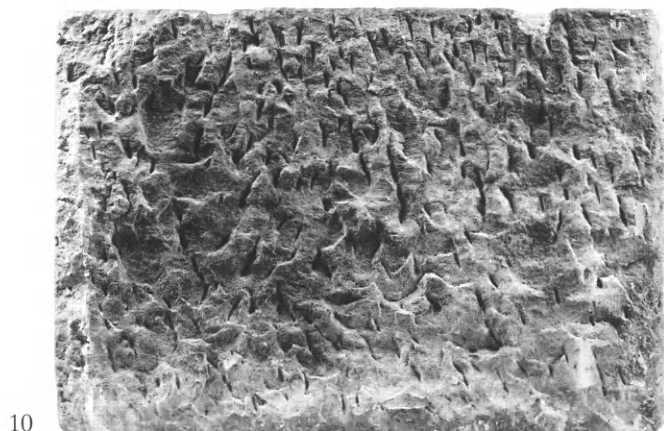
Στὴν πλάκα ΕΑΜ 3417 (εἰκ. 8) ὅλη ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη με τὸ βελόνι (εἰκ. 10)· φαλτσογωνιά, πλάτους 0.04-0.045 μ., καὶ ἐλαφρὴ βάθυνση στὴν πάνω γωνία τοῦ ἀπέργου σχηματίζονται μόνο στὸ ἄκρο, τὸ ὁποῖο ὡς πρὸς τὴν κύρια ὄψη ἀντιστοιχεῖ στὸ κεφάλι τοῦ λαγωνικοῦ πού ἱχνηλατεῖ. Μόνον ὁ κρόταφος τῆς πλάκας μεταξὺ τῆς φαλτσογωνιάς στὴν πίσω ὄψη καὶ τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ ζώου στὴν κύρια πλευρὰ εἶναι δουλεμένος με τὴν ὀδοντωτὴ ξοῖδα (εἰκ. 12). Ὁ ἄλλος κρόταφος εἶναι ἀδρότατα δουλεμένος με τὸ βελόνι (εἰκ. 13). Ἡ κάτω καὶ ἡ πάνω ἐπιφάνεια, με τὰ ἡμίση τῶν δύο τόρμων γιὰ συνδέσμους σχήματος ταῦ στὴν τελευταία (εἰκ. 11), εἶναι κατεργασμένες ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν πλάκα ΕΑΜ 3416 (εἰκ. 5).

Ἡ μελετημένη κατεργασία στὶς δύο πλάκες, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει τὶς ἐξαρχῆς συγκεκριμένες προθέσεις τοῦ γλύπτη, ἀποκλείει τὴν περίπτωση νὰ ἔχει παραμείνει ἡμιτελὴς ὁ ἓνας κρόταφος (εἰκ. 13) στὴν πλάκα ΕΑΜ 3417²⁵. Ὁ κρόταφος αὐτὸς ἀντιστοιχεῖ στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ μνημείου, στὴν ὁποία προφανῶς δὲν ὑπῆρχε τέταρτη πλάκα γιὰ τὴν ἐπένδυση τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα, ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὐτὴ δὲν ἦταν ὁρατὴ ἀπὸ τὸν διαβάτη. Ἰδια ἀδρὴ κατεργασία με τὸ βελόνι ἀπαντᾶται στὴν πίσω ὄψη τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, οἱ ὁποῖες ἦταν στημένες πάνω στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης τοῦ ταφικοῦ περιβόλου,

25. Ἡ Kosmopoulou 220 με σημ. 1 εὐνοεῖ τὴν ἄποψη τῆς ἀνολοκλήρωτης κατεργασίας τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 9. Πλάκα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα, ΕΑΜ ἀρ. 3417. Λεπτομέρεια τοῦ λαγωνικοῦ.

10

11

12

13

Εἰκ. 10-13. Πλάκα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα, ΕΑΜ ἀρ. 3417. 10. Πίσω ὄψη. 11. Ἐπάνω ἐπιφάνεια. 12-13. Ἀριστερὸς καὶ δεξιὸς κρόταφος.

καὶ στὴν πίσω ὄψη τῶν ἐπιτύμβιων ναῖσκων ποὺ στηρίζονταν σὲ κτιστὰ βάθρα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης. Καθὼς ἡ πίσω ὄψη τῶν μνημείων αὐτῶν δὲν ἦταν ὁρατὴ ἀπὸ τὸν διαβάτη, ὁ γλύπτης δὲν εἶχε λόγο νὰ ὑποβάλλεται σὲ περιττὸ κόπο καὶ νὰ σπαταλᾷ χρόνον γιὰ τὴν καλύτερη κατεργασία τῆς. Συνεπῶς ἡ πλατύτερη πλάκα EAM 3416 (εἰκ. 3) μὲ τὸ λαγωνικὸ ποὺ τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνήκει στὴν κύρια ὄψη τοῦ μνημείου καὶ ἡ στενότερη πλάκα EAM 3417 (εἰκ. 8) μὲ τὸ λαγωνικὸ ποὺ ἰχνηλατεῖ προσαρμοζόταν στὴν ὥς πρὸς τὸν θεατὴ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ²⁶. Τὸ λαγωνικὸ στὴν πλάκα EAM 3416 (εἰκ. 3) κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν ἔχει ἀποδοθεῖ συνοπτικότερα ἢ ἀμελέστερα ἀπὸ τὸ λαγωνικὸ στὴν πλαϊνὴ πλάκα EAM 3417 (εἰκ. 8)· ἀπλῶς τὸ ἀνάγλυφο στὴν πρώτη πλάκα εἶναι πολὺ περισσότερο φθαρμένο (στὸ σῶμα, στὸ κεφάλι, στὸ δεξιὸ ὑψωμένο σκέλος τοῦ σκύλου) ἀπὸ αὐτὸ στὴ δεύτερη²⁷. Ἔτσι, στὸ λαγωνικὸ ποὺ ἰχνηλατεῖ διαπιστώνεται λεπτομερέστερη δῆλωση τοῦ ὀφθαλμοῦ, τοῦ ἄκρου τοῦ ρύγχους (εἰκ. 9) καὶ τοῦ πίσω δεξιοῦ σκέλους του. Στὴν ἴδια πλάκα διατηροῦνται καὶ λίγα ἰχνη ἀπὸ τὸ γραπτὸ ἰωνικὸ κυμάτιο ποὺ κοσμοῦσε τὴν κοίλη ταινία στὴν κάτω ἀπόληξη. Εὐλόγα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στὴν πλάκα ποὺ λείπει ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ θὰ εἶχε ἀπεικονιστεῖ ἓνα λαγωνικὸ, τὸ ὁποῖο θὰ ἰχνηλατοῦσε, στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερὰ²⁸.

Ὁ ἐσωτερικὸς πυρήνας τοῦ μνημείου καὶ οἱ ἀνάγλυφες πλάκες ἐπένδυσης μὲ βάση τὴν κατεργασία στὴν κάτω ἐπιφάνειά τους θὰ ἐδράζονταν σὲ ἓνα ἄλλο μέλος. Στὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποία ὁ πυρήνας ἦταν μία ἀδρὰ δουλεμένη λίθινη θήκη ἀπὸ εὐτελέστερο ὕλικὸ μὲ τὴν κάλπη ποὺ περιεῖχε τὴν τέφρα τοῦ νεκροῦ, μία ἀκόμη πλάκα μποροῦσε νὰ σφραγίζει εἴτε ὅλη τὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ μνημείου εἴτε μόνον τὴ θήκη. Τὸ πλάτος τῶν 0.65 μ. τοῦ ἀπέργου στὴν πίσω ὄψη τῆς πλάκας EAM 3416 (εἰκ. 4) καὶ τὸ πλάτος τῶν 0.64-0.645 μ. (μὲ ἀφαίρεση τοῦ πλάτους τῆς φαλτσογωνιάς) στὴν πίσω ὄψη τῆς πλάκας EAM 3417 (εἰκ. 10) δείχνουν ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς πυρήνας θὰ ἦταν σχεδὸν τετράγωνος σὲ κάτοψη. Ἡ προσαρμογὴ τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ μνημείου σὲ τοῖχο ἢ κάτι ἀνάλογο μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, καθὼς σὲ μία τέτοια περίπτωσιν θὰ ἦταν ἀπαραίτητη πιὸ ὁμαλὴ ἐπιφάνεια στοὺς κροτάφους τῶν πλακῶν γιὰ τὴν ἐξασφάλιση καλύτερης ἐπαφῆς. Τὸ μνημεῖο θὰ μπορούσε νὰ ἦταν τοποθετημένο πάνω σὲ κτιστὸ βάθρο, ἰδρυμένο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, ὅπως π.χ. ἔχει ὑποτεθεῖ γιὰ τὴν πλάκα μὲ ἀνάγλυφον ἀπόδοτον λέοντος ἀπὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο σὲ ταφικὸ περίβολο στὸν ἀρχαῖο δῆμος τῶν Λαμπρῶν²⁹.

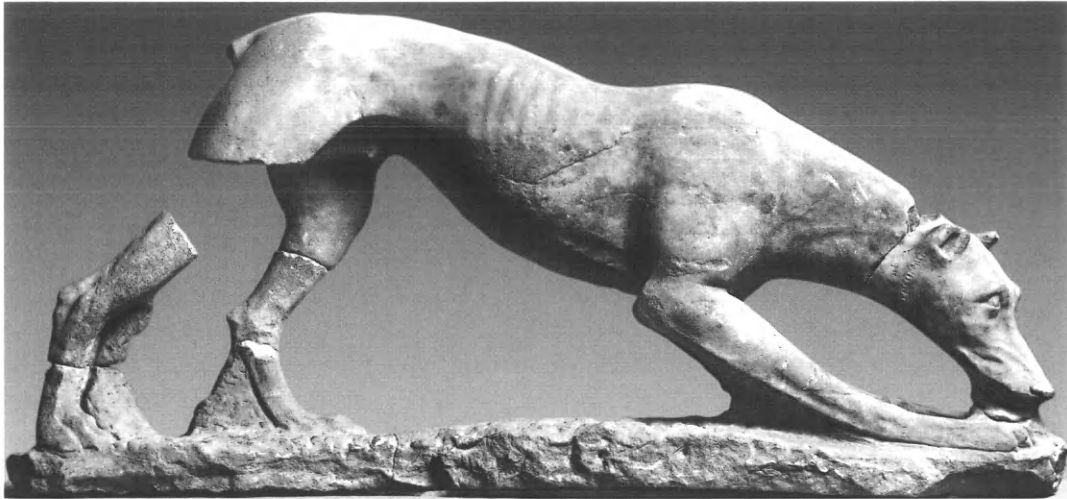
26. Ἀντιθέτως, ἀπὸ πλαϊνὴ ἢ μᾶλλον ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ μνημείου θεωρεῖται ὅτι προέρχεται ἡ πλάκα EAM 3416 (εἰκ. 3) ἢ Freyer-Schauenburg 98. Πρβ. καὶ Zlotogorska 53. Kosmopolou 220 μὲ σημ. 1.

27. Ἐχει ἐπικρατήσει ἡ ἄποψη νὰ θεωρεῖται συνοπτικότερα ἢ ἀμελέστερα ἀποδοσμένο τὸ λαγωνικὸ στὴν πλάκα EAM 3416 (εἰκ. 3). Freyer-Schauenburg 98. Vedder 286 ἀρ. κατ. T 16 καὶ T 17. Zlotogorska 53. Kosmopolou 220. Τὴν πολὺ μεγαλύ-
τερη φθορὰ στὴν πλάκα αὐτὴ ἔχει διαπιστώσει καὶ ἡ

Vierneisel-Schlörb 148 σημ. 18.

28. Λαγωνικὸ ποὺ τρέχει ὑποθέτει ἡ Vierneisel-Schlörb 148 κέ. σημ. 18 στὴν πλάκα ποὺ λείπει ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ μνημείου.

29. Θέμελης ὁ.π. (σημ. 17) 286, σχέδ. 1, εἰκ. 1, 2, 9-11. Προβληματισμοὺς γιὰ τὸ εἶδος τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ πλάκα αὐτή, διατυπώνει ἡ Vierneisel-Schlörb 142 σημ. 3, 148 κέ. σημ. 18, 160 σημ. 3.

Εἰκ. 14. Ὀλόγλυφο κυνηγόσκυλο ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα, Γλυπτοθήκη Μονάχου ἀρ. GL. 497.

Μὲ τὸ μνημεῖο ποὺ κοσμοῦσαν τὰ ἀνάγλυφα λαγωνικά ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια ἔχει συνδεθεῖ μὲ ἀρκετὴ ἐπιφύλαξη, μὲ βάση τὴ μεγάλη στυλιστικὴ ὁμοιότητα, ἓνα ὀλόγλυφο ἀρσενικὸ λαγωνικὸ ποὺ ἱχνηλατεῖ πρὸς τὰ δεξιά, τὸ ὁποῖο προέρχεται ὁμοίως ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, ἴσως καὶ ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια³⁰, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει δυνατότητα νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ θέση εὑρεσῆς του (εἰκ. 14). Σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὸ μνημεῖο μὲ τὶς ἀνάγλυφες πλάκες ἴσως χρησίμευε ὡς βάση ἐνεπίγραφου βάθρου ἢ πεσσοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἔφερε τὸ λαγωνικὸ· ἓνα τέτοιο μνημεῖο θὰ προσιδίαζε στὸν τάφο ἑνὸς σκύλου, τὸν θάνατο τοῦ ὁποῖου θὰ εἶχε θρηνήσει μὲ ὁδὺνὴ ὁ κύριός του³¹. Μολονότι ὅμως ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς τόσο τάφοι σκύλων ὅσο καὶ ἐνεπίγραφα μνημεῖα ποὺ στήθηκαν γιὰ σκύλους ἢ μνημεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνῆκαν σὲ τάφους σκύλων³², δὲν ἀποκλείεται μόνον τοῦ τὸ ὀλόγλυφο λαγωνικὸ στὸ Μόναχο νὰ κοσμοῦσε τὸν τάφο τοῦ κυρίου του· σὲ αὐτὴν τὴ συνάφεια ἀναφέρεται καὶ τὸ μνημονευόμενον σὲ ὕστερες φιλολογικὲς πηγὲς κυνὸς σῆμα στὴ Σαλαμίνα, γιὰ τὸ ὁποῖο πιστεύεται ὅτι σχετίζεται μὲ τὸν τάφο κάποιου Ξανθίππου (ἄσχετου μὲ τὸν πατέρα τοῦ Περικλῆ)³³. Τὸ κυνὸς σῆμα ἴσως σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχαία τοπωνυμία Κυνόσουρα, τὴ χερσόνησο νότια ἀπὸ αὐτὴν τῆς Πούντας, στὴν

30. Μόναχο, Glyptothek ἀρ. GL. 497. Vierendeis-Schlörb 144-149 ἀρ. κατ. 26 πίν. 58, 59 (περὶ τὸ 360/350 π.Χ.), ἰδιαίτερα 148 κέ. σημ. 18. Zlotogorska 53.

31. Vierendeis-Schlörb 149 σημ. 18.

32. Αὐτόθι 144, 146 σημ. 3α, 4. Zlotogorska 48, 51, 55, 56. Schild-Xenidou 1972, 133 ἀρ. κατ. K 74 = Schild-Xenidou 2008, 328 κέ. ἀρ. κατ. 97 πίν. 39 καὶ σ. 73 (φύλακας τοῦ τάφου); Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Μουσεῖα τῆς Ρόδου*, I. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (Ἀθήνα 1977) 67 ἀρ. 102 εἰκ. 96. Γενικά, γιὰ τὶς διά-

φορες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀφοροῦν ἐπιτύμβιες στήλες ποὺ ἀπεικονίζουν σκύλους, καθὼς καὶ ἄλλα ζῶα, χωρὶς ἀνθρώπινη παρουσία βλ. G. Koch, *Zum Grabrelief der Helena*, *GettyMusJ* 12, 1984, 59-72. Ἰδιαίτερα βλ. C. Dobias-Lalou - R. A. Gwaidar, *From the Cemeteries of Cyrene, LibyaAnt*, New Series III, 1997, 28 ἀρ. 5 πίν. II, c (ἐνεπίγραφη πεσσόσχημη ἐπιτύμβια στήλη, τοῦ 3ου ἢ 2ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία ἀδιαμφισβήτητα στήθηκε γιὰ ἓνα κυνηγόσκυλο).

33. F. Willemsen, *Zu den Lakedämoniergräbern*

ὅποια ἐκτεινόταν τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης³⁴. Τὴ σύνδεση με ἄνδρα δείχνει πιθανῶς καὶ ὁ ἐπιτύμβιος κύβος ἀπὸ τῆ Βοιωτία (Ἀκραίφνιον), τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ., με τὴν ἀνάγλυφη ἀπεικόνιση ζωνοῦ κυνηγόσκυλου ποὺ ἱχνηλατεῖ, καθὼς φέρει χαραγμένο τὸ ὄνομα κάποιου Δεινομένου ἢ Δεινομάχου³⁵.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ μνημείου με τὰ ἀνάγλυφα λαγωνικά EAM 3416 (εἰκ. 3) καὶ EAM 3417 (εἰκ. 8) σὲ κυνηγὸ ποὺ ἴσως πέθανε νέος³⁶ εἶναι ἀβέβαιη, καθὼς ὑπάρχουν μνημεῖα με ἀπεικονίσεις κυνηγῶν, οἱ ὅποιοι σίγουρα δὲν εἶναι νεαροί³⁷, ἢ μνημεῖα, στὰ ὅποια ἡ ἀπεικόνιση σκύλου δὲν χαρακτηρίζει ὅπωςδήποτε τὸν ἄνδρα ὡς κυνηγό³⁸. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως τὰ λαγωνικά στὶς δύο πλάκες εἶτε νὰ σχετίζονται με τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νεκροῦ γιὰ τὸ κυνήγι ἢ νὰ ἀποτελοῦν ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ σὲ ἥρωικούς κυνηγούς, ὅπως τὸν Μελέαγρο ἢ τὸν Ἀκταίωνα³⁹, εἶτε ἀκόμη νὰ παραπέμπουν σὲ χθόνιους δαίμονες⁴⁰. Ἡ ἐνασχόληση με τὸ κυνήγι, ὅπως ἀναπτύσσεται στὸν *Κυνηγετικὸν* τοῦ Ξενοφῶντος, συνδέεται στενὰ με τὴν παραδοσιακὴ ἀρετὴν τοῦ πολίτη, καθὼς συμβάλλει στὴν ἀσκήση τοῦ σώματος καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτῆρα τοῦ πολεμιστῆ, ὑπερασπιστῆ στὴν ἀνάγκη

im Kerameikos, AM 92, 1977, 145 σημ. 110. Vierendeel-Schlörb 144 κέ. Ἡ ποιητικὴ φαντασία τοῦ Εὐριπίδη στὴν τραγωδία τοῦ *Ἐκάβη* 1273 ἐπλάσε γιὰ τὴν Τρωαδίτισσα βασίλισσα ἓνα ἄλλο κυνὸς ταλαίνης σῆμα, ναυτίλοις τέκμαρ. Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἐπὶ κλήσης κυνὸς σῆμα ἐξαιτίας τοῦ ἀγάλματος σκύλας, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν στημένο στὸν ὑποτιθέμενο τάφο τῆς Ἐκάβης βλ. Ν. Μ. Κοντολέων, *Περὶ τὸ σῆμα τῆς Φρασικλείας*, ΑΕ 1974, 6 κέ.

34. A. Milchhöfer, *Erläuternder Text zu den Karten von Attika* (hrsg. von E. Curtius und J. A. Kaupert) III (Berlin 1883) 26 κέ. Ἡ Κυνόσουρα μαρτυρεῖται καὶ ἐπιγραφικά. Βλ. A. Wilhelm, Ἀττικὴ ἐπιγραφή ἐκ Χαλκίδος, ΑΕ 1902, 136.

35. Μουσεῖο Θηβῶν ἀρ. 44. Δεσπίνης 64 κέ. πίν. 4,α. Freyer-Schauenburg 95, 97 πίν. 46,2. Zlotogorska 50 κέ., 153 ἀρ. κατ. 77 πίν. 10, με βιβλιογραφία. Schild-Xenidou 1972, 35, 133 ἀρ. κατ. K 37 (σύνδεση με πολεμιστὴ) = Schild-Xenidou 2008, 72 κέ., ἀρ. κατ. 48 πίν. 16, ὅπου ὅμως ἀντιμετωπίζεται ἡ περίπτωση τὸ χαραγμένο ὄνομα νὰ ἀποδίδεται στὸ ἴδιο τὸ κυνηγόσκυλο καὶ νὰ προδίδει τὶς μαχητικὲς τοῦ ιδιότητες.

36. Vedder 120 ἀρ. κατ. T 16 καὶ T 17. Salta 143 με σημ. 1417.

37. Π.χ. ἡ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη στήλη στὴν Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek ἀρ. 206a. Clairmont, CAT I ἀρ. 1.030/2.030· *Suppl.* ἀρ. PE 15.

38. Stupperich ὅ.π. (σημ. 14) 115 με σημ. 8, 9. Βλ. ἰδιαίτερα τὴ λήκυθο στὸν Clairmont, CAT IV ἀρ. 4.191, στὴν ὁποία ἡ δευτερεύουσα ἀνδρική μορφή παίζει με σκύλο.

39. Kosmopoulou 97 εἰκ. 76-77, 86. Καὶ γιὰ ἄλλους μυθικούς ἥρωες-κυνηγούς βλ. G. M. A. Hanfmann, *Acquisitions of the Fogg Art Museum: Sculpture and Figurines*, AJA 58, 1954, 228.

40. Γιὰ τὸν χθόνιο συμβολισμό τοῦ σκύλου βλ. Vierendeel-Schlörb 145, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν πιθανὴ λατρεία σκύλων βλ. τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδάουρου (EAM ἀρ. 1426) με ἀπεικόνιση δίπλα στὸν Ἀσκληπιὸ τῶν δύο γιῶν του ἢ δαμόνων, οἱ ὅποιοι συνοδεύονται ἀπὸ κυνηγόσκυλα, σὲ συνδυασμὸ καὶ με τὸν ἱερὸ νόμο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιᾶ (IG II/III² 4962), με προσφορὰ πομπάνων μεταξὺ ἄλλων σὲ κυνηγέτας καὶ κύνας. LIMC II (1984) λ. *Asklepios* ἀρ. 204 (B. Holtzmann). F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques* (Paris 1969) 50-52 ἀρ. 21. K.-V. von Eickstedt, *Τὸ Ἀσκληπιεῖον Πειραιῶς* (Ἀθήναι 2001) 11 κέ. εἰκ. 4 (ἱερὸς νόμος), 13 εἰκ. 5 (ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο). Βλ. καὶ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ ἀρ. 2041 με τὴν παράσταση ἥρωα ἱππέα συνοδευόμενου ἀπὸ δύο σκύλους, ἐνὸς ποὺ ἱχνηλατεῖ καὶ ἐνὸς ποὺ τρέχει. LIMC VI (1992) λ. *Herros Equitans* ἀρ. 597 (A. Cermanoy-Kuzmanović κ.ά.). Ἀνάθεση χάλκινου ἀγάλματος σκύλου ἔγινε τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν ἀρχαία Μητρόπολη (Καρδίτσα). B. G. Intzesiloglou, *The Archaic Temple of Apollo at ancient Metropolis* (Thessaly), στὸ M. Stamatopoulou - M. Yeroulanou (ἐπιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent archaeological discoveries in Greece* (Oxford 2002) 111 εἰκ. 2, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἡ εὕρεση πῆλινου εἰδωλίου σκύλου.

τῆς πόλης του⁴¹. Ὁ σκύλος μπορεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι σύντροφος καὶ πολύτιμος βοηθὸς τοῦ κυρίου του σὲ πολεμικὲς συγκρούσεις, ὑπογραμμίζοντας ἔτσι τὴν ἀνδρεία του· ἕνας σκύλος ποὺ συνόδευε τὸν Ἀθηναῖο κύριό του εἶχε συμμετάσχει ἐνεργὰ στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα καὶ τιμήθηκε γι' αὐτὸ μὲ τὴν ἀπεικόνισή του στὴν Ποικίλη στοὰ ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους μαχητές⁴². Ὁ βοιωτικὸς ἐπιτύμβιος κύβος τοῦ Δεινομένου ἢ Δεινομάχου μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἰχνηλατοῦντος κυνηγόσκυλου σύμφωνα μὲ μία παλαιότερη ὑπόθεση μπορεῖ νὰ στήθηκε γιὰ πεσόντα πολεμιστή, καθὼς εἰκάζεται ὅτι στὸν τόρμο τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τοῦ κύβου θὰ ἦταν προσαρμοσμένο ἓνα λίθινο κράνος⁴³.

Ἡ προχωρημένη ἡλικία τοῦ ἀνδρα στὴ στήλη ΜΠ 4231 (εἰκ. 1) προφανῶς ἀπέχει πολὺ ἀπὸ αὐτὴν τῶν νεαρῶν κυνηγῶν. Ἡ ἀπουσία ἐπιγραφῆς στὸ ἐπιστύλιο στὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς στήλης ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ νὰ θεωρηθεῖ τὸ κυνηγόσκυλο ὡς σύμβολο καὶ ἔμβλημα τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ ἢ τῶν ἱκανοτήτων του, ὅπως εὐστοχα ἔχει ἐρμηνευθεῖ τὸ λαγωνικὸ στὴ στήλη τῶν δύο ἀδελφῶν Ἀπολλοδώρου καὶ Λάκωνος⁴⁴ ἢ ἡ σκύλα (λαγωνίκα) στὴ στήλη τῆς Εὐταμίας⁴⁵. Ἐξάλλου, ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῆς στήλης ΜΠ 4231 δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα τὸ μνημεῖο νὰ στήθηκε γιὰ τὴ γυναῖκα ποὺ εἰκάζεται ὅτι ὑπῆρχε στὸ δεξιὸ τμῆμα. Τὰ κυνηγόσκυλα ὡς πλαῖνά ἀκρωτήρια τῆς ἐπίστεψης, δηλαδὴ ὡς στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης τῆς στήλης, δὲν συνδέονται ἀποκλειστικὰ μὲ κάποια συγκεκριμένη μορφή ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀπεικονίστηκαν στὸν κορμό της, ἀλλὰ μὲ τὸ μνημεῖο αὐτὸ καθαυτὸ, ἓνα μνημεῖο μὲ οἰκογενειακὴ σκηνή.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν κυνηγόσκυλων ὡς φρουρῶν τοῦ τάφου ἢ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου δὲν ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα, ἐπεὶδὴ καταλληλότεροι γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἦταν οἱ μεγαλόσωμοι μολοσσοί, οἱ ὁποῖοι καὶ στὴν ἀρχαιότητα θεωροῦνταν ὡς ἰδεώδεις φύλακες τῶν πομνίων καὶ τῶν οἰκιῶν⁴⁶. Τὰ κυνηγόσκυλα στὴν ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης φαίνονται ταιριαστὰ μὲ βάση τὸν δαιμονικὸ καὶ χθόνιο χαρακτήρα τοῦ σκύλου, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχαῖες ἑλλη-

41. Hanfmann ὁ.π. (σημ. 39) 228. Zlotogorska 64 κέ., 68.

42. Αἰλ., *Περὶ ζώων* 7, 38. Ν. Δ. Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Ἀττικά* (Ἀθήνα 1974) 253 σημ. 3. J. Perfahl (ἐπιμ.), *Wiedersehen mit Argos und andere Nachrichten über Hunde in der Antike* (Mainz 1983) 42.

43. Schild-Xenidou 1972, 35, 133 ἀρ. κατ. Κ 37. Ὡστόσο, ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὴν Schild-Xenidou 2008, 72 κέ. ἀρ. κατ. 48 πίν. 16, ὅπου εὐνοεῖται ἡ ἐρμηνεία διὰ τοῦ χαραγμένου ὀνόματος τῆς ὑπαινικτικῆς ἀναφορᾶς στὶς ιδιότητες τοῦ νευρώδους κυνηγόσκυλου.

44. Freyer-Schauenburg 95 κέ., ἰδιαίτερα 98 κέ. πίν. 45, 46, 1. T. Ritti, L'uso di immagini onomastiche nei monumenti sepolcrali di età greca: alcune testimonianze epigrafiche, archeologiche e letterarie, *ArchCl* 25/26, 1973/74, 647 κέ. ἀρ. 2 πίν. 107, 2. Zlotogorska 48 κέ. ἀρ. κατ. 76 πίν. 9.

45. EAM ἀρ. 911. Clairmont, *CAT I* ἀρ. 1.692, μὲ βιβλιογραφία. Collignon 240 κέ. Ritti ὁ.π. 646 ἀρ. 1 πίν. 107, 1. Zlotogorska 42-45 ἀρ. κατ. 68. Ἰδιαίτερη περίπτωση ἀποτελεῖ ὁ τάφος τοῦ Διογένη στὴν Κόρινθο, τὸν ὁποῖο κοσμοῦσε σκύλος ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο πάνω σε κίονα ὡς σύμβολο τῆς κυνικῆς φιλοσοφίας. Διογ. Λαέρτ. VI, 78. Collignon 240. C. Vermeule, *Greek Funerary Animals*, 450-300 B.C., *AJA* 76, 1972, 57. Ν. Δ. Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Κορινθιακὰ καὶ Λακωνικά* (Ἀθήνα 2004) 48 κέ. σημ. 2.

46. Collignon 240 εἰκ. 158. E. Simon - A. Andriomenou, Grabplastiken aus Chalkis, *AA* 25, 1970, A, 26 κέ. πίν. 9a-c. Vedder 119-121. Vierneisel-Schlörb 145. Βλ. καὶ τοὺς μολοσσοὺς στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο, Staatl. Museen ἀρ. Sk 690 (βλ. παραπάνω σημ. 7), οἱ ὁποῖοι ὡς φύλακες πλαισιώνουν τὸ ποίμνιο τοῦ Πανός.

νικῆς δοξασίες, ὁ ὁποῖος σὲ σχέση με τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἔχει ὑποδειχθεῖ συχνά⁴⁷. Μολονότι ἡ ἀποψη γιὰ τὸν χθόνιο χαρακτήρα τοῦ σκύλου στὴν ἐπιτάφια τέχνη ἔχει συναντήσῃ καὶ τὴν κατηγορηματικὴ ἀπόρριψη⁴⁸, ἡ συμβολικὴ ἀπεικόνιση τοῦ σκύλου ὡς ὁδηγοῦ τοῦ νεκροῦ στὸν Ἄδη, ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἐπίγραμμα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*⁴⁹, διατηρεῖ τὴν ἀξία της ὡς πληροφορία ποὺ ἀντλεῖται ἀπὸ ἀρχαία πηγή.

Σὲ μιὰ περιοχὴ ὅπως ἡ Σαλαμίνα με τὴν πρωτίστως ἀγροτικὴ οἰκονομία⁵⁰ καὶ τὶς δασώδεις ἐκτάσεις⁵¹, ὅπου ἀσφαλῶς θὰ ἀφθονοῦσαν τὰ μικρὰ θηράματα, τὸ εὐκατάστατον τῆς οἰκογένειας μποροῦσε κάλλιστα νὰ στηρίζεται στὴν ἰδιοκτησία ἀγροτικῶν κτημάτων⁵². καὶ τίποτα πιὸ φυσικὸ δὲν ὑπάρχει γιὰ ἓναν γαιοκτήμονα ἀπὸ τὸ νὰ ἔχει στὴν ἰδιοκτησία του σκύλους γιὰ κυνήγι⁵³. Συνεπῶς, παρὰλληλα με τὸν χθόνιο συμβολισμό καὶ τὴν ἔννοια τοῦ πιστοῦ συντρόφου καὶ τοῦ πολῦτιμου συνοδοῦ στὸ κυνήγι, σημαντικὴ ἐνασχόληση τοῦ ἱκανοῦ καὶ ἀξίου πολίτη⁵⁴, τὸ λαγωνικὸ ἐκτὸς τῆς κύριας παράστασης θὰ μποροῦσε νὰ κοσμεῖ στὴν ὑπαιθρο χώρα ἢ στὴν περιφέρεια τῆς Ἀττικῆς οἰκογενειακὰ μνημεῖα ὡς σύμβολο εὐπορίας καὶ παραδοσιακῆς ἀρετῆς. Ἡ οἰκογένεια στὴν αὐτοπαρουσίασή της πρὸς τὸ κοινὸ μέσῳ τῆς ἐπιτύμβιας στήλης προβάλλε τὴν κοινωνικὴ της θέση με ἓνα σύμβολο ποὺ συμπύκνωνε πολλὰς ἔννοιες⁵⁵.

Ἔτσι, δὲν ἀποκλείεται ἀπὸ οἰκογενειακὰ μνημεῖα νὰ προέρχονται ἀκόμη τόσο ἡ τράπεζα ἢ βάση με τὶς ἀνάγλυφες πλάκες ΕΑΜ 3416 καὶ 3417 ὅσο καὶ τὸ ὁλόγλυφο λαγωνικὸ στὸ Μόναχο, τὰ ὁποῖα μαζὶ καὶ με τὸ φιλολογικὰ παραδιδόμενο κυνὸς σῆμα δείχνουν μιὰν ἰδιαίτερη συγκέντρωση στὴ Σαλαμίνα ἐπιτύμβιων μνημείων με κυνηγόσκυλα. Καθὼς δὲν γνωρίζουμε δυστυχῶς τὴν ἀκριβὴ θέση εὗρεσης ὅλων τῶν μνημείων, ἢ ἀπόδοση τῆς στήλης, τοῦ μνημείου με τὶς ἀνάγλυφες πλάκες καὶ τοῦ ὁλόγλυφου λαγωνικοῦ στὸν ἴδιο οἰκογενειακὸ ταφικὸ περίβολο παραμένει ἀπλή ὑπόθεση.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

47. Βλ. Vienneis-Schlörb 145, 148 σημ. 11, με βιβλιογραφία.

48. D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle av. J.-C.* (Lausanne 1982) 55-60. Zlotogorska 61-65.

49. *Παλατ. Ἀνθολ.* VII, 115. J. Thimme, *Bilder, Inschriften und Opfer an attischen Gräbern*, AA 1967, 210 σημ. 43.

50. Salta 142 με σημ. 1401.

51. Ἡ Σαλαμίνα κατὰ τὸν Στράβωνα ὀνομαζόταν καὶ Πιτυοῦσα γιὰ τὰ πευκοδάση της. Milchhöfer ὁ.π. (σημ. 34) 26. Ν. Δ. Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Ἀττικά* (Ἀθήνα 1974) 455 σημ. 2.

52. Κτήματα στὴ Σαλαμίνα κατεῖχαν καὶ δημότες τῆς Ἀττικῆς, ὅπως π.χ. ὁ Μνησαρχίδης ἢ Μνήσαρχος Φλυεύς, πατέρας τοῦ τραγικοῦ ποιητῆ Εὐριπίδη. RE 6 (1909) λ. *Euripides* στ. 1244 [Dieterich].

53. Πρβ. καὶ τὴν ἐπιτύμβια στήλη ΕΑΜ ἀρ. 2613,

τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα γιὰ ἓναν γεωργό, στὴν ὁποία ἀπεικονίζεται μεταξὺ ἄλλων καὶ μία σκύλα, σύμβολο εὐφορίας τῆς γῆς, von Moock ὁ.π. (σημ. 7) ἀρ. κατ. 305, με βιβλιογραφία. Zlotogorska 47, 152 ἀρ. κατ. 74, με βιβλιογραφία. Πολὺ σωστὰ ἢ G. Kokula, *Marmorlutrophoren* (10. Beih. AM, Berlin 1984) 58 με σημ. 69 ἔχει ὑποθέσει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴ στροφὴ τοῦ 5ου πρὸς τὸν 4ο αἰ. π.Χ. τὰ χαρακτηριστικά, προσδιοριστικά σύμβολα τοῦ κυνηγιοῦ, στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται καὶ τὰ λαγωνικά, ἐμφανίζονται ἀρχικὰ στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα σὲ ἀγροτικὲς περιοχές.

54. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴ σημασία τοῦ κυνηγιοῦ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα βλ. Zlotogorska 65-68.

55. Πρβ. αὐτόθι 49, ἢ ὁποία θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ λαγωνικοῦ στὴ στήλη τῶν δύο ἀδελφῶν στὴ Βασιλεία ἴσως προβάλλει καὶ τὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ ὅλης τῆς οἰκογένειας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνήθεις συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἑξῆς:

Clairmont, <i>CAT</i>	Chr. W. Clairmont, <i>Classical Attic Tombstones I-VI</i> (Kilchberg 1993). <i>Supplementary Volume</i> (Kilchberg 1995).
Collignon	M. Collignon, <i>Les statues funéraires dans l'art grec</i> (Paris 1911).
Δεσπίνης	Γ. Ι. Δεσπίνης, Ἐπιτύμβιοι τράπεζαι μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων, <i>AE</i> 1963, 46-68.
Freyer-Schauenburg	B. Freyer-Schauenburg, ΚΥΩΝ ΛΑΚΩΝΟΣ – ΚΥΩΝ ΛΑΚΑΙΝΑ, <i>AntK</i> 13, 1970, 95-100.
Καλτσᾶς	N. Καλτσᾶς, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτά. Κατάλογος (Ἀθήνα 2001).
Καρούζου	Σ. Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ γλυπτῶν. Περιγραφικὸς κατάλογος (Ἀθήναι 1967).
Kosmopoulou	A. Kosmopoulou, <i>The Iconography of Sculptured Statue Bases in the Archaic and Classical Periods</i> (Wisconsin 2002).
Salta	M. Salta, <i>Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr.</i> (Tübingen 1991).
Schild-Xenidou 1972	W. Schild-Xenidou, <i>Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit</i> (δ.δ. München 1972).
Schild-Xenidou 2008	W. Schild-Xenidou, <i>Corpus der boiotischen Grab- und Weihreliefs des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.</i> (20. Beih. <i>AM</i> , Mainz am Rhein 2008).
Σκιᾶς	Ἄ. Ν. Σκιᾶς, Ἀνακοινώσεις, <i>AE</i> 1919, 31-48.
Vedder	U. Vedder, <i>Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs. v. Chr.</i> (Frankfurt 1985).
Vierneisel-Schlörb	B. Vierneisel-Schlörb, <i>Glyptothek München, Katalog der Skulpturen, III. Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs</i> (München 1988).
Zlotogorska	M. Zlotogorska, <i>Darstellungen von Hunden auf griechischen Grabreliefs von der Archaik bis in die römische Kaiserzeit</i> (Hamburg 1997).
EAM	Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
ΜΠ	Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς.

ΤΑΦΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΚΟΡΗΣ ΣΕ ΚΑΛΠΙΔΑ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ KASSEL

Ἀφιερώνεται στὴ μνήμη
Ἡοῦς Ζερβονδάκη

Ἡ ὑδρία/κάλπις τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 26818 προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου στὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς¹, παρέμενε δὲ ὡς τώρα ἀδημοσίευτη. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἔγκειται στὴν παράστασή της, τὴν ἐπίσκεψη στὸν τάφο, ἡ ὁποία, ἐνῶ εἶναι συνήθης στὶς λευκὲς ληκύθους, ὅπως καὶ σὲ ἐρυθρόμορφες, ἀπεικονίζεται σπανιότατα σὲ ἄλλα σχήματα ἀγγείων. Ἡ ὑδρία, δοχεῖο μεταφορᾶς νεροῦ κυρίως, θεωρεῖτο γυναικεῖο ἀγγεῖο², ὅπως προκύπτει ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία. Γυναῖκες εἶναι αὐτὲς ποὺ μετέφεραν τὸ νερὸ ἀπὸ τὴν κρήνη, πολλὰ δὲ εἶναι τὰ παραδείγματα στὴ μελανόμορφη ἀγγειογραφία³.

Πὰ τίς παρασχεθεῖσες διευκολύνσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης μου στὸ Μουσεῖο θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω κατ' ἀρχὴν τὸν διευθυντὴ τοῦ Νίκο Καλτσᾶ. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ τὴν προϊσταμένη τῆς Συλλογῆς τῶν Ἀγγείων Ἐλισάβετ Στασινοπούλου-Κακαρούγκα, καὶ τοὺς ἐπιμελητὲς Α. Γκαδόλου, Γ. Καββαδία, Εὐ. Βιβλιοδέτη, Χρ. Ἀβρονιδάκη, Ε. Ζώση, καθὼς καὶ τὴν ὑπεύθυνη τοῦ Φωτογραφικοῦ Ἀρχείου Ε. Μωράτη. Τέλος εὐχαριστῶ τὸν σχεδιαστὴ κύριο Θανάση Θεμελῆ γιὰ τὸ μελάνωμα τοῦ σχεδίου τῆς τομῆς τοῦ ἀγγείου.

1. Στὸ εὐρετήριο τοῦ μουσείου δὲν ἀναφέρονται ἄλλες λεπτομέρειες, ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀκριβοῦς θέσεως εὔρεσης. Ὡστόσο, ἡ σκηνὴ ἐπίσκεψης στὸ νεκροταφεῖο ποὺ φέρει ἡ ὑδρία αὐτὴ ὑποδηλώνει γενικὰ ὅτι προέρχεται ἀπὸ χῶρο ἀρχαίου νεκροταφείου, τὸ ὁποῖο λόγῳ τοῦ ἀνασκαφέντος ἐντοπίζεται στὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς.

2. Πὰ τὴν ὑδρία γενικὰ βλέπε: G. M. Richter and M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases* (New York 1935) 11-12. E. Diehl, *Die Hydria: Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums* (Mainz am Rhein 1964) 49-64. M. G. Kanowski, *Containers of*

Classical Greece. A Handbook of Shapes (New York 1984) 38-42. Πὰ τίς ἐρυθρόμορφες: Diehl ὁ.π. 61-63. A. Lezzi-Hafter, *Der Schuwalow-Maler* (Mainz am Rhein 1976) 6-7. M. Prange, *Der Niobidenmaler und seine Werkstatt: Untersuchungen zu einer Vasenwerkstatt frühklassischer Zeit* (Frankfurt am Rhein 1989) 37-38. J. H. Oakley, *The Phiale Painter* (Mainz am Rhein 1990) 51. Τοῦ ἰδίου, *The Achilles Painter* (Mainz am Rhein 1997) 90-91. M. B. Moore, *Attic Red-Figured and White Ground Pottery, The Athenian Agora XXX* (Princeton 1997) 38-9. S. Schmidt, *Rhetorische Bilder auf attischen Vasen* (Berlin 2005) 222-278.

3. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ τμήμα ὑδρίας, στὸ ὁποῖο ἀπεικονίζεται ἡ Καλλιρρόη Ἐννεάκρουνος κρήνη, ἀπὸ τίς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀκροπόλεως στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. Ἀκρ 732, a-c, 862 a-c: Graef-Langlotz πίν. 47. *ABV* 261, 677, 678. E. Manakidou, *Athenian women in schwarzfigurinen Brunnenhausszenen, Hephaistos* 11/12, 1992-93, 51-91, εἰκ. 9. M. Giannopoulou, στὸ N. Kaltsas - A. Shapiro (ἐπιμ.), *Worshipping Women Ritual and Reality in Classical Athens* (περιοδικὴ ἔκθεση Onassis Cultural Center, Νέα Ὑόρκη, 10 Δεκεμβρίου 2008 - 9 Μαΐου

Ὡστόσο, ἡ ὕδρία χρησιμοποιεῖτο σὲ ποικίλες οἰκιακὲς ἀνάγκες καὶ λειτουργίες, στὸ συμπόσιο⁴, στὸ λουτρό⁵, ἢ γιὰ μεταφορὰ ἄλλων ὑγρῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπίσημες θρησκευτικές τελετές, ὅπως τὰ Παναθηναῖα⁶. Στὶς θρησκευτικὲς ἐπίσημες ἐκδηλώσεις χρησιμοποιοῦντο κυρίως ὕδριες ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα, ὅπως πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τοὺς ἐπιγραφικοὺς καταλόγους τῶν ἱερῶν. Ὑδρία δινόταν, ἐπίσης, ὡς ἔπαθλο σὲ ἀγωνίσματα. Χαρακτηριστικὸ ὅμως τῆς γυναικείας χρήσης ποὺ ἐτύγχανε τὸ ἀγγεῖο, ἦταν ἡ προσφορά τοῦ σὰν δῶρο στὴ νύφη γιὰ τὸ νέο σπιτικό τοῦ ζεύγους⁷. Τὸ νερὸ ποὺ προερχόταν ἀπὸ συγκεκριμένη κρήνη χρησίμευε γιὰ ποικίλους ἐξαγνισμοὺς ἢ τελετουργίες. Κάποιες δὲ ἀπὸ αὐτὲς εἶχαν σχέση μὲ τὸν γάμο⁸, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν θάνατο⁹, ὅπως συμπεραίνεται καὶ ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀπεικονίσεις, ἐνῶ σὲ κάποιες περιπτώσεις μαρμαρίνη ὕδρία τοποθετοῦσαν οἱ συγγενεῖς τοῦ θανόντος ὡς σῆμα ἐπάνω στὸν τάφο του¹⁰. Ἡ ταφικὴ χρήση τῆς ὕδριος εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀφορᾷ στὴν κάλλιδα ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ.

ΥΔΡΙΑ/ΚΑΛΠΙΣ ΕΑΜ ἀρ. 26818 (εἰκ. 1-8, σχ. 1)

Ύψ. 0.305 μ., μέγ. διάμ. 0.221 μ., διάμ. στομ. 0.12 μ., διάμ. ποδ. 0.107 μ.

Λείπουν τεμάχιο ἀπὸ τὴν κοιλιά (τὸ κέντρο τῆς παρὰστασης) καὶ μικρὰ θραύσματα. Συγκολλήθηκε ἀπὸ περισσότερα τεμάχια. Συμπληρώθηκε στὰ κενά.

Χρῶμα πηλοῦ ἀνοιχτὸ καστανέρυθρο. Munsell 5 YR, value 6, chroma 4. Μίλτος χρώματος πορτοκαλὶ στὸ

στόμιο καὶ στὴν περιμετρικὴ ἐσοχὴ τοῦ δίσκου τοῦ ποδιοῦ, στὶς ἐσωτερικὲς παρειὲς τῶν λαβῶν καὶ στὰ ὀρθογώνια τοῦ κορμοῦ κάτω ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες λαβές. Ἐπίχρσιμα βαθύτερης ἀπόχρωσης.

Κορμὸς ὠοειδὴς μὲ ἐπίπεδο ὦμο καὶ παρειὲς ποὺ συγκλίνουν πρὸς τὰ κάτω. Μεταξὺ κορμοῦ καὶ ποδιοῦ λεπτὴ ταινία, ἀνάμεσα σὲ ἐγχάρακτες γραμμές.

2009) 310, ἀρ. 138.

Γιὰ τὴν Καλλιρρόη κρήνη εἰδικότερα βλέπε: LIMC V, λ. *Kallirrhoe* II, 937-39 [A. Spetsieri-Choremi]. S. Lewis, *The Athenian Woman, An Iconographic Handbook* (London / New York 2002) 73-74.

4. Στὸν κωδωνόσχημο κρατῆρα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Δίνου ποὺ βρέθηκε σὲ φρέαρ ΒΑ. τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων, ἀπεικονίζεται νεαρὸς νὰ κρατᾷ τὴν ὕδρια ἐπάνω ἀπὸ τὸν κρατῆρα γιὰ τὴν ἀνάμιξη τοῦ οἴνου: "Ο. Τζάχου-Άλεξανδρῆ, Κωδωνόσχημος κρατῆρ τοῦ Ζωγράφου τοῦ Δίνου, *ΑΔ* 54, 1999 (2003), Α, 103-114, πίν. 9-14.

5. Παράδειγμα ὕδριος γιὰ τὸ λουτρό ἀπεικονίζεται στὸν κρατῆρα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὸ Bari, ἀρ. 4979: E. Paul, *Griechische Vasenmalerei* (Leipzig 1982) 95. P. Badinou, *La Laine et le Parfum. Epineta et Alabastres: Forme, Iconographie et Fonction, Recherche de céramique féminine* (Louvain - Dudley 2003) πίν. 127 εἰκ. 1.

6. Οἱ ὕδριες σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι μεταφέρονται ἀπὸ ἄνδρες: F. Brommer, *Der Parthenonfries. Katalog und Untersuchungen* (Mainz 1977) 29-30 ἀρ. N. I, πίν. 58.

7. Ἡ ὕδρία τοῦ Cabinet des Médailles ἀρ. T 340:

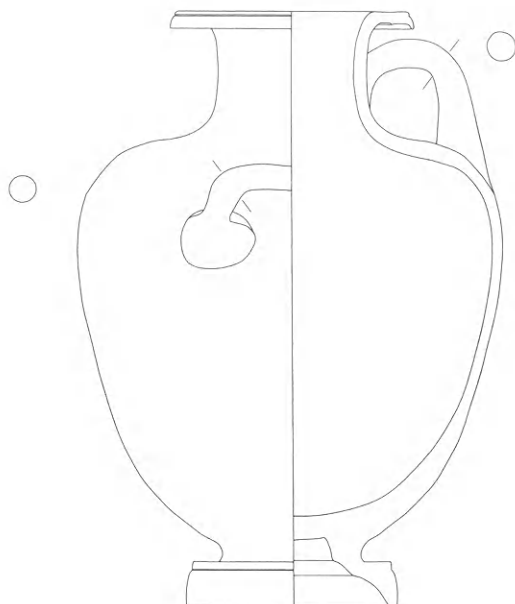
Diehl ὁ.π. (σημ. 2) 184, εἰκ. 43, 1.

8. Αὐτόθι 181-85. Γιὰ τὸ γαμήλιο λουτρό βλέπε ἐπίσης: V. Sabetai, *Aspects of Nuptial and Genre Imagery in Fifth-Century Athens: Issues of Interpretation and Methodology*, στὸ J. H. Oakley, W. D. E. Coulson and O. Palagia (ἐπιμ.), *Athenian Potters and Painters* (Oxford 1997) 319 κέ.

9. Γιὰ τὴν ταφικὴ χρήση τῆς ὕδριος γενικὰ βλέπε: Diehl ὁ.π. (σημ. 2) 128-46. D. C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs* (London 1971) 161. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τέλεση χοῶν στὸν τάφο ἢ λήκυθος τοῦ Karlsruhe Landesmuseum ἀρ. 224 (B.1528), τοῦ Ζωγράφου τῆς Γυναϊκας, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 420 π.Χ.: *ARV* 1372, 17. *Add* 370. Schmidt ὁ.π. (σημ. 2) 224, εἰκ. 115. *ThesCRA* V (2005), Personnel of Cult Instruments (I. Krauskopf) 170 κέ., πίν. 24 ἀρ. 92a. J. H. Oakley, στὸ Kaltsas - Shapiro (ἐπιμ.) ὁ.π. (σημ. 3) 339, εἰκ. 5.

10. Kurtz - Boardman ὁ.π. (σημ. 9) 241. Μαρμαρίνη ὕδρια ὡς ἐπιτάφιο μνημεῖο: C. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones* (Kilchberg 1993) 484, ἀρ. 1887. Ὡς ταφικὸ σῆμα χρησιμοποιεῖτο ὄχι μόνο γιὰ γυναῖκες ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄνδρες, ἐπίσης ὡς τεφροδόχος.

Σχέδιο 1. Τομή τῆς κάλπιδος ἀρ. 26818.

Πόδι σχήματος δίσκου με περιμετρική έσοχή άνω, κοίλο από κάτω με επίπεδο κέντρο. Λαμὸς χαμηλὸς μετρίου πλάτους. Στεφάνη τοῦ στομίου πεπλατυσμένη, με έξέχοντα δακτύλιο περιμετρικά. Χεῖλος με κυρτή παρειά, από κάτω ὁ κεραμικὸς τροχὸς ἔχει σχηματίζει δακτύλιους. Λαβὲς κυλινδρικές, οἱ ὀριζόντιες ὑπερυψωμένες. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ δύο τμήματα, κυρίως. Ὁ κορμὸς, ὁ λαμὸς καὶ τὸ στόμιο ἀποτελοῦν ἓνα τμήμα καὶ τὸ πόδι τὸ δεύτερο, ἐνῶ οἱ λαβὲς ἔχουν προστεθεῖ στὸ τέλος¹¹.

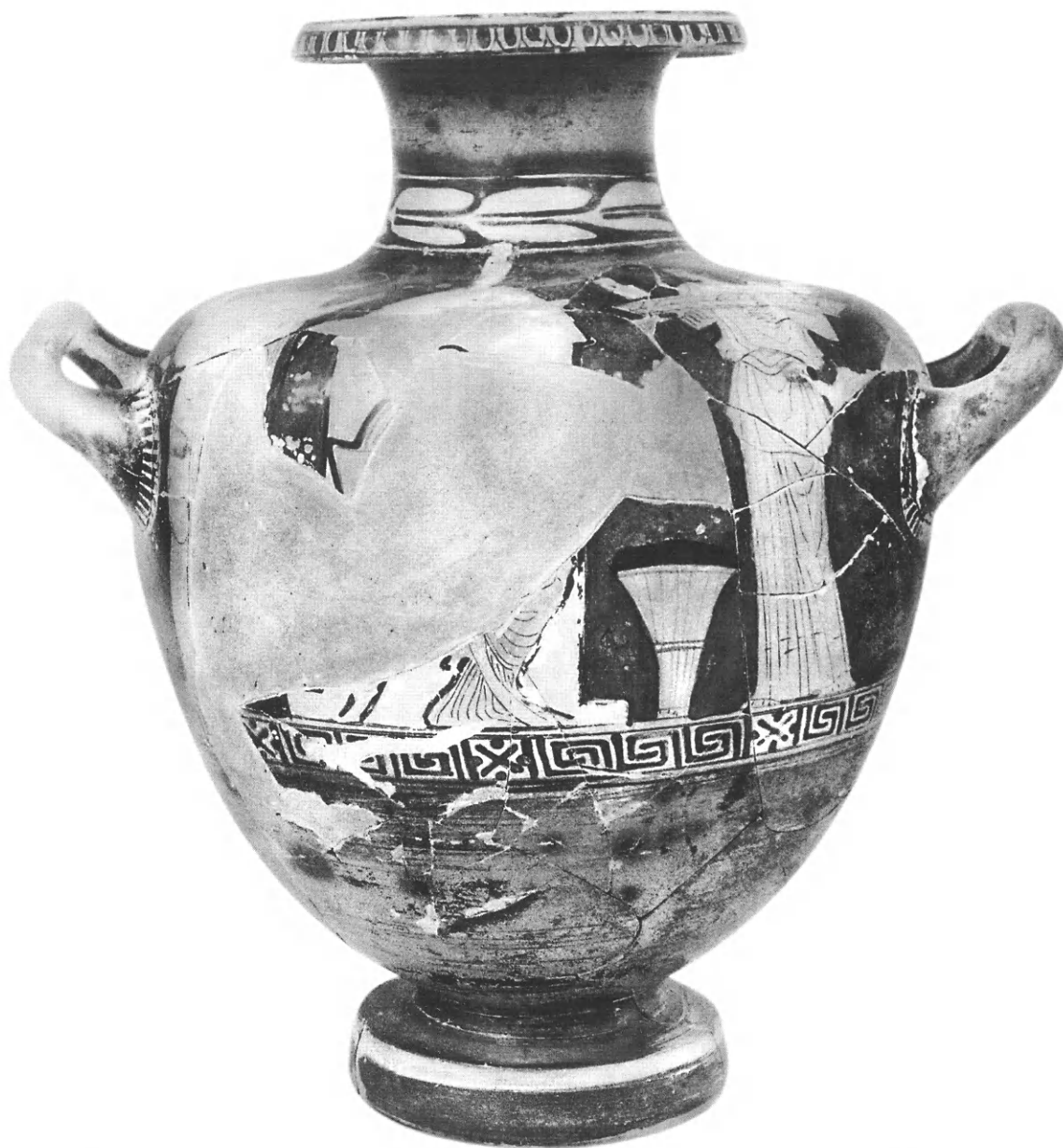
Γάνωμα, γραμμική καὶ φυτική διακόσμηση: Γάνωμα μελανὸ ἕως πορτοκαλί. Μελανὰ εἶναι ὁ λαμὸς ἔσωτερικά καὶ ὁ δακτύλιος τοῦ στομίου. Ἄβαφα ἡ ἐπίπεδη στεφάνη τοῦ στομίου, ἡ έσοχή περιμετρικά τοῦ δίσκου τοῦ ποδιοῦ, οἱ ἔσωτερικές παρειές τῶν λαβῶν καὶ τὰ ὀρθογώνια κάτω από τις ὀριζόντιες λαβές. Ἐπίθετο λευκὸ στὸν τύμβο καὶ στὶς ληκύθους. Ἀνοικτὸ κίτρινο στὴν ταινία ποὺ κρατᾷ ἡ ὀρθία γυναίκα, πίσω από τὴν καθημένη καὶ οἱ δύο ταινίες τοῦ κανίστρου.

Προσχέδιο διακρίνεται στὰ χέρια καὶ στὸ πρόσωπο τῆς πεπλοφόρου, ἐπίσης στὴ γυναίκα ποὺ κρατᾷ τὴν ταινία πίσω από τὴν καθημένη. Περιορισμένη χρήση

ἔξεργης γραμμῆς στὰ χέρια τῆς πεπλοφόρου καὶ στὰ ἐνδύματα τῶν δύο γυναικῶν. Λεπτὴ ἔδαφόχρωμη ταινία γύρω από τὰ μαλλιά τὰ διαχωρίζει από τὸ βάθος. Ἡ κυρτὴ παρειὰ τοῦ χεῖλους κοσμεῖται με ἰωνικὸ κυμάτιο, τοῦ ὁποῖου τὰ ὠὰ εἶναι μελανὰ καὶ περιβάλλονται με καμπύλη γραμμῆ. Ἡ ταινία γύρω από τὸν λαμὸ φέρει κλαδὶ δάφνης, ἀνάμεσα σὲ δύο λεπτές γραμμές. Ἐξωτερικὸ ἡμικύκλιο στὴν πρόσφυση τῶν λαβῶν κοσμεῖται με κάθετα γραμμίδια. Ἡ ταινία, ἡ ὁποία χρησιμεύει ὡς ἔδαφος τῆς παράστασης καὶ περιβάλλει ὁλόκληρο τὸν κορμὸ, κοσμεῖται με ὀρθογώνια ποὺ περιέχουν σταυρὸ Ἀγίου Ἀνδρέου καὶ κουκκίδες ἀνάμεσα στὶς κεραῖες του, τὰ ὁποῖα, ἐναλλάσσονται με ὁμάδες τριῶν σωμάτων μαιάνδρου πρὸς τὰ ἄριστερά με ἀνοικτὸ τὸ κέντρο τους. Παράσταση: Σκηνὴ ἐπίσκεψης στὸν τάφο ἐκτυλίσσεται στὴ ζώνη τοῦ κορμοῦ περιμετρικά, από τὸν ὦμο ἕως κάτω από τις λαβές χαμηλά. Στὸ κέντρο τῆς παράστασης ἀπέναντι από τὴν κάθετη λαβὴ ἀπεικονίζεται τὸ ταφικὸ μνημεῖο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται από μὴ πλατιά στήλη ποὺ στέφεται με λεπτὸ γεῖσο καὶ ἐδράζεται σὲ χαμηλὴ κρηπίδα. Πίσω από τὸ μνημεῖο φαίνεται ὁ τύμβος τοῦ τάφου, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου ἔχει τοποθετηθεῖ μὴ λήκυθος. Τὸ σύνολο καλύπτεται με λευκὸ χρῶμα. Ἐμπρὸς από τὸ μνημεῖο κάθετα σὲ κλισμὸ με ἔρεισίνωτο γυναίκα, σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιά, ἡ νεκρή. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς εἰκόνας λείπει, βλέπομε τμήμα τοῦ κλισμοῦ καὶ τῶν ποδιῶν της. Ἡ γυναίκα εἶναι ντυμένη με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Σύρει τὸ δεξιὸ πόδι πίσω, τὸ ὁποῖον, ὅπως καὶ τὸ ἄριστερό, ἀπεικονίζεται πίσω από τὸ πόδι τοῦ καθίσματος. Ἐμπρὸς της, στὸ ἔδαφος εἶναι τοποθετημένος κάλαθος, κοσμημένος με κάθετες γραμμές σὲ δύο ἐπάληλα ἐπίπεδα. Ἀπέναντί της στέκεται γυναίκα ὀρθία κατενώπιον, με τὴν κεφαλὴ κατὰ κρόταφον πρὸς τὰ ἄριστερά. Φοράει πέπλο με ἀπόπτυγμα, ζωμένο. Τὰ μαλλιά της κυματιστὰ φτάνουν ἕως τοὺς ὦμους της. Τὸ ἄνω βλέφαρο τοῦ ματιοῦ της τονίζεται με καμπύλη γραμμῆ, ἡ ὁποία ἐνώνεται με μὴ βλεφαρίδα στὴν ἄκρη. Λυγίζει τὸ ἄριστερό πόδι καὶ τὸ σύρει στὸ πλάι. Με τὰ δύο χέρια φέρει κἀνίστρο μακρόστενο ποὺ περιέχει δύο λευκὲς ληκύθους καὶ δύο κίτρινωπές ταινίες με ἱμάντες. Τὸ κἀνίστρο κοσμεῖται με ἰχθυάκανθα. Πίσω από τὴν καθιστὴ γυναίκα στέκεται μὴ ἄλλη, με τὴν κεφαλὴ κατὰ κρόταφον πρὸς τὰ δεξιά. Φοράει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο διέρχεται

11. T. Schreiber, *Athenian Vase Construction: A Potter's Analysis* (The J. Paul Getty Museum, Malibu

California 1999) 120-123.

Εἰκ. 1. Κάλπις ἀρ. 26818. Πρόσθια ὄψη. Ἡ νεκρὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο.

ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο. Μὲ τὰ δύο χέρια, λυγισμένα πρὸς τὰ ἐπάνω στὸ ὕψος τῶν ὤμων, κρατάει μελανὴ ταινία μὲ ἱμάντες, τὸ χρῶμα τῆς ὁποίας γίνεται ἀνοιχτὸ κίτρινو στὰ σημεῖα πού αὐτὴ περνᾷ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα καὶ τὰ χέρια τῆς γυναίκας. Τὰ μαλλιά της, μαζεμένα πίσω, σχηματίζουν κόρυμβο καὶ κοσμοῦνται μὲ στέφανο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διακρίνομε μόνον τρία ὄρθια φύλλα. Φοράει κυκλικὸ ἐνώτιο.

Κάτω ἀπὸ κάθε ὀριζόντια λαβὴ σχεδιάζεται ἀπὸ μία μεγάλη κίστις οἰσύνῃ (μεγάλο κιβώτιο), τὴν ψάθινη ὕφῃ τῆς ὁποίας ἀποδίδει σχέδιο, ἀποτελούμενο ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ μελανῶν ὀρθογωνίων μὲ ἄλλα πού φέρουν κάθετες μελανὲς γραμμές, ἐπαναλαμβανόμενο σὲ δύο στίχους. Μεταξὺ τῆς ἀριστερῆς λαβῆς καὶ τῆς κάθετης στέκεται μία γυναίκα σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιά, ἢ ὁποία, μὲ τὸ δεξί της χέρι ὑψωμένο

Εἰκ. 2. Κάλπις ἀρ. 26818. Ἡ πεπλοφόρος μετὰ τὸ κἀνιστρο τῶν προσφορῶν.

κρατᾶ κάλαθο, ὅμοιο μετὰ αὐτὸν ποὺ περιγράφηκε προηγουμένως. Ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ πόδια σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ. Εἶναι ντυμένη μετὰ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο διέρχεται ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν τῆς ὤμο. Στὴν ἀντίστοιχὴ θέσιν, μετὰ δεξιᾶς λαβῆς καὶ κάθετης ἀπεικονίζεται ἄλλη μία γυναῖκα σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ ἀριστερά. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ

ὁποῖο διέρχεται ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν ὤμο καλύπτοντας τὸ ἴδιο χεῖρ, ἐνῶ προτείνει τὸ δεξιὸν μετὰ τὴν παλάμη πρὸς τὰ ἄνω. Ἐμπρὸς τῆς, ἐπάνω ἀπὸ τὴν δεξιὰ λαβὴν, ταινία ἀνηρτημένη σχηματίζει Π. Κάτω ἀπὸ τὴν κάθετὴν λαβὴν σχεδιάζεται διαγωνίως μία βλαστόσπειρα. Ἡ σχεδίασις τῶν γυναικῶν στὴν πίσω παρειὰ τοῦ ἀγγείου εἶναι λιγότερο προσεγμένη.

Εἰκ. 3. Κάλπις ἀρ. 26818. Λεπτομέρειες τῶν δύο γυναικῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ταφικοῦ μνημείου.

Τὸ καλλιτεχνικὸ ὕφος τοῦ σχεδίου παραπέμπει στὸν Ζωγράφο τοῦ Kassel¹², τοῦ ὁποίου ἡ δραστηριότητα τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., συγκεκριμένα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 440-425. Ἡ σχεδίαση τῶν μορφῶν, τὸ γραμμικὸ σχέδιο καὶ τὸ φυτικὸ τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν ἐπαναλαμβάνονται καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Ἡ σύνθεση τῆς παράστασης τῆς κάλπιδος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου θυμίζει αὐτὴν τῆς κάλπιδος τοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Κολλεγίου τοῦ Δουβλίνου, ἀρ. 190 (πρώην Συλλογῆς Hope, ἀρ. V 3036)¹³, μὲ σκηνὴ γυναικωνίτη, τοῦ τύπου αὐτῶν ποὺ χαρακτηρί-

12. Πὰ τὸν ζωγράφο βλέπε: ARV 1083-1086, 1682. Add 327. Oakley ὅ.π. (σημ. 2, 1990) 64. Robertson, *The Art of Vase Painting in Classical Athens* (Cambridge 1992) 216, 259-60. M. B. Moore, *The Athenian Agora*,

XXX. *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery* (Princeton, New Jersey 1997) 121.

13. ARV 1085, 24. CVA Ireland 1, Dublin University College (2000) πίν. 1-7.

Εἰκ. 4. Κάλπις ἀρ. 26818. Ἡ ἱματιοφόρος μετὰ τὴν ταινία γιὰ τὸν στολισμὸ τοῦ ταφικοῦ μνημείου.

ζονται ὡς «ἐπαύλια», οἱ ὁποῖες ὅμως ἔχουν γενικότερο χαρακτήρα, καὶ ἀποδίδουν ἓνα στιγμιότυπο προετοιμασίας γάμου, ἐνῶ προσκομίζονται καὶ δῶρα. Τὴ σχεδίαση τοῦ ἀγγείου οἱ A. W. Johnston καὶ Chr. Souyoudzoglou-Haywood χρονολογοῦν στὰ 425. Συγκριτικά, ἡ κάλπις τοῦ Δουβλίνου εἶναι μεγαλύτερη καὶ ραδινότερη σὲ ἀναλογίες. Ἐπίσης, διαφέρει τὸ σχῆμα τοῦ ποδιοῦ της, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὴ συνήθη διπλὴ καμπύλη, ἐνῶ τὸ πόδι τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν εἶναι δυσκοιδοῦς καὶ θυμίζει πόδι κρατήρα. Παρόμοιο

Εἰκ. 5. Κάλπις ἀρ. 26818. Ἡ γυναῖκα ποὺ προσκομίζει τὸν κάλαθο.

πόδι σὲ κάλπιδες αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι σπανιότερο¹⁴. Τὰ γραμμικὰ κοσμήματα καὶ τὰ φυτικά ἐπαναλαμβάνονται καὶ σὲ ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ ζωγράφου, μὲ μικρὲς διαφορὲς ἐνίοτε στὶς λεπτομέρειες. Παρόμοια εἶναι τὰ κοσμήματα τῆς κάλπιδος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μου-

14. Ἡ ὑδρία τοῦ Ζωγράφου τοῦ Κλεοφῶντος στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῶν Κρατικῶν Μουσείων τοῦ

Βερολίνου, ἀρ. F 2384, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 440 π.Χ., ἔχει τέτοιο πόδι: CVA Βερολίνο 9 (2002) πίν. 22.

Εἰκ. 6. Κάλπις ἀρ. 26818. Οἱ γυναῖκες ἐκατέρωθεν τῆς κάθετης λαβῆς.

σείου τοῦ Ναυπλίου¹⁵ καὶ τῆς κάλπιδος τῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν τοῦ Βερολίνου, ἀρ. F 2393¹⁶, ἀλλὰ τὰ ὡὰ τοῦ χείλους δὲν εἶναι ὁλόβαφα καὶ στὸν λαιμὸ φέρει ἰωνικὸ κυμάτιο. Ἐνῶ στὴν κάλπιδα τοῦ Δουβλίνου τὰ κοσμήματα εἶναι σχεδὸν ἴδια, μόνον ὁ κλάδος μυρτιᾶς, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, στὸν λαιμὸ ἔχει μία ἐγκάρσια γραμμὴ στὰ φύλλα του καὶ κοσμεῖται μὲ καρπούς, ὁ κλάδος δάφνης τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν παρουσιάζει ἀπλούστερη μορφή. Ὅμοίως, καὶ τὸ φυτικὸ κόσμημα κάτω ἀπὸ τὴν κάθετη λαβὴ τῆς κάλπιδος τοῦ Δουβλίνου, τὸ ὁποῖο ἀπολήγει σὲ ἀνθέμιο, ἐνῶ ἡ βλαστόσπειρα τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν ἀπολήγει σὲ φύλλο. Ἡ σύνθεση τῶν εἰκόνων στίς δύο κάλπιδες ἀκολουθεῖ τοὺς ἴδιους κανόνες. Στὴν κύρια ὄψη καὶ τῶν δύο ἀγγείων ἀπεικονίζονται τρεῖς μορφές. Ἐπίσης πίσω, ἐκατέρωθεν τῆς κάθετης λαβῆς καὶ τῶν δύο ἀγγείων, ἔχομε ἀπὸ μία μορφή. Οἱ γυναῖκες αὐτές, στραμμένες πρὸς τὸ κέντρο τῆς εἰκόνας, κλείνουν τὴν παράσταση στίς δύο πλαϊνὲς πλευρὲς τῆς. Ἐπιπλέον, στὴν κάλπιδα τοῦ Δουβλίνου σχεδιάζεται ἀπὸ μία

15. ARV 1085, 31.

16. Αὐτόθι 1085, 33. CVA Βερολίνο 9 (2002) πίν. 21.

Εἰκ. 7. Κάλπις ἀρ. 26818. Ἡ γυναίκα στὰ ἀριστερὰ τῆς κάθετης λαβῆς.

μορφή στὴ θέση καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες λαβές, ἐνῶ στὴν κάλπιδα τῶν Ἀθηνῶν ὁ καλλιτέχνης τοποθέτησε ἀπὸ μία μεγάλη κίστη οἰσίνη κάτω ἀπὸ αὐτές, στὴ βάση τῆς παράστασης.

Ὁ τύπος τῆς καθημένης γυναίκας στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας, ὅπως αὐτῆς στὴν κάλπιδα τῶν Ἀθηνῶν, συνηθίζεται σὲ πολλὰ ἔργα τοῦ καλλιτέχνη μὲ σκηνὴ γυναικωνίτη, ἢ γυναίκα

Εἰκ. 8. Κάλπις ἀρ. 26818. Τὸ φυτικό κόσμημα.

δὲ αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος¹⁷. Σὲ σκηνὲς μὲ γαμήλιο περιεχόμενο, ἢ καθημένη πού ἔχει πλησίον της τὸν κάλαθο, ἀσχολεῖται συχνὰ μὲ τὴν κατασκευὴ νήματος, ἀποδεικνύοντας ἔτσι τὴν φιλεργία της καὶ ἐπομένως τὴν καταλληλότητά της γιὰ τὸν

17. Βλ. σχετικὰ R. Reuthner, *Wer webte Athenes land* (Frankfurt/New York 2006) 98 κέ.
Gewänder? Die Arbeit von Frauen im antiken Griechen-

Εἰκ. 9. Κάλπις ΕΑΜ ἀρ. 1177 (CC. 1254) τοῦ Ζωγράφου τοῦ Kassel (ἀδημοσίευτη).

νέο ρόλο πού τήν περιμένει. Ὁ ἴδιος τύπος καθημένης ἐπαναλαμβάνεται καί σέ σκηνές μὲ ταφικὸ περιεχόμενο¹⁸. Στὴν κάλπιδα τῶν Ἀθηνῶν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εἰκόνας τῆς νεκρῆς ἔχει χαθεῖ. Ἐφόσον ὅμως δὲν γίνεται σύνδεσή της μὲ τὸν κάλαθο διὰ μέσου τοῦ νήματος, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἀπεικονιζόταν ἀδρανής, ὅπως ἐξάλλου παρατηρεῖται στίς περισσότερες περιπτώσεις πού ἡ νεκρὴ παρίσταται. Ἡ καθιστὴ γυναῖκα τῆς κάλπιδός μας ἔχει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν εἰκονιστικὸ τύπο τῆς γυναίκας τῆς κάλπιδος τοῦ Δουβλίνου, τῆς κάλπιδος τοῦ ΕΑΜ ἀρ. 1177 (CC. 1254)¹⁹ (εἰκ. 9), ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπώνυμου ἔργου τοῦ καλλιτέχνη στὸ Μουσεῖο τοῦ Kassel, τὸν κωδωνόσχημο κρατῆρα ἀρ.

18. Πὰ τὴν καθημένη στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα καὶ τὴ σημασία τοῦ καθίσματος βλ. C. Reinsberg, *Frauenrepräsentation im klassischen Athen*, στὸ Chr.

Eifert κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Was sind Frauen? Was sind Männer?* (Frankfurt 1996) 18 κέ.

19. ARV 1085, 28.

Τ 435²⁰. Ἡ γυναίκα τῆς ὑδρίας τῶν Ἀθηνῶν ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ὀριζόντια λαβὴ κρατᾷ ψηλὰ τὸν κάλαθο, ὅπως ἡ γυναίκα κάτω ἀπὸ τὴ δεξιὰ ὀριζόντια λαβὴ τῆς κάλπιδος τοῦ Δουβλίνου. Τὸ σχέδιο ποὺ ἀποδίδει τὴν ψάθινη ὑφὴ τῶν κίστεων κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν εἶναι σχεδὸν ὅμοιο μὲ αὐτὸ τῆς κάλπιδος τοῦ ΕΑΜ ἀρ. 1177, αὐτῆς τῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν τοῦ Βερολίνου ἀρ. F 2393²¹, καὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Ναυπλίου²². Ὡστόσο, τὸ σχέδιο αὐτὸ εἶναι πολὺ συνηθισμένο, ἀπαντᾷ δὲ καὶ σὲ εἰκόνες ἄλλων ἀγγειογράφων²³. Παρατηροῦμε ὅτι ἡ φούστα τῶν ἐνδυμάτων τῶν δύο γυναικῶν τῆς πρόσθιας ὀψης τοῦ ἀγγείου διασχίζεται ἀπὸ πυκνὲς κάθετες πτυχώσεις, ἐνῶ ἐκεῖ ποὺ τὸ σκέλος κάμπτεται, τὸ ὕφασμα σχηματίζει ἐπάλληλες γωνίες. Καμπύλες σχηματίζονται στὸν κόλπο καὶ στὶς ἀναδιπλώσεις τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέπλου τῆς μιᾶς καὶ τοῦ χιτῶνα τῆς ἄλλης. Οἱ πτυχώσεις τοῦ χιτῶνα τῶν ἄλλων δύο γυναικῶν στὴν πίσω ὀψη συγκλίνουν χαμηλά. Ὁ ζωγράφος σχεδιάζει τὶς ἄκρες τῶν δακτύλων νὰ στρέφονται πρὸς τὰ ἔξω καὶ νὰ σχηματίζουν γωνία.

Ἡ ποιότητα τῆς γραμμῆς τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνας τῆς κάλπιδος τοῦ Δουβλίνου δείχνει ἐπιμέλεια καὶ ἀκριβεία, ὁ καλλιτέχνης ἔχει πλέον ἀποκτήσει τὴν ἀπαιτούμενη εὐχέρεια καὶ δεξιότητι, ἐνῶ ἡ εἰκόνα τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν ὑστερεῖ σχεδιαστικὰ καὶ τὸ σχέδιο εἶναι συνοπτικόν. Στὴν πρώτη περίπτωση τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων εἶναι ὠραῖα καὶ τὰ χτενίσματα ἔχουν σχεδιαστῇ μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα, ἐνῶ ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων εἶναι λεπτομερέστερη. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων τῶν γυναικῶν τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἄδρὰ καὶ στεροῦνται ἔκφρασης. Οἱ δὲ κομμώσεις ἀποδίδονται συνοπτικά. Ὁ ἀγγειογράφος, ὅταν σχεδίασε τὴν κάλπιδα τοῦ Δουβλίνου, ἦταν ἓνας φτασμένος καλλιτέχνης μὲ περισσότερη ζωγραφικὴ πείρα. Ὅτι ἡ κάλπις τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἓνα πρῶμο ἔργο του, νομίζω ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῆς πεπλοφόρου ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ νεκρή, μὲ αὐτὴν τῆς κάλπιδος τοῦ Ζωγράφου τῆς Κλειοῦς τῶν Κρατικῶν Μουσείων τοῦ Βερολίνου ἀρ. F 2382²⁴: ἡ κόμμωση καὶ τῶν δύο εἶναι σχεδὸν ἴδια. Ὁ Ζωγράφος τοῦ Kassel, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται μαθητὴς τοῦ Ζωγράφου τῆς Κλειοῦς, στὰ πρῶτα ἔργα του μιμήθηκε προφανῶς τὸν μεγαλύτερό του καλλιτέχνη. Τὴν πρωιμότητα τοῦ ἔργου στηρίζει καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ποδιοῦ τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπαναλαμβάνεται στὶς ἄλλες κάλπιδές του. Πιστεύω ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ φιλοτέχνησε ὁ καλλιτέχνης στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του, πιθανὸν στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30.

Ὁ ἀγγειογράφος ὀφείλει τὴν ἐπωνυμία του στὸν κωδωνόσχημο κρατῆρα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Κρατικῆς Συλλογῆς Τέχνης τοῦ Kassel, ἀρ. T 435²⁵, ποὺ προαναφέρθηκε. Στὸν ζωγράφο αὐτὸν ἀποδίδονται σαράντα περίπου ἀγγεῖα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς καλλιτεχνικῆς του προσωπικότητος δὲν περιγράφονται ἐκτενῶς, προφανῶς λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγγείων ποὺ περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο τῶν ἔργων του. Ὁ

20. Αὐτόθι 1083, 1. Add 327.

21. ARV 1085, 33. CVA Βερολίνο 9 (2002) πίν. 20-21.

22. ARV 1085, 31.

23. Πὰ τὸν τύπο αὐτῶν τῶν κίστεων βλέπε: D. A.

Amyx, The Attic Stelai, Part III, *Hesperia* 27, 1958, 268-271, πίν. 51, c.

24. CVA Βερολίνο 9 (2002) παρ. πίν. 15.

25. Βλέπε παραπάνω σημ. 20.

J. H. Oakley παρατηρεί ότι²⁶, εκτός από τον Ζωγράφο της Κλειούς, πού πιθανότατα ήταν δάσκαλός του, τον Ζωγράφο του Kassel έχει επηρεάσει στυλιστικά και ο Ζωγράφος της Φιάλης, ο οποίος θεωρείται δάσκαλος του Ζωγράφου της Κλειούς. Ο καλλιτέχνης φιλοτεχνεί κυρίως μεγάλα αγγεία, όπως κρατήρες κωδωνόσχημους και καλυκωτούς, πελίκες, ύδριες, αμφορείς· στα έργα του συμπεριλαμβάνονται επίσης ένας στάμνος και μία οινόχρη. Τα θέματα πού επιλέγει στίς σκηνές πού ζωγραφίζει έχουν σχέση με τὸ τραγούδι, τὸν χορὸ καὶ τὸν γυναικωνίτη.

Στίς δεκατρεῖς γνωστὲς κάλπιδες του, τῶν ὁποίων τὰ θέματα περιστρέφονται κυρίως γύρω ἀπὸ τὸν γυναικωνίτη, προστίθεται τώρα ἄλλη μία με σύνθεση αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἀλλὰ με διαφορετικὸ περιεχόμενο. Ἀπὸ τὴ σύγκριση πού προηγήθηκε με τὴν κάλπιδα τοῦ Δουβλίνου, τῆς ὁποίας ἡ σκηνὴ ἐξελίσσεται στὸν γυναικωνίτη, ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ καλλιτέχνης γιὰ τὴ σκηνὴ στὸν τάφο τῆς ὑδρίας τῶν Ἀθηνῶν δανεῖζεται στοιχεῖα ἀπὸ σκηνές με γαμήλιο περιεχόμενο, εἴτε πρόκειται γιὰ προφορὰ δώρων, ἢ νυμφοστολισμὸ τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου, ἢ γιὰ τὴν προσκόμιση τῶν δώρων τὴν ἐπομένη, στὰ «ἐπαύλια». Οἱ σκηνές αὐτὲς κατάγονται γενικὰ ἀπὸ τίς γυναικεῖες συγκεντρώσεις στὸν γυναικωνίτη²⁷, ἐξελίσσονται, ἐμπλουτίζονται καὶ στὴν πορεία τοῦ χρόνου ἀποκτοῦν ἐμβληματικὸ χαρακτήρα. Ὁ Ζωγράφος τοῦ Kassel προσέθεσε τὸ ταφικὸ μνημεῖο σὲ μιά ἀπὸ αὐτὲς τίς σκηνές, πού θὰ εἶχε ζωγραφίσει στὸ παρελθὸν καὶ προσάρμοσε τίς προσφορὲς τῶν γυναικῶν²⁸. Στὴν Ἀθήνα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὁ θάνατος τῆς νέας ἄγαμης κόρης συχνὰ παρομοιάζεται με τὸν γάμο τῆς²⁹.

Στὴν ἀττική ἀγγειογραφία, ἡ σκηνὴ ἐπίσκεψης στὸν τάφο ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μελανόμορφη λουτροφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 450, τοῦ Ζωγράφου τῆς Σαπφούς³⁰, πού χρονολογεῖται γύρω στὰ 490 π.Χ. Ἀκολουθοῦν οἱ λευκὲς λήκυθοι καὶ οἱ ἐρυθρόμορφες. Ἡ σκηνὴ τῆς ἐπίσκεψης στὸν τάφο σὲ κάλπιδες

26. Oakley ὁ.π. (σημ. 2) 64.

27. Πὰ τὰ ἐπαύλια βλέπε: L. Deubner, «Επαύλια», *JdI* 1900, 144-154. D. M. Robinson, A New Lebes Gamikos with Possible Representation of Apollo and Daphne, *AJA* 40, 1936, 507-19. J. Oakley and R. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens* (Madison 1993) 39. V. Sabetai, *The Washing Painter. A Contribution to the Wedding and Genre Iconography in the Second Half of the Fifth Century B.C.* (δ.δ. Cincinnati 1993) 47. R. Rehm, *Marriage to Death: The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy* (Princeton 1994) 18.

Πὰ τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὸν γυναικωνίτη: E. Götte, *Frauengemachbilder in der Vasenmalerei des fünften Jahrhunderts* (δ.δ. München 1957) 33-47, κυρίως 36. H. Killet, *Zur Ikonographie der Frau auf attischen Vasen archaischen und klassischen Zeit* (Berlin 1994) 208-19. P. Veyne - F. Lissarrague - F. Frontisi-Ducroux, *Les Mystères du Gynécée* (1998) 157-78.

Πὰ τὴ ζωὴ στὸν γυναικωνίτη βλέπε ἐπίσης: G. Ferrari, *Figures of Speech. Men and Maidens in Ancient Greece* (Chicago/London 2002) 11-34. Lewis ὁ.π. (σημ. 3) 130-171.

28. Πὰ τὴν ἐπίσκεψη στὸν τάφο καὶ τίς προσφορὲς βλέπε: A. Shapiro, The Iconography of Mourning in Athenian Art, *AJA* 95, 1991, 651-55. Εἰδικότερα γιὰ τὸν ρόλο τῶν γυναικῶν στὸν θάνατο βλέπε: M. Dillon, *Girls and Women in Classical Greek Religion* (London / New York 2002) 268-92.

29. Βλέπε σχετικὰ: Ferrari ὁ.π. (σημ. 27) 190-94.

30. *ABL* 229, 59. W. E. Closterman, The Sappho Painter's Loutrophoros Amphora, *The Classical Bulletin* 83, ἀρ. 1, 2007, 49-64. R. Mösch-Klingele, *Die Loutrophoros im Hochzeit- und Begräbnisritual der 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen* (Bern 2006) εἰκ. 45. E. Stasinopoulou-Kakarouga, στὸ Kaltsas - Shapiro ὁ.π. (σημ. 3) 344-45, ἀρ. 153.

Εἰκ. 10. Τὸ θραῦσμα τῆς κάλπιδος EAM ἀρ. 17283.

εἶναι σπάνια. Ἀπαντᾷ δύο φορές μόνον. Τὸ πρῶτο παράδειγμα εἶναι τὸ τεμάχιο τῆς κάλπιδος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 17283³¹ (εἰκ. 10), ποὺ συμπληρώθηκε πρόσφατα μὲ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ κορμοῦ της, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη ἀρ. 35414³², ἔργο καλλιτέχνη πλησίον τοῦ Ζωγράφου τοῦ Πλυντηρίου. Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ ἀποσπασματικὴ κάλπις τῆς Συλλογῆς Ντινιακοπούλου στὸ Québec ἀρ. 66.277, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Κλεοφῶντος, στὴν ὁποία ἀπεικονίζονται δύο σχετικὰ θέματα, πρόθεση νεκρῆς καὶ ἐπίσκεψη στὸν τάφο³³. Καὶ οἱ δύο εἶναι μεταγενέστερες τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν. Σκηνὴ ἐπίσκεψης στὸ νεκροταφεῖο πιστεύεται ὅτι ἀπεικονίζεται καὶ στὴν κάλπιδα τῆς Συλλογῆς D. M. Robinson, Harvard University Art Museums, A. M. Sackler Museum, στὸ Cambridge, ἀρ. 1960.341³⁴, ποὺ ἀποδίδεται σὲ μαθητὴ τοῦ Ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν καὶ χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 460-450 π.Χ. Ἀλλὰ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ τάφος εἶναι μία ὕδρεια. Ἀπὸ τίς τρεῖς ἐπισκέπτριες τοῦ τάφου ἡ μεσαία κρα-

31. CVA Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν 2 (1954) III I d, πίν. 28.

32. CVA Μουσεῖο Μπενάκη 1 (2006) πίν. 11 καὶ 1 (στὸ τέλος).

33. J. H. Oakley, στὸ J. M. Fossey - J. M. Francis (ἐπιμ.), *The Diniacopoulos Collection in Quebec. Greek*

and Roman Antiquities (Quebec 2004) 47-50, 134, ἀρ. 72.

34. E. D. Reeder, *Pandora, Women in Classical Greece* (περιοδικὴ ἔκθεσις, The Walters Art Gallery Baltimore 1995) 219-20, ἀρ. 52.

τάει κάνιστρο, πού περιέχει αρωματοδοχεῖα με λάδι για τὶς χοές, ταινίες καὶ κλαδιὰ μυρτιάς για τὸν στολισμό.

Ὁ ἀγγειογράφος τῆς κάλπιδος πού προέκυψε ἀπὸ τὴ συνένωση τῶν τεμαχίων τῶν εὐρυσκομένων στὰ δύο μουσεῖα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ καὶ Μπενάκη, ἀκολούθησε τὴ σύνθεση τῶν λευκῶν ληκύθων τῆς ἐποχῆς του³⁵. Τὸ κοινὸ στοιχεῖο πού ἔχουν μεταξύ τους οἱ παραστάσεις τῆς κάλπιδος αὐτῆς καὶ τῆς νέας κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 26818, εἶναι μόνον ἡ λήκυθος πού στέφει τὰ ταφικὰ μνημεῖα καὶ τῶν δύο, τὰ ὁποῖα, ὡστόσο, ἀποδίδονται ἐντελῶς διαφορετικά. Μὲ τὸ ταφικὸ αὐτὸ ἀγγεῖο ὁ ζωγράφος ὑποδηλώνει ὅτι ὁ τάφος ἀνήκει σὲ ἄτομο ἄγαμο.

Ὁ συνδυασμὸς στήλης καὶ τύμβου ἀπαντᾷ στὶς λευκὲς ληκύθους, ἥδη ἀπὸ τὸ δευτέρου τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἕως καὶ τὸ τρίτο³⁶. Ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς γνωστὲς περιπτώσεις ἡ στήλη εἶναι λεπτή. Τὸ σχῆμα τῆς στήλης στὴν κάλπιδα τῶν Ἀθηνῶν θυμίζει περισσότερο μνημεῖα τοῦ τύπου GB III τοῦ N. Nakayama³⁷. Περαιτέρω, σὲ δύο περιπτώσεις πού ἀπεικονίζεται μόνον ὁ τύμβος, αὐτὸς στέφεται μὲ λουτροφόρο³⁸, ὅπως στὴ λευκὴ λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 19355 (εἰκ. 11) ἀπὸ τὴν Ἀνάβυσσο, τοῦ Ζωγράφου τῆς Φιάλης³⁹, καὶ σὲ μία ἄλλη Ἰδιωτικῆς Συλλογῆς στὸ Ticino τῆς Ἑλβετίας ἀρ. K 315⁴⁰, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet. Λουτροφόρος στέφει καὶ τὸν τύμβο πού ἀπεικονίζεται στὴ μελανόμορφο λουτροφόρο τοῦ Ζωγράφου τῆς Σαπφούς πού προαναφέρθηκε. Ἡ λήκυθος πού στέφει τὸν τύμβο τῆς κάλπιδος τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 26818, εἶναι ὅμοια μὲ τὶς ἄλλες λευκὲς ληκύθους πού βρίσκονται στὸ κάνιστρο τῆς πεπλοφόρου, ἐπομένως εἶναι πήλινη. Ἐξάλλου, αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ μέγεθός της. Οἱ μαρμαρίνες λήκυθοι ἐμφανίζονται στὰ ἀθηναϊκὰ νεκροταφεῖα μετὰ τὸ 430 π.Χ., ἐνῶ ἡ κάλπις τῶν Ἀθηνῶν εἶναι προγενέστερη. Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ διαφορὰ στὴν ἀπόδοση, συγκρίνομε τὴ λήκυθο τῆς κάλπιδος μὲ αὐτὴν τῆς λευκῆς ληκύθου στὸ The Herbert F. Johnson Museum of Art τοῦ Πανεπιστημίου Cornell ἀρ. 77.052⁴¹, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ 420, καὶ ἀπεικονίζει μαρμαρίνη λήκυθο. Τόσο ἡ λουτροφόρος ὅσο καὶ ἡ λήκυθος πού στέφουν τὰ ταφικὰ μνημεῖα ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν ἄγαμος.

Στὶς γνωστὲς παραστάσεις ἐπίσκεψης στὸν τάφο, ὁ τύπος τῆς νεκρῆς καθισμένης σὲ κλισμὸ ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν τάφο της ἀπαντᾷ σπάνια, παράδειγμα ἡ λευκὴ λήκυθος τοῦ Μου-

35. Γιὰ τὴ νεκρικὴ εἰκονογραφία τῶν λευκῶν ληκύθων βλέπε J. H. Oakley, *Picturing Death in Classical Athens. The Evidence of White Lekythoi* (Cambridge 2004).

36. N. Nakayama, *Untersuchung der auf weiss-gründigen Lekythen dargestellten Grabmäler* (Freiburg 1982) τύπος GH-II. Γιὰ τὸν τύμβο στοὺς τάφους βλέπε: Oakley ὅ.π. (σημ. 35) 191-194.

37. Nakayama ὅ.π. (σημ. 36) GB-III-5, λήκυθος τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Τέχνης τῆς Νέας Ὑόρκης ἀρ. 12.2229.10, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Θανάτου: ARV 1229, 26. Add 351.

38. Γιὰ τὴ λουτροφόρο καὶ τὴ σημασία της στὴ νεκρικὴ λατρεία βλέπε: Mösch-Klingele ὅ.π. (σημ. 30).

39. ARV 1022, 139 bis. Para 441. Add 316. Oakley ὅ.π. (σημ. 2, 1990) 89, ἀρ. 139 bis, πίν. 111. Τοῦ ἰδίου ὅ.π. (σημ. 35) 163, εἰκ. 123.

40. J. H. Oakley, *The Bosanquet Painter*, στὸ J. H. Oakley - W. D. E. Coulson - O. Palagia (ἐπιμ.), *Athenian Potters and Painters. The Conference Proceedings* (Oxford 1997) 241-43, εἰκ. 1-3. Τοῦ ἰδίου ὅ.π. (σημ. 35) 207, εἰκ. 168.

41. Oakley ὅ.π. (σημ. 35) 200-201, εἰκ. 104.

σείου τοῦ Λούβρου ἀρ. S 1660, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Τετραγώνου⁴². Ἐπίσης ἀπαντᾷ σὲ λίγες λευκὲς λήκυθους τοῦ Ζωγράφου τοῦ Τύμβου, στὶς ὁποῖες ὁμως ὁ καλλιτέχνης ἔχει ζωγραφίσει τὴ νεκρὴ μέσα σὲ στήλη μὲ ἀέτωμα⁴³, ὅπως ἀπεικονίζεται συχνὰ στὴ γλυπτική. Ὡστόσο, πολλὲς εἶναι οἱ παραστάσεις πὺν ὁ νεκρὸς κάθεται πλησίον τοῦ τάφου ἢ στὰ σκαλοπάτια του. Στὶς σκηνὲς γυναικωνίτη μὲ γαμήλιο περιεχόμενο ἢ νύφη ἀπεικονίζεται συνήθως καθισμένη στὸ μέσον τῆς παράστασης, ἐνῶ τῆς προσκομίζουν δῶρα οἱ ἄλλες γυναῖκες⁴⁴. Αὐτὸ τὸν εἰκονιστικὸ τύπο ἀντιγράφει ὁ ἀγγειογράφος τῆς κάλπιδος, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, συγκρίνοντας τὴν κάλπιδα τοῦ Δουβλίνου. Αὐτὴ ἡ ἀνάμιξη πηγάζει προφανῶς ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του σχετικά μὲ τὸν γάμο καὶ τὸν θάνατο⁴⁵. Ἐπίσης χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἀντίληψης εἶναι ἡ χρησιμοποίησις τῶν δύο ἀγγείων πὺν ἔχουν σχέση μὲ τὸ λουτρὸ τῆς νύφης, τῆς λουτροφόρου καὶ τῆς ὑδρίας, ὅχι μόνον στὸν γάμο ἀλλὰ καὶ στὸν θάνατο.

Σχεδὸν ὅλα τὰ ἀντικείμενα πὺν ἀπεικονίζονται σὲ αὐτὴν τὴν παράσταση ἐμφανίζονται σὲ σκηνὲς γυναικωνίτη καὶ σὲ σκηνὲς ἐπίσκεψης στὸν τάφο⁴⁶. Ὁ κάλαθος πὺν χρησιμοποιεῖται στὴν ἐπεξεργασία τοῦ μαλλινοῦ εἶναι τὸ ἀντικείμενο πὺν ἐμφανίζεται συχνότερα στὴν εἰκονογραφία τοῦ γυναικωνίτη, ἐνῶ ἀπαντᾷ καὶ στὶς φιλολογικὲς πηγές. Τὸ γνέσιμο καὶ ἡ ὕφανσις ἦταν κατ' ἐξοχὴν γυναικεῖα δραστηριότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυπτε οἰκονομικὸ ὄφελος⁴⁷. Σὲ σκηνὲς μὲ γαμήλιο περιεχόμενο, ἢ νύφη ἐμφανίζεται συχνὰ μὲ τὰ σύνεργα τοῦ γνεσίματος, τὰ ὁποῖα ἀποκτοῦν συμβολικὴ σημασία καὶ τονίζουν τὴ φιλεργία τῆς⁴⁸. Ἐπίσης, τὸ γνέσιμο καὶ ἡ ὕφανσις ἀπέκτησαν ἐμβληματικὴ σημασία τῆς

Εἰκ. 11. Λευκὴ λήκυθος ΕΑΜ ἀρ. 19355, τοῦ Ζωγράφου τῆς Φιάλης.

42. ARV 1240, 63 καὶ 1704. Oakley ὁ.π. (σημ. 35) 190-91, εἰκ. 153.

43. Nakayama ὁ.π. (σημ. 36) GB-IV-1 ἕως GB-IV-4.

44. Παράδειγμα ἡ ὑδρία τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. E 188, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Christie: ARV 1048, 42. Add 321. S. B. Matheson, *Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens* (Madison, Wisconsin 1995) CHR 45, πίν. 113. Πὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλέπε Sabetai ὁ.π. (σημ. 27).

45. J. Reilly, *Many Brides: 'Mistress and Maid' on*

Athenian Lekythoi, *Hesperia* 58, 1989, 431 καὶ σημ. 115-120.

46. Πὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλέπε: Reilly ὁ.π. (σημ. 45) 411-444. Ὡστόσο, ἡ θεωρία ὅτι οἱ λήκυθοι πὺν ἀπεικονίζουν δύο γυναῖκες στὸν γυναικωνίτη πὺν ἐτοιμάζουν καλάθια μὲ ἀρωματοδοχεῖα ἢ κρατοῦν ἀντικείμενα σχετικά μὲ τὴ γυναικεῖα κόσμησις, ἀπεικονίζουν ἄγαμες κόρες νεκρῆς, δὲν ἔχει γίνει γενικὰ ἀποδεκτὴ.

47. Ξενοφ. *Οἶκ.* VII 5-6.

48. Πὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μαλλινοῦ καὶ τὰ ὀφέλη

Εἰκ. 12. Λευκή λήκυθος ΕΑΜ αρ. 1760 τοῦ Ζωγράφου τοῦ Τετραγώνου.

Εἰκ. 13. Λευκή λήκυθος ΕΑΜ αρ. 19335 τοῦ Ζωγράφου τοῦ Πτηνοῦ (ἀδημοσίευτη).

ἀρετῆς τῶν παρθένων, καὶ ἔγιναν σύμβολο ἐργατικότητας ποὺ χαρακτηρίζει θεές, μυθικὰ πρόσωπα καὶ ἡρώιδες⁴⁹. Ὡς ταφικὸ σῆμα ὑποδηλώνει τὴ γυναικεία φιλεργία⁵⁰. Σὲ αὐτοῦ τοῦ τύπου τὶς σκηνές ἀπεικονίζονται κιβώτια ὅλων τῶν μεγεθῶν, τὰ ὁποῖα συμβολίζουν τὸν πλοῦτο ποὺ συνοδεύει τὴ νύφη, περιέχουν δὲ δῶρα τῶν συγγενῶν καὶ τοῦ γαμπροῦ. Τὰ μεγάλα περιέχουν μεταξὺ ἄλλων ἀκριβὰ ὑφάσματα ἢ τὸ νυφικό⁵¹, ἐνῶ γιὰ τὰ κοσμή-

ποὺ προκύπτουν στὴν οἰκογένεια βλέπε: Badinou ὁ.π. (σημ. 5). Πὰ τὴν τέχνη τῆς ὑφαντικῆς βλέπε ἐπίσης: Ι. Τζαχίλη, *Υφαντική καὶ ὑφάντρες στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο 2000-1000 π.Χ.* (Ἡράκλειο 1997). Reuthner ὁ.π. (σημ. 17). Ἡ ἔκφραση ἀρμονίας μεταξὺ οἴκου καὶ πόλης ὑπογραμμίζεται σὲ αὐτὲς τὶς σκηνές, ὡς ἀπόρροια τῆς ἐξέλιξης τῆς δημοκρατίας, ὑποστηρίχθηκε πρόσφατα, βλέπε σχετικὰ: S. D. Bundrick, *The Fabric of the City: Imaging Textile Production in Classical Athens*, *Hesperia* 77, 2008, 283-334.

49. Πὰ τὸν κάλαθο βλέπε: E. C. Keuls, *Attic Vase-Painting and the Home Textile Industry*, στὸ W. G. Moon (ἐπιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography* (1983) 219 κέ. Ferrari ὁ.π. (σημ. 27) 11-86.

50. F. Lissarrague, *Women, Boxes, Containers: Some signs and metaphores*, στὸ *Pandora. Women in Classical Greece* (περιοδικὴ ἔκθεσις, Baltimore 1995) 96-97.

51. E. Brümmer, *Griechische Truhenbehälter*, *JdI* 100, 146-50.

ματα χρησιμοποιούνται τὰ μικρότερα. Τὸ μεγάλο μέγεθος τῶν κίστεων ποὺ ἀπεικονίζονται στὴν ὑδρία μας, εἶναι κατάλληλο γιὰ τὴν τοποθέτηση ὑφασμάτων. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση τὰ ὑφάσματα θὰ μπορούσε νὰ τὰ ἔχει ὑφάνει ἡ ἀπεικονιζόμενη. Ταινίες ὅλων τῶν τύπων καὶ μεγεθῶν συμπληρώνουν τὶς παραστάσεις αὐτές. Ἡ γυναίκα πίσω ἀπὸ τὴ νεκρὴ κρατᾷ στὰ χέρια τῆς ταινία, τύπος 1 τῆς Α. Krug⁵², καὶ ἐτοιμάζεται νὰ στολίσει τὸν τάφο, τὸ κάνιστρο τῆς πεπλοφόρου περιέχει ταινίες γιὰ τὸν στολισμό, ἐνῶ μία ἀκόμη ταινία εἶναι ἀνηρτημένη στὸ βάθος. Ἡ πεπλοφόρος μὲ τὰ κομμένα μαλλιά ποὺ στέκεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ νεκρὴ, ἐνσαρκώνει συγγενικό τῆς πρόσωπο καὶ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ θάνατος εἶναι πρόσφατος⁵³. Αὐτὸς ὁ τύπος τοῦ κάνιστρου⁵⁴ μὲ τὰ ἀρωματοδοχεῖα⁵⁵ καὶ τὶς ταινίες ἀπαντᾷ κυρίως σὲ σκηνὲς προετοιμασίας ἐπίσκεψης στὸν τάφο⁵⁶, ἐπίσης σὲ σκηνὲς ποὺ ἐκτυλίσσονται στὸ νεκροταφεῖο⁵⁷, σπανιότερα ὅμως σὲ σκηνὲς τοῦ γυναικωνίτη ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν γάμο. Ἡ σκηνὴ ἐπίσκεψης στὸν τάφο γίνεται συχνὴ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., κυρίως στὶς λευκὲς ληκύθους. Στὶς παραστάσεις τῶν ἀγγείων αὐτῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προσφορὲς ποὺ προσκομίζουν οἱ συγγενεῖς, τελοῦνται συχνὰ καὶ χοὲς μὲ γάλα, μέλι, κρασί, νερὸ ἢ λάδι. Πὰ τὸ ἔθιμο αὐτὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Αἰσχύλου *Χοηφόροι*⁵⁸. Σὲ κάποιες περιπτώσεις χοῶν χρησιμοποιοῦνται ὑδρίες, ὅπως βλέπομε στὴ λήκυθο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1760 (CC. 1683)⁵⁹ (εἰκ. 12) τοῦ Ζωγράφου τοῦ Τετράγωνου, στὴν ὁποία μία δούλη μεταφέρει τὴν ὑδρία γιὰ τὶς χοὲς ἐπάνω στὸ κεφάλι τῆς. Τὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 435-420 π.Χ. Μὲ τὸν

52. A. Krug, *Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie 6.-1. Jahr. v. Chr.* (δ.δ. Mainz 1967, Hosel 1968) 3-9, πίν. I, 1.

53. Οἱ ἐπισκέψεις στὸν τάφο γίνονταν ἀπὸ τὶς γυναῖκες τῆς οἰκογενείας συχνά, ἀλλὰ καὶ κατὰ περιοδικὰ διαστήματα, ὅπωςδήποτε ὅμως στὶς τρεῖς ἡμέρες, στὶς ἐννέα, στὶς τριάντα καὶ σὲ ἓνα χρόνο.

54. Πὰ τὸν τύπο τοῦ κάνιστρου βλ. J. Schelp, *Das Kanoun. Der griechische Opferkorb* (Würzburg 1975) πίν. 13, K 81a (δίχως τὰ κλαδιά καὶ τὴν ὀρθογώνια προεξοχή).

55. Πὰ τὰ ἀρώματα στὰ νεκρικὰ ἔθιμα βλέπε L. Bodiou et V. Mehl, *Parfums de passage: naissance, mariage et funérailles en pays grec*, στὸ A. Verbanck-Piéard - N. Massar - D. Frère (ἐπιμ.), *Parfums de l'Antiquité. La Rose et l'encens en Méditerranée* (Musée Royal de Mariemont 2008, κατάλογος ἐκθεσης) 170-173.

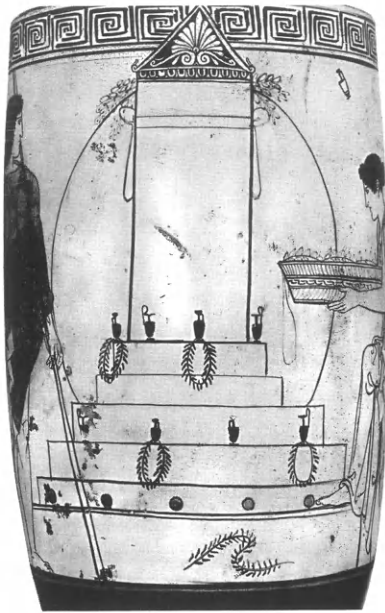
56. Παράδειγμα ἡ λευκὴ λήκυθος τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1929 (CC. 1642), τοῦ Ζωγράφου τοῦ Τιμοκράτους: *ARV* 743, 5. *Add* 284. Ὁ Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ, Πέντε ἀθηναϊκὲς

λήκυθοι τῆς πρώτης Κλασικῆς περιόδου, στὸ *ΕΠΑΘΛΟΝ, Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀδωνίδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ἰουνίου 2002* (Ἀθήνα 2007) 452, εἰκ. 4.

57. Παράδειγμα ἡ λευκὴ λήκυθος τοῦ Βασιλικοῦ Μουσείου Ontario στὸ Τορόντο ἀρ. 929.22.7, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Sabouroff (manner): *ARV* 855. D. C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi, Patterns and Painters* (Oxford 1975) 37, 51 σημ. 3, 209, 217, πίν. 29,4.

58. Σχετικὲς εἶναι οἱ παραστάσεις ἀγγείων τοῦ Ζωγράφου τῶν Χοηφόρων, ὅπου ἀπεικονίζονται ὁ Ὁρέστης, ἡ Ἥλέκτρα καὶ ὁ Ἑρμῆς στὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα, τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ ὑδρία τῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν τοῦ Μονάχου ἀρ. 3266 (J 814): *LIMC* III (1986) λ. *Elektra*, 711, ἀρ. 10, πίν. 544 (Mc Phee). Μ. Χατζηπαναγιώτη, Ἐπιτύμβιες στήλεις στὰ κλασικὰ ἀγγεῖα, Θέματα Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, *Πίθυμνα* 5, Πέθυμνο 1998, 173. Ἐπίσης ἡ πελίκη τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου ἀρ. K 544: *LIMC* III, λ. *Elektra*, ἀρ. 11, πίν. 544. Χατζηπαναγιώτη ὁ.π. 172.

59. *ARV* 1238, 37. Χατζηπαναγιώτη ὁ.π. (σημ. 58) A4. 7 ἀρ. 11, σ. 98, Oakley ὁ.π. (σημ. 35) 205.

Εἰκ. 14. Λευκή λήκυθος ΕΑΜ ἀρ. 1935
τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet.

ἴδιο τρόπο μεταφέρεται ἡ ὕδρία γιὰ τὶς χοές στὴ λήκυθο τοῦ ἴδιου μουσείου ἀρ. 19335⁶⁰ (εἰκ. 13) τοῦ Ζωγράφου τοῦ Πτηνοῦ, ἡ ὁποία εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν προηγούμενη. Στὴ λήκυθο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Τέχνης τῆς Νέας Ὑόρκης ἀρ. 34.32.2, τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μονάχου⁶¹, ἐπίσης στὴ λήκυθο τοῦ Karlsruhe Landesmuseum ἀρ. 224 (B. 1528) τοῦ Ζωγράφου τῆς Γυναίκας⁶², ἡ ἐπισκέπτρια τοῦ τάφου μὲ τὴν ὕδρία πὺν κρατᾷ τελεῖ τὴ χοή. Ἡ τοποθέτηση τῶν ἀγγείων ἐπάνω στὸν τάφο μετὰ τὴ χρησιμοποίησή τους εἶναι φυσικὸ ἐπακόλουθο καὶ ἀποτελεῖ δῶρο στὸν νεκρό⁶³. Σὲ πολλὰ ἀγγεῖα μὲ παράσταση ἐπίσκεψης στὸν τάφο βλέπομε τοποθετημένα στὶς βαθμίδες τοῦ μνημείου, ἢ ἐπάνω στὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο ἀγγεῖα, ὅπως στὴ λήκυθο τοῦ Ζωγράφου τοῦ Bosanquet στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1935 (CC. 1692) (εἰκ. 14)⁶⁴, πὺν χρονολογεῖται γύρω στὰ 440 π.Χ.

Ἡ κάλπις τοῦ ΕΑΜ ἀρ. 26818, παραγγέλθηκε προφανῶς ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῆς νεκρῆς. Τὸ σχῆμα αὐτὸ θεωρήθηκε κατάλληλο γιὰ τὴν περίπτωση μιᾶς ἄγαμης νέας, ἐπειδὴ ἡ ὕδρία/κάλπις, ὅπως καὶ ἡ λουτροφόρος, συνδέεται μὲ τὸ λουτρὸ τῆς νύφης⁶⁵. Τὸ λουτρό, τὸ ὁποῖο ἡ νεκρὴ νέα δὲν ἔκανε ὅταν ἦταν στὴ ζωή. Ἐξάλλου, μὲ τὴν ὕδρία/κάλπιδα, ὅπως ἐλέχθη παραπάνω, οἱ συγγενεῖς τιμοῦν τοὺς νεκροὺς τους, προσφέροντας χοές στὸν τάφο τους. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μὲ τὴν κάλπιδα αὐτὴ μεταφέρθηκε τὸ μίγμα πὺν παρασκευάστηκε γιὰ τὴν τέλεση τοῦ ἐθίμου τῶν χοῶν, ἐνῶ μετὰ οἱ συγγενεῖς τοποθέτησαν σὲ περίοπτη θέση τὸ ἀγγεῖο ἐπάνω στὸν τάφο, δῶρο στὴ νεκρή. Ἡ παράσταση τῆς κάλπιδος θὰ πληροφορήσει τοὺς περαστικούς γιὰ τὴ φιλεργία τῆς ἄτυχης νέας, δίνοντας ταυτοχρόνως ἀξία στὴν οἰκογένεια ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται.

ΟΛΓΑ Ε. ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

60. ARV 1687, 2. Para 467. Χατζηπαναγιώτη ὁ.π. (σημ. 58) Α6. 4. ἀρ. 14, σ. 109.

61. ARV 1168, 131. Add 338.

62. Βλ. παραπάνω σημ. 9.

63. Diehl ὁ.π. (σημ. 2) 137-139.

64. ARV 1227, 1. Para 466. Add 350. Oakley ὁ.π. (σημ. 40) 241. Χατζηπαναγιώτη ὁ.π. (σημ. 58) Α4. 5 ἀρ. 3, σ. 88-89.

65. Βλέπε παραπάνω σημ. 8.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ Σ' ΕΝΑ ΕΛΑΣΜΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΦΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΥΣΤΗΡΟΥ ΡΥΘΜΟΥ

Τὸ μικρὸ χάλκινο ἀναθηματικὸ ἔλασμα Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. Χ14921, παλιὸ εὔρημα ἀπὸ τὴν Τεγέα τοῦ Κωνστ. Ρωμαίου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ σὲ κάποιες παρατηρήσεις¹ (εἰκ. 1). Μὲ κέντρο τὴν Πελοπόννησο καὶ ἰδιαίτερα τὴν Ἀρκαδίαν², σωζόμενα χάλκινα, ποὺ φαίνεται νὰ προηγούνται τοῦ ἐλάσματος, ὅπως π.χ. τὸ ἐξαίρετο ἀγαλμάτιο τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τοὺς Λουσοὺς³, ἐκεῖνο τῆς ἑνθρονῆς θεᾶς⁴ ἀπὸ τὴν Τεγέα, ἢ καὶ ἡ ὄρθια πεπλοφόρος ποὺ κρατεῖ φιάλη⁵, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα δείγματα μικροτεχνίας, ἀνήκουν σὲ ἓνα σύνολο μὲ «ἀνεξάρτητο» χαρακτήρα⁶ καὶ συνθέτουν κατὰ κάποιο τρόπο, μιὰ εἰσαγωγή στὸν «αὐστηρὸ ρυθμὸ»⁷ ὅπως διαμορφώνεται μέσα στὸν πελοποννησιακὸ

1. Ἀπὸ σημειώσεις κατὰ τὴν ὑπηρεσία μου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Εὐχαριστῶ τὴν κυρία Ρόζα Προσκυνητοπούλου, προϊσταμένη τοῦ Τμήματος Χαλκίνων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου γιὰ τὶς σχετικὲς διευκολύνσεις.

2. Βλ. M. Jost, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie, Études Peloponnesiennes* IX (1985) 154 κέ. M. E. Voyatzis, *The Early Sanctuary of Athena at Tegea* (1990) 16 κέ.

3. LIMC II, 1² s.v. *Artemis* (Lilly Kahil, avec la collab. de N. Icard), σ. 633, «Artemis du type dit "Lousoi"» ἀρ. 106, Berlin-Ouest, Staatl. Mus. Misc. 7644. «De Lousoi?... vers 470 av. J.-C.». W. Lamb, *BSA* 27, 1925-26, 144 κέ. ἀρ. 35: «Date, second quarter of the fifth century (πίν. XXV) "From Kalavryta"». K. A. Neugebauer, *Die griech. Bronzen der klassischen Zeit u. des Hellenismus* (1951) Staatl. Museen zu Berlin – Katalog II, σ. 22 κέ. ἀρ. 13 (πίν. 14): «einheimisch arkadische Arbeit um 470 v. Chr.». P. Levêque, *BCH* 77, 1953, 111 κέ. (πίν. XXX). Βλ. καὶ P. C. Bol, *Kanon, Festschrift E. Berger*, *AntK* Bh. 115 (1988) 76 κέ.: «Als Kopie oder Umbildung des Kultbildes der Artemis von Lousoi» (πίν. 23, 1-3). V. Mitsopoulos-Leon, *The Statue of Artemis at Lousoi: Some Thoughts*, στὸ O. Palagia, W. Coulson (ἐκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia* (1992) 33-39.

4. Χάλκινη καθιστὴ θεά, ἀρ. εὔρ. Χ14921 Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. Λαμ. ὁ.π. 142, ἀρ. 27 (πίν. XXV): «De-

meter or Kore». Τῆς ἰδίας, *Greek and Roman Bronzes* (1929) 94 (πίν. 30a). Cl. Rolley, *Bronzes grecs* (1983) 111 (εἰκ. 94), «vers 470 av. J.-C.», Jost, *Sanctuaires* 155. R. Stiglitz, *Die grossen Göttinnen Arkadiens. Der Kultname «Μεγάλαι Θεαί» u. seine Grundlagen*, *Sonderschriften Öster. Arch. Inst. Wien*, XV (1967) 81 κέ., 94 κέ. Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Ἑλληνικὴ Τέχνη – Ἀργυρὰ καὶ χάλκινα ἔργα Τέχνης στὴν Ἀρχαιότητα* (1997) 254 κέ. ἀρ. 135 – Χάλκινη ἑνθρονὴ Δήμητρα, περίπου 475-450 π.Χ. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσ. Χ14922 ... «στὸ κεφάλι ἀστραγαλωτὴ στεφάνη» (στὸ ἔλασμα μας κυκλικὸ ἀνάλογο κόσμημα στὸ κέντρο τοῦ μετώπου τῆς μορφῆς), «παράδοση ἐργαστηρίου τῆς ΒΑ. Πελοποννήσου, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀργους».

5. W. Lamb, *BSA* 27, 1925-26, 145, ἀρ. 36: «Goddess with phiale», Athens 7605. «From Tegea (πίν. XXV). Date: second quarter of the fifth c.». Τόσο ἡ σπένδουσα αὐτὴ, ὅσο καὶ τὰ χάλκινα (σημ. 3 καὶ 4), ἐντάχθηκαν ἀπὸ τὸν E. Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen* (1972) 54 κέ. (πίν. 23a, 24a-b) στὴν ὁμάδα «Schule von Argos».

6. Lamb ὁ.π. 133: «local group», began to show its independent character as early as the seventh century».

7. Βλ. V. H. Poulsen, *Der strenge Stil. Studien zur Geschichte der griechischen Plastik 480-450*, *Acta Archeologica* 8, 1937, 36: «Nirgends ist der strenge Stil so streng wie hier» (Arkadische Stil).

Εἰκ. 1. Ἐλασμα ἀρ. Χ14921 Ἐθν. Μουσείου (φωτ. Γιώργου Μαραβέλια).

χῶρο. Ἰδιαίτερα, τὰ ἀναθηματικά, χάλκινα περίμνητα ἐλάσματα, μὲ ἀνάγλυφες καὶ ἐγχάρακτες⁸ ἀπεικονίσεις, εἶναι χαρακτηριστικὸ εὔρημα τῶν ἀρκαδικῶν ἱερῶν⁹, ἥδη ἀπὸ τὸν 8ο καὶ 7ο αἰ. π.Χ. Στὰ κέντρα αὐτά, μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀργου¹⁰, ἢ καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας¹¹, σημειώνεται (γύρω στὰ 470/450 π.Χ.) μία ἐντατικὴ ἀνάπτυξη τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ὅπως καὶ γενικὰ τῆς χαλκοπλαστικῆς μικρῶν διαστάσεων, μὲ σωζόμενα παραδείγματα ἐξαιρετικῆς ποιότητος¹².

Τὸ ἐλάσμα βρέθηκε στὸν Ἅγιο Σώστη Τεγέας¹³, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν Κ. Α. Ρωμαῖο, ἐνὸς ἱεροῦ ποὺ ταυτίστηκε μὲ τὴ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης¹⁴. Ἀνάμεσα στὰ εὑρήματα, ὁ Κ. Ρωμαῖος σημειώνει χαρακτηριστικά: «καὶ τὸ ἄριστον εὔρημα τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ἐν Πίν. Η εἰκονιζόμενον. Ἐπὶ χαλκοῦ λεπτοῦ ἐλάσματος, περιτετηγμένου κατὰ τὸ περίγραμμα τῆς εἰκόνος, ἔχει ἀποτυπωθῆ εἰκὼν θεᾶς, βεβαίως τῆς Κόρης κρατούσης σκήπτρον ἢ δάδα καὶ φιάλην»¹⁵.

Ἡ γυναικεία μορφή εἰκονίζεται ὀρθία πρὸς δεξιὰ (τὸ κεφάλι προφίλ, ἐνῶ τὸ σῶμα κατὰ 3/4) φορώντας ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἐχει λυγισμένους καὶ προτεταμένους τοὺς βραχίονες, κρατεῖ φιάλη καὶ δάδα (;) μὲ στάσιμο τὸ ἄριστερό σκέλος. Ἡ ἀπόδοση τῆς μορφῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ λεπτομερής¹⁶, ὅπως τῶν βοστρύχων τῆς κόμης, τῆς ἰριδος τῶν

8. Στὴν τεχνικὴ αὐτὴ, οἱ ἀνάγλυφες, ἔκτυπες «au repoussé» μορφές, ὁλοκληρώνονται μὲ ἐγχάρακτες λεπτομέρειες, W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes* (1929) 57 κέ., 113 κέ. Ἡ παράδοση τῶν περίμνητων ἀναθηματικῶν ἐλασμάτων ἀποδυναμώνεται σὲ ὕστερότερους χρόνους βλ. H. A. Thompson, *Hesperia* 5.2, 1936 (Pnyx and Thesmophorion), 177 κέ.: «Bronze Plaque», ἀρ. 15158 εὐρ. Ἐθν. Μουσ. (εἰκ. 22) εὔρημα ἀπὸ τὴν Πινύκα (H. 0.196) «breaking down of tradition and formula, last quarter of the fourth c. seems the most plausible upper date».

9. Βλ. Κ. Κουρουγιώτη, *ΑΕ* 1910, 300 κέ. W. Lamb ὁ.π. 91 κέ. Κ. Α. Ρωμαῖος, *ΑΕ* 1957, 1961, 146 κέ.: «χαλκὰ εὔρηματα 7ου καὶ 6ου αἰ. π.Χ.», σ. 150 κέ. (εἰκ. 44): «Θεὰ... ἔχομεν αὐτὴν ταύτην τὴν εἰς τὸ ἱερὸν λατρευομένην Ἀθηνᾶν (ὑψ. 12.5 ἐκ.), περὶ τὸ 600» (εἰκ. 47): «Θεὰ ἢ ἡρώισσα» (ὑψ. 14.2 ἐκ.) 580/570 π.Χ.». M. E. Voyatzis, *Votive types recently found at Tegea*, σὺν R. Hägg, *Peloponnesian Sanctuaries and Cults (Acta Inst. Athen. Regni Sueciae XLVII), Proceedings of the 9th International Symposium, Swedish Inst. at Athens, 11-13 June 1994* (2002) 159 κέ., 162, 167. Βλ. καὶ H. Metzger, *BCH* 64-65, 1940-41, (Sanctuaire de Glanitsa) γιὰ τὴν προχωρημένη ἀρχαϊκὴ περίοδο, σ. 21 κέ.

10. Βλ. ἤδη Poulsen ὁ.π. (σημ. 7) 28: «Der arkadische Stil - Ableitung der argivischen».

11. Βλ. J. Marcadé, *BCH* 75, 1951, 230 (σημ. 1-2): «centre provincial situé vers les confins de l'Arcadie et de l'Élide...».

12. Βλ. π.χ. Βοκοτοπούλου ὁ.π. (σημ. 4) 32, 268 ἀρ. 182 - «χάλκινο κάτοπτρο μὲ καρυάτιδα. Ἵσως ἀπὸ τὴ Δωδώνη, περίπου 470 π.Χ. Γενεὴ, Συλλογὴ G. Ortiz 138. Ἀπὸ τὰ κορυφαῖα δείγματα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ... ἔργο τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου».

13. Βλ. A. Milchhöfer, *AM* 4, 1879, 168 κέ. Jost ὁ.π. (σημ. 2) 154 κέ. M. E. Voyatzis, *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and the Archaic Sanctuaries in Arcadia* (1990) 16 κέ.

14. Κ. Α. Ρωμαῖος, *ΠΑΕ* 1909 (1910), 316 κέ. (πίν. Η'), Ὁ ἴδιος, *Εἰς τὴν Ἀρκαδικὴν τοπογραφίαν*, *ΑΔ* 4, 1918, 102 κέ. Ὁ ἴδιος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Τεγέα, *ΠΑΕ* 1907 (1908), 120 κέ. Ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1910 (1911), 274-75.

15. Βλ. Κ. Α. Ρωμαῖο, *ΠΑΕ* 1909, 317: «ἐλάσμα ὑψ. 0.30 ἐκ.» καὶ σ. 64, ἀρ. εὐρ. Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. X14921: «Ἐλάσμα σὲ σχῆμα ὀρθίας γυναικας. Περίπου 450 π.Χ. ὑψ. 0.33». R. Blatter, *AA* 79, 1964, 815 κέ. (σημ. 19, εἰκ. 7): «Spendende Göttin... argivische Werkstatt. Persephone oder Artemis zu verstehen... gegen 450 v. Chr.». H. A. Thompson, *Hesperia* V, 1936, 178: «a fine piece from Tegea... mid fifth c. (σημ. 3). H. Metzger, *BCH* 64-65, 1940-41, 24 (σημ. 13). Jost ὁ.π. (σημ. 2) 350.

16. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια τοῦ ἐλάσματος δὲν ἦταν ἐργασμένη. Τὸ ἐλάσμα θὰ στερεωνόταν σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, μὲ μικρὰ καρφιά (ὅπως δείχνουν οἱ σωζόμενες, μικρὲς ὀπές).

Εἰκ. 2α-β. Κεφαλή θεᾶς τύπου Cherchel (C. Blümel, *Römische Kopien griechischer Skulpturen des fünften Jahrh. v. Chr.* IV (1931) K 168, πίν. 57a, b).

ματιῶν, τῶν κοσμημάτων, τῶν λεπτῶν πτυχώσεων τοῦ χιτῶνος· διάγραμμα κάτω ἀπὸ τὸν χιτῶνα τοῦ δεξιοῦ στήθους καὶ τῆς θηλῆς, τῶν δακτύλων, τῶν γλυφῶν τῆς φιάλης. Οἱ λεπτομέρειες ἀποδίδονται μὲ τὴν ἐγγάρακτη τεχνική, ποὺ συνδυάζεται μὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ μέγεθος τοῦ ἐλάσματος (ὑψ. 0.33) συγκριτικὰ μὲ ἐκεῖνο τῶν ἀναθηματικῶν, γενικά, ἐλασμάτων, ποὺ συνήθως κυμαίνεται γύρω στὰ 0.10-0.15 μ.¹⁷

Τὸ κιονόσχημο, κλειστὸ σχῆμα, μὲ τὴν ἐλάχιστη, μόλις διαφαινόμενη διαφορά, ἀνάμεσα στὸ στάσιμο καὶ τὸ ἄνετο σκέλος¹⁸, τὸ πλατὺ ἱμάτιο μὲ τὶς ἀραιές, χοντρές πτυχές, ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ κυρτές καὶ εὐθύγραμμες χαράξεις, συνιστοῦν πρῶμα στοιχεῖα μέσα στὸν 5ο αἰ. π.Χ.¹⁹, ἐνῶ ἡ μεγαλόγραμμη, γενικά, ἀπόδοση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ λεπτὴ χάραξη τῆς κόμης, εἶναι ἰδιαίτεροι χαρακτῆρες τῆς περιόδου γύρω στὸ 460 π.Χ. Στὸ ὕφος αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν καὶ οἱ φουσκωτές, ὀγκώδεις πτυχές τοῦ ἱματίου, ὅπως διαμορφώνονται

17. Βλ. σὰν ἐξαιρέση καὶ τὸ χάλκινο περίτμητο ἔλασμα τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἀρ. εὐρ. X6448 Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου (μὲ διπλὴ ὄψη), ὑψ. 0.28 μ. Τέλος 6ου αἰ. π.Χ. (Βοκοτοπούλου ὁ.π. (σημ. 4) 239, ἀρ. 81).

18. Ἐλαφρότατο λύγισμα δεξιοῦ, ἄνετου σκέλους:

«ponderazione incerta». Βλ. C. Anti, *ASAtene* IV-V, 1921-22, 1924, 73.

19. Βλ. P. Jacobsthal, *Die melischen Reliefs* (1931) 105: «Tegeatisches Bronzerelief», Athen, Nationalmus. σημ. 2 (πίν. 73), «Göttin aus Tegea. Um 460».

ιδιαίτερα στην άριστερή πλευρά του στήθους και πάνω στον άριστερό ώμο και βραχίονα, μία απόδοση που φτάνει μέχρι τα προπαρθενώνια χρόνια²⁰.

Άλλα και στον τύπο της κεφαλής αναγνωρίζονται σχετικά με τον «αύστηρο» ρυθμό στοιχεία. Έτσι, χαρακτηριστικά είναι τα κυματιστά μαλλιά, που χωρισμένα στη μέση του μετώπου τὸ πλαισιώνουν, κατεβαίνοντας χαμηλά, μέχρι τις έξωτερικες απολήξεις τῶν τόξων τῶν φρυδιῶν²¹ (εἰκ. 2α-β) καὶ ἀναδέονται (στηριζόμενα ἀπὸ μία ταινία) ψηλά στον αὐχένα. Οἱ βόστρυχοι ἀποδίδονται γραμμικά (εἰκ. 3), σύμφωνα με τὴ «linear tendency»²² καὶ «its ogival canopy» στο κέντρο τοῦ μετώπου (λεπτομέρεια ὅμως, πού μόλις διακρίνεται ἐδῶ). Τὸ στενό, ταινιοειδές διάδημα, με κεντρικὸ κυκλικὸ κόσμημα²³, τὰ ἐνώτια καὶ τὸ περιδέραιο, ἀποτελοῦν τὸν κόσμον πού ἀντιστοιχεῖ σὴν εἰκόνα τῆς Κόρης²⁴, ἐνῶ «αὐστηροῦ» χαρακτήρα εἶναι τόσο τὸ βαρὺ σχῆμα τοῦ προσώπου²⁵, ὅσο καὶ ὁ ἔντονος κυματισμὸς τῶν βόστρυχων²⁶.

Εἰκ. 3. Κεφαλὴ τύπου Ἀσπασίας/Σωσάνδρας, βλ. *Sismondo Ridgway, The Severe Style in Greek Sculpture* (1970) (εἰκ. 105).

20. Βλ. π.χ. E. Langlotz, *Studien zum Nordost-griechischen Kunst* (1975) 125. Ἀνάγλυφο (πίν. 39, 4): «angeblich auch in der Argolis gefunden wurde». P. C. Bol, *Bildwerke aus Stein u. Stuck - Katalog Ant. Bildwerke Liebieghaus - Mus. Alter Plastik I* (1983) 26 Kat. ἄρ. 7 (εἰκ. 7, 1): «angeblich aus Troizen». «Mitte des 5 Jhr. v. Chr. ... bewusste Rückstilisierung des Gewandes... nur wenig vor dem Friesen des Parthenon».

21. Βλ. π.χ. τὴ θεὰ τοῦ τύπου Cherchel: C. Blümel, *Römische Kopien griechischer Skulpturen, Staatl. Mus. zu Berlin, Katalog IV* (1931) 29 κέ. – K168 (πίν. 55, 56) ἰδιαίτερα (πίν. 57a, b) – «Gewandstatue einer Göttin» ... «der Bildhauer... wenn nicht selbst ein argivischer Künstler, so doch in Attika unter dem Einfluss dieser Kunst gestanden haben muss»· σημειώνεται καὶ ἡ σχέση μετὰ τὴ Στερόπη τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας.

22. Βλ. Br. Sismondo Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture* (1970) 65 κέ. (εἰκ. 105): «Head from Gortyna, of Aspasia/Sosandra Type», (διευθέτηση μαλλίων γύρω στὸ πρόσωπο). W. Helbig⁴ III (1969) ἄρ. 2203. W. Fuchs, *Die Skulptur* (1983) 187 (εἰκ. 198)

– «Sog. Aspasia (Aphrodite oder Demeter). Bronze-original, um 460». Neapel, Mus. Naz. Archeol. (ἀπόδοση σὲ πελοποννήσιο γλύπτη τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ). Βλ. ἀνάλογους, κυματιστοὺς, με γραμμικὴ ἀπόδοση βόστρυχους, στὴ Σφίγγα ἀπὸ τὴν Αἴγινα (Ε. Walter-Καρύδη, *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στέλιου Τριάντη* (Μουσ. Μπενάκη 2002) 66 εἰκ. 11-12, σημ. 21).

23. Βλ. σημ. 4, καὶ ἴσως σχετικὸ κόσμημα πόλου, R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the British Mus. I* (1954) 275, ἄρ. 997 (πίν. 140): πῆλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Τεγέα. «Late fifth c. B.C.».

24. L. Schneider, *AntPl XII* (1973) 105 κέ. (πίν. 34a καὶ 39a).

25. Βλ. καὶ S. Mollard-Besques, *Mus. Nat. du Louvre, Catalogue. Figurines et reliefs en terre-cuite I* (1954) 101 – Tégee, C103 (πίν. LXXII) «450 environ».

26. Βλ. E. Paribeni, *Mus. Naz. Romano, Sculpture greche del V sec.* (1953) 54 κέ. ἄρ. 92, «470-460 a.C.» καὶ ἄρ. 93 «450 a. C.». Helbig⁴ III (1969) ἄρ. 2254: «Könnte das Original, wohl ein Erz bild aus den Jahren um 460 v. Chr... Die schweren Formen weisen auf einen peloponnesischen... Meister», ἄρ. 2252: «Konta-

Ἡ μορφή τοῦ ἐλάσματος, παρὰ τὸ μέγεθός της, ὑποβάλλει ἓνα «μνημειακὸ» ὕψος, ποὺ θὰ ἀναφέρεται σὲ πρώιμες κλασικὲς, ἀγαλματικὲς δημιουργίες²⁷. Τὸ «αὐστηρὸ» ἀλλὰ καὶ μνημειακὸ τῆς μορφῆς, ἀναγνωρίζει ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ ὁ Κ. Ρωμαῖος²⁸, στὴν ἔμμεση διατύπωσή του: «εἰκὼν θεᾶς... ἐνθυμιζούσης δ' ἰσχυρῶς ὡς πρὸς τὴν τέχνην τὸν ἡνίοχον τῶν Δελφῶν καὶ τὸν περὶ τὰ ἀετώματα τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Διὸς κύκλον»²⁹. Σὲ ἓνα ἀνάλογο χαρακτήρα (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μέγεθος) ἀναφέρεται καὶ ὁ Ε. Langlotz³⁰, σχετικὰ μὲ ὀρισμένα μικρὰ, πελοποννησιακὰ χάλκινα. Μία σχετικὰ συγγενικὴ μορφολογία, μὲ αὐτὴν τῆς εἰκόνας τοῦ ἐλάσματος, διακρίνει π.χ. καὶ τὴν Ἀρτεμὶ τῆς πῶρινης ἀναθηματικῆς στήλης τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου³¹, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἄργος. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο, ὀρθία πρὸς δεξιὰ, σὲ ἀνάλογη στάση, ἀλλὰ πιὸ ἔντονη κίνηση, φορῶντας ὅμως τὸν «δωρικὸ χιτῶνα μὲ ἀπόπτυγμα»³². Ἐδῶ, οἱ ψηλὲς ἀναλογίες τοῦ σώματος, σχεδὸν συμπίπτουν³³, ἐνῶ στίς εὐθύγραμμες, ἀνάγλυφες καὶ ἐγχάρακτες πτυχὲς ποὺ ἀποδίδονται μὲ κάποια σκληρότητα, καθὼς καὶ στὸ περιγράμμα τῆς μορφῆς, ἀναγνωρίζονται ἵχνη «αὐστηροῦ» χαρακτήρα, παλιότερα, βέβαια ἀπὸ τὴ χρονολογία τοῦ ἀναγλύφου³⁴.

Μέσα στὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὁ τύπος τῆς Κόρης μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, διαμορφώνεται σταθερά, ἂν καὶ ἡ διάκριση σχετικὰ μὲ τὴ Δήμητρα, παραμένει ἀσαφής³⁵. Τὸ βασικὸ σχῆμα

mination zweier Vorbilder» (συσχέτιση μὲ τὴ λεγομ. «Ἀσπασία»). Α. Giuliano, *Museo Naz. Romano* I, 1 (1979) 207 κέ., ἀρ. 129 – «Testa fem. Probabilmente di divinità». «L'archétipo è ... attribuito al 470-460 a.C.» «affinità... con la cosid. "Aspasia"». – ἀρ. 131 – «Testa con diadema... ovale piuttosto allungato». Intorno alla metà del V sec. a.C., l'originale era in bronzo».

27. Σὰν ἀνάλογο παράδειγμα μνημειακῆς ὕψης, βλ. π.χ. τὴ χάλκινη πεπλοφόρο, Βοκοτοπούλου ὁ.π. (σημ. 4) 255, ἀρ. 127. «Ἀπὸ τὴν Πίνδο, περίπου 470-450 π.Χ. Ἔθν. Ἀρχ. Μουσείο, Συλλογὴ Καραπάνου ΚΑΡ540. – Ἀγαλμάτιο, ὕψ. 24.5,... ἔργο μεγάλου καλλιτέχνη τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου». V. Stais, *Marbres et bronzes du Musée National* I (1910) 371 ἀρ. 540, «La statuette, sans doute une déesse (Aphrodite ou Dioné)... "De style sévère"». Ἀκόμη καὶ στὴν χρηστικὴ πελοποννησιακὴ χαλκοπλαστικὴ, προσεγγίζεται (σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις) τὸ πνεῦμα τῆς μεγάλης γλυπτικῆς (βλ. π.χ. G. M. A. Richter, *Antike Plastik, W. Amelung zum 60 Geburtstag* (1928) 183 κέ. (πίν. 13 καὶ εἰκ. 1-8): Ὑδρία Μητροπ. Μουσείου Νέας Ὑόρκης, πελοποννησιακοῦ ἐργαστηρίου γύρω στὸ 460 π.Χ.

28. Κ. Ρωμαῖος, *ΠΑΕ* 1909, 318.

29. Συσχετίζοντας ἀναμφίβολα τὴν κιονόμορφη

ὄψη τοῦ Ἡνίοχου, τὴν ἀπόδοση τῶν πτυχῶν, καὶ ἰδιαίτερα τὶς ψηλὲς ἀναλογίες τοῦ σώματος. Ὑψος μορφῆς ἐλάσματος: ὕψ. κεφαλῆς 7% περίπου τοῦ γενικοῦ ὕψους. Ἡνίοχος: «11% περίπου τοῦ γενικοῦ ὕψους». C. C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary* (1988) 130.

30. *JdI* 61/62, 1946/47, 100 κέ. (Kleine votivbronzen... "Spinnerin"...). «so das wir uns Monumentalwerke direkt nach diesen Meisterwerken vorstellen dürfen, weil diese Werke selbst im kleinen Format monumental konzipiert sind».

31. Βλ. *LIMC* II 1², s.v. *Artemis* (Lilly Kahil avec la collab. de N. Icard), σ. 655 ἀρ. 411 «Stèle de calcaire. Berlin - DDR, Staatl. Mus. K 78. D'Argos. Vers 430-420 av. J.-C.».

32. C. Blümel, *Die klassisch griech. Skulpturen der Staatl. Mus. zu Berlin* (1966) 57 κέ. ἀρ. 66 – «Votivstele an Artemis (K78): Höhe 0.63 m.» (εἰκ. 99).

33. Ὑψ. σώματος: ἑπταπλάσιο περίπου τοῦ ὕψους τῆς κεφαλῆς.

34. Blümel ὁ.π. (σημ. 32) 58: «dem Stil nach gehört es aber einer bedeutend älteren Zeit an... wird aber kaum nach dem Jahr 430 v. Chr. entstanden sein».

35. Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή* (1971) 61. Α. Peschlow-Bindokat, *JdI* 87, 1972, 78 κέ. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 57-60.

Εἰκ. 4α-β. Κόρη Albani, Rom, Villa Albani, Nr 749. α) Kabus-Jahn, AntPl XI (1972) εἰκ. 1b) Kora Albani, H. Schrader, Phidias (1924) (εἰκ. 65).

πού επαναλαμβάνεται με αποκλίσεις και παραλλαγές³⁶, θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται σὲ μία δημιουργία τοῦ προχωρημένου «αὐστηροῦ» ρυθμοῦ. Σχετικός, μέσα στὸ ἀττικό ρεῦμα, εἶναι ὁ τύπος τοῦ ἀντίγραφου τῆς λεγόμενης Κόρης Albani³⁷ (εἰκ. 4α-β), πού ἀνεξάρτητα

36. Βλ. Br. Sismondo Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (1981) 196 κέ.: «long stylistic life of this general type», σημειώνοντας καὶ τὴ δυσκολία διάκρισης τοῦ ἀκριβοῦς πρωτοτύπου.

37. Βλ. LIMC VIII, 1² suppl. s.v. *Persephone* (G. Günter), σ. 958 ἀρ. 5. – «Statue, Rom, Villa Albani 749. Röm. Kopie nach Vorbild gegen 430/420 v. Chr. – Sog. Kore ("Sappho") Albani».

ἀπὸ τὴν ἀμφισβητούμενη ταύτισή³⁸ της (Περσεφόνη, Ἀφροδίτη, Σωσάνδρα), χρονολογείται: «τουλάχιστον γύρω στὸ 440 π.Χ. ἂν ὄχι ἀκόμα παλιότερα»³⁹, μὲ εὐδιάκριτα τὰ αὐστηρὰ στοιχεῖα⁴⁰ στὴ γενικὴ ὄψη καὶ τὴν πτυχολογία, ἐνῶ ἀναγνωρίζονται, ἐδῶ, οἱ πελοποννησιακὲς διασυνδέσεις⁴¹. Οἱ ἐπιδράσεις⁴² αὐτὲς εἶναι αἰσθητὲς καὶ στὴν διαδρομὴ τοῦ τύπου βλ. καὶ τὴ λεγόμεν. «Abbondanza Grimani»⁴³ ποὺ τὸν ἀποδίδει ἄμεσα.

Στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀρχῆς, ἡ τουλάχιστον τῶν προγενέστερων βαθμίδων⁴⁴ τοῦ τύπου τῆς Κόρης Albani, τὸ μικρὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο τῆς Βιέννης, «ἀττικὸ πρωτότυπο»⁴⁵, θεωρήθηκε σὰν προδρομικὴ μορφή. Ὡστόσο, παρὰ τὸ «αὐστηρὸ» σχῆμα διακρίνονται στοιχεῖα προχωρημένης ἀπόδοσης, συγγενικῆς μὲ τὴ φειδιακὴ-παρθενώνεια, ὅπως ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἡ διευθέτηση τῆς πτώσης τοῦ ἱματίου ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο⁴⁶ ποὺ εἰκονίζεται καὶ στὴ δεξιὰ μορφή τῆς Νότιας μετόπης ἀρ. 19 τοῦ Παρθενῶνα⁴⁷ (εἰκ. 5α-β), ὅπου

38. Βλ. A. Delivorrias, *AM* 93, 1978, 17 κέ. καὶ τοῦ ἰδίου *LIMC* II 1¹ (1984) s.v. *Aphrodite*, σ. 23 κέ. ἀρ. 147 καὶ 149. A. Delivorrias, *AntPl.* IX (1969) 7 κέ. (πίν. 1-5, εἰκ. 1-4), inv. 4762 Mus. Nat. (ἀνάλογος τύπος): «Die Figur in mädchenhaften Tracht mit Chiton u. Mantel leicht als Koren-Typ zu erkennen». Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ ἐδῶ σχῆμα, ἡ «säulenhafte Schlankheit als Hauptelement zu verstehen», εἶναι συγγενικὴ μὲ τὴ μορφή τοῦ ἐλάσματος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ τετραγωνικὸ σχῆμα τῆς Κόρης «Albani» ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀττικὴ, φειδιακὴ παράδοση, βλ. Δεσπίνη ὁ.π. (σημ. 35) 157.

39. Αὐτόθι 203, «αὐστηρὸς τετράγωνος ὄγκος. Τὰ μοτίβα τῶν ἐνδυμάτων εἶναι βαριὰ καὶ αὐστηρά», βλ. καὶ τὴν ἀπόδοση ἐνὸς πρώτου μοτίβου: «τὸ ξεχείλισμα τοῦ χιτῶνα ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου στὴ μέση» (αὐτόθι 191). Τὸ θέμα ἐντοπίζεται ἤδη στὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου βλ. Κόρη ἀρ. 615 Μουσ. Ἀκροπόλεως, Μ. Σ. Μπρούσκαρη, *Μουσείον Ἀκροπόλεως, Κατάλογος* (1974) 71 (εἰκ. 128).

40. Μεταξὺ ἄλλων: Fr. Hiller, *Formgeschichtliche Untersuchungen zur griechischen Statue des späten 5 Jahrh. v. Chr.* (1971) 65: Kore Albani (εἰκ. 100) σημ. 149, «...noch ganz im Sinne des strengen Stils geschlossen bleibt». Ridgway ὁ.π. (σημ. 36) 195: «a touch of severity».

41. Βλ. R. Kabis-Jahn, *AntPl.* XI (1972) 17 κέ.: Kora Albani, σημ. 3 (εἰκ. 1, 2) «als bewusste attische Umstilisierung eines argivischen "polykletischen" Werkes».

42. Βλ. καὶ τὴν παλιὰ ἐκτίμηση τοῦ A. Furtwängler, Griech. Originalstatuen in Venedig, *Abh. München* 21, 1898, 8 κέ. καὶ 282 κέ. (πίν. 1-2). B. Vienneis-Schlörb, *Klassische Skulpt. München, Katalog II* (1979) 165 κέ., ἀρ. 15, σημ. 5. (Kore Albani - Grimani

statuette): «Beide hingen vielleicht von einer gemeinsamen älteren Quelle ab... um die Mitte des 5 Jahrh. In der nordöstlichen Peloponnes entstandene Schöpfung». Br. Ridgway ὁ.π. (σημ. 36) 197.

43. Βλ. *LIMC* VIII, 1², Suppl. s.v. *Persephone* (G. Güntner), σ. 958, ἀρ. 4 - Statuette, Venedig, Mus. Arch. 106 - «Frühes 4 Jahr. nach Vorbild gegen 420 v. Chr.» - Sog. «Kore Grimani». S. Karusu, *AM* 82, 1967, 163 (εἰκ. 88), σημ. 20. Γ. I. Δεσπίνης, *Συμβολή* (1971) 191, σημ. 447. Kabis-Jahn ὁ.π. 13 κέ. «Abbondanza» (πίν. 1-9). G. Traversari, *Sculpture del V-IV sec. a.C. Museo Archeol. di Venezia* (1973) 60 κέ., ἀρ. 24. E. La Rocca, *Archeologia Classica XXVIII* (1976) 225 κέ. (πίν. LXXXVII): «il prototipo della serie sia attico». Abbondanza: «una eguale mistione di elementi attici ed argivi».

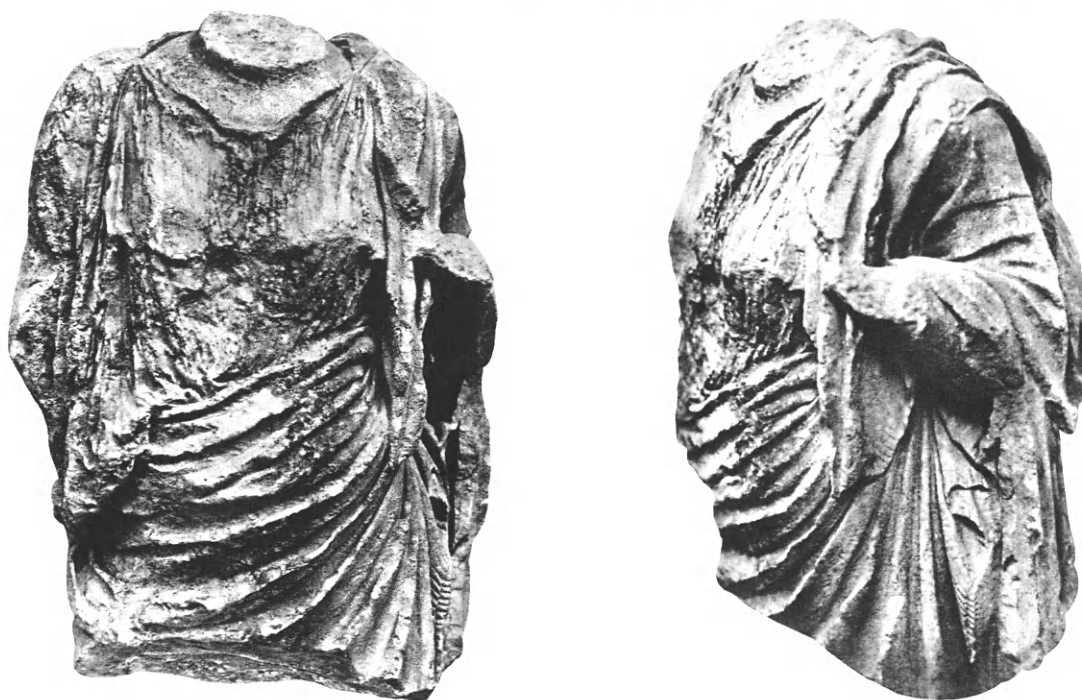
44. E. Schmidt, *Ant. Plastik, Festschrift W. Amelung* (1928) 222 κέ. (εἰκ. 1-4). P. Noelke, *RM* 76, 1961, 65, σημ. 96. S. Kane, *AJA* 89, 1985, 457 κέ.

45. H. Schrader, *ÖJh* 14, 1911, 46 κέ. (εἰκ. 51). C. Anti, *ASAtene* IV-V, 1921-22, 82 κέ. σημ. 2. V. H. Poulsen, *Strenge Stil* (1937) 63 κέ. S. Karusu, *AM* 82, 1967, 158 σημ. 4.

46. Τὸ θέμα παρουσιάζει παραλλαγές: πλατιά, κάθετη πτώση τῆς ἀπόληξης τοῦ ἱματίου (Κόρη «Albani»), ἢ μὲ πῖο κινημένους πτυχώσεις καὶ ἐλαφρὸ κυματισμὸ νὰ πλαισιώνει τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ στηθους, βλ. καὶ τὴν «Abbondanza», Kabis-Jahn ὁ.π. (σημ. 41) 17 (πίν. 3b, 4b). Ev. B. Harrison, *Hesperia*, Suppl. 20 (1982) 40 κέ. - S. 565 (πίν. 4a-d): πρωτότυπο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά: «around 430-420 B.C.», σ. 48 (σχετικὰ μὲ τὸ μοτίβο): «On the Agora girl it lies flat and the cross folds cover it».

47. Βλ. Schrader ὁ.π. (σημ. 45) 47 κέ. (εἰκ. 52, 56). Fr. Brommer, *Die Metopen des Parthenon* (1967) 106

Εἰκ. 5α-β. Νότια μετόπη, ἀρ. 19 (Fr. Brommer, *Die Metopen des Parthenon* (1967) Süd 19 (πίν. 207a-b).

τὸ κλασικὸ σχῆμα (στάση, πτυχολογία) ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν «αὐστηρὸ» ρυθμό. Τὴν σημασία τῆς μετόπης ὑπογραμμίζει καὶ ἡ Ridgway⁴⁸: «in terms of stylistic iconography this is perhaps the most important among the Parthenon metopes (attributed) obviously to Pheidias». Ἰδιαίτερα ἡ διαμόρφωση τῆς κατάληξης τοῦ ἱματίου (ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἓνα (φειδιακός;) μοτίβο⁴⁹ ποὺ ζωντανεύει καὶ διαφοροποιεῖ τὴν αὐστηρή, μὲ μεγάλο πάχος καὶ χοντρές πτυχώσεις, λοξὴ κάλυψη τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μία προδρομικὴ φάση τοῦ τύπου (ὅπως στὴν περίπτωση τῆς μορφῆς τοῦ τεγεατικοῦ ἐλάσματος).

Ἡ ὑποθετικὴ προσέγγιση τοῦ τύπου τῆς «Κόρης Albani» μὲ τὴ μορφή τοῦ ἐλάσματος ἀνιχνεύεται στὴ σύμπτωση τῶν γενικῶν γραμμῶν τῆς σύνθεσης⁵⁰, ὅπως τῆς πτυχολογίας:

κῆ. - Süd 19 (πίν. 151, 207) 1. «Athen, AKr 3733... Weiblicher Oberkörper».

48. Βλ. Br. Sismondo Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (1981) 24 καὶ 197 (εἰκ. 2) ἢ δὴ ὁ B. Schweitzer, *Jdl* 54, 1939, 89 (εἰκ. 49). Fr. Brommer, *Jdl* 75, 1960, 67 ἀρ. 15 (εἰκ. 49a-b). Βλ. καὶ τὴ διαπίστωση τοῦ La Rocca ὅ.π. «una testimonianza della rapida penetrazione della cultura artistica comunemente detta argiva, o policletea, in ambiente ateniese».

49. Βλ. Helbig⁴ II, Nr 1766 Weibliche St. als Athena ergänzt. Replik der Kore Albani: «Für die weitere Belebung sorgt der Mantel, der in einem langen Zipfel von der Schulter hängt». Ἰδιαίτερα παρ-θενώνειο, τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνεται στὴ ζωφόρο π.χ. W. Fuchs, *Skulptur* (1979) 440 (εἰκ. 505): «Wasserträger» (Platte VI, fig. 17).

50. Βλ. Helbig⁴ IV, Nr 3342.

ὅμοια ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν λεπτὴς ὑφῆς, κάθετη πτύχωση τοῦ χιτῶνα, καὶ τὶς ἀραιές, λοξές πτυχές τοῦ χοντροῦ ἱματίου, μὲ κάλυψη τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Ἀναλογίες στάσης (ἀριστερὸ στάσιμο - δεξιὸ ἄνετο), ποὺ στὴν Κόρη Albani δηλώνεται πιὸ ἔντονα, ἐνῶ στὸ ἔλασμα ἡ στάση αὐτὴ μόλις διακρίνεται (μὲ τὸ δεξιὸ σκέλος ἐλαφρότατα ἄνετο), ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν μέρει ἀντίστοιχη κίνηση τῶν χειρῶν⁵¹ (τὸ ἀριστερὸ λυγισμένο χέρι τῆς Κόρης Albani κρατοῦσε, ἴσως, μία «μεγάλῃ δάδα»⁵²). Φανερὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ νεανικοῦ τύπου τῆς κεφαλῆς ποὺ στρέφεται ὅμοια πρὸς τὸ στάσιμο. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἀντίγραφου τῆς Κόρης Albani σὲ ἓνα χάλκινο ἔργο, φειδιακό, ἢ ἐνὸς καλλιτέχνη τοῦ κύκλου του, ὅπως ἀναγνωρίστηκε, δὲν ἀντιβαίνει στὴν ὑπόθεση τῆς ἀναγωγῆς τοῦ τύπου σὲ ἓνα παλιότερο πρότυπο μιᾶς ντυμένης θεϊκῆς μορφῆς (ἴσως τῆς Κόρης) αὐστηρορυθμικῆς τεχνοτροπίας⁵³. Κοινὸς πρόωμος, γενικὸς χαρακτήρας τῶν μορφῶν τῆς Κόρης Albani - Κόρης Τεγέας, παρὰ τὴ μεγάλη διαφορὰ διαστάσεων, ὕψους καὶ τεχνικῆς, ἀλλὰ καὶ χρονολόγησής, εἶναι ἡ μεγαλόπρεπη βαρὺτητα τοῦ σχήματος⁵⁴. Ἡ τυπολογικὴ ἀνέλιξη τῆς γυναικείας μορφῆς μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὅπως εἰκονίζεται στὸ χάλκινο τεγεατικὸ ἔλασμα, μέσα ἀκόμη στὴν περίοδο τοῦ «αὐστηροῦ» ρυθμοῦ⁵⁵, ἐπιτρέπει, ὅπως εἶδαμε, πιθανοὺς συσχετισμοὺς μὲ ἀνάλογα πρόωμα παραδείγματα τοῦ ἀττικοῦ χώρου. Ἐκεῖ, ἡ διαφοροποίηση καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ σχήματος⁵⁶, ὅπως παρουσιάζεται π.χ. στὸν τύπο τῆς Κόρης Albani⁵⁷, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἰδιαίτερη κίνηση ἐνὸς κλασικοῦ δημιουργοῦ, κατὰ τὸν σχεδιασμὸ μιᾶς ἀνανεούμενης, μνημειακῆς μορφῆς.

Γνωστὴ εἶναι ἡ πελοποννησιακὴ ἐπίδραση πάνω στὴν ἀττικὴ τέχνη τῆς περιόδου, ποὺ ἀναγνωρίζεται σὲ παραδείγματα σημαντικῶν ἀντιγράφων τοῦ «αὐστηροῦ» ρυθμοῦ⁵⁸, ἐνῶ ἡ διάδοση τῆς χαλκοπλαστικῆς τοῦ Ἄργους στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵⁹ συνεχίζεται μὲ ἓνα συγκερασμὸ ἀττικῶν καὶ δωρικῶν στοιχείων⁶⁰. Ἰδιαίτερα γύρω στὸ 460 π.Χ. ὁπότε

51. Ἡ πληρότητα τῆς μορφῆς τοῦ τεγεατικοῦ ἐλάσματος μὲ τὰ σωζόμενα σύμβολα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀποσπασματικὰ σχετικὰ τεκμήρια εἶναι ἓνα σημαντικό στοιχεῖο ταύτισης τῆς Κόρης.

52. Βλ. Helbig ὁ.π. 316.

53. Ἴσως καὶ πελοποννησιακῆς ἀρχῆς, βλ. σημ. 41-43, καὶ G. Becatti, *Problemi Fidiaci* (1951) 214 (πίν. 102, εἰκ. 305), ὅπως καὶ νύξη σχέσης κεφαλῆς Κόρης Albani μὲ μορφὴ τοῦ Δυτ. αἰετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς Ὀλυμπίας.

54. Ἕνας χαρακτήρας αὐστηρῆς πελοποννησιακῆς χροιάς (E. Buschor - R. Hamann, *Die Skulpturen des Zeustempels zu Olympia* (1924) 11: «ein Kräftigerbes Pondus». W. Fuchs, *Skulptur* (1979) 180 κέ., ἰδιαίτερο «βάρος τῆς πτύχωσης» καὶ «νέα ἀπλότης». «Um 460» (*Olympia Skulpturen*).

55. Βλ. Poulsen ὁ.π. (σημ. 7) 32. W. H. Schuchhardt, *Festschr. für C. Weickert* (1955) 59 καὶ 70 κέ. (Kopftypen), ποὺ ἀνάγονται σὲ «Gruppe strenger

Frauenbilder - die vermutlich aus Bronze waren» (470/60).

56. Βλ. καὶ E. Langlotz, *JdI* 61/62, 1946/1947, 102 κέ., ἀναλογία ἀνάπτυξης τῆς σειρᾶς τῶν πελοποννησιακῶν «Peplosfiguren».

57. Βλ. Kabus-Jahn ὁ.π. (σημ. 41) 17 κέ., σχετικὰ μὲ τὸν τύπο: «Die Frage, welcher Zeit, welcher Kunstrichtung das Urbild angehörte, lässt sich... nicht leicht beantworten».

58. Βλ. π.χ. Br. Sismondo Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture* (1970) 64 κέ. (εἰκ. 103): «The so-called Hestia Giustiniani... usually considered Argive... an example of Peloponnesian influence on Attic art during the Severe period... original obviously of bronze... around 460 B.C.», ὅπως καὶ ἡ λεγομ. «Ἀσπασία» (βλ. καὶ σημ. 22).

59. Βλ. ἤδη A. Furtwängler, *Kleine Schriften I* (1912) 327 κέ.

60. Βλ. S. Karusu, *AntPl* XII (1973) 42.

σημειώνεται και ή ύψηλότερη απόδοση νέων μορφών⁶¹, ανιχνεύονται σε σπάνια χάλκινα αυτής της κατ' έξοχην «formative age»⁶², στοιχεία και θέματα που αναφέρονται σε πελοποννησιακά, στυλιστικά ρεύματα. Όπως έχει διαπιστωθεί, τὰ πρωτότυπα παραδείγματα μικροπλαστικής που διασώζονται, κυρίως χάλκινα, αποκτούν καθοριστική σημασία στην αναζήτηση⁶³ τύπων της μεγάλης πλαστικής γνωστών από ρωμαϊκά αντίγραφα. Τὰ τεκμήρια αὐτὰ θεωρήθηκε μάλιστα ὅτι ἀντανakλoῦν πiό «ἄμεσα»⁶⁴ μεγάλες, χαμένες, πλαστικές δημιουργίες. Έτσι, γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καὶ μικρές, ἐξαρτημένες γυναικεῖς μορφές, ὅπως αὐτὲς τῶν χάλκινων λαβῶν κατόπτρων, συνιστοῦν κάποτε τέτοιες ἀναφορές⁶⁵. Διατηροῦνται καὶ πάλι, ἐδῶ, ὀρισμένα «αὐστηρά» στοιχεῖα στὸ σχῆμα (περιορισμένη κίνηση, πτυχολογία) ὅσο καὶ ἡ «monumental simplicity»⁶⁶ ἀνακαλώντας θεϊκὲς μορφές⁶⁷. Χαρακτηριστικὴ, σχετικὰ μὲ τὴν διευθέτηση τοῦ ἐνδύματος, εἶναι καὶ ἡ προσέγγιση στὸ ἔλασμά μας τῶν δύο μικρῶν χάλκινων ἀγαλμάτων Ἀφροδίτης τοῦ Fogg Art Museum Cambridge⁶⁸ (εἰκ. 6), καὶ τοῦ Antikenmuseum τοῦ Βερολίνου⁶⁹ (εἰκ. 7). Ἀνάλογη εἶναι ἐδῶ ἡ σύλληψη ἑνὸς σχετικοῦ σχήματος μὲ πιθανὴ ἀναφορὰ σὲ πρότυπο τῆς μεγάλης πλαστικῆς, καὶ μάλιστα λατρευτικοῦ χαρακτήρα⁷⁰, ἐνῶ καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὸν κύκλο τῆς πελοποννησιακῆς τορευτικῆς⁷¹. Ἀπὸ τὴ βαθμίδα αὐτὴ ὁ G. M. A. Hanfmann⁷² σημειώνει ὅτι τὰ ἀρχέτυπα τέτοιων πρώιμων κλασικῶν μορφῶν θὰ πρέπει νὰ ἀνάγονται

61. Βλ. Poulsen ὁ.π. (σημ. 7) 28: «Aus den besten Jahren des strengen Stils der Zeit um 460».

62. G. M. A. Hanfmann, *AJA* 66, 1962, 282 κέ. P. E. Arias, *Problemi di scultura greca* (1965) 9 κέ.

63. Βλ. Poulsen ὁ.π. (σημ. 7) 28: «Die Kleinkunst soll jetzt als Basis dienen für eine Einreihung der uns hauptsächlich in röm. Kopien überlieferten grossen Skulptur». W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1979) 186. Βλ. ὅμως καὶ τὴ σχετικὴ ἐπιφύλαξη: *LIMC* II, 1 s.v. *Artemis* (Lilly Kahil), σ. 741: «Il est tentant mais souvent dangereux, de vouloir reconnaître le reflet de grands types statuariers, en particulier de statues de culte, dans des objets de taille réduite». Βλ. καὶ σχετικὴ νύξη: Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή* (1971) 178: «οἱ θεές (Ἄν. ζωφόρος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης) ἂν καὶ μικρὲς σὲ μέγεθος ἀντιπροσωπεύουν μνημειακοὺς τύπους, ἐπιτρέποντας ἔτσι συγκρίσεις μὲ μεγάλα ἔργα».

64. Βλ. Arias ὁ.π. 13.

65. D. Gordon Mitten - S. F. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World (Exhib. 1967/68)*, 95, ἀρ. 91: «Girl making an offering», «mirror handle, H. 0.10 c. 450 B.C.», «style of the Olympic pediments».

66. Gordon Mitten, αὐτόθι, καὶ χαρακτήρας τῆς μορφῆς τοῦ ἐλάσματος.

67. Gordon Mitten - Doeringer ὁ.π. 95: «Athena or

perhaps Hera».

68. Gordon Mitten ὁ.π. 97, ἀρ. 93 «c. 450 B.C.» H. 107. «Allegedly from Epidauros». *LIMC* II, 1¹ (1984) s.v. *Aphrodite* (A. Delivorrias), σ. 26, ἀρ. 166, «Bronzestatuette, sog. A. Watkins, Cambridge (Mass.) Fogg Art Mus. 1960.666, ehem. Slg. F. Watkins». «Um 460-450 v. Chr.» – Κλειστὸ κιονόσχημο τοῦ σώματος, ἀνάλογη διευθέτηση καὶ απόδοση τοῦ ἱματίου, ἐγγάραιες δηλώσεις κυματιστῶν βοστρύχων, μεγάλυτερη ἄνεση καὶ εὐλυγισία στάσης.

69. R. Thomas, *Griechische Bronzestatuetten* (1992) 96 κέ. (εἰκ. 89-90), σημ. 177 - b) Berliner Antikenmus. 8599. H. 8.8 cm. «Fundort: Trikkia (Thessalien)» καὶ σημ. 177 - a) Cambridge (Mass.) Harvard Univ. Fogg Art Mus. Inv. 1960.666, σχετικὰ μὲ τὴν Ἀφροδίτη (σημ. 68).

70. Αὐτόθι 97 κέ.: «möglicherweise ein berühmtes Kultbild».

71. K. A. Neugebauer, *Staatl. Mus. zu Berlin, Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium* II (1951) 31 κέ. ἀρ. 21 (πίν. 16): «Frau im Mantel mit Taube», καὶ σ. 34: «Das Taubenmädchen ist daher vermutlich die Arbeit eines Peloponnesiers», διακρίνοντας καὶ «ein attisches Element».

72. Hanfmann ὁ.π. (σημ. 62) 282 κέ. (πίν. 73-74, εἰκ. 1-10).

Εἰκ. 6. Ἀφροδίτη, Fogg Art Mus. Cambridge (R. Thomas, Griech. Bronzestatuetten (1992) εἰκ. 89).

Εἰκ. 7. Ἀφροδίτη, Antikenmus. Berlin (R. Thomas, Griechische Bronzestatuetten (1992) εἰκ. 90).

Εἰκ. 8. Ἀγαλμάτιο Μουσ. Λούβρου (J. Charbonneaux, Les bronzes grecs (1958) πίν. XXIII, 2).

σὲ προδρομικὲς χάλκινες δημιουργίες ἀπὸ «leaders of the “severe” phase, of the classical style», μὲ κέντρο τὴν Πελοπόννησο. Στὴ μεγάλη πλαστικὴ ἀναφέρεται καὶ τὸ χάλκινο ἀγαλματίδιο τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου⁷³ (εἰκ. 8) σπένδουσας γυναικείας μορφῆς. Ἡ θεϊκὴ αὐτὴ μορφή ἀποδίδει μὲ κάποια παραλλαγή τὸ βασικὸ σχῆμα στὴν ἀττικὴ ἐκδοχὴ τοῦ⁷⁴. Πολύτιμα στοιχεῖα ἀντιπαράθεσης μὲ τὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα εἶναι ἐδῶ ἡ ἀκριβεία καὶ ἡ λεπτότητα ἀπόδοσης τῆς λεπτομέρειας⁷⁵, ὅπου τόσο στὴν πτυχολογία, ὅσο καὶ στὸν

73. J. Charbonneaux, *Les bronzes grecs* (1958) 92 κέ. (πίν. XXIII, 2) – «Déesse faisant libation. Grèce. Vers 440 av. J.-C. Style attique. H. 0.085 Mus. du Louvre», «imitation libre d'un modèle connu... encore proche du style sévère», βλ. καὶ Ἑ. Γ. Ραυτοπούλου, *Φύλια Ἑπὶ εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν Γ'* (1989) 219 κέ. (πίν. 59-61).

74. Τυπολογικὰ ἀνάλογη εἶναι ἡ Κόρη τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἀναγλύφου, ἀρ. εὗρ. 5095 Μουσ. Ἐλευσίνας, ἀττικοῦ ἐργαστηρίου (C. Anti, *ASAtene* IV-V, 1921/22 (1924), 71 κέ. (πίν. III): «sotto l'influsso pelo-

ponnesiaco»...: «470-460 a.C.». E. Simon, *AM* 69/70, 1954/55, 47 κέ. Beil. 24: ἀνάλυση τῶν μοτίβων τῆς μορφῆς μὲ κάτω ὄριο χρονολόγησης: «über den strengen Stil». Βλ. A. Delivorrias, *Kotinos, Festschrift für E. Simon* (1992) 181 κέ. (πίν. 37-39), σημ. 4 «γύρω στὰ 465-440 π.Χ.».

75. Ὅπως ἡ ἐντονὴ διάκριση τῆς ὑφῆς χιτῶνα-ἱματίου ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναλογία στάσης μὲ τὴ μορφή τοῦ ἐλάσματος ποὺ παρουσιάζει ὁμῶς διαφορετικὴ, πιο «αὐστηρὴ» καὶ ὀγκώδη ὄψη.

Εικ. 9α-β: Λαβή κατόπτρου άρ. 243 Βρετ. Μουσείου (L. O. Keene Congdon, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece* (1981) άρ. 92a-b, πίν. 85a-b).

ρυθμό, διακρίνονται «κορινθιακοί» συσχετισμοί⁷⁶, βλ. και τή χάλκινη λαβή κατόπτρου άρ. εύρ. 243 του Βρετανικού Μουσείου⁷⁷ (εικ. 9α-β).

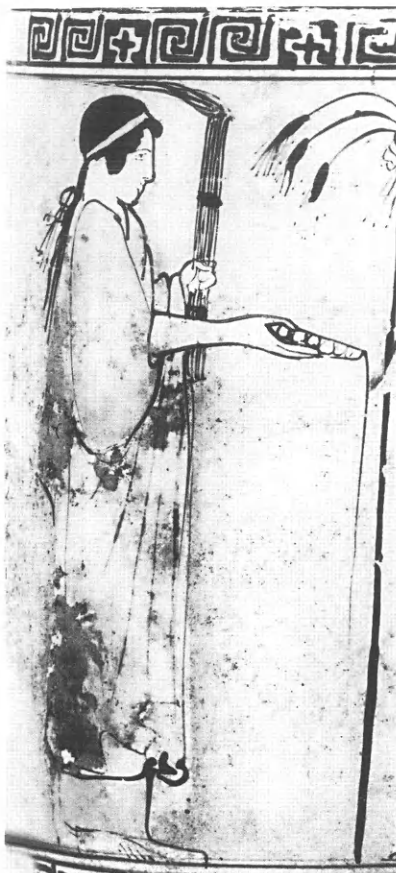
Άν και ή διάκριση ανάμεσα στην παράλληλη παραγωγή των πελοποννησιακών έργα-στηρίων είναι δύσκολη, σημαντική είναι αυτή της κορινθιακής μικροτεχνίας, όπου ξεχωρίζει ή παρουσία του γυναικείου, ιωνικού ενδύματος (με τον συνδυασμό χιτώνα-ίματίου)⁷⁸.

76. Charbonneaux ό.π. 92 κέ. που καταλήγει: «On peut donc hésiter pour le lieu de fabrication de la statuette entre Athènes et Corinthe».

77. Κορινθιακής προέλευσης σε πιο κινημένη στάση, βλ. L. O. Keene Congdon, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece* (1981) 200 κέ. άρ. 92 (πίν. 85, 92a-b): «From Corinth, 1873, third quarter of the fifth c. B.C.», όπου και σημειώνεται: «a long-limbed (woman)... a

figure suitable for a goddess... highly appropriate as a statue» και συσχετισμός με την Άφροδίτη του Fogg Art Mus. Cambridge, Mass. Inv. 1960.666, σ. 220 κέ. άρ. 131 (βλ. παραπάνω σημ. 68). Thomas ό.π. (σημ. 69) 102 κέ. (εικ. 97-98), σημ. 189: Brit. Mus. 243 «Fund-ort angeblich Korinth. H. 14.7 cm.», «freie Haltung».

78. Βλ. Charbonneaux ό.π. 76 κέ., 141: «Coré en costume ionien. Corinthe, style corinthien, première

Εἰκ. 11. Ἀττική ἐρυθρόμορφη στάμνος, Μουσείο Λούβρου G 187 (H. Metzger, *Recherches sur l'imagerie athénienne* (1965) ἀρ. 34, πίν. V, 1, «Peintre du Triptolème»).

Εἰκ. 10. Λήκυθος ἀρ. 1754 Ἐθν. Μουσείου (H. Metzger, *Recherches sur l'imagerie athénienne* (1965) ἀρ. 47, πίν. X, 1).

Ἀναλογίες τόσο μετὸ βασικὸ σχῆμα τῆς μορφῆς πού ἐξετάζουμε, ὅσο καὶ τὴν κίνηση, ἀλλὰ καὶ τὰ σχετικὰ σύμβολα, ἀπαντοῦν καὶ στὴ σύγχρονη ἀγγειογραφία μετὲν ἑνα γενικὸ τρόπο, σχετικὰ μετὰ διάφορες θεότητες⁷⁹, ὅπως π.χ. στὴν εἰκόνα τῆς Ἀρτεμῆς⁸⁰ τῆς λευκῆς ἀττικῆς ληκύθου ἀρ. H 4978 τοῦ Μουσείου τοῦ Würzburg⁸¹ μετὰ σκηνὴν σπονδῆς. Ἀνάλογη εἶναι ἡ κίνηση τῶν μελῶν καὶ ἡ πτυχολογία, πού ἀποδίδεται ἀρκετὰ σχηματικά. Στὴν Κόρη τῆς λευκῆς ἀττικῆς ληκύθου ἀρ. 1754 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου⁸² (εἰκ. 10)

moitié du V s. av. J.-C. Musée Nat. d'Athènes» (πίν. XI, 3). Congdon ὁ.π. Catalogue, ἀρ. 16, εἰκ. 16a-b (πίν. 11), Athens Nat. Mus. Inv. 11691. «Corinth», c. 520 B.C. Βλ. καὶ E. G. Pemberton, *Hesperia* 50, 1981, 101 κέ., 109 κέ. (σχετικὰ μετὰ τὰ κορινθιακὰ χάλκινα).

79. Βλ. π.χ. E. Simon, *Opfernde Götter* (1953) 45, ἀρ. 74 – «Lekythos Bologna 323 aus Athen»: Ἀπόλλων (πίν. 2).

80. LIMC II, 1² s.v. *Artemis* (Lilly Kahil avec la collaboration de Noelle Icard), σ. 695 κέ., ὅπου σχετικὰ σχήματα στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία.

81. LIMC ὁ.π. σ. 695 ἀρ. 972 – «Lécycythe à f. bl. Wurzburg, Martin von Wagner – Mus. H4978. De Spata. P. de Bowdoin, 460 av. J.-C.». G. Beckel - H. Froning - E. Simon, *Werke der Antike, im Martin von Wagner Museum der Univ. Würzburg* (1983) 106, ἀρ. 46 καὶ σ. 183. D. C. Kurz, *Athenian White Lekythoi* (1975) 106 κέ., 107 κέ. (πίν. 16, 1) Würzburg, Martin von Wagner Mus. H 4978. «First to second quarters of the fifth c.». H. 18.5 cm.

82. Simon ὁ.π. (σημ. 79) 70 κέ. σημ. 35, ἀρ. 1754: «aus dem Jahrzehnt 460/50». H. Metzger, *Recherches*

που σχετίστηκε⁸³ με τη μορφή του έλασματος, οι μεγαλόγραμμες άπλές και ένιαίες επιφάνειες⁸⁴ του ένδύματος και ή γενικά περιληπτική⁸⁵ όψη του σχήματος υποβάλλει την ιδέα μιās σε γενικές γραμμές ελεύθερης απόδοσης ενός τύπου σε αντίθεση με τη λεπτομερειακή αναφορά σε ένα συγκεκριμένο έργο, όπως υποθέτουμε σχετικά με την «Κόρη» του έλασματος. Σαν προγενέστερη αποτύπωση σχετικής πτυχολογίας (σε γυναικείες και ανδρικές μορφές), μπορεί να θεωρηθούν παραδείγματα, όπως αυτό της άπτικής έρυθρόμορφης στάμνου G 187 του Μουσείου του Λούβρου⁸⁶ (είκ. 11), του «ζωγράφου του Τριπολέμου». Ιδιαίτερα τονίζεται εδώ το πολύπτυχο των ένδυμάτων με τη λοξή διάθρωση των πτυχών του ίματίου, προς την άριστερη πλευρά του σώματος και την πτώση του πίσω από τον άριστερό ώμο. Η πλατύτατη πύχωση του ίματίου της κεντρικής μορφής του Άδη⁸⁷, αποτυπώνει άμεσα και τονίζει τη θεϊκότητα της μορφής αναδεικνύοντας τον κύριο χαρακτήρα του μνημειακού ύφους⁸⁸ της περιόδου.

Το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης πάνω στο ύψωμα του Άγίου Σώστη Τεγέας, έδωσε σημαντικά στοιχεία σχετικά με τη λατρεία των θεαινών: «Έντός του περιβόλου είχαν ιδρυθή τέσσαρες τουλάχιστον μετά του της Δήμητρος βωμοί»⁸⁹, όπου σημειώθηκε και μεγάλος αριθμός αναθημάτων⁹⁰. Έτσι, το μικρό αναθηματικό έλασμα, εικονίζοντας τη θεά με πιθανή αναφορά σε ένα άγαλμα μεγάλων διαστάσεων εντόπιας προέλευσης (όπως υποθέτουμε) πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., διασώζει ένα ουσιαστικό τεκμή-

sur l'imagerie athénienne (1965) 22, άρ. 47 (libation), (πίν. X, 1). A. Peschlow-Bindokat, *JdI* 87, 1972, 91 κέ. και 147 κέ.: «Demeter u. Persephone beim Spendeopfer» (είκ. 29-30). *LIMC* VIII 1² Suppl. (G. Güntner) s.v. *Persephone*, σ. 960, άρ. 53 – «Lekythos, wgr. Athen, Nat. Mus. 1754. Von Kerameikos. Gegen 450 v. Chr.».

83. M. Jost, *Études Péloponnésienes* IX, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie* (1985) 350, σημ. 6-7, συσχέτιση με την μορφή του έλασματος που λανθασμένα αναφέρεται σαν «réplorphore» και σαν αναπαραγωγή του άπτικού τύπου της ληκύθου.

84. Στάση εδώ, έντελως προφίλ προς δεξιά, ανάλογη κίνηση χειρών.

85. Βλ. R. Weisshäupl, *AM* 15, 1890, 48, άρ. 4 – Athen. «Die Zeichnung ist keineswegs fein, aber noch ziemlich streng». Simon ό.π. (σημ. 79) 72: «ein Stück von ungewöhnlicher Grösse (H. 0.40 cm.) u. Schönheit».

86. *LIMC* VIII, 1² Suppl. s.v. *Persephone* (G. Güntner) σ. 964, άρ. 135 – «Stamnos att. rf. Paris, Louvre G187. Aus Vulci»... «Triptolemosmaler, gegen 480 v. Chr.», «P. mit zwei Fackeln u. D. in Giesshaltung flankieren Hades».

87. Metzger ό.π. (σημ. 82) 18, άρ. 34 (πίν. V, 1) και σ. 20: «Plouton», σημ. 5.

88. Βλ. E. Buschor, *JdI* 31, 1916, 75 (Duris)

«Anbahnung eines monumentalen Stils». Βλ. π.χ. P. E. Arias - M. Hirmer, *Tausend Jahre griechische Vasenkunst* (1960) 83 κέ.: «Penthesilea-Maler. Mit einem ungewöhnlichen Sinn für das Monumentale... erreicht in ihrer Darstellung höchste Steigerung u. Vollen dung» (460/450 v. Chr.).

89. K. A. Ρωμαίος, *ΑΔ* 4, 1918, 102 κέ.: αλλά και «κεραμίδες με έντύπους επιγραφάς: Κόρας Άσκληπιού και Τύχας». Άκόμη (*ΠΑΕ* 1910, 274 κέ.): «πιθανώτατος τόπος της έν τῷ ιερῷ λατρείας εἶναι «χάσμα» φυσικόν έν τῷ βράχῳ... τοῦτο ἔχει περίπου ἡμικυκλικόν σχῆμα και βάθος δύο μέτρων». R. Stiglitz, *Die grossen Göttinnen Arkadiens* (1967) 81 κέ. M. Jost, *Sanctuaires* (1985) 154 κέ. και 349 κέ. Voyatzis ό.π. (σημ. 2) 16 κέ. (είκ. 3) και σ. 46 κέ.

90. Άνάλογα χαρακτηριστικά αναθήματα στα πελοποννησιακά ιερά των θεαινών, όπως το ιερό της Δήμητρας και Κόρης της Άκροκορίνθου. R. S. Stroud, *Hesperia* 37, 1968, 300 κέ., όπου και επιγραφική μαρτυρία σχετική με την ταυτότητα του ιεροῦ (πίν. 87-99). Βλ. σχετικά με τα σικελικά ιερά, E. Sjöqvist, *Κώκαλος* (Istit. di Storia Antica dell'Univ. di Palermo) IV, 1958, 111 κέ.: Morgantina - IV-III sec. a.C. (πίν. 43-44). L. Bernabò Brea ό.π. 119 κέ. Lipari nel IV sec. A.C. και σ. 126 κέ. (πίν. 47). W. Fuchs, *AA* 79, 1964, 743 κέ. (είκ. 58).

ριο, ἐνῶ ἡ Τεγέα μὲ τὰ ἱερά της ἀποτελοῦσε πρωταρχικὸ κέντρο λατρευτικῆς δραστηριότητος τῆς ἀρκαδικῆς περιοχῆς⁹¹. Ἐξάλλου, τὸ σχῆμα τῆς μορφῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀντανάκλαση «ἐν σμικρῷ», ἐνὸς προδρομικοῦ γυναικείου τύπου, ποὺ θὰ ἔχει μία πλατιά διαχρονικὴ διάδοση μέσα στὸν ἀττικὸ ἀλλὰ καὶ στὸν ἐλλαδικό, γενικά, χῶρο.

Καταλήγοντας, φαίνεται ὅτι ἡ μορφή τοῦ ἀρκαδικοῦ ἐλάσματος συγκεντρώνει τόσο ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσης, τὴ λεπτομέρεια ἀπόδοσης, ὅσο καὶ τὰ διατηρούμενα σύμβολά της, τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὴν σίγουρη ταύτισή της ὡς Κόρης-Περσεφόνης, ὅπως ἀναγνωρίστηκε ἄμεσα ἀπὸ τὸν Κ. Ρωμαῖο. Ἀκόμη, στὸ μικρὸ αὐτὸ ἀνάγλυφο, παράδειγμα τῆς κατάληξης τοῦ «αὐστηροῦ» ρυθμοῦ⁹², διακρίνονται χαρακτηριστεῖς τύπου, ἀλλὰ καὶ ἀπόδοσης, καθοριστικοὶ γιὰ τὴν ἀνέλιξη τῶν πλαστικῶν μορφῶν στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁹³

ΕΛΛΗΑΝΝΑ Γ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

91. Jost ὁ.π. (σημ. 89) 144 κέ. καὶ 164: «Tégée concentre l'essentiel de la vie religieuse de l'Etat synoecisé», βλ. καὶ Voyatzis ὁ.π. (σημ. 2) 103 καὶ 106 κέ. (γιὰ τὰ χάλκινα ἀναθηματικά εἰδώλια, ἥδη στὴ γεωμετρικὴ περίοδο).

92. Ποὺ ἀποδίδει, ἴσως, κατὰ κάποιο τρόπο, ἓνα λατρευτικὸ ἄγαλμα. Βλ. π.χ. καὶ τὸν ἀμφισβητούμενο συσχετισμὸ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Ἐνδοίου, μὲ τὸ ἀρχαῖο ἀγαλματίδιο ἔνοπλης Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Τεγέα, ἀρ. 14828 Ἐθν. Μουσείου. Jost ὁ.π. (σημ. 89) 153, σημ. 5

καὶ σ. 379 κέ. (πίν. 37, εἰκ. 4).

93. W. Fuchs, *Skulptur* (1979) 205 κέ., βλ. π.χ. καὶ τὸ τυπικὸ σχῆμα στὸ ἐλευσινιακὸ ρωμαϊκὸ ἀντίγραφο τῆς Κόρης (G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, 1961, 195 κέ., εἰκ. 76) καὶ σὰν μακρινὴ ἀνάμνηση τοῦ διαχρονικοῦ αὐτοῦ σχήματος (;) τὴν ὕστερη ζωγραφικὴ, παραλλαγμένη ἀπόδοσή του (M. Robertson, *A History of Greek Art* (1975) 575, πίν. 183c). «Painting from Stabiae. Naples Mus. 9243 - Late first c. B.C. or early first c. A.D.».

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΟΠΛΙΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΧΗΛΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΣ ΜΑΝΗΣ

Σ τὸ λιμάνι τοῦ παραθαλάσσιου οἰκισμοῦ τῆς Τραχήλας στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη, κοντὰ στὰ σημερινὰ ὄρια τοῦ νομοῦ Λακωνίας¹, ἐντοπίστηκε ἐντοιχισμένη σὲ περὶοπτη θέση, πάνω ἀπὸ τὴ νότια θύρα εἰσόδου καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κωδωνοστάσιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Ἀποκεφαλιστῆ, μία μικρὴ ἐπιτύμβια στήλη² (εἰκ. 1).

Πρόκειται γιὰ στήλη κατασκευασμένη ἀπὸ λευκόφαιο μάρμαρο Ταϋγέτου, ὕψ. 0.74 μ., ποὺ σώζεται σχεδὸν ἀκέραια. Ἔχει κορμὸ ἐπίπεδο, ὕψ. 0.595 μ., ποὺ ἐμφανίζει ἐλαφρὰ μείωση πρὸς τὰ ἐπάνω (πλάτ. βάσης 0.385 μ., πλάτ. ἄνω τμήματος 0.345 μ.), καὶ ἀπολήγει σὲ ἔντονα κυρτὸ κυμάτιο τὸ ὁποῖο ἀπολήγει σὲ προεξέχουσα ταινία. Ἐπ' αὐτοῦ ἐδράζεται συμφυῆς, ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, μέγ. ὕψ. 0.14 μ. καὶ σωζ. πλάτ. 0.29 μ. Τὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος εἶναι ἀβαθές, ἐνῶ τὰ γεῖσα, ὀριζόντιο καὶ ἐπαέτια, πλαισιώνονται στὴν ἄνω πλευρὰ τους ἀπὸ λεπτές ταινίες. Ἀπὸ τὰ τρία ἀνθεμωτὰ ἀκρωτήρια τῆς ἐπίστεψης σώζονται τὰ δύο. Τὸ κεντρικόν, τὸ ὁποῖο ἔφερε ἐνδεχομένως γραπτὰ φύλλα, ἔχει ὕψ. 0.09 μ. καὶ πλάτ. 0.16 μ., ἐνῶ τὸ γωνιακὸ ἀριστερό, στὸ μέσον του ὁποίου διακρίνονται ὁ μίσχος

1. Στὴν περιοχὴ τῆς Τραχήλας δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἔως σήμερα ἄλλες ἀρχαιότητες. Βορειοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παράκτια ζώνη, βρίσκεται τὸ χωριὸ Κουτήφαρη (σημ. *Θαλάμες*), ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαία πόλη τῶν Θαλαμῶν [S. Laufer (ἐπιμ.), *Griechenland. Lexikon der historischen Städten von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1989) 657 (λ. *Thalamai*)]. Πὰ τίς ἀρχαῖες Θαλάμες βλ. Πανσ. III 26, 1. Πὰ τίς ἐντοπισμένες ἀρχαιότητες, ἐντὸς καὶ πέριξ τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Θαλαμῶν, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς ἕως τοὺς ὑστεροὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους βλ. Ν. Παπαχατζῆ, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις* III (Ἀθήνα 1998) 358, σημ. 2. E. S. Forster, *South-Western Laconia*, *BSA* 10, 1903-1904, 161-189. G. Dickins, *Lakonia III: Thalamae*, *BSA* 11, 1904-1905, 124-136. M. N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne* (Lund 1930) 204-205. R. Hope Simpson, *Identifying a Mycenaean State*, *BSA* 52, 1957, 232-233. *AD* 16, 1960, 108-26, 1971, B1, 130. W. A. McDonald - G. R. Rapp Jr (ἐκδ.), *The Minnesota Messenia Expedition* (Minneapolis 1972) 290 (ἀρ. 150: *Svina*

Koutifariou - Thalamai). *AD* 45, 1990, B1, 124. K. Συριόπουλος, *Ἡ προϊστορικὴ κατοίκηση τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους* B (Ἀθήνα 1994) 928, 1118, 1201, 1314. Πὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης καὶ τίς ἀναφορές της σὲ φιλολογικὲς πηγές βλ. Gr. Shipley, "The other Lakedaimonians". *The Dependant Perioikic Poleis of Laconia and Messenia*, σὺν M. H. Hansen (ἐπιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community, Symposium 29-31 August 1996* (Copenhagen 1997) 190, 211, 241-242.

2. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστίες ἐφράζονται πρὸς τὸν κ. Παναγιώτη Βαχαβιόλο, ἐργατοτεχνίτη τῆς 26ης ΕΒΑ γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς στήλης, καὶ τὸν συνάδελφο Μιχάλη Κάππα γιὰ τὴ βοήθεια στὴν ἐρμηνεία τῆς ἐγγράφου παρὰστασης. Ξεχωριστὰ ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἐπιγραφολόγο Βούλα Μπαρδάνη γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς. Τέλος εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Πέτρο Θέμελη καὶ τὴ διευθύντρια τῆς ΛΗ' ΕΠΚΑ Ξένη Ἀραπογιάννη γιὰ τὴν εὐγενικὴ καλοσύνη τους νὰ διαβάσουν τὸ κείμενο καὶ γιὰ τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τους.

Εἰκ. 1. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Ἀποκεφαλιστῆ στὴν Τραχήλα τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης, μὲ τὴν ἐπιτύμβια στήλη ἐντοιχισμένη πάνω ἀπὸ τὴν νότια εἴσοδό της (φωτ. ἀρχείου ΛΗ' ΕΠΚΑ).

καὶ τὰ φύλλα τοῦ ἀνθεμίου, ἔχει ὕψ. 0.06 μ. καὶ πλάτ. 0.08 μ. Στὴ δεξιά – γιὰ τὸν θεατὴ – πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ ἀνθεμίου, δύο ἐγκάρσιες, παράλληλες αὐλακώσεις τέμνουν κάθετα τὴν ἐπίστεψη μαρτυρώντας τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τῆς στήλης. Στὴ βάση της παρατηροῦνται ἀποκρούσεις.

Στὴν κύρια ὄψη τῆς ἡ στήλης κοσμεῖται μὲ κυκλική, ἀργίτικου τύπου ἀσπίδα³, διαμ. 0.275 μ., μὲ στενὴ ἄντυγα πλάτ. 0.03 μ. καὶ ἱμάντα ἀνάρτησης ὕψ. 0.55 μ. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα διασταυρώνονται ἓνα ξίφος σὲ κολεό, συν. μήκ. 0.415 μ., μὲ πεπλατυσμένο ἐπίμηλο στὴ λαβή, καὶ ἓνα μικρό, ἀναλογικά, δόρυ, μήκ. 0.51 μ. Ἀπὸ τὰ ὄπλα διακρίνονται μόνο ἡ λαβὴ καὶ ἡ ἀπόληξη τοῦ ξίφους, καθὼς καὶ ἡ αἰχμὴ καὶ ἡ βάση τοῦ δόρατος (εἰκ. 2).

Ἀντὶ ἐπισημάτος, τὸ κυρτὸ τμήμα τῆς ἀσπίδας φέρει τὴν ἀκόλουθη, τριστιχη ἐπιγραφή:

Γο[-^{ε6}- -]ς
ἐν [πολέμ]ωι
χα[ῖρε]

Οἱ στίχοι στοιχίζονται σχεδὸν ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο, ἂν καὶ ὁ πρῶτος μετατοπίζεται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὰ σωζόμενα γράμματα δὲν εἶναι ἰσομεγέθη, γεγονός που προφανῶς σχετίζεται μὲ τὸν διαθέσιμο χώρο στὸ κυρτὸ τμήμα τῆς ἀσπίδας καὶ τὴν προσπάθεια ἰσοσκελισμοῦ τῶν στίχων.

Στὸν πρῶτο στίχο, ἡ σωζόμενη ἄνω κεραία τοῦ πρώτου γράμματος τῆς λέξης ὀδηγεῖ στὴν ἀποκατάστασή του ὡς Γ, πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἓνα ἐμφανὲς Ο. Τὰ λοιπὰ γράμματα ἔχουν σβηστεῖ, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ στίχου διακρίνεται ἓνα μηνοειδὲς C. Ἡ λέξη ΓΟ[- - -]C τοῦ πρώτου στίχου προφανῶς ἀνήκει στὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, παραπέμποντας σὲ συνήθη λακωνικά ὀνόματα τῶν ἐλληνοισιτικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων ὅπως: Γοργιάδας,

3. P. C. Bol, *Argivische Schilde, Olympische Forschungen XVII* (Berlin 1985).

Εἰκ. 2. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Τραχήλας (φωτ. ἀρχείου ΛΗ' ΕΠΚΑ, σχέδιο Γιάννη Νάκα).

Γοργίδας, Γοργιππίδας, Γόργις, Γοργίας, Γοργίων, Γόργως, Γόργιππος καὶ Γοργώπας⁴. Ἐνα ἐξ αὐτῶν μάλιστα, τὸ ὄνομα Γοργίδας, ἀπαντᾶται σὲ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 2ου-1ου αἰ. π.Χ. στὴ γειτονικὴ Καρδαμύλη⁵.

Στὸν δεύτερο στίχο, μετὰ τὸ μνηοειδές Ε, τὸ δεύτερο γράμμα τῆς πρώτης λέξης μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ ὡς Ν. Στὸ τέλος τοῦ στίχου διακρίνεται τὸ ἐπίσης μνηοειδές Ω, μὲ προσγεγραμμένο Ι, ἐπιβεβαιώνοντας ὅτι πρόκειται γιὰ πώση δοτική. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων γραμμάτων ἀλλὰ καὶ ὁ πολεμικὸς χαρακτήρας τοῦ μνημείου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴ φράση ἐν [πολέμ]ωι, γνωστὴ ἀπὸ σπαρτιατικὲς ἐπιτύμβιες στήλες πεσόντων στὴ μάχη, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὡς τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους⁶.

Στὸν τρίτο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ἀνάγνωση ἑνὸς Χ μὲ ἀκρέμονες, ἀκολουθούμενου ἀπὸ ἓνα Α μὲ σπασμένη ὀριζόντια κεραία, ἐπιτρέπουν τὴν ἀποκατάσταση τῆς προσφώ-

4. P. M. Fraser - E. Matthews (ἐκδ.), *A Lexicon of Greek Personal Names* IIIA (Oxford 1997) 101-102 (στὸ ἐξῆς LGPN).

5. IG V (I), 1334a. AAA 1, 1968, 119, ἀρ. 1. LGPN 101.

6. Ε. Ζαββοῦ, Ἑνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη, στὸ

Ἀθήνα-Σπάρτη (Νέα Ὑόρκη 2006) 299, ἀρ. κατ. 181 (στὸ ἐξῆς Ζαββοῦ 2006). W. Papefthimiou, *Grabreliefs späthellenischer und römischer Zeit aus Sparta und Lakonien* (München 1992) 8 (στὸ ἐξῆς Papefthimiou 1992).

νησης χα[ίρε], ή όποία επίσης άπαντάται σέ έπιτύμβια έπιγράμματα τής Σπάρτης έως και τόν 2ο-3ο αϊ. μ.Χ.⁷ Η μορφή του Α⁸ και του Χ, κυρίως όμως τά μηνοειδή Ε, C και Ω⁹, συνηγορούν στη χρονολόγηση τής έπιγραφής στους πρώτους αυτοκρατορικούς αιώνες (1ος-2ος αϊ. μ.Χ.).

Η έπιτύμβια στήλη τής Τραχήλας δέν φαίνεται νά έχει αντίστοιχό της στην εύρύτερη περιοχή τής νότιας Πελοποννήσου. Μολονότι έντοπίζεται έντός τών όρίων του σημερινού νομού Μεσσηνίας, θά πρέπει νά συνδεθεί πρωτίστως μέ τή λακωνική παράδοση, άφου οί Θαλάμες παρέμειναν μετά την άνεξαρτησία τής Μεσσηνίας τό 369 π.Χ., ύπό τόν έλεγχο τής Σπάρτης, και άργότερα έντάχθηκαν στο Κοινό τών Έλευθερολακώνων¹⁰. Άνήκει σέ κοινό τύπο τών έλληνιστικών χρόνων, ό όποιος άπαντάται στη Μακεδονία ήδη άπό τό β' μισό του 4ου αϊ. π.Χ.¹¹, και παρέμεινε δημοφιλής στον έλληνικό κόσμο ως τούς αυτοκρατορικούς χρόνους¹². Τό κέντρο παραγωγής του τύπου πρέπει νά άναζητηθεί στην Άττική ή συχνή παρουσία του σέ άρκετές περιοχές τής Πελοποννήσου όφείλεται στην άπλή μορφή του, ή όποία μπορούσε εύκολα νά άναπαραχθεί άπό ντόπιους τεχνίτες¹³. Τό ύλικό κατασκευής της, τό μάρμαρο Ταϋγέτου, προέρχεται κατά κύριο λόγο άπό την κοιλάδα του Εύρώτα, στην περιοχή τής λακωνικής Σελλασίας¹⁴, μολονότι κοιτάσματα μαρμάρου έντοπίζονται και στον μεσσηνιακό Ταϋγετο¹⁵.

Τό θέμα τής άνάγλυφης άσπίδας και τών διασταυρούμενων όπλων καθιστούν τή στήλη μοναδικό εύρημα για την εύρύτερη περιοχή τής Μάνης, άλλα και τή νότια Πελοπόννησο. Οί λακωνικές έπιτύμβιες στήλες πού άποδίδονται σέ όπλίτες, δέν έφεραν παράσταση ως τίς άρχές του 3ου αιώνα π.Χ. άντ' αϋτής, στην όψη τής στήλης έπιγραφόταν τό όνομα του νεκρού, συνοδευόμενο άπό τή φράση έν πολέμω¹⁶. Κατά τούς έλληνιστι-

7. Έ. Π. Ζαββοϋ, Έπιγραφές άπό τή Λακωνία, *HOROS* 13, 1999, 69, πίν. 13.1. Α. Α. Θέμος, Έπιγραφές άπό τή Σπάρτη, *HOPOS* 13, 1999, 61, πίν. 9.4 (στό έξής Θέμος 1999).

8. M. Guarducci, *Η έλληνική έπιγραφική. Άπό τίς άπαρχές ως την ύστερη αυτοκρατορική περίοδο* (Άθήνα 2008) 112-113 (στό έξής Guarducci 2008). Θέμος 1999, 57-59, πίν. 8· 61, πίν. 9.4.

9. Guarducci 2008, 111.

10. N. Luraghi, *The Ancient Messenians. Constructions of Ethnicity and Memory* (Cambridge 2008) 254, σημ. 14. Πά τό Κοινό τών Έλευθερολακώνων βλ. P. Cartledge, A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta* (London / New York 1989) 101, 113 κέ. 149 κέ. 173 κέ.

11. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τά έπιτάφια μνημεία άπό τή Μεγάλη Τούμπα τής Βεργίνας* (Θεσσαλονίκη 1984) 250, πίν. 79 (IIα).

12. E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs II* (Mainz am Rhein 1979) 558 (άρ. 2319), πίν. 237 (στό έξής Pfuhl - Möbius 1979)

13. J. A. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai*

(Athens 1993) 15 (άρ. 19-29), 39-40, σημ. 85 (στό έξής Papapostolou 1993). K. Friis-Johansen, *The Attic Grave - Reliefs* (Copenhagen 1951) 66-69.

14. Papaefthimiou 1992, 15. M. N. Tod - A. J. B. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum* (Oxford 1906) 102 (στό έξής Tod - Wace 1906).

15. Δ. Α. Κισκήρα, Γεωλογικές ματιές στον Ταϋγετο, *Λακωνικά Σπουδαί* 11, 1992, 189-198, ιδίως 191-193.

16. Τά έπιτύμβια μνημεία τών θανόντων έν πολέμω έχουν συνδεθεί μέ τή λυκούργεια παράδοση και την άυστηρή ζωή τών Λακεδαιμονίων. Κατά τόν Πλούταρχο, *Λυκ. XXVII, 2· Ηθ. 238D*: ό Σπαρτιάτης νομοθέτης άπαγόρευσε την άναγραφή όνομάτων σέ τάφους, μέ την εξαίρεση μίας κατηγορίας γυναικών και τών όπλιτών πού έπεφταν στη μάχη (Ζαββοϋ 2006, 299, άρ. κατ. 181). Tod - Wace 1906, 24-25. W. K. Pritchett, *The Greek State at War* (Berkeley 1985) 244-246. D. M. McDowell, *Spartan Law* (Edinburgh 1986) 120-122. N. Richer, *Aspects des funérailles à Sparte*, *CahGlottz* 5, 1994, 55-57.

κούς χρόνους οἱ λακωνικὲς ἐπιτύμβιες στήλεις ἀκολουθοῦν τοὺς κοινούς ἐλληνιστικοὺς τύπους¹⁷, ἐξέλιξη πὺν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ καὶ μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη Γ' στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ἡ ἀσπίδα ἀργίτικου τύπου ἀποτέλεσε τὸ κύριο ὄπλο τοῦ ἀμυντικοῦ ὀπλισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ὀπλιτῶν, ἐνῶ τὸ δόρυ καὶ τὸ ξίφος ὑπῆρξαν τὰ βασικά ἐπιθετικά ὄπλα τῆς ὀπλικῆς φάλαγγας, τοῦ κυρίου στρατιωτικοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων-κρατῶν, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις ὡς τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους¹⁸.

Ἡ ἀπεικόνιση ὀπλισμοῦ ἀπαντᾶται ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. στὴν πῆλινη ζωφόρο ναοῦ, στὴ μικρασιατικὴ Λάρισα τοῦ Ἑρμοῦ¹⁹. Τὸ θέμα τῆς ἀνάγλυφης, κυκλικῆς ἀσπίδας ἐμφανίζεται στὸ βᾶθρο τῆς Νίκης τοῦ Παιωνίου, πὺν ἀνατέθηκε στὴν Ὀλυμπία ἀπὸ τοὺς Μεσσήνιους τῆς Ναυπάκτου τὸ 426 π.Χ.²⁰, καὶ ἀργότερα στὸ βᾶθρο πολεμικοῦ μνημεῖου μὲ ἑξεργες ἀσπίδες ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης, πὺν σχετίζεται μὲ τοὺς πεσόντες στὴ μάχη τῆς Μακίστου τὸ 210 π.Χ.²¹ Ἐκτὸς Μεσσηνίας, ἀνάγλυφες ἀσπίδες κοσμοῦσαν τὸ γνωστὸ βᾶθρο ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκό²², τὸ τρόπαιο τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων²³, ἀλλὰ καὶ τὸ τρόπαιο τοῦ Θέρμου γιὰ τὴ νίκη τῶν Αἰτωλῶν ἐπὶ τῶν Γαλατῶν τὸ 273 π.Χ.²⁴ Ἀνάγλυφες, κυκλικὲς ἀσπίδες συναντᾶμε καὶ στίς προσόψεις μακεδονικῶν τάφων²⁵, ἐνῶ ὀρισμένες ἀποτελοῦσαν αὐτόνομα μνημεῖα, ἐπιτάφια ἢ ἀναθηματικά²⁶. Μία ἐξ αὐτῶν, ἄγνωστης προέλευσης, πὺν ἀνήκει στὴ Συλλογὴ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ φέρει ἐπίγραμμα, εἶχε ἀνιδρυθεῖ ὡς σῆμα σὲ τάφο τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ.²⁷

17. Papaefthimiou 1992, 9-10.

18. V. D. Hanson (ἐπιμ.), *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience* (London 1991). Γ. Σταῖν-χάουερ, *Ὁ πόλεμος στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 2000) 42-99.

19. J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le proche-orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.* (Rome 1982) 230-234, εἰκ. 326-328 (R64).

20. Πανσ. V 26, I. C. Curtius καὶ F. Adler, *Olympia*, III. *Die Bildwerke in Stein und Ton* (Berlin 1897) 182-194. C. Hofkes-Brukker, *Die Nike des Paionios und der Bassae-fries*, *BABesch* 36, 1961, 1-40. Γ. Στίκας, Τρί- πλευρα κιονόκρανα, κορυφώματα καὶ μνημεῖα, *ΑΕ* 1961, 173, εἰκ. 20 (στὸ ἐξῆς Στίκας 1961).

21. Π. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1997, 94-95, εἰκ. 5, πίν. 53· ὁ ἴδιος, *Ἀρχαία Μεσσήνη* (Ἀθήνα 1999) 24, 105, εἰκ. 13 καὶ 108· ὁ ἴδιος, *Monuments guerriers de Messène*, στὸ R. Frei - Stolba - K. Gex (ἐπιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne, 20-21 novembre 1998* (Bern 2001) 199-201, εἰκ. 5-6.

22. Στίκας 1961, 177, εἰκ. 31-31α.

23. Πανσ. IX 13, 1-12. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, *ΠΑΕ*

1959, 243· 1960, 223, εἰκ. 258· 1961, 229, εἰκ. 245. Ν. Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις IX* (Ἀθήνα 1998) 98-101, εἰκ. 106-110.

24. Κ. Ρωμαῖος, *ΠΑΕ* 1931, 66, εἰκ. 6. Στίκας 1961, 175, εἰκ. 24-28.

25. S. G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles. A painted Macedonian tomb* (Mainz von Zabern 1993) 51, ἔγχρ. πίν. II, III· πίν. 9, 12, 13. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Ὁ μακεδονικὸς τάφος στὴ Σπηλιὰ Ἑορδαίας*, *ΑΔ* 40, 1985, Α, 242-280, πίν. 117α-β.

26. Πὰ ἀσπίδες μὲ ἐπιτάφιας ἐπιγραφῆς βλ. C. T. Newton (ἐπιμ.), *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum* (Oxford 1874) II 353 (Κάμειρος)· III 628 (Ἑφεσος) (στὸ ἐξῆς Newton 1874). Πὰ μία λίθινη ἀσπίδα ἀπὸ τὴν Κάμειρο, ἀνάθημα ἐπιστατῶν καὶ στρατηγῶν, βλ. R. M. Frazer, *Rhodian Funerary Monuments* (Oxford 1977) 15, εἰκ. 36 (στὸ ἐξῆς Frazer 1977).

27. Σῆμα μὲ Νυκτελίοιο νεοστεφῆς οἰχομένοιο, δυστήνων ὁράας δακρυόεν τοκέων: Newton 1874, IV. II, 1143. W. Peek, *Griechische Grabgedichte* (Berlin 1960) 236· ὁ ἴδιος, *Griechische Verinschriften, I. Grabepigramme* (Berlin 1955) 128.

Ἡ ἀπεικόνιση ὀπλισμοῦ (ἀσπίδων, ξιφῶν, δοράτων, περικνημίδων, κρανῶν κ.ἄ.) εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένη σὲ ἐπιτύμβιες στήλες καὶ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Ἑλλάδα²⁸. Κυκλικὲς ἀσπίδες κοσμοῦν τὰ τύμπανα τῶν ἀετωματικῶν ἐπιστέψεων ἐπιτυμβίων στηλῶν²⁹, ἐνῶ δὲν εἶναι σπάνιες οἱ παραστάσεις ἐπιτυμβίων μνημείων, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται ὅπλα κρεμασμένα στὸ βάθος τοῦ χώρου ὅπου συμποσιάζεται ὁ νεκρὸς³⁰. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς Σάμου τοῦ 2ου-1ου αἰ. π.Χ., στὰ ὁποῖα ὁ νεκρὸς εἰκονίζεται πλαισιωμένος ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, ὡς ἀνακεκλιμένος συμποσιαστής. Στὸ βάθος τοῦ «δωματίου», κρέμεται στὸν τοῖχο ἀσπίδα ἀργίτικου τύπου· σὲ δύο μάλιστα περιπτώσεις πίσω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα, κρέμεται ἐγκάρσια καὶ ἓνα ξίφος³¹.

Ἀπὸ τὶς μικρασιατικὲς Ἐρυθρὲς προέρχεται στήλη τῶν ὕστεροελληνιστικῶν χρόνων, στὴν ὁποία ἀπεικονίζεται ἀνάγλυφο τὸ ἐσωτερικὸ δίβαθμον κτιρίου (ἡρώου;). Στὸ κατώτερο ἐπίπεδο εἰκονίζονται ἀνάκλιντρα καὶ σκηνὴ συμποσίου ἀνδρῶν, ἐνῶ στὴν ἄνω ζώνη εἰκονίζεται ἐν μέσῳ δύο θωράκων, μία στρογγυλὴ ἀσπίδα, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι διαγώνια τοποθετημένο δόρυ, ἐνῶ ἀμέσως δεξιὰ του κρέμεται μόνο του ἓνα ξίφος. Στὰ δεξιὰ τοὺς παριστάνονται σχηματικὰ τρεῖς ὀπλίτες, καλυπτόμενοι ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ἀργίτικες ἀσπίδες, πίσω ἀπὸ τὶς ὁποῖες διασταυρῶνονται ξίφη καὶ δόρατα³². Ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸ πάλι προέρχονται τρεῖς βάσεις ἐπιτυμβίων μνημείων, οἱ ὁποῖες κοσμοῦνται στὴν ὄψη τοὺς μὲ ἀσπίδες ἀργίτικου τύπου, διαμέτρου 0.46 μ., 0.48 μ. καὶ 0.49 μ.³³, ἐνῶ ἀσπίδα ὀπλίτη κοσμεῖ καὶ τὸν τοῖχο ταφικοῦ μνημείου στὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ρόδου³⁴. Παρόμοια στήλη μαρτυρεῖται καὶ στὴν Κῶ καὶ χρονολογεῖται, ὅπως καὶ τὰ ἀνωτέρω μικρασιατικὰ καὶ δωδεκανησιακὰ ἐπιτάφια μνημεῖα, στοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους³⁵.

Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Τραχήλας φαίνεται ὅτι κοσμοῦσε τὸν τάφο ἑνὸς ἐπιφανοῦς Λάκωνα, ὁ ὁποῖος εἴτε πέθανε στὸ πεδίο τῆς μάχης, εἴτε διῆγε στρατιωτικὸ βίον³⁶. Τὸ

28. E. Pfuhl, Das Beiwerk auf den ostgriechischen Grabreliefs, *JdI* 20, 1905, 148-149 (στὸ ἐξῆς Pfuhl 1905).

29. Ἐνδεικτικὰ βλ. Pfuhl - Möbius 1979, 114 κέ. πίν. 53 (289), 118, 309-310, εἰκ. 22-23, πίν. 55 (ἀρ. 309).

30. J. Fabricius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten* (München 1999) 24, σημ. 26 καὶ σ. 60-62, σημ. 26 (στὸ ἐξῆς Fabricius 1999).

31. R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos*, στὸ *Samos XII* (1972) 40 κέ. (στὸ ἐξῆς Horn 1972). St. Schmidt, *Hellenistische Grabreliefs. Typologische und chronologische Beobachtungen* (Köln/Wien 1991) 23, σημ. 141 καὶ 142, σ. 59, 61, 103-104, σημ. 476, εἰκ. 63-65. Fabricius 1999, 150, πίν. 1b (μὲ ξίφος), πίν. 2b, 3a, 3b, 5a, 5b, 6a, 6b, 7a, 7b, 8a, 9a, 13c (μὲ ξίφος).

32. Pfuhl 1905, 134-135, εἰκ. 25. Pfuhl - Möbius 1979, 456 (ἀρ. 1900), πίν. 273.

33. C. T. Newton, *A history of discoveries at*

Halikarnassus, Cnidus and Branchidae II, i (London 1862) 324-5, πίν. 48 (στὸ ἐξῆς Newton 1862). Frazer 1977, 39, σημ. 217, εἰκ. 106a-c. R. E. Allen, Three bases from Halikarnassos, *BSA* 70, 1975, 1-5, πίν. 1-2, εἰκ. 1-3 (στὸ ἐξῆς Allen 1975). Ἀναφορὰ ὑπάρχει σὲ μία ἀκόμη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸ (βλ. Newton 1862, 270).

34. *Ἔργον* 1959, 131, εἰκ. 143. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *AAA* 6, 1973, 117, εἰκ. 3. Frazer 1977, σημ. 217, εἰκ. 107.

35. Allen 1975, 5. Frazer 1977, 39, σημ. 217.

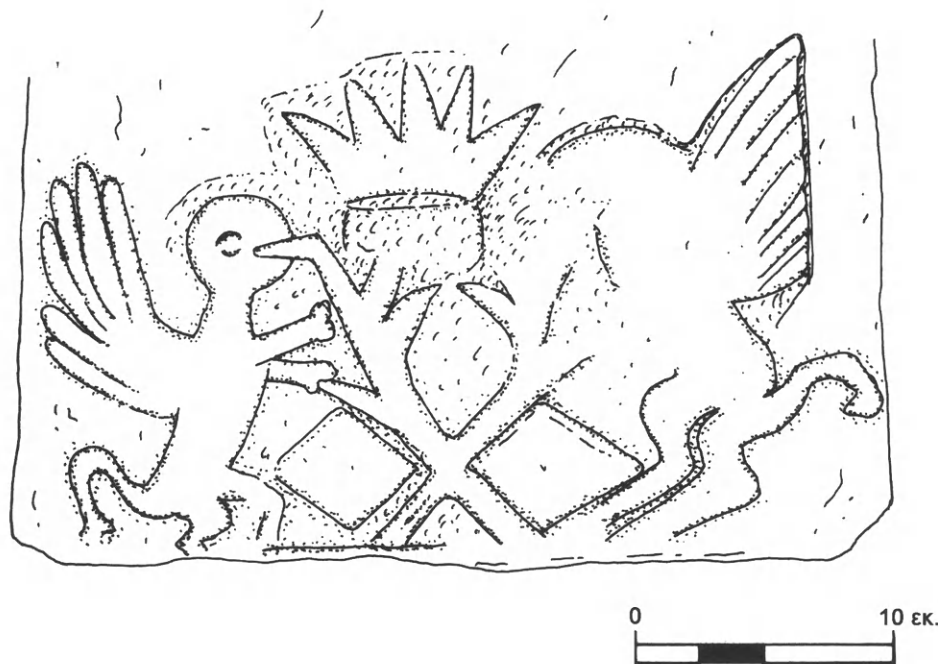
36. Horn 1972, 10, 52. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960) 25. Fabricius 1999, 62. Μὲ δεδομένο ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀσπίδας ἀπαντᾶται κυρίως σὲ ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ἢ στήλη νὰ ἀνήκει σὲ ξένο, μὴ Λακεδαιμόνιο ὀπλίτη, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἀποψη αὐτή.

μοτίβο τῆς ἀσπίδας μὲ τὰ διασταυρούμενα ὅπλα ἐπιτρέπει κατ' ἀρχὰς τὴ χρονολόγησή της μετὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ὅποτε ἔλαβε χώρα ἡ μεταρρύθμιση τῆς λυκούργειας νομοθεσίας, ποὺ ἐπηρέασε ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὴ μορφὴ τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων. Ἐπίσης τὸ μνημεῖο εἶναι πιθανότατα πρωιμότερο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὅταν πλέον οἱ ἀπεικονίσεις τῶν νεκρῶν Λακεδαιμόνιων στρατιωτῶν ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα τῶν Ρωμαίων λεγεωνάριων³⁷. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ μνημεῖα τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδας εὐνοεῖ τὴ χρονολόγησή της μανιάτικῆς στήλης στοὺς ὕστερους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὡστόσο ἡ ἀπομόνωση τῆς Μάνης ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μεταγενέστερους χρόνους, πιθανότατα στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Ἡ ἐκτίμησή αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ χρονολόγησή τῆς ἐπιγραφῆς στοὺς πρώτους αὐτοκρατορικοὺς αἰῶνες.

Τὸ ἐγγράκτο θέμα στὴ βάση τῆς στήλης

Ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τῆς στήλης ὡς διακοσμητικοῦ στοιχείου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, φαίνεται ὅτι σχετίζεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση στὴ βάση της: διακρίνονται δύο ἐραλδικεῖς μορφές, ὕψ. 0.19 μ. (ἀριστερὴ) καὶ 0.21 μ. (δεξιὰ), ἀποδοσμένες σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο (εἰκ. 3). Ἡ ἀριστερὴ ἔχει σῶμα πουλιοῦ καὶ φιδό-

Εἰκ. 3. Ἡ «Ἀνάληψη τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου» στὴ βάση τῆς ἐπιτύμβιας στήλης (σχέδιο Γιάννη Νάκα).

37. Papafthimiou 1992, 44 κέ., ἀρ. 16-20.

σχημη οὐρά, ἐνῶ ἡ κεφαλή της εἶναι ἔντονα σχηματοποιημένη, δίχως ράμφος ἢ ἄλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τὰ φτερά της ὑψώνονται πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη, ἐνῶ κρατᾷ ξίφος ποὺ ἀκουμπᾷ στὸ ἔδαφος. Ἀπέναντί της στέκεται μορφή με ἀποξεσμένη κεφαλή, σῶμα ταύρου καὶ φτερά πουλιοῦ, ἐπίσης ὑψωμένα. Τὰ μπροστινά της πόδια προβάλλουν πρὸς τὰ ἀριστερά, διασταυρούμενα με τὸ ξίφος τῆς ἀντωπῆς μορφῆς.

Ἀνάμεσα στὶς δύο ἐραλδικές μορφές, ἐμφανίζεται μία τρίτη, ἔντονα σχηματοποιημένη, ὕψ. 0.20 μ., ποὺ ἀποδίδεται μετωπικά. Διακρίνεται ἀμυδρὰ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου της καὶ εὐκρινῶς οἱ ὀφθαλμοὶ της, ἀποδοσμένοι με ἐνιαία, ὀριζόντια ἐγγάραξη. Στὴν κεφαλή φέρει στέμμα με ἀκτίνες. Ἡ ἀπόδοση τοῦ σώματος καὶ τῶν χειρῶν θυμίζει φυτικό μοτίβο. Τὸ δεξιὸ χέρι (ἀριστερὸ γιὰ τὸν θεατὴ) ὑψώνεται καὶ εἰσέρχεται στὸ στόμα τοῦ ἀριστεροῦ ὄντος, ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶτε δὲν ἀποδίδεται εἶτε ἔχει ἀποξεσθεῖ. Στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης, ὁ κενὸς χώρος μεταξὺ τῶν τριῶν μορφῶν καλύπτεται με ρομβοειδὴ διάχωρα.

Ἡ παρουσία τῆς ἀνάγλυφης παράστασης στὴ βάση τῆς στήλης ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἐνδειξη μεταγενέστερης χρήσης της, ποὺ δὲν σχετίζεται ἀπαραιτήτως με τὸν ἐντοιχισμό της στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Τραχήλας. Ἡ σκηνὴ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ με τὸ δημοφιλὲς στὴ βυζαντινὴ τέχνη θέμα τῆς «Ἀνάληψης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», ποὺ βασίζεται στὸ διαδεδομένο στὸν μεσαιωνικὸ κόσμο, *Μυθιστόρημα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, ἔργο τοῦ ψευδο-Καλλισθένη³⁸. Ὁ Μακεδόνας στρατηλάτης ἀπεικονίζεται κατὰ μέτωπο πάνω σε ἄρμα, ἡ ἄντυγα τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται σχηματικά, χάρις στὰ διασταυρούμενα ἄκρα τῶν ὄντων καὶ τὰ ρομβοειδὴ διάχωρα. Φορᾷ τὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα, ἐνῶ στὰ χέρια του κρατᾷ δολώματα με τὰ ὁποῖα ταῖζει ἐμφανῶς τὸν ἀριστερό, πιθανότατα ὡστόσο καὶ τὸν δεξιὸ γρύπα, προκειμένου νὰ τοὺς ζέψει στὸ ἄρμα του γιὰ νὰ ἀναληφθεῖ στοὺς οὐρανούς.

Τὸ δημοφιλὲς, ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα θέμα ἀπαντᾶται μεταξὺ ἄλλων σὲ κύπελα³⁹, πινάκια⁴⁰, ἀλλὰ καὶ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο ναῶν. Στὴν ἀνατολικὴ ὁψὲς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Μητροπόλη), ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα⁴¹, ἔχει ἐντοιχιστεῖ μαρμαρίνη πλάκα ἡ ὁποία ἀπεικονίζει σὲ κεντρικὸ μετάλλιο τὸν στρατηλάτη στοὺς οὐρανούς, περιβαλλόμενο ἀπὸ τοὺς «ἱππαλεκτρύονες» του⁴². Λίγο μεταγενέστερη εἶναι ἄλλη μαρμαρίνη πλάκα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Περιβλέπτου καὶ φυλάσσεται σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρά. Σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο ἀπεικονίζεται κατ' ἐνώπιον ὁ γενειοφόρος Ἀλέξανδρος· φορᾷ τριπλὸ λοφίο καὶ αὐτοκρατορικὴ στολή καὶ στέκεται σὲ ἄρμα, κρατώντας στὰ χέρια του δύο δόρατα, στὰ ὁποῖα εἶναι καρφωμένα μικρὰ

38. Αἰμ. Μπακούρου, Πλάκα με τὴν Ἀνάληψη τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, στὸ *Ῥρρες Βυζαντίου. Τὸ Βυζάντιο ὡς οἰκουμένη* (Ἀθήνα 2001) 53 (στὸ ἐξῆς Μπακούρου 2001).

39. V. Zelasskaya, Κύπελλα με ἀπεικονίσεις μορφῶν κάτω ἀπὸ τόξα, στὸ *Ῥρρες Βυζαντίου* ὅ.π. (σημ. 38) 47.

40. T. Stepan, Πινάκιο με παράσταση Ἀνάληψης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, στὸ *Ῥρρες Βυζαντίου* ὅ.π. (σημ. 38) 262-268.

41. Ἀγγ. Μέξια, Δύο μαρμαρίνες διακοσμητικὲς πλάκες στὸν Μυστρά, *ΔΧΑΕ ΚΖ*, 2006, 122.

42. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910) πίν. 20.1, 47.7.

ζῶα (ἐλαφάκια ἢ κατσίκια). Μὲ τὰ «δολώματα» θὰ ταῖσει δύο γρούπες ποὺ ἀναπαύονται ἐκατέρωθεν τοῦ ἄρματος, στρέφοντας ἡμερὰ τὰ κεφάλια τους πρὸς τὸν ἡνίοχο⁴³.

Ἡ ὁμοιότητα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μυστρᾶ μὲ τὴν παράσταση τῆς Τραχήλας, ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ θέματος, εἶναι προφανής. Μολονότι ἡ δεύτερη μπορεῖ εὐκόλως νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρχιακὸ ἔργο ποὺ ἀντιγράφει τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου τοῦ 14ου αἰῶνα, οἱ μορφές τῆς θυμίζουν τὶς grotesque παραστάσεις ἐπιθημάτων ἀπὸ ναοὺς τῆς Μάνης, ὅπως ἡ Μεταμόρφωση στὴ Νομιτζή⁴⁴, ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὰ «Δύο Πηγάδια» τῆς Πλάτζας⁴⁵ καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος Λάγιας⁴⁶, ποὺ χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν Νικόλαο Δρανδάκη στὸν 11ο-12ο αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ «κακότεχνες», ἐραλδικές στὴν πλειονότητά τους, μορφές πουλιῶν καὶ ζώων (λιονταριῶν, ἐλαφιῶν, ἄλεπούδων), φιλοτεχνημένες σὲ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική, οἱ ὁποῖες πλαισιώνονται ἀπὸ φύλλα ἄκανθας ἢ ρόδακες. Οἱ χαρρακτηριστικὲς ἀποδόσεις τῶν κεφαλῶν, τῶν στρογγυλῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ποδιῶν, θυμίζουν ἔντονα τὸν ἀριστερὸ γρύπα τῆς στήλης τῆς Τραχήλας. Ἡ χρονολόγηση τῶν παραστάσεων τῶν ἐπιθημάτων στοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, ἐπιτρέπει μίαν ἀνάλογη χρονολόγηση καὶ γιὰ τὴν παράσταση τῆς Τραχήλας.

Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ παράσταση στὴ βάση τῆς στήλης δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἐπαρχιακὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει σχηματοποιημένο ἓνα δημοφιλὲς θέμα, τὸ ὁποῖο συνδέθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας, μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία, ἐμπλουτισμένο μὲ μίαν μεταφυσικὴ διάσταση. Ὁ ἀρχαῖος στρατηλάτης καὶ κοσμοκράτορας παρουσιάζεται ἐξιδανικευμένος, ἕτοιμος μετὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν ἐπίγειων στόχων του, νὰ κατακτήσει ἀκόμη καὶ τοὺς αἰθέρες⁴⁷.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Σ. ΚΟΥΡΣΟΥΜΗΣ

43. Αὐτόθι πίν. 49.2. Μπακούρου 2001, 53-54.

44. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης* (Ἀθήναι 2002) 120-122, εἰκ. 192α-στ.

45. Αὐτόθι 125-126, εἰκ. 199α-ζ, 201-203, 207.

46. Αὐτόθι 148-150, εἰκ. 229.

47. Μπακούρου 2001, 53-54. G. Galavaris, Alexander the Great: Conqueror and captive of death: his various images in byzantine art, *Canadian Art Revue* 16.1, 1989, 12-18.

ΝΕΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΛΗΤΗ*

Η ἀρχαία Λητή ἐντοπίζεται στὰ ὑψώματα καὶ τὴν πεδιάδα πὺν ἀπλώνεται ἀμέσως μετὰ τὰ στενὰ τοῦ Δερβενίου, βορειοδυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς λεκάνης τοῦ Λαγκαδᾶ. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ οἱ γραμματικαὲς πηγὲς ἀποδεικνύουν τὴ συνεχῆ ἀκμὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἕως καὶ τὰ βυζαντινὰ χρόνια. Στὴν ἀνάπτυξη αὐτὴ συνέβαλαν, ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς ἑλληνοιστικούς καὶ αὐτοκρατορικούς χρόνους, ἡ γειτνίασὶς τῆς μετὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ διέλευση τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ πλούσια πεδιάδα πὺν τὴν περιβάλλει¹.

Τὰ ταφικὰ ἀνάγλυφα καὶ οἱ στήλες πὺν δημοσιεύονται στὴν παροῦσα ἐργασία² ἀποκαλύφθηκαν σὲ πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες σωστικοῦ χαρακτῆρα πὺν διενεργήθηκαν στὸν οἰκισμὸ καὶ στὰ ὀργανωμένα νεκροταφεῖα τῆς Λητῆς, τὰ ὁποῖα καταλαμβάνουν μεγάλη ἔκταση περιμετρικὰ τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ παρουσιάζουν μιὰ συνεχῆ χρῆση ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἕως καὶ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. Μεμονωμένα ταφικὰ σύνολα, πὺν ἀπο-

* Χρήσιμες ὑποδείξεις ὀφείλουμε στοὺς καθηγητὲς Ἑμμ. Βουτυρά, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Κ. Τσαντάνογλου καὶ Εὐγ. Βικέλα καὶ στοὺς ἀρχαιολόγους Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ καὶ Κ. Φίλη. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς συντομογραφίες τοῦ *Supplementum Epigraphicum Graecum* (SEG) χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθοι: Bechtel, *Frauenamen*: F. Bechtel, *Die attischen Frauenamen nach ihrem Systeme dargestellt* (Göttingen 1902). Bechtel, *Personennamen*: Fr. Bechtel, *Die historische Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (Halle 1917). ΚΓΜΘ I-II: Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού - Ἑμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης* I-II (Θεσσαλονίκη 1997/2003). Solin, *Namenpaare*: H. Solin, *Namenpaare. Eine Studie zur römischen Namengebung*, *Comm. Hum. Litt.* 90 (Ἑλσίνκι 1990). Solin, *Sklavennamen*: H. Solin, *Die stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch* (Στουτγάρδη 1996). Solin, *Namenbuch*: H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom, Ein Namenbuch* (Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 2003²).

1. Πὰ τὴν ἀρχαία Λητὴ βλ.: Δ. Κανατσούλης, *Ἡ ἀρχαία Λητὴ* (διάλεξις, Θεσσαλονίκη 1961), Ν. G. L. Hammond, *A History of Macedonia, I. Historical Geography and Prehistory* (Ὁξφόρδη 1972) 184-186. Ν. Κ.

Μουτσόπουλος, *Ἀναζητώντας τὴ θέση τῆς ἀρχαίας Λητῆς*, *ΕΕΠΣΑΠΘ* (Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων) 11, 1988, 25-125, F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, *BCH Suppl.* XVI (Ἀθήνα-Παρίσι 1988) 213-215, M. Girtzy, *Historical Topography of Ancient Macedonia. Cities and other Settlement-sites in the Late Classical and Hellenistic Period* (Θεσσαλονίκη 2001) 204-205 καὶ πρόσφατα Κ. Τζαναβάρη, *Λητὴ, μιὰ πόλη τῆς ἀρχαίας Μυγδονίας*, στὸ Π. Ἀδάμ-Βελῆνη - Εὐ. Πουλᾶκη - Κ. Τζαναβάρη, *Ἀρχαῖες ἀγροικίες σὲ σύγχρονους δρόμους* (Ἀθήνα 2003) 71-89 καὶ Κ. Τζαναβάρη - Κ. Φίλης, *Ἐρευνες στὸν οἰκισμὸ καὶ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας Λητῆς*. Πρῶτες ἐκτιμήσεις, *AEMΘ* 17, 2003 [2005], 155-172.

2. Ἡ διάκριση ταφικὸ ἀνάγλυφο καὶ στήλη συνδέεται μετὰ τὴ διαφορετικὴ κάθε φορὰ σχέση τοῦ μνημείου μετὰ τὸν τάφο· βλ. Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραῖτα σὲ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας* (δ. δ., Θεσσαλονίκη 1983) 22 καὶ σημ. 3 καὶ πρόσφατα Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ἐντοιχισμένα ταφικὰ ἀνάγλυφα στὴ Θεσσαλονίκη*, στὸ Στ. Δρούγου *et alii*, *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τμητοκὸς τόμος γιὰ τὸν Ἰωάννη Τουράτσογλου*. Β. Ἐπιγραφική, *Ἀρχαιολογία, Varia* (Ἀθήνα 2009) 387-403.

τελοῦνται ἀπὸ μακεδονικοὺς τάφους ἢ ἀπλούστερου τύπου μνημεῖα, πλούσια κτερισμένα καὶ μὲ ἐντυπωσιακὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἐκεῖνο τοῦ νεκροταφείου τοῦ Δερβενίου³, ἀναπτύσσονται κατὰ μῆκος τῶν ὁδικῶν ἀρτηριῶν οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦσαν στὴ χώρα τῆς ἀρχαίας Λητῆς ἢ ἔνωναν τὴν ὀρεινὴ ἐνδοχώρα μὲ τὴν παράκτια πεδιάδα τῆς Μυγδονίας.

1. Τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης (εἰκ. 1)

Τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη. Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ μακεδονικοῦ τάφου ΙΙΙ στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Δερβενίου⁴. Σώζεται τμῆμα τοῦ κορμοῦ πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἀργὸ ἰωνικὸ κυμάτιο, ὕψους 0.027 μ., καὶ ἐλεύθερη ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται μόνον τὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου. Τὸ ὀριζόντιο γεῖσο τοῦ ἀετώματος εἶναι ἀπλό, ὕψους 0.043 μ. Ὁ κρόταφος τῆς στήλης καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀετώματος εἶναι δουλεμένα μὲ ράσπα, ἐνῶ ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ξεχονδρισμένη μὲ βελόνι. ΜΘ 19099. Διαστάσεις: μέγ.

Εἰκ. 1. Τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης (ΜΘ 19099).

3. Πὰ τοὺς τάφους τοῦ Δερβενίου βλ. Π. Θέμελη - Ἰω. Τουράτσογλου, *Οἱ τάφοι τοῦ Δερβενίου* (Ἀθήνα 1997), Κ. Τζαναβάρη, Δερβένι. Μία νεκρόπολις τῆς Ἀρχαίας Λητῆς, *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996 [1997], 463-475 καὶ τῆς ἰδίας, Πώρινη ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ἀπὸ τὸ νε-

κροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Λητῆς, στὸ Μ. Α. Tiverios - D. S. Tsifakis (ἐπιμ.), *Color in Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture 700-31 B.C.* (Θεσσαλονίκη 2002) 129-146.

4. Βλ. σχετικὰ Κ. Τζαναβάρη, Ὁ μακεδονικὸς

σωζ. ύψ. 0.287 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0.263 μ., πάχ. 0.15 μ. Σὲ ἀπόσταση 0.02 μ. κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο διακρίνονται τρία γράμματα πιθανότατα ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ.

[.]!Λ![------]

Διακρίνονται κατακόρυφη κεραία ἢ ὁποία πιθανότατα ἀνήκει στοῦ γράμμα *l*, ἄνω τμήμα γωνιώδους γράμματος πιθανότατα *Λ* ἢ *Δ*, ἀπόληξη γράμματος. [Φ]ίλι[ππος-----] (·).

Μὲ βάση τὰ χρονολογικὰ δεδομένα τοῦ νεκροταφείου καὶ τὴ μορφή τῆς ἐπίστεψης τὸ μνημεῖο χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵

2. Ἐπιτύμβια στήλη τῶν Ἀντιπάτρου καὶ Μενεκλέους (εἰκ. 2)

Στήλη ἀπὸ λευκὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο. Σώζεται σχεδὸν ἀκέραιη, μὲ ἐλάχιστες ἀποκρούσεις στὶς πλάγιες καὶ στὴν πίσω πλευρά, ἢ ὁποία εἶναι ἄδρᾶ δουλεμένη. Βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφικῆς ἐρευνας σωστικοῦ χαρακτήρα, ἢ ὁποία διενεργήθηκε κατὰ τὸ ἔτος 2003 στὸν κύριον ἄξονα τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ, λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Δερβενίου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ μεταφορὰ τῆς στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ συνδέεται πιθανότατα μὲ τὴν πρόθεση νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό⁶. ΜΘ 22683. Διαστάσεις: ύψ. 0.715 μ., μέσο πλ. 0.28 μ., πάχ. 0.10 μ.

Ὁ κορμὸς τῆς στήλης εἶναι ἐπίπεδος χωρὶς πλαισίωση καὶ παρουσιάζει μείωση πρὸς τὰ ἑπάνω. Ἐπιστέφεται μὲ στενὴ ταινία, ύψ. 0.03 μ., κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποδίδεται ἀργὸ ἰωνικὸ κυμάτιο, ὕψους ἐπίσης 0.03 μ., διακοσμημένο πιθανότατα μὲ γραπτὸ κυμάτιο⁷. Στὸ κάτω μέρος, ἔχει ἀφεθεῖ ἓνα ἄπεργο τμήμα (ύψ. 0.10 μ.), τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἦταν ὁρατὸ μετὰ τὴ στερέωση τοῦ μνημείου στὸ ἔδαφος. Στὸν κορμὸ καὶ σὲ ἀπόσταση 0.122 μ. ἀπὸ τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης εἶναι χαραγμένη τετράστιχη ἐπιγραφή. Τὰ γράμματα φέρουν ἔντονους ἀκρέμονες καὶ ἡ χάραξή τους εἶναι ἐλεύθερη, χωρὶς ὁδηγὸ ἢ στοίχιση. Ὑψος γραμμάτων 0.015-0.018 μ., διάστιχα 0.01-0.015 μ.

τάφος τοῦ τύμβου τοῦ Δερβενίου. Ἐπαναπροσδιορισμὸς τῆς ταυτότητος ἐνὸς παλίου εὐρήματος, στὸ Π. Ἀδάμ-Βελένη (ἐπιμ.), *Μύθος. Μνήμη Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλονίκη 2000) 593-617. Ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο προέρχεται μία ἀκόμη στήλη ἐλληνιστικῶν χρόνων, Ἄ. Βαβρίτσας, *ΑΔ* 26, 1971 [1977], Β2, 395, πίν. 395γ = Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Ἐπιγραφές ἀρχαίας Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη 1997) 68 ἀρ. 63: Ἀλέξανδρος Σιμίου (ἄ' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.).

5. Πὰ τὴ μορφή τῆς στήλης βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν καὶ τῆς προσωπογραφίας τῆς Πέλλας, *ΤΕΚΜΗΡΙΑ* 9, 2008, 131 κέ.

6. Ἡ στήλη ἦταν ἀκουμπισμένη στὴν ἐπιφάνεια

τῆς ἐπίσης γραπτῆς(·) ταφικῆς στήλης μὲ ἀρ. εὐρ. ΜΘ 22684, ἢ παράσταση τῆς ὁποίας γιὰ τεχνικοὺς λόγους δὲν εἶναι δυνατόν ἀκόμη νὰ ἀναγνωρισθεῖ.

7. Σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τῆς ἐπίστεψης βλ. Σ. Χαριτωνίδη, *Μνημειακὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιγραφῶν* (Ἀθήνα 1956) πίν. 7 (εἰκ. 17), Χρ. Σαατοόγλου-Παλιαδέλη, *Τὰ ἐπιτάφια μνημεία ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Τύμπα τῆς Βεργίας* (δ. δ., Θεσσαλονίκη 1984) 222 ἀρ. 45, 252 (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.), Ἄ. Ριζάκης - Ἰ. Τουράτσογλου, Ἡ τυπολογία τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων τῆς Ἄνω Μακεδονίας, *Ἀρχαία Μακεδονία* 5, 1989 [1993], 1288 (σχ. 3) καὶ Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη ὁ.π. (σημ. 5) 122-131.

Ἡ ἐπιγραφή, συνολικοῦ ὕψ. 0.11 μ., καταλαμβάνει σημαντικό τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης (καθαροῦ ὕψ. 0.56 μ.), ἡ ὁποία ἔφερε ἐνδεχομένως καὶ γραπτὴ διακόσμηση⁸.

Ἀντίπατρος
 υ' Εὐθίδου
 Μενεκλῆς
 Διονυσίου

2 Ὁ στίχος δὲν παρουσιάζει ἰσόπλατὴ διάταξη μὲ τοὺς ὑπολοίπους, καθὼς τὸ κείμενο εἶναι χαραγμένο δεξιότερα σὲ σχέση μὲ τὸν προηγούμενο καὶ τοὺς ἐπόμενους στίχους. || 4 Ἐλαφρὴ ἀπολέπιση στὴ θέση τοῦ Ο.

Μὲ βάση τὸν τύπο τῆς γραφῆς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. π.Χ. καὶ πιθανότατα στὸ πρῶτο μισό του: α) Τὰ γράμματα Α, Δ καὶ Λ ἔχουν ἰδιαίτερα συμμετρικὸ σχῆμα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κεραία τοῦ πρώτου εἶναι θλαστή. β) Συμμετρικὴ εἶναι καὶ ἡ μορφή τῶν γραμμάτων Η, Μ καὶ Ν. γ) Τὸ Ε ἔχει μικρότερη τὴν ἐσωτερικὴ ὀριζόντια κεραία. δ) Τὰ σκέλη τοῦ Υ εἶναι ἰδιαίτερα ἀνοικτά. ε) Τὰ στρογγύλα γράμματα, καὶ κυρίως τὸ Ο, εἶναι ἐλαφρῶς μικρότερα ἀπὸ τὰ λοιπὰ γράμματα. στ) Τὸ Π ἔχει βραχύτερη τὴ δεξιὰ του κεραία. ζ) Ἡ ἐσωτερικὴ κεραία τοῦ Θ δημιουργεῖται μὲ σφηνοειδοῦς μορφῆς τελεία. η) Τὸ Σ ἔχει ἀκανόνιστη μορφή (στ. 1: τὸ πάνω μισὸ τοῦ γράμματος ξεφεύγει ἀριστερὰ τοῦ νοητοῦ ἄξονα· στ. 3: οἱ ἐξωτερικὲς κεραίες σχεδὸν παράλληλες μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ ἔξω· στ. 4: ἡ κάτω ὀριζόντια κεραία ἔχει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ μέσα). Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς γραφῆς ἀπαντᾷ σὲ χρονολογημένες ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴ Μακεδονία τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁹

Εἰκ. 2. Ἐπιτύμβια στήλη τῶν Ἀντιπάτρου καὶ Μενεκλέους (ΜΘ 22683).

8. Βλ. καὶ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη ὁ.π. (σημ. 7) 256-258 (γὰρ τὴ θέση τῶν ἐπιγραφῶν στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπὸ τὴ Βεργίνα).

9. Σύγκρινε τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς μὲ ἐκεῖνα τῆς συνθήκης συμμαχίας τοῦ βασι-

λέως Περσέα μὲ τοὺς Βοιωτοὺς ἀπὸ τὸ Δῖον, Δ. Παντερμαλῆς, Ὁ ἐπιστάτης, οἱ πελειγᾶνες καὶ οἱ λοιποὶ πολῖτες, *AEMΘ* 11, 1997 [1999], 233-240 = *SEG* XLVIII 786 (173 π.Χ.) καὶ τὴν ἀνάθεση τῶν Μουσαῖστων στὸν βασιλέα Περσέα, στὸν Διόνυσο καὶ

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἡ στήλη ἀποτελεῖ τὸ ἐπιτάφιο μνημεῖο τοῦ Ἀντιπάτρου, γιοῦ τοῦ Εὐηθίδου, καὶ τοῦ Μενεκλέους, γιοῦ τοῦ Διονυσίου. Ἡ σχέση τῶν δύο προσώπων, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις παρόμοιων μνημείων, δὲν διευκρινίζεται¹⁰. Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι φέρουν διαφορετικὰ πατρώνυμα δείχνει ὅτι ἡ μεταξὺ τους συγγένεια δὲν εἶναι πρώτου βαθμοῦ.

Τὸ ὄνομα Ἀντίπατρος, τὸ ὁποῖο φέρει ὁ πρῶτος νεκρός, ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἱστορικῶν μακεδονικῶν ὀνομάτων μὲ εὐρεῖα διάδοση κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ¹¹. Πᾶ πρώτη φορὰ μαρτυρεῖται στὴ Λητὴ καὶ γενικότερα στὴ Μακεδονία τὸ πατρώνυμο τοῦ Ἀντιπάτρου, Εὐηθίδης, γνωστὸ ὡστόσο στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμο¹². Τὸ ὄνομα Μενεκλῆς ἀπαντᾷ στὴ Χαλκιδικὴ τὸν 4ο, στοὺς Φιλίππους τὸν 3ο καὶ στὴν Ἀμφίπολη τὸν 3ο/2ο αἰ. π.Χ. Στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους μαρτυρεῖται στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τοὺς Φιλίππους¹³. Στὰ θεοφόρα ὀνόματα μὲ τὴν εὐρύτερη διάδοση στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἀνήκει τὸ πατρώνυμο τοῦ Μενεκλέους Διονύσιος¹⁴. Λᾶνδρος Διονυσίου ὀνομάζεται στὴ Λητὴ κάποιος ἔφηβος στὴν τιμητικὴ γιὰ τὸν γυμνασίαρχο Δημήτριον Περεΐτου ἐπιγραφὴ τοῦ 1ου-2ου αἰ. μ.Χ.¹⁵, ἐνῶ ὁ τύπος Δειονύσις μαρτυρεῖται σὲ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν ἴδια πόλιν¹⁶.

στὶς Μοῦσες ἀπὸ τὴν ἴδια πόλιν, Δ. Παντερμαλῆς, Δῖον 1999. Μουσαῖοι - βασιλεὺς Δημήτριος, *AEMΘ* 13, 1999 [2001], 415-423 = *SEG XLIX* 697 (ca. 179-168 π.Χ.).

10. Πᾶ ἐπιτάφιος στήλης στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται περισσότερα τοῦ ἑνὸς πρόσωπα βλ. καὶ Br. Helly, *Ateliers lapidaires de Thessalie*, στὸ D. M. Pippidi (ἐπιμ.), *Actes du VIIe congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9-15 septembre 1977* (Βουκουρέστι-Παρίσι 1979) 80-84. Πᾶ παρόμοια παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία βλ. ἐνδεικτικὰ *I. Beroia* 156 (α' ἡμισὺ 2ου αἰ. π.Χ.), 179 (2ος αἰ. π.Χ.) καὶ *SEG XL* 526 (*Bull.épigr.* 1991, 380, Ἄνω Κώμη Κοζάνης, 225-200 π.Χ.).

11. Πᾶ τὴ διάδοση τοῦ ὀνόματος στὴ Μακεδονία, βλ. M. B. Hatzopoulos, "L'histoire par les noms" in Macedonia, στὸ S. Hornblower - E. Matthews (ἐπιμ.), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence* (Ὁξφόρδη 2000) 102, 107, 116 καὶ *LGN IV*, s.v.

12. Τὸ ὄνομα Εὐηθίδης ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα, *LGN II*, s.v., καὶ στὴν Ἑρέτρια, *LGN I*, s.v. (4ος/3ος αἰ.), καὶ στὴ Θεσσαλία ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., *LGN IIIB*, s.v. Ὁ τύπος Εὐηθίδης ἀπαντᾷ στὴν Κυρηναϊκὴ, *LGN I*, s.v. (4ος/3ος αἰ.), στὴν Αἴγινα (2ος/1ος αἰ.), στὴν Κεφαλονία (208 π.Χ.), *LGN IIIA*, s.v., καὶ στὴ Θεσσαλία, *LGN IIIB*, s.v. (223-200 π.Χ.).

13. *LGN IV*, s.v.

14. Σύμφωνα μὲ τὸν F. Mora, *Nomi teofori e politeismo greco: Prospettive di ricerca*, στὸ G. Sfameni-Gasparro (ἐπιμ.), *Ἀγαθὴ Ἑλπίς. Studi storico-religiosi in onore di Ugo Bianchi* (Ρώμη 1994) 179 (= *SEG XLIV* 1719), τὸ ὄνομα ἀνήκει στὴν πρώτη τετράδα τῶν προσφιλέστερων θεοφόρων ὀνομάτων. Βλ. ἐπίσης A. Morpurgo-Davies, *Après Michel Lejeune: L'antroponymie et l'histoire de la langue grecque*, *CRAI* 2001, 167 (= *SEG LI* 2319).

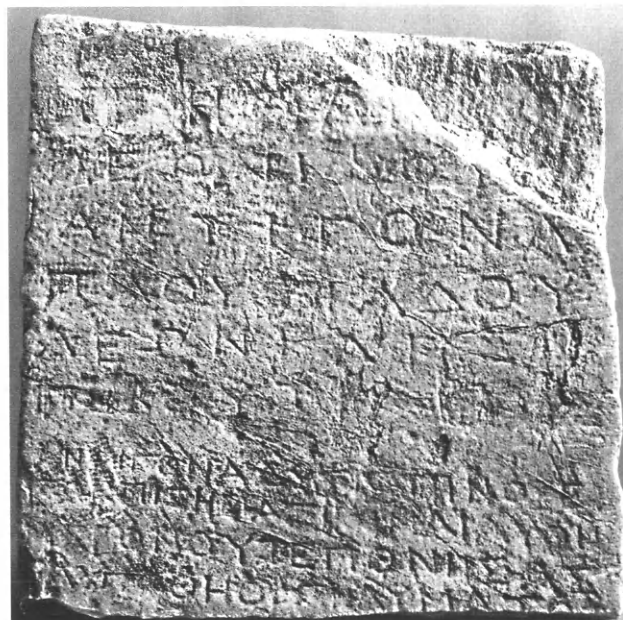
15. X. Ἰ. Μακαρόνας, *Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά. Ἀνασκαφαί, ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ κατὰ τὰ ἔτη 1940-1950*, *Μακεδονικά* 2, 1941-1952 [1953], 619-620 ἀρ. 420 (πίν. XIVβ) = Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὁ.π. (σημ. 4) 56 ἀρ. 43, στ. 4.

16. *SEG I* 277. Πᾶ τὴν ἐξέλιξη τῆς κατάληξης -ιος σὲ -is βλ. *EAM* 24 καὶ πρόσφατα M. Slavova, *Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria, Palingenesia* 83 (Στουτγάρδη 2004) 83, *I. Prusa ad Olympum* 52 (σχόλια στὸν στ. b4). Ἀπολλώνιος Διονυ[σ---] ὀνομάζεται ἕνας ἀπὸ τοὺς θεωροδόκους τῆς Λητῆς στοὺς Δελφούς· βλ. A. B. Tataki, *Macedonians Abroad. A Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia*, *Μελετήματα* 26 (Ἀθήνα 1998) 117-118 ἀρ. 1 καὶ 5 (230-220 π.Χ.).

3. Ἐπιτύμβια στήλη τῶν Ἡγησάνδρας, Ἀντιγόνας καὶ Λεωνίδου (εἰκ. 3)

Ὁρθογώνια στήλη ἀπὸ λευκὸ χοντρόκοκκο μάρμαρο. Βρέθηκε τὸ 2003 στὴν ἴδια θέση μὲ τὴ στήλη ἀρ. 2, ὅπου μεταφέρθηκε πιθανότατα γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Σώζεται μόνον τὸ ἄνω τμήμα της, ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐπίσης ἀποκεκρουμένη¹⁷. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι δουλεμένη ἀδρά. ΜΘ 22682. Διαστάσεις: σωζ. ὕψ. 0.33 μ., μέσο πλ. 0.33 μ., πᾶχ. 0.09 μ. Στὸν κορμὸ τῆς στήλης, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει μείωση πρὸς τὰ πάνω, διατηρεῖται σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή ἐπιγραφὴ χαραγμένη σὲ δέκα στίχους. Οἱ στίχοι παρουσιάζουν ἰσόπλατὴ διάταξη, ἐνῶ τὰ γράμματα χαράχτηκαν ἐλεύθερα χωρὶς ὁδηγό. Οἱ πρῶτοι ἑξὶ στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι χαραγμένοι μὲ ἐπιμέλεια καὶ καταλαμβάνουν 0.18 μ. τῆς ἐπιφάνειας. Ὑψος γραμμάτων 0.02, διάστιχο 0.02 μ. Σὲ ἀπόσταση 0.035 μ. ἀπὸ τὸν ἕκτο στίχο τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς συνεχίζεται μὲ μικρότερα στοιχεῖα, καταλαμβάνοντας 0.075 μ. τῆς ἐπιφάνειας τῆς στήλης. Ὑψος γραμμάτων στ. 7-10: 0.01 μ., διάστ. 0.009 μ.

- Ἡγησάν[δρα]
 Λεωνίδου
 Ἀντιγόνα
 4 Πλουτιάδου
 Λεωνίδης
 Πλουτιά[δ]ο[υ]
vacat
 Ἀντιγόνα δύσστηνος ἐ-
 8 γὼ ἐπὶ σήματι κεῖμαι. Αὐθι-
 μερὸν οὔτε π<ο>νήσας-
 α ἀπ[η]θή<θ>η τραπεζῆς
 [-----]

Εἰκ. 3. Ἐπιτύμβια στήλη τῶν Ἡγησάνδρας, Ἀντιγόνας καὶ Λεωνίδου (ΜΘ 22682).

1 Ἀπολέπιση στὴ θέση τῶν Η καὶ Γ, τὰ ὁποῖα ὥστόσο διακρίνονται καθαρά· σώζεται μόνον ἡ ἀριστερὴ κατακόρυφη καὶ ἡ πλάγια ἐσωτερικὴ κεραία τοῦ Ν. || 2 Σώζεται μόνον ἡ κατακόρυφη καὶ τμήμα τῆς ἀριστερῆς λοξῆς κεραίας τοῦ Υ. || 4 Βαθιὰ ἀπολέπιση στὴ θέση τοῦ Τ. || 6 Βαθιὰ ἀπολέπιση στὴ θέση τῶν Λ καὶ Ο. || 8 Ὁ λίθος εἶναι ἀποκεκρουμένος στὴ θέση τοῦ Ε τῆς λέξης κεῖμαι. || 9-10 ΠΘΝΗΣΑΣ|Α lapis || 10 ΑΠ[Η]ΘΗΟΗ lapis

17. Πὰ τὴ μορφή τῶν στηλῶν αὐτῶν βλ. Σαατσό-γλου-Παλιαδέλη ὁ.π. (σημ. 7) 223-225 ἀρ. 46-47 καὶ

252. Πρβ. καὶ Δ. Τερζοπούλου, Τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τῆς ἀρχαίας Στρύμης, ΑΔ 55, 2000 [2004], Α, 158-164.

(ὁ χαρακτήρας παρέλειψε τὴν κεντρικὴ κουκίδα τοῦ Θ· δὲν ἀποκλείεται κατὰ λάθος νὰ τὴν τοποθέτησε στὸ Ο τῆς λέξης πονήσασα)· βαθιὰ ἀπολέπιση στὴ θέση τοῦ Τ· διακρίνονται τὸ ἄνω μισὸ τμήμα τῶν Α, Τ, Ο καὶ Σ.

Μὲ βάση τὸν τύπο τῆς γραφῆς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.: α) Ἡ γραφή εἶναι ἐπιμελημένη καὶ οἱ κεραῖες τῶν γραμμάτων καταλήγουν σὲ σφηνοειδεῖς ἀπολήξεις. β) Τὰ γράμματα Η, Μ καὶ Ν ἔχουν ἰδιαίτερα συμμετρικὸ σχῆμα καὶ οἱ ἐξωτερικὲς κεραῖες τοὺς εἶναι παράλληλες· ἀντίθετα οἱ ἐξωτερικὲς κεραῖες τοῦ Σ κλίνουν ἐλαφρῶς ἐξωτερικὰ τοῦ ὀριζόντιου ἄξονα τοῦ γράμματος. γ) Ἡ ἐσωτερικὴ ὀριζόντια κεραία τοῦ Ε εἶναι μικρότερη σὲ σχέση μὲ τὶς ἐξωτερικὲς, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ κεραία τοῦ Α εἶναι ἄλλοτε θλαστή καὶ ἄλλοτε ὀριζόντια. δ) Τὸ Ο ἔχει ἴσο ὕψος μὲ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα, ἐνῶ τὸ Π ἔχει ἰδιαίτερα ἀνοικτὸ σχῆμα μὲ τὴν ὀριζόντια κεραία ἐλαφρῶς μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς κατακόρυφες καὶ τὴ δεξιὰ κεραία βραχύτερη. ε) Οἱ λοξὲς κεραῖες τοῦ Υ εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλες. στ) Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ Ω, τὸ ὁποῖο διατηρεῖ τὸ σχῆμα τῆς ὀψιμης κλασικῆς ἐποχῆς, μὲ ἀνοικτὴ τὴν καμπύλη καὶ μικρότερες τὶς ὀριζόντιες κεραῖες¹⁸. Παρόμοια εἶναι ἡ μορφή τῶν γραμμάτων σὲ χρονολογημένες στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου καὶ στὸ α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴ Μακεδονία¹⁹.

Στ. 1-6: Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων, τὴ μεταξὺ τοὺς ἀπόσταση, ἀλλὰ καὶ τὰ διάστιχα, τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἐπιγραφῆς καταλαμβάνει τὴ σημαντικότερη θέση στὸ μνημεῖο²⁰. Ἐδῶ ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν νεκρῶν μὲ τὰ πατρώνυμά τοὺς, πιθανότατα κατὰ σειρὰ ἡλικίας: Πρόκειται γιὰ τὴ μητέρα (Ἥγησάνδρα Λεωνίδου), σύζυγο τοῦ Πλουτιάδου, καὶ τὰ δύο παιδιὰ τοὺς (Ἀντιγόνᾳ Πλουτιάδου, Λεωνίδης Πλουτιάδου). Ὁ γιὸς ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου (Λεωνίδης)²¹.

Τὰ πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλες πηγές. Τὸ ὄνομα Λεωνίδης τὸ ὁποῖο φέρουν ὁ πατέρας καὶ ὁ γιὸς τῆς Ἥγησάνδρας ἀπαντᾷ στὴ Μακεδονία ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.²² Στὰ ἱστορικὰ μακεδονικὰ ὀνόματα ἀνήκει τὸ ὄνομα τῆς κόρης τῆς Ἥγη-

18. Πρβ. τὴ μορφή τοῦ Ω στὴν ἐπιγραφή τῆς Βερενοῦς ἀπὸ τὴ Βεργίνα: Σαατσόγλου-Παλιαδέλη ὁ.π. (σημ. 7) 99-102 ἀρ. 7 πίν. 20 = SEG XXXV 775 (γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

19. Σύγκρινε τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς μὲ αὐτὰ τοῦ τμητικοῦ γιὰ τὸν Μ. Ἄννιο ψηφίσματος ἀπὸ τὴ Λητὴ τοῦ ἔτους 119 π.Χ., βλ. κατ. σημ. 199 (φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς στὸν L. Robert, BCH 56, 1933, πίν. XVIII.)

20. Πρβ. καὶ τὴν ἐπιτάφια στήλη τοῦ Λυσανία καὶ τῶν ἀδελφῶν του ἀπὸ τὴ Βεργίνα, Σαατσόγλου-Παλιαδέλη ὁ.π. (σημ. 7) 165-169 ἀρ. 22 πίν. 45-46 καὶ 257 = SEG XXXV 789 (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).

21. Ὄνόματα νεκρῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς

γενεῖς τῆς οἰκογένειας ἀναγράφονται σὲ ἐπιγραφή ἐπίσης ἀπὸ τὴ Βεργίνα, Σαατσόγλου-Παλιαδέλη ὁ.π. (σημ. 7) 152-159 ἀρ. 20 = SEG XXXV 787 (γύρω στὸ 325 π.Χ.).

22. Συνήθης στὴ Μακεδονία εἶναι καὶ ὁ μὴ ἰω-νικο-αττικὸς τύπος Λεωνίδας· βλ. σχετικὰ M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindolia)*, *Πε Partie, Μελετήματα* 11 (Ἀθήνα 1996) 281 καὶ LGPN IV, s.v. Γιὰ τὰ ὀνόματα μὲ τὴν κατάληξη -ίδης/ίδας βλ. A. Morpurgo-Davies, *Greek Personal Names and Linguistic Continuity*, στὸ S. Hornblower-E. Matthews (ἐπιμ.), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence* (Ὁξφόρδη 2000) 29.

σάνδρας καὶ ἀδελφῆς τοῦ Λεωνίδου Ἀντιγόνα²³. Ἐπίσης γνωστὸ στὴ Μακεδονία εἶναι τὸ θηλυκὸ Ἡγησάνδρα, ὅπως καὶ κυρίως τὸ ἀρσενικὸ Ἡγήσανδρος²⁴. Περεΐτας Πλουτιάδου ὀνομάζεται κάποιος ἀπὸ τοὺς ἐφήβους στὴν τιμητικὴ γιὰ τὸν μέγαν γυμνασίαρχον Δημήτριον Περεΐτου ἐπιγραφή ἀπὸ τῆς Λητῆς²⁵.

Στ. 7-8: Ἀντιγόνα δύσστηνος ἐγὼ ἐπὶ σήματι κεῖμαι: Στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἓνα δακτυλικὸ ἐξάμετρο, τὸ κεῖμενο ἀποκτᾷ αὐτοβιογραφικὸ χαρακτήρα τόσο μὲ τὴν χρῆση πρώτου προσώπου ὅσο καὶ μὲ τὴν παράλληλη ἀναφορὰ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας (ὁ δεῖνα ἐγὼ κεῖμαι)²⁶. Παρόμοια εἶναι ἡ διατύπωση ἐνὸς ἐπιγράμματος ἀπὸ τὸ Ἄργος τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ., τὸ κεῖμενο τοῦ ὁποίου ἔχει ὡς ἐξῆς: ἐνθάδε Σωσι|πάτρα κεῖμαι | ἐπὶ σήματι τῷ|δε, Μοίρης | ἀνβροσίης ἐ|κτελέσα[σα] | μίτον²⁷. Τὸ ἐπίθετο δύσστηνος²⁸, τὸ ὁποῖο ὁπωσδήποτε ἐκφράζει καὶ τὴν ἀρνητικὴ ἀντίληψη τῶν ἀρχαίων γιὰ τὸν θάνατο, συνδέεται ἐδῶ προφανῶς μὲ τὸν ἄωρο καὶ πιθανότατα ἄδικο θάνατο τῆς Ἀντιγόνας²⁹. Σὲ ἓνα ἐπίγραμμα ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ἄργος τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. ἀναφέρεται γιὰ τὸν νεκρὸ Τίτο: ὦδε Τίτος δύστανος | ἐνὶ στάλα τετύπωται | ὀκτωικαιδεχέτης | δύσμορος ἀλικίας³⁰. Ἰδιαίτερα ὡστόσο ἐνδεικτικὸ τῶν ἀντιλήψεων ποὺ ἀφοροῦν στὸν πρόωρο θάνατο εἶναι ἓνα ἐπίγραμμα ἀπὸ τὴ Λοκρίδα (Ἄλαι) γιὰ τὸν γιὸ τοῦ Τελέους Θεόπειστο, ὁ ὁποῖος πέθανε σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐπτὰ ἐτῶν: Στὸ ἐπίγραμμα δὲν τονίζεται μόνον ἡ κοινὴ πεποίθηση γιὰ τὴν τραγικότητα τοῦ πρόωρου θανάτου (στ. 5-7: ἔθα-

23. Τὸ ἀρσενικὸ Ἀντίγονος μαρτυρεῖται ὀκτὼ φορές στὴ Λητῆ, *LGPN IV*, s.v. Πὰ τὴ διάδοσις τοῦ ὀνόματος Ἀντιγόνα στὴ Μακεδονία βλ. E. Sverkos, *Eine neue Grabinschrift aus Anthemous (Galatista)*, *ZPE* 140, 2002, 128 καὶ *LGPN IV*, s.v. Πὰ τὴ διατήρηση τοῦ μακροῦ ᾱ στὴ θέσις τοῦ ἦτα στὰ θηλυκὰ ὀνόματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία βλ. Ἄ. Παναγιώτου, *Γλωσσικὲς παρατηρήσεις σὲ μακεδονικὲς ἐπιγραφές*, *Ἀρχαία Μακεδονία* 4, 1983 [1986], 420-422.

24. *LGPN IV*, s.v. (2 παραδείγματα). Τὸ ἀρσενικὸ Ἡγήσανδρος ἀπαντᾷ στὴ Μακεδονία ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. *LGPN IV*, s.v. (6 παραδείγματα).

25. Βλ. Μακαρόνα ὁ.π. (σημ. 15) 619 ἀρ. 420 (πίν. XIVβ) = Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὁ.π. (σημ. 4) 56 ἀρ. 43 στ. 12-13 (1ος/2ος αἰ. μ.Χ.). Τὸ ὄνομα Πλουτιάδης μαρτυρεῖται ἐπίσης σὲ ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Βέροια (τὴν πληροφορία ὀφείλουμε στὸν ἀρχαιολόγο Ν. Πουλακάκη), καθὼς καὶ σὲ ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή στὸ Μουσεῖο τοῦ Δίου. Πὰ τὴ διάδοσή του στὸν υπόλοιπο ἐλληνικὸ κόσμον βλ. ἐνδεικτικὰ *LGPN I*, s.v. (Ἄνδρος-Εὐβοία), *LGPN II*, s.v., *I. Oropos* 521 στ. 7: Πλουτιάδ[ης] Πλουτιάδου [ἰ]ασεύ[ς], *I. Ephesos* 903, *I. Iasos* 152 στ. 35, *I. Kaunos* 42 στ. 8 (ἐλληνιστικὴ ἐποχή), *Altertümer von Hierapolis* 130, *TAM V.2*, 937 (Θυάτειρα), P. Herrmann - H. Malay, *New Documents from Lydia*, *ETAM* 24 (Βιέννη 2007)

ἀρ. 12, Solin, *Namenbuch* 477.

26. Peek, *GV* σ. 83 κέ. (Typus: ἐνθάδε κεῖται (κεῖμαι) ὁ δεῖνα).

27. *IG IV* 627 = Peek, *GV* 366. Πρβ. καὶ τὶς ἐκφράσεις: κῆμαι ἐπὶ τύνβῳ: Peek, *GV* 410 (Μινώα, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ.): ἐνθάδ' κεῖμαι ὑπ[ο]τύμβιος: Peek, *GV* 401 = *IGUR* 1208 (Ρώμη, 2ος/3ος αἰ.).

28. Πὰ παραδείγματα διπλασιασμοῦ τοῦ Σ πρὶν ἀπὸ Τ βλ. Slavova ὁ.π. (σημ. 16) 111-112.

29. Τὸ ἐπίθετο χρησιμοποιεῖται συχνὰ γιὰ νὰ δηλώσει ἐπίσης τὸν πόνο τῶν γονέων γιὰ τὸν ἄωρο θάνατο τῶν παιδιῶν τους· βλ. σχετικὰ Ἡλ. Σβέρκο - Κ. Σισμανίδη, Δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία, *TEKMHPIA* 6, 2001 [2002], 60-61 (μὲ παραδείγματα).

30. Peek, *GV* 615. Βλ. ἐπίσης Peek, *GV* 1160 = Merkelbach-Stauber, *SGO I*, 07/09/01 (Τρωάς, 1ος αἰ. π.Χ./1ος αἰ. μ.Χ.): Peek, *GV* 1243 = *IGUR* 1393 (Ρώμη, 2ος αἰ. μ.Χ.): *SEG XXIV* 1239 (Αἴγυπτος, 3ος αἰ. π.Χ.). Στὰ ἴδια συμφραζόμενα χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ ἐπίθετο δύσμορος· βλ. ἐνδεικτικὰ Peek, *GV* 83 (Ἀττική, ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.): Peek, *GV* 680 = Merkelbach-Stauber, *SGO I*, 03/03/02 (Μητρόπολις): Peek, *GV* 974 = *IGUR* 1228 καὶ A. M. Verrilhac, *Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire, I. Textes* (Ἀθήναι 1979) 125-126, ἀρ. 79 (Ρώμη, 1ος/2ος αἰ. μ.Χ.).

νον δὲ πρὸ ὥρας, οὐχὶ πονηρὸς ἐὼν, ἀκρισίᾳ δὲ Τύχης· «δύστηνος» φ[ήσε]ι τις), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν τραγικότητα τῆς ἰδίας τῆς ζωῆς (στ. 7-10: ἐγὼ δ' ὑποβάς τόδ' ἂν εἶπον· οὐ πάντως, τάχ' ἴσως δ' εὐτυχίας μετέχων· εἰ γὰρ τῇ μακρᾷ ζωῇ λῦπαι παρέπονται καὶ δεῖ ὅμως ταύτας ἐκτελέσαντα θανεῖν). Τὸ ἐπίγραμμα καταλήγει: [κ]ε[ῖ]νος ἂν <ε>ὕδαίμων εἴη μᾶλλον παρὰ πάντας, [ὁ] στυγεροῦ γήρως οὐκ ἐσιδὼν βίον³¹.

Στ. 8-10: Αὐθη|μερὸν οὔτε π<ο>νήσασ|α ἀπ[η]θή<θ>η τραύματος· Ὁ στιχουργὸς ἐπιχείρησε καταρχὴν ἐδῶ νὰ συνθέσει ἓνα πεντάμετρο, ἀλλὰ ἐγκατέλειψε τὴν προσπάθεια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κειμένου καταργεῖται ὁ αὐτοβιογραφικὸς χαρακτήρας μὲ τὴ χρήση τρίτου προσώπου. Ἐδῶ γίνεται ἀναφορὰ στὰ αἷτια θανάτου τῆς Ἀντιγόνας. Ἡ διάρκεια ἀσθένειας περιγράφεται συχνὰ στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Σὲ ἓνα ἐπίγραμμα π.χ. τοῦ 3ου-2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Κασσάνδρεια δηλώνεται γιὰ τὸν νεκρὸ Ἀριστέα ὅτι ἡ ἀσθένειά του διήρκησε ἑπτὰ ἡμέρες καὶ ἑπτὰ ὥρες (ἑπτὰ δ' ἡμασιν νόσου ὥραισί τε ἑπτὰ)³², ἐνῶ σὲ ἓνα ἐπίγραμμα ἀπὸ τὴ Σμύρνη περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἡ ἀσθένεια τοῦ εἰκοσιτριᾶχρονου Ἀπίωνα, γιοῦ τοῦ Βίωνος, διήρκησε τρεῖς ἡμέρες (ἐν τρισὶ ἡμέραις θανών)³³. Ὡστόσο, τὸ ἐπίγραμμα αὐθημερὸν δηλώνει ὅτι ὁ θάνατος τῆς Ἀντιγόνας ὑπῆρξε αἰφνίδιος³⁴. Στὴν ἴδια διαπίστωση ὁδηγεῖ καὶ ἡ ἔκφραση οὔτε πονήσασα³⁵. Ἄν ἡ συμπλήρωση οὔτε π<ο>νήσασ|α ἀπ[η]θή<θ>η τραύματος (π.χ. ἅπαν αἷμα) εἶναι ὀρθή³⁶, τότε ὁ θάνατος τῆς Ἀντιγόνας ὀφείλεται σὲ αἱμορραγία ἐξαιτίας τραύματος. Τὸ ρῆμα ἀπηθέομαι ἔχει τὴ σημασία εἴτε τοῦ «στραγγίζομαι» (παθ.) εἴτε «στραγγίζω» (ἀμετάβ.). Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται στὴν ἀμετάβλητη μορφή του: «μέσα σὲ μιὰ μέρα καὶ χωρὶς νὰ πονέσει στράγγισε ἀπὸ τὸ τραῦμα». Ἡ χρήση βέβαια τοῦ ρήματος μὲ τὴ σημασία τοῦ αἵματος ποὺ χύνεται δὲν εἶναι γνωστή. Ἡ διήθησις ὅμως ἔχει καὶ τὴ σημασία τῆς αἱμορραγίας³⁷.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ὁ θάνατος τῆς Ἀντιγόνας ὀφείλεται πιθανὸν σὲ ἀτύχημα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὑπῆρξε ἄωρος καὶ βίαιος. Σὲ ἀτύχημα ὀφείλεται π.χ. ὁ θάνατος τοῦ ἐνδεκάχρονου Διονυσίου, γιοῦ τοῦ Ἀπολλωνίου, ἀπὸ τὴ Σμύρνη (ἐγ δένδρου προπεσὼν σφόνδυλον ἐξεράγη καὶ κεφαλὴν ἤαξε)³⁸, ἐνῶ σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας ὁ θάνατος τῶν υἱῶν τοῦ Θράσωνος, τοῦ πεντάχρονου Δεξιφάνη καὶ τοῦ τετράχρονου Θράσωνος, ὀφείλεται σὲ σεισμό, ὅπως καὶ τοῦ ἐπτάχρονου Δίωνος,

31. Peek *GV* 1298 = Peek, *GG* 324 (2ος/3ος αἰ.).

32. *SEG* LI 827 (= *Bull.épigr.* 2003, 374).

33. Peek, *GV* 804 = Merkelbach-Stauber, *SGO* I, 05/01/31.

34. Βλ. καὶ Merkelbach-Stauber, *SGO* II, 08/01/43 (Κύζικος, 2ος αἰ. π.Χ.).

35. Μὲ τὴ σημασία «ταλαιπωροῦμαι ἐξαιτίας τῆς ἀσθένειας» χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα πονέομαι σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια ἐπὶ Δάφνῃ, Peek, *GV* 1423 = *SEG* XVII 754 καὶ Merkelbach-Stauber, *SGO* IV 20/03/98: [ἀλλ' αὐτὸν νοῦσοισι π]ονούμενον οἱ μάκαρ[ές] σ[ε] | [ἡ]γλάισαν θαλάμοι]ς θ' ἦσαν ἐν εὐσε[βέων] (1ος αἰ. μ.Χ.).

36. Τὴ συμπλήρωση ὀφείλουμε στὸν καθηγητὴ Κ. Τσαντσάνογλου. Ἡ συμπλήρωση ἀπ[ω]θή<θ>η κλπ. μὲ τὴν ἔννοια «ἐκδιώχθηκε (π.χ. ἡ ψυχὴ της) ἀπὸ τὸ τραῦμα» δὲν φαίνεται πιθανή.

37. Βλ. σχετικὰ Ἀέτ. 15.10.

38. Peek, *GV* 874 = Merkelbach-Stauber, *SGO* I, 05/01/36 (γύρω στὸ 200 μ.Χ.). Γιὰ τὶς αἰτίες θανάτου ὅπως περιγράφονται στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα βλ. ἐνδεικτικὰ Peek, *GV* 1166 (= *SEG* XXIX 1003, *IGUR* 1702, *SEG* XLVII 1651 app.cr.), R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs* (Urbana 1942) 142 κέ., A.-M. Vérilhac, *Παῖδες ἄωροι*, II. *Commentaire* (Ἀθήνα 1982) 103-118.

γιοῦ τοῦ Ἀγρεικόλα, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀμάσειας (ἐπταέτην δὲ σεισμός καὶ Μοῖρα γλυκεροῦ φάους ἐστέρεσεν)³⁹. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο, ἐνῶ ἡ στήλη ἀπὸ τῆς Λητῆς ἀφορᾷ σὲ κοινὴ ταφὴ, στὸ ἐπίγραμμα σχολιάζεται ὁ τρόπος θανάτου μόνον τῆς Ἀντιγόνας, δὲν μπορεῖ νὰ διευκρινισθεῖ. Δὲν ἀποκλείεται πάντως ἡ Ἡγησάνδρα καὶ ὁ Λεωνίδης νὰ ἀναφέρονταν στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου.

4. Ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ραδίνης (εἰκ. 4)

Στήλη ἀπὸ λευκὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο. Βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια σωστικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν κτηματικὴ περιοχὴ τῶν Λαγυνῶν, ὅπου τμῆμα τοῦ ὀργανωμένου νεκροταφείου τῆς Λητῆς, σὲ δευτέρη χρῆση, ὡς καλυπτήρια πλάκα τοῦ λακκοειδοῦς τάφου E25, ὁ ὁποῖος μὲ βάση τὴ νομισματικὴ μαρτυρία χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Β'⁴⁰. ΜΘ 21384. Διαστάσεις: ὕψ. 0.53 μ., μέσο πλ. 0.27 μ., πᾶχ. 0.087 μ. Ἡ στήλη παρουσιάζει λιγοστὲς ἀποκρούσεις στὴν ἐπιφάνειά της καὶ μιὰ μικρὴ ρωγμὴ στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἔχουν ἀπολαξευτεῖ ἐπίσης τὰ πρόσωπα τῶν εἰκονιζόμενων μορφῶν. Ὁ ἀριστερὸς κρόταφος καὶ τὸ ἐπάνω τμῆμα τοῦ δεξιοῦ εἶναι καλὰ λειασμένοι. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς πίσω πλευρᾶς δὲν εἶναι ὁμαλὴ καὶ ἔχει ὑποστει ἐπεξεργασία μὲ βελόνι μόνον στὴν κάτω ἀπόληξη στὸ ὕψος τοῦ ἐμβόλου.

Ἡ στήλη ἐπιστέφεται μὲ ἀνάγλυφο ἀέτωμα, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ ἀκρωτήρια. Ὁ κορμὸς της παρουσιάζει μείωση πρὸς τὰ ἐπάνω, ἐνῶ στὸ κάτω μέρος, ὕψ. 0.10 μ., ἔχει ἀφεθεῖ ἓνα ἄπεργο τμῆμα καὶ σχηματίζεται χαμηλὸ ἔμβολο γιὰ τὴν ἐνθεσὴ της σὲ βάση. Σὲ ὀρθογώνιο πεδίο, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ ἀπλὸ πλαίσιο, ἀποδίδεται ἀνάγλυφη παράσταση⁴¹.

Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ μνημείου, ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, εἶναι χαραγμένη δίστιχη ἐπιγραφή. Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο χάραξης καὶ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων ἐπισημαίνονται τὰ ἑξῆς: α) Στὸν πρῶτο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς ἀποδίδονται δύο ἐγγάρακτοι κανόνες γιὰ τὴν εὐθύγραμμη χάραξη τῶν γραμμάτων, ὁ ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων ὡστόσο παραβλέπεται. β) Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων καὶ ἡ χάραξή τους διαφέρουν ἀπὸ στίχο σὲ στίχο· τὰ γράμματα δηλαδὴ τοῦ πρῶτου στίχου σὲ σύγκριση μὲ αὐτὰ τοῦ δευτέρου εἶναι ἐμφανῶς μεγαλύτερα καὶ χαραγμένα μὲ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια. Ὑψος γραμμάτων 0.018-0.022 μ., διάστιχο 0.005 μ.

Ῥαδίνη ἑαυτῇ
ἐκ τῶν ἰδίω' ν' ☾

39. TAM IV 1, 134, Merkelbach-Stauber, SGO II, 11/08/09 (235/236 μ.Χ.). Πὰ ἐπιπλέον παραδείγματα βλ. L. Robert, Documents d'Asie Mineure, V. Stèle funéraire de Nicomédie et séismes dans les inscriptions, BCH 102, 1978, 395-408, SEG XXVIII 1035.

40. Πὰ τὴν ἀνασκαφὴ βλ. Κ. Τζαναβάρη, ΑΔ 54,

1999 [2006], B2, 550-551. Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ νομίσματος Κωνσταντίνου Β', νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, πρβ. RIC VII, 513 ἀρ. 128, HCC V, 6247 ἀρ. 73 (324 μ.Χ.), εὐχαριστοῦμε τὸν συνάδελφο Χρ. Γκατζόλη.

41. Πὰ τὴ μορφή τῆς στήλης βλ. σημ. 62.

Εἰκ. 4. Ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ραδίνης (ΜΘ 21384).

Τὸ ἀνάγλυφο

Ἡ παράσταση ἀπεικονίζει στὰ ἀριστερὰ καὶ δίπλα στὸ πλαίσιο τῆς στήλης ὄρθια γυναικεία μορφή, στραμμένη σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερὰ της, μὲ στάσιμο τὸ ἀριστερὸ καὶ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Φορᾷ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ πέπλο μὲ μακρὺ ἀπόπτυγμα,

2 Ἀνάμεσα στὸ Ω καὶ τὸ Ν τῆς λέξης ἰδίων *vacat*. Τὸ Ν τῆς λέξης ἰδίων εἶναι ἐμφανῶς μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα τοῦ στίχου.

Μὲ βάση τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Τὰ γράμματα, κυρίως τὰ Η, Ε, Τ, ἔχουν ἔντονους ἀκρόμονες· οἱ πλάγιες κεραῖες τοῦ Δ καὶ οἱ κατακόρυφες τοῦ Η, τοῦ Ι καὶ τοῦ Ν δὲν εἶναι ἀπολύτως εὐθύγραμμες. Ἡ μεσαία κεραία τοῦ Α εἶναι εὐθύγραμμη καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὀριζόντια κεραία τοῦ Ε ἐλαφρῶς μικρότερη τῶν δύο ἐξωτερικῶν⁴².

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τὸ μνημεῖο ἀποτελεῖ τὸ ἐπιτάφιο τῆς Ῥαδίνης, τὸ ὁποῖο κατασκεύασε ἡ ἴδια γιὰ τὸν μελλοντικὸ ἐνταφιασμό της⁴³. Τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς, – ἀπὸ τὸ ἐπίθετο ῤαδινός⁴⁴ – μαρτυρεῖται σπάνια στὴ Μακεδονία⁴⁵. Εἶναι ὡστόσο γνωστὸ σὲ ἐπιγραφές ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα, τὴν Ἀττικὴ, τὴ Βοιωτία, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Σμύρνη⁴⁶.

42. Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ὁμοιάζουν μὲ αὐτὰ τῆς τιμητικῆς γιὰ τὸν Μάνιο Σαλάριο Σαβεῖνο ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸ 121/122 μ.Χ. Βλ. Μ. Tod, Macedonia, VI. Inscriptions, *ABSA* 23, 1918-1919, 72-81 ἀρ. 7 πίν. XIII [= *SEG* I 276 καὶ Μισσηλίδου-Δεσποτίδου ὁ.π. (σημ. 4) 57 ἀρ. 44].

43. Βλ. σχετικὰ Ἑ. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων: Νέα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, *Ἀρχαία Μακεδονία* 5, 1989 [1993], 1549, Ἀ. Ριζάκης - Ἰ. Τουγάτσου, *Mors macedonica*. Ὁ θάνατος στὰ ἐπι-

τάφια μνημεῖα τῆς Ἄνω Μακεδονίας, *ΑΕ* 2000 (2002), 254, 257 καὶ Σβέρκος - Σισμανίδης ὁ.π. (σημ. 29) 64 σημ. 43.

44. Βλ. Bechtel, *Frauennamen* 45 καὶ τοῦ ἰδίου, *Personennamen* 487.

45. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ μία ἀκόμη φορὰ σὲ ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης (ΜΘ 11020, προέλευση Ραμόνα, Δυτικὸ Νεκροταφεῖο Θεσσαλονίκης).

46. *LGPN* I, s.v. (Κρήτη, Σάμος), *LGPN* II, s.v.

ὁ ὁποῖος ζώνεται σφικτὰ κάτω ἀπὸ τὸ στήθος μὲ φαρδιά ζώνη. Ἐνα μικρὸ ἐπίβλημα καλύπτει τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τὴν πλάτη μέχρι τὸ ὕψος τῶν γοφῶν. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ποὺ ὑψώνεται πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ μὲ ἐκτεταμένα σὲ σχῆμα V τὸν δείκτη καὶ τὸ μεσαῖο δάκτυλο κρατᾷ τὴν παρυφή τοῦ ἐπιβλήματος στὸ ὕψος τοῦ ὤμου, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ τὴ μιὰ ἀπόληξή του στὸ ὕψος τῆς ἥβης. Στὰ πόδια φορᾷ κλειστὰ ὑποδήματα. Ἡ στάση τοῦ γυναικείου σώματος εἶναι ἄκαμπτη καὶ οἱ φόρμες του χάνονται κάτω ἀπὸ τὸ βαρὺ ἔνδυμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλουν μόνον τὸ στήθος καὶ τὸ ἄνετο σκέλος.

Παρὰ τὴν ἀδεξιότητα στὴ λάξευση τῆς μορφῆς τῆς Ραδίνης, ἡ ἀπόδοσή της ὁμοιάζει μὲ αὐτὴ τῆς Ἀδέας, κόρης τοῦ Κασσάνδρου, σὲ ἐπιτάφια στήλη ἀπὸ τὴ Βέροια τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁴⁷ Τὸ ἐπιβλητικὸ μέγεθος τῶν μορφῶν, ἡ στροφή τοῦ σώματος καὶ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἡ διάθεση τῶν χειρῶν, ἡ κίνηση καὶ τὸ μέγεθος τῶν δακτύλων, ὅπως καὶ ἡ τρυφερὴ ἀπόδοση τῆς γυναικείας ἐπιδερμίδας, εἶναι κοινὰ στὰ δύο μνημεῖα⁴⁸. Ἄν καὶ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση τῶν δύο στηλῶν εἶναι μεγάλη, μὲ δεδομένη τὴν περιορισμένη διάδοση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ἀδέας, ἀλλὰ καὶ τὴ διοχέτευση στὴ Λητὴ ἔργων τοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς τῆς Βέροιας κατὰ τὴν ὀψιμὴ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, εἶναι πιθανὸν ἡ παράσταση τῆς Ραδίνης νὰ ἀναπαράγει γνωστοὺς μέσῳ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Βέροιας εἰκονογραφικοὺς τύπους⁴⁹.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς παράστασης ἀπεικονίζεται κατενώπιον ὄρθιος ἄνδρας, μὲ ὅμοιο μοτίβο στήριξης. Εἶναι ἀγένειος μὲ κοντὰ μαλλιά καὶ φορᾷ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο τυλίγεται σφικτὰ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια καὶ σχηματίζει μιὰ δέσμη πτυχῶν μπροστὰ στὸ στήθος. Στὰ πόδια του φορᾷ σανδάλια. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, τυλιγμένο στὸ ἔνδυμα ὥς τὸν καρπὸ καὶ ἐλαφρὰ λυγισμένο, κρατᾷ εἰλητάριο⁵⁰, ἐνῶ μὲ τὴν παλάμη τοῦ λυγισμένου στὸν ἀγκῶνα δεξιοῦ χειροῦ συγκρατεῖ τὶς πτυχὲς τοῦ ἱματίου στὸ ὕψος τοῦ στήθους.

(Ἀττικὴ, αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ), *LGPN III B s.v.* (Βοιωτία, Θεσσαλία, ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ), *I. Smyrna* 116c. Πρβ. καὶ *I. Byzantion* I S45 γιὰ τὸ ὄνομα Ραδινός.

47. Βλ. σχετικὰ Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, Ἀδέα Κασσάνδρου. Ἐπιτάφια στήλη ἀπὸ τὴ Βέροια, στὸ Μ. Λιμπάκη-Ἀκαμάτη - Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (ἐπιμ.), *Μνείας χάριν. Τόμος στὴ μνήμη Μαίρης Σιγανίδου* (Θεσσαλονίκη 1998) 17-31 καὶ τῆς ἰδίας, Ἀδέα Κασσάνδρου. Μία ἐναλλακτικὴ πρόταση, στὸ Π. Ἀδάμ-Βελένη (ἐπιμ.), *Μύρτος. Μνήμη Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλονίκη 2000) 489-493. Πὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. *I. Beroia* 391.

48. Πρβ. τὸ ὑπερβολικὸ μέγεθος τῶν δακτύλων καὶ τὴν τρυφερὴ ἀπόδοση τῆς γυναικείας ἐπιδερμίδας στὴν ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Λητὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., Γ. Δεσπίνης, *Ἐπιτύμβια ἀπὸ τὴ Μακεδονία στὴν Ἀθήνα*, στὸ Π. Ἀδάμ-Βελένη (ἐπιμ.), *Μύρτος. Μνήμη Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλο-

νίκη 2000) 269-271.

49. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐμβέλεια τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Βέροιας βλ. Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ - Κ. Τζαναβάρη, *Τὰ ὑστεροελληνιστικὰ ἐργαστήρια τῆς Βέροιας. Καλλιτεχνικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον, Ἀρχαία Μακεδονία* 6, 1996 [1999], 51-60 (Β. Ἀλλαμανῆ), Β. Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, *Μιὰ ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ Ζαγκλιβερίου*, στὸ Δ. Τσιαφάκη (ἐπιμ.), *Ἀγαλμα. Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία πλαστικὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Γιώργου Δεσπίνης* (Θεσσαλονίκη 2001) 385-386 καὶ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, "Ἐξαιρετὸν πορτραῖτο" ἐκ Ποτίδαιας, αὐτόθι 461-462.

50. Πὰ τὴ σημασίᾳ καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ εἰληταρίου βλ. πρόσφατα D. W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie* (Mainz 1998) 59, 78 καὶ *KGMΘ* I 71-72 ἀρ. 54 καὶ 72-73 ἀρ. 55 (Ἐμμ. Βουτυράς).

Ἡ ἀνώνυμη ἀνδρική μορφή, πιθανότατα σύζυγος τῆς νεκρῆς, ἀπεικονίζεται στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ palliatus, ποὺ χαρακτηρίζεται ἐπίσης ὡς «κανονικός», λόγω τῆς ἰδιαίτερα συχνῆς ἀπεικόνισής του στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν ἐργαστηρίων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου⁵¹. Ὅπως ἔχει ἐπανειλημμένα ἐπισημανθεῖ, ὁ τύπος αὐτὸς ἀνάγει τὰ πρότυπα του στὰ ἀγάλματα τοῦ Αἰσχύνη καὶ τοῦ Σοφοκλῆ, διαδόθηκε στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια μὲ ἀγάλματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ Διοσκουρίδου στὴ Δῆλο⁵² ἢ τοῦ νέου ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια⁵³, καὶ παραδίδεται μὲ μεγάλη συχνότητα στὰ ἀνάγλυφα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς⁵⁴. Στὴ Μακεδονία, ὅπως καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμος, ἀπαντᾶται σὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις ταφικῶν μνημείων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ ὄψιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ ἐξῆς⁵⁵. Παράλληλα μὲ τὶς τυπολογικὲς ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνδρική μορφή μὲ σύγχρονα ἢ λίγο πρωιμότερα ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος εἰκονογραφικὸς τύπος ἀποδίδεται σὲ ταφικὰ ἀνάγλυφα τῶν ὑστερῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Λητή: Πρόκειται: α) γιὰ τὸ πολὺ γνωστὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Διονυσιοφῶντος, γιοῦ τοῦ Ἱπποστράτου, ἔργο τοῦ Βεροιαίου γλύπτη Εὐάνδρου, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁵⁶ καὶ β) γιὰ τὶς ἀνάγλυφες πλάκες, ἐπίσης ἀπὸ ταφικὸ μνημεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγουστου, στίς ὁποῖες ἡ ἀπεικονιζόμενη στὸν τύπο τοῦ palliatus ἀνδρική μορφή ταυτίζεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, μὲ τὸν Ἀντίγονο, γιὸ τοῦ Εὐλάνδρου⁵⁷.

Τὸ θέμα τῶν ὀρθῶν μορφῶν, ποὺ ἀπεικονίζονται μετωπικά σὲ παρατακτικὴ διάταξη, ἐντάσσεται στὴ γενικότερη κατηγορία τῆς ἀπεικόνισης οἰκογενειακῶν σκηνῶν καθημερινῆς ζωῆς⁵⁸. Πρόκειται γιὰ ἓνα εἰκονογραφικὸ θέμα, τὸ ὁποῖο παραδίδεται ἀπὸ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐπιτυμβίων στηλῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ Σμύρνη⁵⁹, ἐπαναλαμβάνεται στὰ ἐργαστήρια τῆς Δήλου⁶⁰, καθὼς καὶ σὲ πολλὰς περιοχὲς τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ

51. E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* (Mainz am Rhein 1977) 61-62, von Moock ὁ.π. (σημ. 50) 58-59, Π. Ἀδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοὶ βωμοὶ. Τμητικοὶ καὶ ταφικοὶ βωμοὶ αὐτοκρατορικῶν χρόνων στὴ Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας καὶ στὴ Βέροια, πρωτεύουσα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων* (Ἀθήνα 2002) 91-92 (ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

52. Βλ. σχετικὰ J. Marcadé, *Au Musée de Délos. Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île* (Παρίσι 1969) 325-327 πίν. 68 (μέσα 2ου αἰ. π.Χ.) καὶ R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture* (Λονδίνο 1991) 37 εἰκ. 38.

53. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (Μόναχο 1969) 149-150 εἰκ. 143 (πρώιμος 1ος αἰ. π.Χ.).

54. Βλ. σχετικὰ A. Filges, *Himationsträger, Palliaten und Togaten. Der männliche Mantel-Normaltypus und seine regionalen Varianten in Rundplastik und Relief*, στὸ T. Mattern - D. Korol (ἐπιμ.), *Munus, Festschrift für Hans Wiegartz* (Münster 2000) 95-109.

55. Βλ. ἐνδεικτικὰ D. Pandermalis, *Inscriptions from Dion. Addenda et Corrigenda*, στὸ *Ancient Macedonian Studies in honour of Charles F. Edson* (Θεσσαλονίκη 1981) 287-288 καὶ 384 πίν. 2, 291 καὶ 388 πίν. 6, K. Rhomiopoulou, *New Inscriptions in the Archaeological Museum, Thessaloniki*, αὐτόθι 301, ἀρ. 5 πίν. V (Κολινδρὸς Πιερίας, Φεβρ. 123 μ.Χ.), Δεσπίνης ὁ.π. (σημ. 48) 269-271 εἰκ. 1 (Λητή, β' μισὸ 1ου αἰ. π.Χ.), *KGMΘ* I 78-80 ἀρ. 59 (Θεσσαλονίκη, μέσα 1ου αἰ. π.Χ., Ἑμμ. Βουτυράς), *I. Beroia* 182 (2ος/1ος αἰ. π.Χ.), 188 (1ος αἰ. μ.Χ.), 224 (2ος αἰ. μ.Χ.).

56. *KGMΘ* I 73-76 ἀρ. 56 (Ἑμμ. Βουτυράς). Βλ. καὶ σημ. 201.

57. Αὐτόθι 83-85 ἀρ. 62-64 (Ἑμμ. Βουτυράς). Βλ. καὶ σημ. 200.

58. Ἀδάμ-Βελένη ὁ.π. (σημ. 51) 92 καὶ I. Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre Nordmakedoniens* (Mannheim-Möhenesse 2002) 76-79.

59. Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 159-160.

60. M.-Th. Couilloud, *Les monuments funéraires de*

νησιωτικής Ελλάδος μέχρι τὰ ὄψιμα αὐτοκρατορικά χρόνια. Ἡ παράσταση τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴ Λητὴ εἶναι λιτὴ καὶ δὲν δηλώνονται στοιχεῖα ἐσωτερικοῦ ἢ ἐξωτερικοῦ χώρου. Ἡ σύνδεση τῶν δύο μορφῶν ἐπιτυγχάνεται ἐδῶ μὲ τὸ ὅμοιο μοτίβο τῆς στήριξης καὶ τὴ στροφή ἰδιαίτερα τῆς γυναικείας μορφῆς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς σύνθεσης.

Κάποια στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὴ μορφή ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο λάξευσης τῆς παράστασης ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ μνημεῖο δέχτηκε δύο διαδοχικὲς λαξεύσεις, μὲ τὴ δεύτερη ἐκ τῶν ὁποίων συνδέεται καὶ ἡ χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς⁶¹: ἡ μορφή τοῦ μνημείου μὲ τὸν ὑψηλὸ κορμό, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει μείωση πρὸς τὰ πάνω καὶ καταλήγει σὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, ἀπαντᾷ στὶς ἐπιτύμβιες στήλες τῆς Μακεδονίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Βέροιας ἀπὸ τὸν 3ο καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ β' μισό τοῦ 2ου αἰῶνα ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁶² Ὅσον ἀφορᾷ στὴ λάξευση τῆς παράστασης, ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ πλαισίου δὲν εἶναι εὐθύγραμμη, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος τῆς γυναικείας μορφῆς, ἓνα τμήμα μάλιστα τοῦ κορμοῦ τῆς ὁποίας εἶναι λαξευμένο σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα της. Ἐπιπλέον, ἡ ἀνδρική μορφή ἀποδίδεται λοξά, καθὼς τὸ σῶμα καὶ τὸ κεφάλι βρῖσκονται ἐκτὸς τοῦ νοητοῦ κατακόρυφου ἄξονα. Ὁ τεχνίτης, παρὰ τὴν πρόθεσή του νὰ ἀποδώσει στὴ μορφή μεγαλύτερο ὕψος σὲ σχέση μὲ τὴ γυναικεία, δὲν ὑπολόγισε τελικὰ σωστὰ τὸν διαθέσιμο χώρο. Μὲ ἀκανόνιστο τρόπο φαίνεται νὰ διαμορφώθηκε ἐπίσης καὶ τὸ ἔμβολο στήριξης τῆς στήλης τῆς Ραδίνης.

Μὲ τὴν ἀρχικὴ λάξευση τῆς στήλης συνδέονται τὸ περίγραμμα τῆς μορφῆς μιᾶς μικρότερης σὲ μέγεθος θεραπαινίδας, ἡ ὁποία ἀποδιδόταν στὴν ἐπιφάνεια ποὺ μεσολαβεῖ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν, σὲ κατατομὴ στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ της καὶ κρατώντας στὰ χέρια πιθανὸν ἓνα κιβωτίδιο, κάλαθο ἢ πυξίδα, ὅπως καὶ ἡ μορφή μικροῦ ἀγοριοῦ στραμμένου σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά του καὶ λαξευμένου ἀνάμεσα στὴν ἀνδρική μορφή καὶ τὸ δεξιὸ πλῆσιον τῆς στήλης καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἀνδρα. Τὸ σῶμα καὶ ὁ δεξιὸς ὤμος μὲ τὸν βραχίονα εἶναι γυμνὰ καὶ μόνον ἓνα μικρὸ ἱμάτιο τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ δεξιὸ χεῖρ καὶ πέφτει πρὸς τὰ κάτω, παρὰλληλα μὲ τὸ σῶμα. Τὸ ἀγόρι διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς μορφές τῶν δούλων, ποὺ παριστάνονται δίπλα στοὺς κυρίους τοὺς ντυμένοι μὲ χιτωνίσκο ζωσμένο στὴ μέση⁶³, καὶ θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς μέλος τῆς οἰκογένειας. Δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς ἡ ἀρχικὴ παράσταση νὰ

Rhénée, Délos XXX (Παρίσι 1974) 158-159 ἀρ. 304-305 πίν. 59 (τέλη 2ου αἰ. π.Χ., τέλη 2ου/ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα).

61. Πὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση ταφικῶν μνημείων στὰ αὐτοκρατορικά χρόνια βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἐπιτύμβια στήλη τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Ποτεΐδαια, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Στήλη λυρωδοῦ ἀπὸ τὴν Ποτεΐδαια, *ΑΕ* 1980, 43-53 (=ΚΓΜΘ I 29-30 ἀρ. 15) καὶ Δεσπίνη ὁ.π. (σημ. 48) 275-276. Τὸ φαινόμενο ὀφείλεται πιθανότατα στὴν ἔλλειψη πρώτης ὕλης· βλ. σχετικὰ B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture*, III. *The Styles ca. 100-31 B.C.* (Madison Wiss. 2000)

217.

62. Βλ. σχετικὰ Ριζάκη - Τουράτοσγλου ὁ.π. (σημ. 7) 1288 καὶ σημ. 11 (μὲ παραδείγματα) καὶ τῶν ἰδίων (σημ. 43), 241-243. Πὰ παρόμοιες στήλες βλ. ΚΓΜΘ I 80-82 ἀρ. 60 (Θεσσαλονίκη, μέσα 1ου αἰ. π.Χ., Ἐμμ. Βουτυράς) καὶ πρόσφατα Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, *Ἐπιτύμβιες στήλες καὶ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ Βέροια καὶ τὴν περιοχὴ της* (δ. δ., Θεσσαλονίκη 2008) 30-31.

63. Βλ. E. Berger (ἐπιμ.), *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig, III. Skulpturen* (Mainz am Rhein 1990) 269 (E. Berger).

ἀπεικονίζε στα ἀριστερὰ μιὰ ὄρθια γυναικεία μορφή μὲ τὴ θεραπαινίδα της καὶ στα δεξιὰ δύο ἀκόμη μέλη τῆς οἰκογενείας, δηλαδή ὄρθιο ἄνδρα μὲ παιδί⁶⁴.

5. Κάτω τμήμα ἀνάγλυφης ἐπιτύμβιας στήλης (εἰκ. 5)

Στήλη κατασκευασμένη ἀπὸ γκριζωπὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο, πιθανότατα Θάσου, ἢ ὁποία βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου τοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας πόλης⁶⁵. ΜΘ 21387. Διαστάσεις: σωζ. ὕψ. 0.141 μ., σωζ. πλ. 0.205 μ., πᾶχ. 0.05 μ. Λεῖπει ὁ κρόταφος καὶ τὸ πλαίσιο τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Στὸ κάτω μέρος διαμορφώνεται βάση ὕψ. 0.05 μ., ἢ ὁποία εἶναι συγκολλημένη καὶ ἐν μέρει συμπληρωμένη καὶ παρουσιάζει ἐκτεταμένες ἀποκρούσεις στὴν πρόσθια πλευρά της. Ὅρισμένες χαράξεις ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἀνάμεσα στα κάτω ἄκρα τῶν ἀπεικονιζομένων μορφῶν, ἀποτελοῦν ὑπολείμματα πτυχώσεων ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση ἑνὸς χρονολογικὰ πρωιμότερου μνημείου, τὰ ὁποία δὲν λειάνθηκαν κατὰ τὴ διαδικασία λάξευσης τῆς νεότερης παράστασης. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης διαμορφώνεται μιὰ συνεχῆς βάθυνση, πλ. 0.08 μ. Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἄδρᾶ δουλεμένη.

Εἰκ. 5. Κάτω τμήμα ἀνάγλυφης ἐπιτύμβιας στήλης (ΜΘ 21387).

64. Πρβ. ἐνδεικτικὰ Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 255 ἀρ. 1012 πίν. 152 (ἄγνωστη προέλευση, πρῶμη αὐτοκρατορική ἐποχή).

65. Βλ. σημ. 40. Γιὰ τὴν ἐκτεταμένη ἐξαγωγή μαρμάρου ἀπὸ τὴ Θάσο καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ λατομεῖο τῆς Ἀλυκῆς βλ. J. Hermann - V. Barbin - A. Mentzos, *The Exploration of Marble from Thasos in Late Antiquity. The Quarries of Aliko and Cape Fanari*, στὸ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Σ. Παπαδόπουλος (ἐπιμ.), *Θάσος. Πρῶτες ὕλεις καὶ τεχνολογία ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὡς σήμερα. Πρακτικὰ Διεθνoῦς*

Συνεδρίου, Λιμενάρια Θάσου, 26-29.09.1995 (Θεσσαλονίκη 1999) 75-91 καὶ Y. Grandjean - Fr. Salviat, *Guide de Thasos* (Παρίσι 2000) 167-168, 180. Γιὰ τὴν χρῆση θασιτικοῦ μαρμάρου στὴ γλυπτική καὶ τὴν ἀρχιτεκτονική τῆς Μακεδονίας ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκή ἐποχή βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριοῦ, *Δέκα αἰῶνες πλαστικῆς στὴ Μακεδονία. Συμπεράσματα ἀπὸ τὸ πρόγραμμα "Μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης"*, *ΑΕΜΘ* 20, 2006 [2008], 341-356 (ἰδιαίτ. 342, 350) καὶ Spiliopoulou-Donderer ὁ.π. (σημ. 58) 23.

Στην πρόσθια πλευρά παριστάνονται σὲ ὑψηλὸ ἀνάγλυφο δύο ὀρθιες μορφές κατενώπιον, μὲ ὅμοιο μοτίβο στήριξης, στάσιμο τὸ ἀριστερὸ καὶ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος τους. Ἡ μορφή στὰ ἀριστερὰ εἶναι ἀνδρική, ντυμένη μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο μὲ μεταλλικὰ βαρίδια, ραμμένα στὶς γωνίες⁶⁶. Στὰ πόδια φορᾷ σανδάλια. Δεξιὰ ἀπεικονίζεται γυναικεία μορφή, ντυμένη μὲ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο εἶναι λίγο κοντύτερο καὶ ἀφήνει νὰ φαίνεται ἡ πτύχωση τῆς ἀπόληξης τοῦ χιτῶνα. Στὰ πόδια τῆς φορᾷ κλειστὰ ὑποδήματα.

Δεδομένου ὅτι οἱ ἀπεικονιζόμενες μορφές σώζονται σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι πὺν παραδίδουν. Εἶναι ὡστόσο δυνατόν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ μορφές παριστάνονταν σὲ δύο κοινούς γιὰ τὴν ἐποχὴ τύπους, αὐτὸν τοῦ palliatus ἢ «κανονικοῦ τύπου» ἢ ἀνδρική καὶ τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας ἢ γυναικεία μορφή⁶⁷.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἀνωτέρω, τὸ θέμα τῶν ὀρθιων μορφῶν, οἱ ὁποῖες ἀπεικονίζονται μετωπικά σὲ παρατακτικὴ διάταξη, κατατάσσεται στὴ γενικότερη κατηγορία τῆς ἀπεικόνισης οἰκογενειακῶν σκηνῶν καθημερινῆς ζωῆς⁶⁸. Ἡ παράσταση τοῦ ἀναγλύφου τῆς Λητῆς ἐντάσσεται στὴν ὁμάδα τῶν μνημείων τῶν Pfuhl-Möbius, στὰ ὁποῖα ἀπεικονίζονται μετωπικά μόνον οἱ σύζυγοι. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ἐμφανίζεται στὸν 2ο αἰ. π.Χ. στὴ Σμύρνη καὶ ἐπαναλαμβάνει γνωστοὺς ἀγαλματικούς τύπους⁶⁹. Ἡ σύνδεση τῶν δύο μορφῶν στὸ ἀνάγλυφο πὺν ἐξετάζεται ἐδῶ ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς μιᾶς μορφῆς ἀκριβῶς δίπλα στὴν ἄλλη, χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ μεταξὺ τους ἐλεύθερο διάστημα. Παράλληλα ἀκολουθοῦνται δοκιμασμένα καλλιτεχνικὰ σχήματα, ὅπως τὸ κοινὸ μοτίβο στήριξης, πὺν προκαθορίζει καὶ τὴν παράλληλη κίνησή τους, καὶ ἡ ὅμοια μορφολογικὴ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τῶν ἐνδυμάτων, στοιχεῖα πὺν χαρακτηρίζουν τὰ ἀνάγλυφα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς⁷⁰. Εἶναι δυνατόν ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀπεικονιζόμενες μορφές ἔστρεφαν τὸ πρόσωπό τους πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς σύνθεσης⁷¹. Ἡ τυποποίηση πὺν παρατηρεῖται στὴν ἀπόδοση τῆς παράστασης καὶ τῆς πτύχωσης τῶν ἐνδυμάτων καὶ διαπιστώνεται σὲ παρόμοια ἔργα τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου στὴν πρῶμῃ αὐτοκρατορικῇ ἐποχῇ⁷².

66. Βλ. καὶ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὅ.π. (σημ. 49) 380 σημ. 11.

67. Πρβ. τὸ ἀνάγλυφο Pfuhl-Möbius ὅ.π. (σημ. 51) 166 ἀρ. 548, πίν. 86 (ἄγνωστη προέλευση, πιθανὸν ἄμισθ 2ου αἰ. μ.Χ.). Πὰ τὸν ἀγαλματικὸν τύπο τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας βλ. von Moock ὅ.π. (σημ. 50) 65-66, *KGMΘ* I 110-111 ἀρ. 83 σημ. 3 (Γ. Δεσπίνης) καὶ *KGMΘ* II 213-216 ἀρ. 305 καὶ ἰδιαίτ. σημ. 5 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου). Πὰ τὴ διάδοσή του στὰ ταφικά ἀγάλματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία, Ριζάκης - Τουράτσογλου ὅ.π. (σημ. 7) 1291 σημ. 25. Στὸν τύπο τοῦ palliatus καὶ τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας παριστάνεται τὸ ζεύγος τῶν νεκρῶν στὰ ἀγάλματα τοῦ Ἡρώου τοῦ Παλατιανοῦ· βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, Τὸ ἥρωο τοῦ

Κυλίκης, στὸ *Κέρονος. Τιμητικὴ προσφορά στὸν Καθηγητὴ Γεώργιο Μπακαλάκη* (Θεσσαλονίκη 1972) 43-52, πίν. 18.1 καὶ 19.1 (ἐποχὴ Τραϊανοῦ) καὶ πρόσφατα Ἡ. Ἀναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Ἀνασκαφὴ Παλατιανοῦ 1993, *AEMΘ* 7, 1993 [1997], 389-399.

68. Βλ. σημ. 58.

69. Βλ. σημ. 59.

70. Πρβ. von Moock ὅ.π. (σημ. 50) 107 ἀρ. 119 (πίν. 11c-d, Κεραμεϊκός, ὄψιμος 2ος αἰ. μ.Χ.).

71. Pfuhl-Möbius ὅ.π. (σημ. 51) 173 ἀρ. 577, εἰκ. 47 (Νικομήδεια, β' μισθ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.).

72. Αὐτόθι 173-174 ἀρ. 584 πίν. 92 (Νικομήδεια, 1ος αἰ. π.Χ.), 174 ἀρ. 590 πίν. 92 = *I. Byzantion* 149 (Βυζάντιο, πρῶμῃ αὐτοκρατορικῇ ἐποχῇ).

6. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἡλιοδώρου, τῆς Σφραγίδος καὶ τοῦ Ἀνικήτου (εἰκ. 6)

Ἀνάγλυφο ἀπὸ λευκὸ λεπτόκοκκο μάρμαρο, συγκολλημένο ἀπὸ δύο τμήματα. Βρέθηκε ἐπίσης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σωστικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στὴν κτηματικὴ περιοχὴ τῶν Λαγυνῶν (βλ. ἀρ. 4-5). Λεῖπει μεγάλο τμήμα τῆς ἐπάνω δεξιᾶς πλευρᾶς, ἐνῶ ἀποκρούσεις ὑπάρχουν καὶ στὴν ἐπιφάνειά του. Τὸ σχῆμα του εἶναι ὀρθογώνιο μὲ τονισμένο τὸν ἄξονα τοῦ πλάτους. ΜΘ 21386. Διαστάσεις: ὕψ. 0.41 μ., πλ. 0.547 μ., πάχ. 0.075 μ. Στὶς δύο πλάγιες καὶ στὴν ἐπάνω πλευρὰ περιβάλλεται ἀπὸ ἀπλὸ πλαίσιο, πλ. 0.045 καὶ 0.055 μ. ἀντίστοιχα, τὸ ὁποῖο προεξέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου καὶ δὲν παρουσιάζει ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν διαμορφώνεται ἔμβολο γιὰ τὴ στήριξή του ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀνάγλυφο ἦταν ἐντοιχισμένο σὲ ταφικὸ μνημεῖο μεγαλύτερων διαστάσεων⁷³. Στὴν πρόσθια πλευρὰ τῆς βάσης τοῦ ἀναγλύφου, ὕψ. 0.103 μ., εἶναι χαραγμένη τριστιχὴ ἐπιγραφή. Ὑψος γραμμῶν 0.015 μ. (Ο, Ω) - 0.019 μ., διάστιχα 0.007 μ.

Ἡρακλίδης καὶ Ἰνγένοα
Ἡλιοδώρῳ κὲ Σφραγίδι κὲ Ἀ-
νικήτῳ τοῖς τέκνοις μνήμης χάριν.

Εἰκ. 6. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τῶν Ἡλιοδώρου, Σφραγίδος καὶ Ἀνικήτου (ΜΘ 21386).

73. Γιὰ τὰ μνημεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. P. Zanker, *Grabreliefs römischer Freigelassener*, *JdI* 90, 1975, 267-315 καὶ V. Kockel, *Porträtreiefs Stadt-römischer Grabbauten* (Mainz am Rhein 1993) 7-9. Γιὰ

τὴ χρῆση καὶ τὴ διάδοσή τους στὴ Μακεδονία βλ. τελευταῖα Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 2) καὶ τῆς Ἰδίας, ὁ.π. (σημ. 65) 348.

2 κὲ ἀντὶ καί· βλ. σχετικὰ καὶ Slavona ὅ.π. (σημ. 16) 62-63. || 3 συμπιλήματα: M+N+H+M+H+Σ, X+A, I+N.

Ἡ χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἐπιμελημένη καὶ τὰ γράμματα φέρουν ἔντονους ἀκρόμονες. Ἡ ἐσωτερικὴ κεραία τοῦ Α εἶναι θαλαστή καὶ τοῦ Η κυματοειδής. Τὸ Κ ἔχει μικρὲς τὶς πλάγιες κεραῖες του, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν γωνία ποὺ δὲν ἀκουμπᾷ στὴν κατακόρυφη κεραία τοῦ γράμματος. Οἱ ἐξωτερικὲς κεραῖες τοῦ Σ εἶναι ὀριζόντιες, ἐνῶ τῇ μορφῇ ἀνεστραμμένου Σ ἔχει τὸ γράμμα Ε. Τὸ Ω ἀποδίδεται μὲ ὁλοκληρωμένη κλειστὴ καμπύλη ἢ ὁποῖα ἀκουμπᾷ ἐπάνω στὴν ὀριζόντια κεραία, ἐνῶ ἐπιμήκυνση παρατηρεῖται στὴν κατακόρυφη κεραία τοῦ Φ. Ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου στὰ τέλη τοῦ 1ου ἢ στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁷⁴

Τὰ πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλες πηγές. Τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα καὶ τῶν τέκνων τῆς οἰκογενείας εἶναι ἑλληνικά, ἐνῶ τὸ ὄνομα τῆς μητέρας ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ρωμαϊκῶν *cognomina*. Τὸ ὄνομα Ἡρακλείδης κατατάσσεται στὴν κατηγορία τῶν θεοφόρων ὀνομάτων μὲ εὐρύτατη διάδοση στὴ Μακεδονία καὶ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμ⁷⁵. Στὴ Λητὴ μαρτυρεῖται δύο φορές σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στοὺς Αἰγυπτίους θεοὺς, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (περ. 200-170 π.Χ.)⁷⁶. Ἐξίσου γνωστὸ εἶναι καὶ τὸ θεοφόρο ὄνομα Ἡλιόδωρος: Ἡλιόδωρος Ταρούλου ὀνομάζεται κάποιος ἔφηβος στὴν τιμητικὴ γιὰ τὸν γυμνασίαρχο Δημήτριον Περείτου ἐπιγραφή τοῦ 1ου-2ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν πόλιν⁷⁷. Κατὰ τὸν Μ. Β. Χατζόπουλο «*Les noms théophores ou divins évoquant Hélios ne doivent pas être sans rapport avec le culte du Soleil dans cette région anciennement habitée par les Réoniens*», οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Μαξίμου ἀπὸ τὴν Τύρο (II 8) Παῖονες σέβουσιν μὲν Ἥλιον, ἄγαλμα δὲ Ἥλιου Παιονικὸν δίσκος βραχὺς ὑπὲρ μακροῦ ξύλου⁷⁸. Στὰ ἰδιαίτερα συνήθη ἀνήκει τὸ ὄνομα Ἀνίκητος, ποὺ φέρει ὁ δεύτερος γιὸς τῆς οἰκογενείας⁷⁹.

Σπανιότερες εἶναι οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ὅπως καὶ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ

74. Πρβ. τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς μὲ αὐτὰ τῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὰ Καλίνδ⁸⁰, Κ. Σισμανίδης, Ναὸς αὐτοκρατορικῆς λατρείας στὰ ἀρχαῖα Καλίνδ⁸¹, *AEMΘ* 17, 2003 [2005], 149, 154 εἰκ. 10 [= *Ann.épigr.* 2003, 1595, *Bull.épigr.* 2005, 349, *SEG* LIII 607 (λίγο μετὰ τὸ 117 μ.Χ.)], Κ. Σισμανίδης, Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας στὸ Σεβαστεῖο τῶν Καλινδ⁸², *AEMΘ* 18, 2004 [2006], 217-218, 224 εἰκ. 12 [= *Ann.épigr.* 2004, 1329, *Bull.épigr.* 2006, 253, *SEG* LIV 606 (86/87 μ.Χ.)].

75. *LGNP* I-IV, *s.v.*, Mora ὅ.π. (σημ. 14) 179 (= *SEG* XLIV 1719) καὶ Morpurgo-Davies ὅ.π. (σημ. 14) 167. Γιὰ τὸν τύπο Ἡρακλίδης ἀντὶ Ἡρακλείδης βλ. Slavona ὅ.π. (σημ. 16) 39.

76. *SEG* XLVI 764, στ. 1-2: [Ἡρακ]λείδης[ς] [Μ]ενάνδρ[ου], στ. 7: [Μ]ύρων Ἡρακλείδ[ου].

77. Βλ. Μακαρόνα ὅ.π. (σημ. 15) 619 ἀρ. 420 =

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὅ.π. (σημ. 4) 56 ἀρ. 43 στ. 10-11. Τὸ θηλυκὸ Ἡλιοδώρα ἀπαντᾷ στὴ γειτονικὴ πόλιν Χαράκωμα· Μ. Τσιμπίδου, *ΑΔ* 41, 1986 [1990], Β2, 150 πίν. 116α (= *SEG* XL 536, *Bull.épigr.* 1991, 398).

78. *Bull.épigr.* 1991, 398. Γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ὀνόματος Ἡλιόδωρος μὲ τὴ λατρεία τοῦ ἡλίου βλ. καὶ D. Feissel, *Contributions à l'épigraphie grecque chrétienne de Rome*, *RAC* 58, 1982, 367-369. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἥλιου στὴν εὐρύτερη περιοχὴ βλ. Κ. Σισμανίδη - Π. Ἀδάμ-Βελένη, Ἡ λατρεία ἄλλων θεῶν, στὸ Π. Ἀδάμ-Βελένη (ἐπιμ.), *Τὰ Καλίνδ⁸³*. Μία ἀρχαία πόλιν στὴ Μακεδονία (Θεσσαλονίκη 2008) 179 ἀρ. 44 (ἀνάγλυφο μὲ παράσταση Ἥλιου σὲ τέθριππο τοῦ 2ου/3ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὰ Καλίνδ⁸⁴).

79. Hatzopoulos - Loukopoulou ὅ.π. (σημ. 22) 219 καὶ *LGNP* IV, *s.v.*

κόσμο, πού αφορούν στην παρουσία του ονόματος της κόρης της οικογενείας, Σφραγίς⁸⁰. Στη Μακεδονία μαρτυρείται μία ακόμη φορά σε επιτύμβια επιγραφή από το Δϊον⁸¹, ενώ γνωστό είναι ήδη σε επιγραφές του 4ου και 3ου αϊ. π.Χ. από την Ἀθήνα⁸², της ελληνιστικής εποχής από το Βουθρωτόν⁸³ και της αυτοκρατορικής εποχής από τη Σμύρνη⁸⁴ και τη Ρώμη⁸⁵.

Τὸ ὄνομα Ἰγγένοα – στίς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς συνηθέστερος εἶναι ὁ τύπος Ἰγγένουα⁸⁶ – τὸ ὁποῖο φέρει ἢ σύζυγος τοῦ Ἡρακλίδη, ἀποτελεῖ, ὅπως σημειώνει ὁ H. Solin, ἓνα γενικὰ προσφιλὲς cognomen, γνωστὸ καὶ στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή⁸⁷. Στη Μακεδονία μαρτυρεῖται στοὺς Στόβους καὶ τοὺς Φιλίππους⁸⁸, ἐνῶ τὸ ἄρσενικὸ Ἰγγένους/Ἰγγένος στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ Βέργη καὶ στοὺς Φιλίππους⁸⁹. Περιορισμένη φαίνεται νὰ εἶναι ἡ διάδοση τοῦ ονόματος καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμῳ⁹⁰.

Τὸ ἀνάγλυφο

Ἡ παράσταση ἀποδίδεται σὲ ἔξοργο ἀνάγλυφο. Στὸ μέσον στέκεται κατενώπιον γυναικεία μορφή, τῆς ὁποίας λείπει τὸ κεφάλι, πλαισιωμένη ἀπὸ δύο ἱππεῖς. Ἔχει στάσιμῳ τὸ

80. Πὰ τὸ ὄνομα βλ. Bechtel, *Frauenamen* 129 καὶ τοῦ ἰδίου, *Personennamen* 610. Πὰ ὀνόματα στὴ Μακεδονία πού ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία βλ. A. Tataki, *Observations on Greek Feminine Names attested in Macedonia*, *Tyche* 8, 1993, 194-195 (*SEG* XLIII 358) καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ O. Masson, *Bull.épigr.* 1994, 212.

81. Γ. Π. Οἰκονόμος, *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας* (Ἀθήναι 1915) 16 ἀρ. 13, Pandermalis ὁ.π. (σημ. 55) 288 (2ος αἰ. μ.Χ.). Βλ. καὶ *LGPN* IV, s.v.

82. *LGPN* II, s.v. (2 παραδείγματα, 250/249 π.Χ., 4ος/3ος αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα).

83. *SEG* XXXVIII 494 = *I. Bouthrotos* 35 στ. 7 (ἀπελεύθερη).

84. *I. Smyrna* 390.

85. Solin, *Personennamen* 1274 (μία ἀπελεύθερη καὶ δύο incertae) καὶ τοῦ ἰδίου, *Sklavennamen* 550.

86. Βλ. κατ. σημ. 90 καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Ρώμη *IGUR* 945 (αὐτοκρατορικὴ ἐποχή). Πὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ u με ὁ στίς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς βλ. Th. Eckinger, *Die Orthographie lateinischer Wörter in griechischen Inschriften* (Μόναχο 1892) 58-65.

87. H. Solin, *Analecta epigraphica*, *Arctos* 27, 1993, 124-125 = τοῦ ἰδίου, *Analecta epigraphica 1970-1997* (Ρώμη 1998) 368-369.

88. *LGPN* IV, s.v., *I. Philippi* 242, 314, *I. Philippi*² 127a.

89. *IG* X 2.1 241 B στ. 8 (2ος αἰ. μ.Χ.) καὶ J. Roger, *Inscriptions de la région du Strymon*, *RA* 24, 1945, 40-43, Γ. Β. Καφαντζίης, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ*

τῆς περιφερείας τῆς (ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα), I. Μῦθοι, ἐπιγραφὲς, νομίσματα (Ἀθήναι 1967) 310-311 ἀρ. 517, A. Tataki, *Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names, Μελετήματα* 46 (Ἀθήνα 2006), 269 ἀρ. 164, *Philippi*² 127a.

90. Στὰ παραδείγματα τοῦ Solin ὁ.π. (σημ. 87), πρβ. *SEG* XL 481 = XLII 1861, XLIII 289, μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς: *IG* II² 1950 (Ἀθήνα), E. Kalinka, *Altes und neues aus Thrakien*, *JÖAI* 23, 1926, Beibl. 119-120 ἀρ. 4 (Βιζύη), L. D. Loukopoulou, *Contributions à l'histoire de la Thrace propontique, Μελετήματα* 9 (Ἀθήνα 1989) 264-265, 376, *SEG* XXVIII 604 = *IGBulg* V 5386 (Μαρκιανόπολις), *SEG* XXIV 1117 = *ISM* I 196 (Ἴστρος). *SEG* XLVII 1143 = *IGBulg* V 5245 (Νικόπολις στὸν Ἴστρο), Chr. Habicht, *Altortümer von Pergamon*, VIII 3. *Die Inschriften des Asklepieions* (Βερολίνο 1969) ἀρ. 103, *I. Prusa ad Olympum* 52 στ. B16, *SEG* XLV 1634 (Ἀττάλεια/Λυδία), Chr. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia, Istanbuler Forschungen* 39 (Tübingen 1993), Pompeiopolis 1, II στ. 12, 14, *SEG* XXVIII 1536 (Αἴγυπτος, αὐτοκρατορικὴ ἐποχή). Πρβ. I. Kajanto, *The Latin Cognomina, Comm. Hum. Litt.* XXXVI.2 (Ἑλσίνκι 1965) 314 (γὰ τὴ διάδοση τοῦ ονόματος στὴ Ρώμη). Σύμφωνα με τὸν A. Mócsy, *Einige Probleme der Namenforschung im Lichte der Namengebung der Provinz Moesia Superior*, στὸ *L'Onomastique Latine* (Παρίσι 1977) 389, τὸ cognomen Ingenuus εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ συνηθέστερα στὴν Ἀνω Μοισία.

ἀριστερό καὶ ἄνετο τὸ δεξιό της σκέλος καὶ εἶναι ντυμένη μὲ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μὲ μεταλλικὰ βαρίδια ραμμένα στὶς γωνίες, τὸ ὁποῖο τυλίγεται σφικτὰ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια. Ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἐνδύματος καλύπτει τὸν ὦμο καὶ τὸ χέρι καὶ ἀναλύεται σὲ δύο μακριὲς κατακόρυφες πτυχές, οἱ ὁποῖες πέφτουν παρὰλληλα μὲ τὸ ἀντίστοιχο σκέλος, ἐνῶ ἡ δεξιὰ ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερό βραχίονα. Τὸ δεξιὸ χέρι, λυγισμένο στὸν ἄγκωνα, κρατᾷ τὴν παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος, ἐνῶ τὸ ἀριστερό, ἐλαφρὰ λυγισμένο, συγκρατεῖ τὴν ἀπόληξη τοῦ ἱματίου, πὺν ἀναδιπλώνεται στὴν πλευρὰ αὐτὴ σχηματίζοντας λοξὲς πτυχές. Ἀντίθετα μὲ τὸ βαρὺ ὕφασμα τοῦ χιτῶνα, πὺν σχηματίζει πυκνὲς κατακόρυφες πτυχές, τὸ ἱμάτιο μὲ τὴν πλούσια πτύχωση τονίζει τὴν κίνηση καὶ τὰ περιγράμματα τοῦ γυναικείου σώματος. Ἡ ἔντονη προβολὴ τοῦ ἄνετου σκέλους καὶ οἱ διαγώνιες πτυχές τοῦ ἐνδύματος δημιουργοῦν τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους. Ἡ μορφὴ φορᾷ κλειστὰ ὑποδήματα. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς μορφῆς ἀνάγεται σὲ γνωστὰ καλλιτεχνικὰ πρότυπα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοσή της μὲ αὐτὴ τῆς μεσαιᾶς μορφῆς Μούσας πὺν ἀπεικονίζεται ὀρθία στὴν πλάκα ἀρ. 216 ἀπὸ τὴ Μαντίνεια στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία χρονολογεῖται γύρω στὸ 320 π.Χ. καὶ ἀποδίδεται στοὺς μαθητὲς τοῦ Πραξιτέλη⁹¹.

Ἀπὸ τοὺς δύο ἱππεῖς πὺν πλαισιώνουν τὴ γυναικεῖα μορφὴ σώζεται σχεδὸν ἀκέραιος, μὲ κατεστραμμένο ὥστόσο πρόσωπο, μόνον αὐτὸς τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς⁹². Τὸ ἄλλογο καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἱππέα εἰκονίζονται σὲ πλάγια ὄψη, ἐνῶ ὁ κορμὸς κατενώπιον καὶ τὸ πρόσωπο στραμμένο σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ του. Ὁ ἱππέας φορᾷ κοντό – ὡς τὸ ὕψος τοῦ γόνατος – χιτῶνα, ζωσμένο στὴ μέση καὶ μὲ μακριὲς χειρίδες, στὴν ἀπόληξη τῶν ὁποίων διαμορφώνονται μικρὲς πτυχές (*tunica manicata*)⁹³. Στὴ μέση του στερεώνεται μιὰ σειρὰ ἀπὸ δερμάτινες λωρίδες μὲ κροσσωτὰ πέρατα, πὺν μοιάζουν μὲ πτέρυγες θώρακα⁹⁴ καὶ διατάσσονται ἡμικυκλικά, καθὼς ἀπλώνονται ἐπάνω στὴ ράχη τοῦ ἀλόγου. Ἡ χλαμῦδα συγκρατεῖται στὸ στήθος μὲ πόρπη καὶ ἀνεμίζει πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο σχηματίζοντας τρεῖς ἐπ'ἀλλήλους τοξοειδεῖς πτυχές. Στὰ πόδια ὁ ἱππέας φορᾷ ὑψηλὰ κλειστὰ ὑποδήματα, ἐνῶ ἡ γωνιώδης διαμόρφωση τοῦ γόνατός του δικαιολογεῖ

91. L. E. Baumer, *Vorbilder und Vorlagen. Studien zu klassischen Frauenstatuen und ihrer Verwendung für Reliefs und Statuetten des 5. und 4. Jahrhunderts vor Christus*, *Acta Bernensia* XII (Βέρνη 1997) 122-123 R 12 (πίν. 27.2), Ν. Καλτσᾶς, Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτά. Κατάλογος (Ἀθήνα 2001) 246-247 ἀρ. 513 καὶ Ν. Καλτσᾶς - Γ. Δεσπίνης (ἐπιμ.), *Πραξιτέλης. Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο* (25 Ἰουλίου-31 Ὀκτωβρίου 2007) (Ἀθήνα 2007) 82-87 ἀρ. 12 (Ν. Καλτσᾶς), ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Πρβ. καὶ τὴ γυναικεῖα μορφὴ σὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῶν Διοσκούρων ἀπὸ τὴν Κῶ, *LIMC* III λ. *Dioskouroi* 579 ἀρ. 146 (αὐτοκρατορικὴ ἐποχή).

92. Ἀντιθετικὴ εἶναι π.χ. ἡ κίνηση τῶν ἱππέων σὲ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Πέργαμο, Pfuhl-Möbius ὅ.π. (σημ. 51) 338-339 ἀρ. 1425 πίν. 207 (ὄψιμη ἐλληνιστικὴ

ἐποχή). Πρβ. καὶ τὸ ἀνάγλυφο αὐτόθι 339 ἀρ. 1426 πίν. 207 (ἄγνωστη προέλευση, 1ος αἰ. μ.Χ.).

93. Πρβ. καὶ τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο στὸ Μουσεῖο τῶν Σκοπίων, *LIMC* VI λ. *Heros equitans* 1038 ἀρ. 253 (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.). Πὰ τοὺς διάφορους τύπους χιτῶνα βλ. Μ. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment* (Mainz am Rhein 1986) 154-157.

94. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴ μορφὴ τοῦ θώρακα τοῦ ἱππέα στὰ ἀνάγλυφα *LIMC* VI λ. *Heros equitans* 1063 ἀρ. 615 (Dobri Dol, 2ος αἰ. μ.Χ.), 1064 ἀρ. 629 (Θεσσαλονίκη, 2ος αἰ. μ.Χ.) καὶ Β. Μαχαίρα, Τὸ θέμα τοῦ Ἡρώα ἱππέα στοὺς ἐπιτύμβιους βωμοὺς τοῦ Μουσείου Θηβῶν, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* 3, 2000, 861-862 ἀρ. 9.

τὴν ὑπόθεση ὅτι φοροῦσε ἀντικνήμια (ocreae), ἐξαρτήματα δηλαδή ἀπὸ φύλλο μετάλλου, τὰ ὁποῖα κάλυπταν μόνο τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς κνήμης καὶ στερεώνονταν μὲ ἱμάντες⁹⁵. Ὁ ἱππείας ὑψώνει ἐλαφρὰ λυγισμένο τὸ δεξιὸ χεῖρ πρὸς τὰ πλάγια μὲ τεντωμένα τὰ δύο δάκτυλα⁹⁶, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ τὰ χαλινάρια τοῦ ἀλόγου, ποὺ ἀποδίδονται ἀνάγλυφα.

Τὸ ἄλογο εἶναι μικρόσωμο μὲ κοντὰ σκέλη καὶ ἀπεικονίζεται νὰ τριποδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνασηκώνοντας σὲ ὀρθή γωνία τὸ πρόσθιο ἀριστερὸ σκέλος⁹⁷. Τὸ πρόσωπό του περιβάλλεται ἀπὸ πλούσια χαιτή, ἐνῶ τὸ τρίχωμα τῆς μακριᾶς οὐρᾶς ἀποδίδεται μὲ συνεχεῖς χαράξεις. Τὰ μέλη καὶ οἱ μύες τοῦ σώματός του διαγράφονται μὲ χαμηλοὺς ὄγκους καὶ λιγοστὰ περιγράμματα. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματος ἀποδίδονται οἱ ἱμάντες ποὺ συγκρατοῦν τὴ σέλα (antilena καὶ postilena), ἡ ὁποία ἐπικαλύπτεται μὲ ὀρθογώνιο κάλυμμα⁹⁸. Μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια ἀποδίδονται ἐπίσης καὶ ὁρισμένα ἐξαρτήματα τῶν φαλάρων (phalerae), τῶν κοσμημάτων τοῦ μετώπου καὶ τοῦ στήθους τῶν ἵππων, τὰ ὁποῖα δηλώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ equus phaleratus⁹⁹.

Ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη μορφή τοῦ ἱππέα στὰ δεξιὰ σώζονται μόνον τμήματα τῶν ποδιῶν τοῦ ἀλόγου, τὸ ὁποῖο τριποδίζει μὲ τὸ δεξιὸ σκέλος. Ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ ζώου παριστάνεται μικρὸς σκύλος, ὁ ὁποῖος κατευθύνεται τρέχοντας πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἔχει ἐλαφρὰ ὑψωμένα τὰ μπροστινὰ σκέλη, ἐκτεταμένα τὰ πίσω, ὀρθὰ τὰ αὐτιά καὶ τεντωμένη πρὸς τὰ πίσω καὶ κάτω τὴ μικρὴ οὐρά του. Τὸν λαιμὸ τοῦ ζώου στολίζει περιλαίμιο¹⁰⁰.

Τὸ ζεῦγος τῶν νεαρῶν ἱππέων συνδέεται κυρίως μὲ παραστάσεις τῶν Διοσκούρων. Ἄν καὶ οἱ δίδυμοι θεοὶ ἀπεικονίζονται στὴν ἑλληνικὴ τέχνη συχνότερα ὀρθοί, δίπλα ἢ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄλογό τους¹⁰¹, ὁ F. Chapouthier ἐπεσήμανε ὅτι στὶς περιοχὲς ὅπου κυριαρ-

95. Junkelmann ὁ.π. (σημ. 93) 179.

96. Ἡ χειρονομία αὕτη συνδέεται εἴτε μὲ τὴ ρίψη ἀκοντίου, ὅποτε τὰ δύο δάκτυλα περνοῦν σὲ δερμάτινη ἀγκύλη ποὺ συνδέεται μὲ τὸ ἀκόντιο, βλ. A. M. Snodgrass, *Τὰ ἐπιθετικὰ καὶ ἀμυντικὰ ὅπλα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (ἐπιμ. Π. Φάκλαρη, μτφρ. Β. Σταματοπούλου, Θεσσαλονίκη 2003) 140 καὶ σημ. 46, εἴτε μὲ τὴν benedictio latina, *LIMC* VI λ. *Heros equitans* 1077 (M. Oppermann), Ἀδὰμ-Βελὲνη ὁ.π. (σημ. 51) 75 σημ. 384.

97. Πρβ. τὸ μοτίβο κίνησης τοῦ ἀλόγου στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἡφαιστίωνα, Ἑμμ. Βουτυράς, Ἡφαιστίων ἥρωας, *Ἐγνατία* 2, 1990, 123-173 = *ΚΓΜΘ* I 42-43 ἀρ. 23 (τελευταῖο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ στὴν ἐπιτύμβια ἀνάγλυφη στήλη ἀπὸ τὸ Ρυάκι (Ἐορδαία), *EAM* 121 (1ος αἰ. π.Χ./1ος αἰ. μ.Χ.).

98. Πρβ. τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδονται οἱ ἱμάντες στὰ ἀνάγλυφα Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 327-328 ἀρ. 1363-1364 πίν. 199 καὶ *LIMC* VI λ. *Heros equitans* 1033 ἀρ. 157 (Πέργαμον, 1ος αἰ. π.Χ./1ος

αἰ. μ.Χ.).

99. Σχετικὰ μὲ τὴν ἵπποσκευὴ καὶ τὸν στολισμὸ τοῦ ἀλόγου βλ. M. Junkelmann, *Die Reiter Roms* III. *Zubehör, Reitweise, Bewaffnung* (Mainz am Rhein 1992) 76-88.

100. Πρβ. καὶ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Ἐφεσο καὶ τὴ Σμύρνη ἀντίστοιχα, Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 326-327 ἀρ. 1358 καὶ 1360 πίν. 198. Ὅμοια εἶναι ἡ μορφή καὶ ἡ κίνηση τοῦ ζώου στὴν ἀνάγλυφη παράσταση ἱππέα σὲ ἐπιτύμβιο βωμὸ ἀπὸ τὶς Θεσπιές, Μαχαίρα ὁ.π. (σημ. 94) 861 ἀρ. 8.

101. *LIMC* III λ. *Dioskouroi* 567-593. Γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία βλ. ἐνδεικτικὰ Ἰω. Ἀ. Παπάγγελος, *Ἡ Σιθωνία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἱστορία, μνημεῖα, τοπογραφία* (Θεσσαλονίκη 2000) 43 (Νικήτη), Ἀ. Χρυσοστόμου, *Ἀρχαία Ἐδεσσα* (Ἐδεσσα 2008) 88-89 εἰκ. 87 (Ἐδεσσα) καὶ V. Sokolovska, *Phaenomenon-Demir Kapija, the Ancient Stenae*, στὸ *Folia Archaeologica Balkanica in Honorem Verae Bitrakova-Grozdanova* (Σκόπια 2006) 168-169 (Στενά).

χοῦσε ἡ παράσταση τοῦ Ἡρώα ἱππέα καὶ προσεγγίζουν πρὸς τὴ Θράκη οἱ Διόσκουροι παριστάνονται ἔφιπποι¹⁰². Ἡ παράσταση τοῦ ἀναγλύφου τῆς Λητῆς εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ συμβολικοῦ παραλληλισμοῦ τῶν νεκρῶν μὲ ἥρωες καὶ θεότητες¹⁰³. Ὡς πρὸς τὴ σύνθεσὴ τῆς ἐπαναλαμβάνει πιθανότατα ἓνα γνωστὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα ποὺ ἀπαντᾶται κυρίως σὲ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, ὅπου οἱ Διόσκουροι εἰκονίζονται ἔφιπποι νὰ πλαισιώνουν μίαν γυναικεία μορφή ἢ θεότητα¹⁰⁴.

7. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Μ(άρκου) Πομπωνιανοῦ Ἡδίστου (εἰκ. 7)

Ἀνάγλυφο ἀπὸ λευκὸ λεπτόκοκκο μάρμαρο. Βρέθηκε σὲ δευτέρη χρῆση ὡς καλυπτῆ-ρια πλάκα λακκοειδοῦς τάφου (P4) στὸ νεκροταφεῖο τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. τῆς Λητῆς¹⁰⁵. ΜΘ 21388. Διαστάσεις: ὕψ. 0.42 μ., πλ. 0.53 μ., πάχ. 0.095 μ. Τὸ μνημεῖο ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ τονισμένο τὸν ἄξονα τοῦ πλάτους. Μιὰ συνεχὴς ρωγμὴ διατρέχει τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ του, ἐνῶ ἔχει ἀπολαξευθεῖ μεγάλο μέρος τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας τοῦ πλαισίου. Ἀδρὰ ἐπεξεργασμένοι εἶναι ἐπίσης οἱ κρόταφοι, καθὼς καὶ ἡ ἐπάνω καὶ κάτω πλευρὰ τοῦ ἀναγλύφου. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι λειασμένη καὶ στὴν ἐπάνω ἀπόληξί τῆς σχηματίζεται μιὰ ταινία πλ. 0.045 μ., ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένη σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνειά της. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι γιὰ τὴ λάξευση τοῦ ἀναγλύφου χρησιμοποιοῦντο τμήμα μαρμάρου τὸ ὁποῖο ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ ἄλλο μνημεῖο. Στὶς δύο πλάγιες καὶ στὴν ἐπάνω πλευρὰ ἡ παράσταση περιβάλλεται ἀπὸ ἀπλὸ πλαίσιο, πλ. 0.045 μ., τὸ ὁποῖο προεξέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου καὶ δὲν παρουσιάζει ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀναγλύφου ἀρ. 6, ἡ ἀπουσία ἐμβόλου γιὰ τὴ στερέωση τοῦ μνημείου στὸ ἔδαφος δείχνει ὅτι αὐτὸ ἦταν πιθανότατα ἐντοιχισμένο σὲ μεγαλύτερο ταφικὸ κτίσμα¹⁰⁶. Στὴ βάση ποὺ σχηματίζεται στὸ κάτω μέρος τοῦ

102. F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse* (Παρίσι 1937) 90. Βλ. σχετικὰ καὶ E. Will, *Le relief culturel gréco-romain: contribution à l'histoire de l'art de l'empire romain* (Παρίσι 1955) 103. Πρβ. τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ Θάσο, Grandjean-Salviat ὁ.π. (σημ. 65) 231 εἰκ. 160 καὶ 267-268 ἀρ. 46 εἰκ. 215 (τέλη 2ου αἰ. μ.Χ.) καὶ B. Holtzmann, *La sculpture de Thasos. Corpus de reliefs, I. Reliefs à thème divin, EtThas XV* (1994) 141-142.

103. Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 332 ἀρ. 1390 πίν. 202 (=LIMC VI λ. *Heros equitans* 1048 ἀρ. 401, Κύζικος, 2ος αἰ. μ.Χ.). Γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ ἑξομείωση τῶν νεκρῶν μὲ ἥρωες καὶ θεότητες βλ. πρόσφατα καὶ Emm. Voutiras, *Aphrodite Nymphia*, στὸ *Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie, Kolloquium zum*

sechzigsten Geburtstag von Prof. Dietrich Willers (Βέρνη 2001) 107-114. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν νεκρῶν μὲ τοὺς Διοσκούρους βλ. Βουτυρᾶ ὁ.π. (σημ. 97) 149 σημ. 92 καὶ τὴν ἀποσπασματικὴ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, Λ. Ἀχειλαρᾶ, Ἡ λατρεία τῶν Διοσκούρων στὴ Λέσβο, στὸ Δ. Τσιαφάκη (ἐπιμ.), *Ἄγαλμα. Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία πλαστικὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Γ. Δεσπίνη* (Θεσσαλονίκη 2001) 207-209.

104. LIMC III λ. *Dioskouroi* 577-578 καὶ 593. Μὲ βάση τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἡ γυναικεία θεότητα ταυτίζεται στὴ Μακεδονία μὲ τὴ Μάντα· βλ. σχετικὰ σημ. 101, SEG XLVIII 811 καὶ *Ann.épigr.* 2004, 1339.

105. Βλ. σχετικὰ Κ. Τζαναβάρη, *ΑΔ* 54, 1999 [2006], B2, 551-552.

106. Βλ. σχετικὰ σημ. 2 καὶ 73.

Εἰκ. 7. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Μ(άρκου) Πομπωνιανοῦ Ἡδίστου (ΜΘ 21388).

ἀναγλύφου, ὕψ. 0.105 μ., εἶναι χαραγμένη δίστιχη ἐπιγραφή. Ὑψος γραμμάτων 0.014 μ., διάστιχο: 0.01 μ.

Πομπωνία Μοῦσα · Μ(άρκω) · Πομπωνιανῶ
Ἡδίστῳ τῷ τέκνῳ μνήμης χάριν καὶ ἑαυτῇ ζώσῃ

1 στίξη μετὰ τὴ λέξη Μοῦσα καὶ τὸ praenomen Μ(ἄρκος) || 2 συμπλήματα T+E, M+N+H+M+H+Σ, T+H.

Σχετικὰ μὲ τὸν τύπο τῆς γραφῆς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἰσοῦψῃ, φέρουν ἔντονους ἀκρέμονες καὶ ἡ χάραξή τους εἶναι ἐπιμελημένη. Οἱ κεραῖες τῶν γραμμάτων Π, Μ καὶ Ν εἶναι εὐθύγραμμες, τὸ Σ εἶναι γωνιῶδες, ἐνῶ οἱ ὀριζόντιες κεραῖες τοῦ Ε εἶναι ἴσου μεγέθους. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων μᾶς ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγησι τοῦ ἀναγλύφου στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. καὶ πιθανότατα στὸ β' μισό του¹⁰⁷.

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ μνημεῖο ἀνήγειρε ἡ Πομπωνία Μοῦσα στὴ μνήμη τοῦ γιοῦ της Μ(άρκου) Πομπωνιανοῦ Ἡδίστου. Τὰ πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλες πηγές· καὶ οἱ δύο εἶναι κάτοχοι τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας (civitas

107. Πλὴ τὴ χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς βλ. ἀν. τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ραδίνης.

romana). Ἡ μητέρα φέρει gentilicium καὶ cognomen¹⁰⁸, ἐνῶ ὁ γιὸς της φέρει tria nomina, ἥτοι praenomen, gentilicium καὶ cognomen. Ὅπωςδήποτε ἡ χρήση ἐκ μέρους τοῦ γιου τοῦ ἴδιου ὀνόματος γένους μὲ τὴν μητέρα, ἀλλὰ μὲ τὴν κατάληξη -ianus (-ιανός) δὲν προκαλεῖ ἐντύπωση. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ο. Salomies, τὸ φαινόμενο εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλὲς στὴ Μακεδονία, ἐξηγεῖται δὲ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἑλληνόφωνο τουλάχιστον τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας ἡ διάκριση μεταξὺ τῶν gentilicia μὲ τὴν κατάληξη -ius καὶ -ianus δὲν εἶναι σαφὴς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ χρησιμοποιοῦνται ἐναλλακτικά¹⁰⁹. Σὲ μία ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ 210/211 μ.Χ. ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Μητέρας τῶν θεῶν Αὐτόχθονος στὴ Λευκόπετρα ὁ ἐπιμελητὴς ὀνομάζεται Αὐρήλιος Ἀμυντιανός¹¹⁰, ἐνῶ τὸ ἴδιο πρόσωπο σὲ πέντε ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 211 καὶ 213 μ.Χ., ὀνομάζεται Αὐρηλιανός Ἀμυντιανός¹¹¹. Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση μιᾶς ἐπιτάφιας ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ Δῖον, τὴν ὁποία ἀνήγειρε ἡ Αὐτὰ Εὐρυδίκη στὴ μνήμη τοῦ γιου της Αὐϊανοῦ Ὀπιμιανοῦ¹¹². Σὲ ἐπιτύμβιο βωμὸ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τοῦ ἔτους 160 μ.Χ. ὁ γιὸς τοῦ [Ποπ]λίου Αἰλιανοῦ Ἀλεξάνδρου ὀνομάζεται Αἴλιος Ἀλέξανδρος¹¹³.

Τὸ ὄνομα Μοῦσα, τὸ ὁποῖο φέρει ὡς cognomen ἡ Πομπωνία¹¹⁴, μαρτυρεῖται δύο ἀκόμη φορὲς στὴ Μακεδονία¹¹⁵, ἐνῶ περιορισμένη σὲ σύγκριση μὲ τὴν Ρώμη εἶναι ἡ διάδοσή του στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμον¹¹⁶. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Η. Solin, τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ¹¹⁷. Μία φορὰ μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τοῦ ἔτους 268 μ.Χ. τὸ ὄνομα Ἡδιστος, ἐνῶ εὐρύτερη διάδοση γνωρίζει

108. Πὰ τὴν παράλειψη τοῦ praenomen στὸ σύστημα ὀνοματοθεσίας τῶν γυναικῶν βλ. καὶ Π. Ἀδάμ-Βελὲνη - Ἡλ. Κ. Σβέρκο, Ἐπιτάφιος στήλες ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, στὸ Ἡλ. Κ. Σβέρκος (ἐπιμ.), *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς. Στὴν Μνήμη Δ. Κανατσούλη, Θεσσαλονίκη 22-23 Ὀκτωβρίου 1999* (Θεσσαλονίκη 2001) 14-15 σημ. 4 (μὲ βιβλιογραφία).

109. Ο. Salomies, Beiträge zur römischen Namenkunde, *Arctos* 18, 1984, 97-104 καὶ τοῦ ἴδιου, Roman nomina in the Greek East. Observations on Some Recently Published Inscriptions, *Arctos* 35, 2001, 144-145, *SEG* LI 832.

110. *I. Leukopetra* 57.

111. Αὐτόθι 59-62, 64.

112. Οἰκονόμος ὁ.π. (σημ. 81) 26 ἀρ. 43 (2ος αἰ. μ.Χ.). Πὰ τὰ πρόσωπα Tataki ὁ.π. (σημ. 89) 145 ἀρ. 92.1 καὶ 146 ἀρ. 96.1.

113. *SEG* L 646, *Ann.épigr.* 2000, 1320. Πρβ. καὶ τὴν ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν ὁποία ἀνήγειρε ὁ Π(ούπλιος) Ποπίλιος Μάξιμος γιὰ τὴ σύζυγό του Αὐγὴ καὶ τὸν Πούπλιο Ποπίλιανὸ Εὐφρημο, *SEG* XXXVI 644, *Bull.épigr.* 1988, 846 (2ος αἰ. μ.Χ.). Πρβ. καὶ *ΚΓΜΘ* I 77-78 ἀρ. 58 (Ἐμμ. Βουτυράς).

114. Πὰ τὸ ὄνομα βλ. R. Parker, Theophoric

Names and the History of Greek Religion, στὸ S. Hornblower - E. Matthews (ἐπιμ.), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence* (Ὁξφόρδη 2000) 58.

115. *I. Philippi* 42: *Naevia Musa* (Φίλιπποι, αὐτοκρατορικὴ ἐποχή), *SEG* XXXIII 549 + XXXV 1846: Ἀπουλεῖα Μοῦσα (Σέρρες, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ.). Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὄνομα, Pomponia Musa, φέρουν δύο ἀκόμη πρόσωπα στὴ Ρώμη, *CIL* VI 24668 (1ος αἰ. μ.Χ.), *Ann.épigr.* 1968, 55 (3ος αἰ. μ.Χ.).

116. Πὰ τὴ διάδοση τοῦ ὀνόματος στὸν ἑλληνικὸν κόσμον βλ. N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine (avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par L. Robert)* (Παρίσι 1964) 178, *I. Byzantion* 128, *SEG* L 251 app.cr. (γιὰ τὴν περιορισμένη διάδοσή του στὴν Ἀθήνα) καὶ *LGPN* I-IV, s.v. Πὰ μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Ρώμη βλ. Solin, *Personennamen* 417-420 (152 συνολικὰ πρόσωπα ἐκ τῶν ὁποίων 1 ἐλεύθερη, 75 incertae, 11 πιθανὸν ἀπελεύθερες, 65 δοῦλες καὶ ἀπελεύθερες) καὶ τοῦ ἴδιου, *Sklavennamen* 304-305.

117. H. Solin, *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom, I. Comm. Hum. Litt.* 48 (Helsinki 1971) 59 σημ. 2 (μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή).

στή Μακεδονία ήδη από τον 3ο αἰ. π.Χ. τὸ θηλυκὸ Ἡδίστη¹¹⁸. Νὰ σημειωθεῖ μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ καὶ τὰ δύο ὀνόματα εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλῆ μεταξὺ τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων, δηλαδή δούλων καὶ ἀπελευθέρων, γεγονός πού δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ στὴν περίπτωση τῶν προσώπων τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴ Λητὴ πρόκειται γιὰ ἀπελευθέρους¹¹⁹.

Ἡ παρουσία τῆς gens Pomponia στὴ Λητὴ ὅπωςδήποτε δὲν ἐκπλήσσει, ἀφενὸς μὲν ἐξαιτίας τῆς μεγάλης γεωγραφικῆς διασπορᾶς τῆς οἰκογένειας στὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολή¹²⁰ καὶ ἀφετέρου λόγω τῆς γνωστῆς ἤδη παρουσίας ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν στὴν πόλη. Σύμφωνα μὲ τις μέχρι τώρα γνωστὲς ἐπιγραφές στὴ Λητὴ, πλὴν τῶν ἐλάχιστων προσώπων πού φέρουν αὐτοκρατορικὰ gentilicia, μαρτυροῦνται οἱ ἑξῆς ρωμαϊκῆς οἰκογένειας: Alfidii, Annii, Coelii, Eppii, Muttieni, Pomponii, Salarii, Tullii¹²¹ καὶ πιθανότατα Fabii καὶ Viesii¹²². Μὲ ἐξαίρεση τὴν gens Muttiena, ἡ ὁποία ἀπαντᾶται μόνον στὴ Λητὴ καὶ στὸ Δῖον¹²³, μέλη τῶν ἄλλων gentes μαρτυροῦνται καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας καὶ ἰδιαίτερα τὴ Θεσσαλονίκη¹²⁴. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν gens Pomponia στὴ Μακεδονία μαρτυροῦνται σύμφωνα μὲ τὴν Ἀ. Τατάκη δεκατρία μέλη τῆς μὲ τὰ praenomina M(arcus) στὸ Δῖον καὶ στὴ

118. IG X 2.1, 238 στ. 3. Γιὰ τὸ θηλυκὸ Ἡδίστη βλ. LGPN IV, s.v.

119. Γιὰ τὴν ἰδιαίτερα συχνὴ παρουσία τοῦ ὀνόματος Μοῦσα μεταξὺ τῶν ἀπελευθέρων καὶ τῶν δούλων βλ. σημ. 116 καὶ L. Loukopoulou, Sur la structure ethnique et sociale de Serrès à l'époque impériale, στὸ *Ποικίλα, Μελετήματα* 10 (Ἀθήνα 1990) 174-179 (ἰδιαίτ. 176). Σύμφωνα μὲ τὸν Solin, *Namenbuch* 949, στὴ Ρώμη τὸ ὄνομα Ἡδιστος φέρουν 19 πρόσωπα, ἐκ τῶν ὁποίων 8 δούλοι καὶ ἀπελευθέροι, ἕνας γιὸς ἀπελευθέρων καὶ 10 incerti. Πρβ. Solin, *Sklaven-namen* 455-456.

120. Σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ O. Salomies, Three Notes on Roman Nomina, *Arctos* 32, 1998, 215, τὸ gentilicium Pomponius ἀνήκει στὴν ὁμάδα G: "Nomina in approximately 100-120 different collections, publications etc." Βλ. ἐπίσης ἐνδεικτικὰ G. D'Isanto, *Capua romana. Ricerche di prosopografia e storia sociale, Vetera* 9 (Ρώμη 1993) 205-206 ἀρ. 273 καὶ S. G. Byrne, *Roman Citizens of Athens, Studia Hellenistica* 40 (Λουβαίνη 2003) 408-411.

121. Alfidii: Κ(όιντος) Ἰουλίος Ἀλφίδιος Σεκοῦνδος, SEG I 278, Tataki ὅ.π. (σημ. 89) 266. Annii: Ἀ. Ἀννίος Μακεδών, SEG XXXVIII 633, Tataki ὅ.π. (σημ. 89) 93 (ca. 150-200 μ.Χ.). Coelii: Λ. Κοίλιος Μοῦνδος, Μακαρόνας ὅ.π. (σημ. 15) 619 ἀρ. 420 = Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὅ.π. (σημ. 4) 56 ἀρ. 43 στ. 9-10, Tataki ὅ.π. (σημ. 89) 190 (1ος/2ος αἰ.). Eppii: Ἐππία Θάλλουσα (ἀδημοσίευτη) ἀρ. εὗρ. Μ. Θεσσαλονίκης ΜΘ 919, γιὰ τὴν gens Eppia βλ. Tataki ὅ.π.

(σημ. 89) 213. Muttieni: Τ. Μουττιηνὸς Παλλίων, Μακαρόνας ὅ.π. (σημ. 15) 619 ἀρ. 420 = Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὅ.π. (σημ. 4) 56 ἀρ. 43 στ. 9, Tataki ὅ.π. (σημ. 89) 322 (1ος/2ος αἰ. μ.Χ.). Salarii: Μάνιος Σαλάριος Σαβεῖνος, SEG I 276 = Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὅ.π. (σημ. 4) 57 ἀρ. 44, Tataki ὅ.π. (σημ. 89) 378 (121/122 μ.Χ.). Γιὰ τὴν gens Salaria βλ. τελευταῖα Π. Μ. Νίγδελι, *Ἐπιγραφικὰ Θεσσαλονίκεια. Συμβολὴ στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 2006) 267-273. Tullii: Τυλλία Γλύκιννα, SEG XXXVIII 633, Tataki ὅ.π. (σημ. 89) 414-415 (ca. 150-200 μ.Χ.).

122. Fabii: Φάβις, SEG XXXI 633, XXXV 751 καὶ πρόσφατα Νίγδελις ὅ.π. (σημ. 121) 139-140 (141-142 μ.Χ.). Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Φαβίων βλ. αὐτόθι 182-183, 282. Viesii: Περειτάς Φίλας ὁ καὶ Βιήσιος, SEG I 276 = Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὅ.π. (σημ. 4) 57 ἀρ. 44 στ. 19-20, Tataki ὅ.π. (σημ. 89) 436 (121/122 μ.Χ.). Γιὰ τὴν gens Viesia βλ. ἐπίσης O. Salomies, Contacts between Italy, Macedonia and Asia Minor during the Principate, στὸ A. D. Rizakis (ἐπιμ.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics. Athens, 7-9 September 1993, Μελετήματα* 21 (Ἀθήνα 1996) 125 καὶ Byrne ὅ.π. (σημ. 120) 472.

123. Salomies ὅ.π. (σημ. 122) 118, 124 καὶ τοῦ ἰδίου ὅ.π. (σημ. 120) 212.

124. Γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ παρουσία στὶς πόλεις τῆς Μακεδονίας καὶ κυρίως στὴ Θεσσαλονίκη βλ. Ἀ. Ριζάκη, Ἡ κοινότητα τῶν "συμπραγματευομένων

Λητή, Q(uintus) στη Θεσσαλονίκη καὶ C(aius) στὸ Δίον¹²⁵. Ἡ πρωιμότερη μαρτυρία τῆς συνδέεται μὲ τὸν centurio τῆς leg(io) III[I] Scythica C(aius) Pomponius M(arci) f(ilius) Lem(onia) Aquila καὶ τὴν κόρη του Pomponia C(ai) f(ilia) Aquilina, γνωστῶν ἀπὸ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ Δίου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Τιβερίου ἢ τοῦ Καλιγούλα¹²⁶. Στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ χρονολογεῖται καὶ ἡ παρουσία τῶν Πομπωνίων στὴν Ἡράκλεια τῆς Λυγκηστίδας¹²⁷, ἐνῶ στὰ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα χρονολογούνται οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ποὺ ἀφοροῦν σὲ μέλη λατρευτικοῦ συλλόγου (συνκλίται) τοῦ Θεοῦ Ὑψίστου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται οἱ Κ(οῖντος) Πομπόνιος (!) Νήδυμος καὶ Κ(οῖντος) Πομπώνιος Σωσίβιος¹²⁸. Οἱ λοιπὲς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀνήκουν στὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ.

Ἄν καὶ δὲν ἀποκλείεται κάποια μέλη τῆς gens Pomponia στὴ Μακεδονία, καὶ κυρίως αὐτὰ ποὺ μαρτυροῦνται στὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ., νὰ ὀφείλουν τὴν civitas romana σὲ Ρωμαίους ἀξιωματοῦχους τῆς ἐπαρχίας, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης φέρουν τὸ gentilicium Pomponius¹²⁹, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ Πομπώνιοι ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀνήκουν (οἱ ἴδιοι ἢ οἱ πρόγονοί τους ἢ ἀκόμα οἱ κύριοί τους) σὲ γέννη Ρωμαίων ποὺ γιὰ διάφορους λόγους μετανάστευσαν στὴν ἐπαρχία. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ καὶ μὲ δεδομένα α) τὴν τεκμηριωμένη ἐπιγραφικὰ παρουσία τῶν M(arci) Pomponii στὴ νότια Ἑλλάδα κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.¹³⁰ καὶ β) τὸ γεγονός ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἀξιωματοῦχους

Ρωμαίων” τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομικὴ διείσδυση στὴ Μακεδονία, *Ἀρχαία Μακεδονία* 4, 1983 [1986], 511-524 καὶ τοῦ ἰδίου, *L’émigration romaine en Macédoine et la communauté marchande de Thessalonique: Perspectives économiques et sociales*, στὸ Chr. Müller - C. Hosenoher (ἐπιμ.), *Les Italiens dans le monde grec. IIe siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C. Circulation, Activités, Intégration. Actes de la table ronde, Paris-École Normale Supérieure, 14-16 mai 1998, BCH Suppl. 41* (Ἀθήνα 2002) 109-132.

125. Tatakis ὅ.π. (σημ. 89) 352-354.

126. Οἰκονόμος ὅ.π. (σημ. 81) 34 ἀρ. 55, M. Sasel-Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Addimenta ad CIL III* (Φλωρεντία 1979) 188 [=Tatakis ὅ.π. (σημ. 89) 353 ἀρ. 3 καὶ 13]. Βλ. σχετικὰ F. Papazoglou, *Quelques aspects de l’histoire de la province de Macédoine*, *ANRW II.7* (1979) 341, Σ. Κρεμμύδη-Σισιλιάνου, *Ἡ νομισματοκοπία τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας τοῦ Δίου* (Ἀθήνα 1996) 14 σημ. 14 καὶ πρόσφατα A. Rizakis, *Recrutement et formation des élites dans les colonies romaines de la province de Macédoine*, στὸ M. Cébeillac-Cervasoni - L. Lamoine (ἐπιμ.), *Les élites et leurs facettes. Les élites locales dans le monde hellénistique et romain* (Πώμη 2003) 118.

127. *IG X 2.2* 75 στ. 48: Πομπώνιος Μοντανοῦ (1ος αἰ. μ.Χ.).

128. *IG X 2.1* 68 στ. 34 καὶ 69 στ. 23, 40 [= Tatakis ὅ.π. (σημ. 89) 353 ἀρ. 9-10].

129. Πὰ Ρωμαίους ἀξιωματοῦχους στὴ Μακεδονία μὲ τὸ gentilicium Πομπώνιος βλ. Tatakis ὅ.π. (σημ. 89) 254 ἀρ. 14-16 (μὲ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία). Ὡς πιθανὴ θεωρεῖ τὴ σύνδεση τῶν Πομπωνίων τῆς Βέροιας, καθὼς καὶ αὐτῶν τῶν Φιλίππων μὲ τὸν L. Pomponius Maximus Flavius Silvanus, quaestor pro praetore (116 μ.Χ.), ὁ Δ. Κ. Σαμσάρης, *Ἀτομικὲς χορηγήσεις τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας (civitas Romana) καὶ ἡ διάδοσή της στὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία Μακεδονία*, II. Τὸ παράδειγμα τῆς Βέροιας, *ἔδρας τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων*, *Μακεδονικά* 27, 1989-1990 [1990], 360 καὶ τοῦ ἰδίου, *Ἀτομικὲς χορηγήσεις τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας (civitas Romana) καὶ ἡ διάδοσή της στὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία Μακεδονία*, III. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἐπαρχίας, *Μακεδονικά* 28, 1991-1992 [1992], 179.

130. Μάρκος Πομπώνιος Μάρκου ἱέρων ὀνομάζεται ἕνας ἀπὸ τοὺς κομπεταλιστὰς στὴ Δῆλος. *I. Délos* 1766 (περίπου 100 π.Χ.), ἐνῶ κάποιος Μάρκος Πομπώνιος Μάρκου υἱὸς ἀναφέρεται σὲ ἀδημοσίετο τιμητικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ Γύθειο (77/76 π.Χ.). βλ. σχετικὰ A. D. Rizakis - S. Zoumbaki - Cl. Lepenioti, *Roman Peloponnese*, II. *Roman Personal Names in their Social Context*, *Μελετήματα* 36 (Ἀθήνα 2004) 418-419 ἀρ. 639α.

στη Μακεδονία δὲν φέρει τὸ praenomen Marcus¹³¹, δὲν ἀποκλείεται ὁ κλάδος τῆς οἰκογένειας τῶν M(arc) Pomponii τῆς Λητῆς νὰ κατάρχεται ἀπὸ τὰ πρωιμότερα μέλη τοῦ γένους, τὰ ὁποῖα ἐγκαταστάθηκαν στὴν περιοχὴ μέσῳ ἄλλων πόλεων τῆς Μακεδονίας ἢ τῆς νότιας Ἑλλάδος¹³².

Ἄν στὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ κλάδου τῶν Pomponii τῆς Λητῆς εἶναι δύσκολο νὰ δοθεῖ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση, ἐξίσου δύσκολο εἶναι νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς στὸ σχετικὸ μὲ τὴ δράση τους – ὅπως καὶ τῶν ἄλλων οἰκογενειῶν Ἰταλικῶν-Ρωμαίων – στὴν πόλιν ἐρώτημα. Στὸ τιμητικὸ γιὰ τὸν Μάνιο Σαλάριο Σαβεῖνο ψήφισμα ἀπὸ τὴ Λητὴ τοῦ ἔτους 121/122 μ.Χ., ἀνάμεσα στὶς ἄλλες εὐεργεσίες του, ἀναφέρεται ὅτι πολλὰ φορὲς πούλησε σιτάρι στοὺς πολίτες σὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἀγορᾶς (ἐν ταῖς σειτενδείαις | πλειστάκις παραπεπρακότα πολὺ τῆς οὔσης τειμῆς εὐωνότερον) καὶ ἐπιπλέον πρόσφερε ἐπίσης σὲ χαμηλότερη τιμὴ δημητριακὰ καὶ κρασί γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων ποὺ διῆλθαν ἀπὸ τὴν πόλιν (καὶ ταῖς | τοῦ κυρίου Καίσαρος τῶν στρατευμάτων διοδεῖαις παρασχόντα εἰς τὰς || ἀνῶνας σείτου μεδ. ὕ, κριθῶν μεδ. ρ', | κυάμου μεδ. ξ', οἴνου μετρητὰς ρ', πολὺ τῆς | τειμῆς εὐωνότερον)¹³³. Ἄν τὰ προϋόντα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν κτηματικὴ περιουσία τοῦ Σαβεῖνου δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ¹³⁴. Ἡ ὑπαρξὴ πάντως μεγάλων ἰδιοκτησιῶν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πεδιάδας τοῦ Λαγκαδᾶ μαρτυρεῖται τόσο ἐπιγραφικὰ ὅσο καὶ ἀρχαιολογικά. Δύο ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Λαγκαδᾶ ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἐμποτεία τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν καὶ τὴ διαχείριση ἑγγείας ἰδιοκτησίας. Πρόκειται γιὰ τὸν Ὀνήσιμο, οἰκονόμο τοῦ Αἰλίου Μηνογένους (160-180 μ.Χ.)¹³⁵, καὶ τὸν Ζώσιμο, δοῦλο πραγματευτὴ τοῦ Αἰλίου Νικοπολιανοῦ¹³⁶. Μὲ τὴν ἀγροτικὴ καλλιέργεια συνδέονται ἄλλωστε καὶ οἱ ἀγροικίαι ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὴν ἀγροτικὴ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Λητῆς¹³⁷. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται κάποια μέλη τῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν πόλιν καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ νὰ διέθεταν μεγάλη ἑγγεῖα ἰδιοκτησία¹³⁸.

Τὸ ἀνάγλυφο

Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση ἀναπτύσσεται σὲ ὀρθογώνιο πεδίο καὶ χωρίζεται σὲ δύο περιόδους ἰσοπλατῇ τμήματα μὲ τὴν ἀπεικόνισή τοις κέντρο τοῦ δέντρο ποὺ καταλήγει σὲ πλα-

131. Βλ. σχετικὰ σημ. 129.

132. Πὰ τὴ σύνδεση τῶν Πομπωνίων τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴ Δῆλον βλ. Ριζάκη ὁ.π. (σημ. 124) 518.

133. Πὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. σημ. 42. Πὰ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγὴ στὴ Λητὴ βλ. καὶ P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans* (Παρίσι 1979) 280: Καὶ ἦν θεωρῆσαι τοὺς νεκροὺς καὶ φυγάδας πολίτας, ἅμα γυναῖξιν καὶ τέκνοις, εἰς τὰς κάσας τῶν περὶ Λιτὴν καὶ λοιπῶν πλησιαζόντων τόπων ἀπιόντας, καὶ φέρειν σῖτον, ὅσπρια ...

134. Βλ. σχετικὰ καὶ Νίγδελι ὁ.π. (σημ. 121) 273.

135. Βλ. E. Voutiras, *In locum domini: Un vilicus et sa famille*, *ZAnt* 47, 1997, 227-238 (= *Ann.épigr.* 1997, 1358, *SEG* XLVII 974) καὶ πρόσφατα *KGMΘ* I 151-152 ἀρ. 123 (Ἑμμ. Βουτυράς).

136. P. Nigdelis - A. Lioutas, "First of the Hellenes in the Province": A New Inscription from Mygdonia, *GRBS* 49, 2009, 101-112 (225-250 μ.Χ.).

137. Τζαναβάρη ὁ.π. (σημ. 1) 77-89.

138. Πρβ. σχετικὰ καὶ S. Zoumbaki, Ῥωμαῖοι ἐγγαιοῦντες. Römische Grundbesitzer in Eleia, *Tyche* 9, 1994, 213-218.

τύφυλλο φύλλωμα¹³⁹. Σὲ ἔξωργο ἀνάγλυφο ἀπεικονίζονται τρία πρόσωπα, ἕνας ἱππίας στὰ ἀριστερά, ἕνας ὄρθιος ἄνδρας στὴ μέση καὶ μιὰ καθιστὴ γυναικεία μορφή στὰ δεξιά. Ὁ ἔφιππος ἄνδρας, μὲ τὸν κορμὸ καὶ τὸ πρόσωπο στραμμένα σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιά του, εἶναι ἀγένειος μὲ κοντὴ κόμη. Φορᾷ κοντὸ χιτῶνα, ποὺ συγκρατεῖται στὴ μέση μὲ ζώνη, ἐνῶ ἡ χλαμύδα στερεώνεται μπροστὰ στὸ στήθος καὶ ἀνεμίζει πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὤμο του. Τὸ δεξιὸ χέρι εἶναι ὑψωμένο μὲ τρόπο ποὺ δείχνει ὅτι κρατᾷ ἀκόντιο, τὸ ὁποῖο ἀποδιδόταν πιθανότατα μὲ χρῶμα¹⁴⁰, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ τὰ χαλινάρια τοῦ ἀλόγου. Στὰ πόδια φορᾷ ὑψηλὰ κλειστὰ ὑποδήματα. Τὸ ἄλογο εἰκονίζεται σὲ πλάγια ὄψη σὲ ἐκτεταμένο καλπασμό¹⁴¹. Τὸ ρύγχος ἀποδίδεται μὲ ἐπιμέλεια, ἐνῶ ἡ χαιτή μὲ συνοπτικὸ τρόπο, ἰδιαίτερα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ἡ οὐρὰ ὑψώνεται πρὸς τὰ ἐπάνω, σχηματίζοντας ἑλικοειδεῖς ἑλιγμούς¹⁴². Τὰ μέλη καὶ οἱ μύες τοῦ σώματος τοῦ ζώου διαμορφώνονται μὲ χαμηλοὺς ὄγκους καὶ ἀχνὰ περιγράμματα, ποὺ δημιουργοῦν ἀπαλὲς φωτοσκιάσεις. Τὰ χαλινάρια ἀποδίδονται ἀνάγλυφα.

Ἡ παράσταση ἀποδίδει μὲ συμβολικὸ τρόπο τὸν ἀφηρωισμό τοῦ νεκροῦ Μ(άρκου) Πομπωνιανοῦ Ἡδίστου¹⁴³, φαινόμενο γνωστὸ στὴ Μακεδονία ἀπὸ παραστάσεις ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων καὶ βωμῶν κυρίως τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων¹⁴⁴. Τὴν ἀφηρωισμένη ὑπόσταση τοῦ νεκροῦ δηλώνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄλογο¹⁴⁵, ἡ παρουσία τοῦ φιδιοῦ, τὸ ὁποῖο τυλίγεται στὸν κορμὸ τοῦ δέντρου καὶ στρέφεται πρὸς τὸν ἔφιππο ἄνδρα¹⁴⁶. Τὰ χαρα-

139. Πρβ. καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Σμύρνη, Pfuhl-Möbius ὅ.π. (σημ. 51) 326 ἀρ. 1356 πίν. 198 (πιθανὸν 2ος αἰ. μ.Χ.). Πὰ τὸν συμβολισμό τοῦ δέντρου βλ. J. Fabricius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten* (Μόναχο 1999) 66-68.

140. Πρβ. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου ὅ.π. (σημ. 43) 1546 καὶ ΚΓΜΘ I 153-155 ἀρ. 125. Πὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἀναγλύφων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ χρῶμα βλ. καὶ Spiliopoulou-Donderer ὅ.π. (σημ. 58) 26.

141. Σχετικὰ μὲ τὸ μοτίβο τοῦ καλπασμοῦ Will ὅ.π. (σημ. 102) 82-88 καὶ B. Rentz, *Le cavalier thrace. Thème iconographique, Pulpudiva* 4.3, 1980, 202-203.

142. Πρβ. τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀλόγου στὸν ταφικὸ βωμὸ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, Ἀδάμ-Βελένη ὅ.π. (σημ. 51) 190-191 ἀρ. 165 = Spiliopoulou-Donderer ὅ.π. (σημ. 58) 251-252 ThN 13 (εἰκ. 61) καὶ στὴν ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὶς Πέτρες (Ἑορδαία), EAM 127 (2ος/3ος αἰ.).

143. Πὰ τὸ θέμα βλ. πρόσφατα E. Voutiras, *Le cadavre et le serpent, ou l'héroïsation manquée de Cléomène de Sparte* στὸ V. Pirenne-Delforge - E. Suárez de la Torre (ἐπιμ.), *Héros et héroïnes dans les mythes et les cultes grecs. Actes du colloque organisé à l'Université de Valladolid du 26 au 29 mai 1999*, Kernos Suppl. 10 (Liège 2000) 377-394. Πὰ παραδείγματα σὲ

ἐπιτύμβια μνημεῖα βλ. Ἀλλαμανῆ-Σουρεῖ ὅ.π. (σημ. 62) 234-243. Ἡ Spiliopoulou-Donderer ὅ.π. (σημ. 58) 81-83 ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀφηρωισμὸς τῶν νεκρῶν ἐμφανίστηκε στὴ Μακεδονία ὑπὸ μικρασιατικὴ ἐπίδραση, ἀν καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν εἰκονογραφικῶν μοτίβων στὰ ταφικὰ μνημεῖα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων. Ἡ M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, 1. Mysien, Asia Minor Studien* 4.1 (Βόννη 1991) 55 κέ. (ἰδιαίτ. 68-69), μὲ βάση τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς καὶ τὰ ἐπιγράμματα ἐκτιμᾷ ὅτι οἱ νεκροὶ ποὺ ἀπεικονίζονται ὡς ἥρωες ἱππεῖς εἶναι ὅλοι νεαρῆς ἡλικίας καὶ ἀφηρωίζονται ὡς ἀντιστάθμισμα γιὰ τὸν πρόωγο θάνατό τους.

144. Βλ. ἐνδεικτικὰ EAM 59 (Ἑλάτη, 108/109 μ.Χ.), 127 (Πέτρες, 2ος/3ος αἰ.), 159 (περιοχὴ Φλώρινας, 2ος/3ος αἰ.), 160 (Βεύη, 2ος/3ος αἰ.), Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου ὅ.π. (σημ. 43) 1546-1548 καὶ σημ. 44. Πὰ τοὺς βωμοὺς βλ. Ἀδάμ-Βελένη ὅ.π. (σημ. 51) 73-79 καὶ Spiliopoulou-Donderer ὅ.π. (σημ. 58) 64-69.

145. Πὰ τὴ σημασία τοῦ ἀλόγου στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. Βουτυρᾶ ὅ.π. (σημ. 97) 145 σημ. 81, Cremer ὅ.π. (σημ. 143) 55-70 καὶ ΚΓΜΘ I 73-76 ἀρ. 56 καὶ κυρίως σημ. 7 (Ἑμμ. Βουτυρᾶς).

146. Πὰ τὴ σημασία τῆς ἀπεικόνισης τοῦ φιδιοῦ

κτηριστικά τοῦ ἱππέα παρουσιάζουν στενὲς ὁμοιότητες μὲ τὶς ἀντίστοιχες μορφές ποὺ ἀπεικονίζονται σὲ μιὰ ὁμάδα ἀναγλύφων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ τὴ Θάσο¹⁴⁷, οἱ καλλιτεχνικὲς ἐπιδράσεις τῆς ὁποίας στὴν τέχνη τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι ἔντονες¹⁴⁸. Ἐντυπωσιακὰ ὅμοια στὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ εἶναι ἡ στάση τοῦ σώματος καὶ ἡ θέση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἡ ἀπόδοση τοῦ χιτῶνα καὶ ἡ πτύχωση τῆς γλαμύδας, ἐνῶ ἀντίστοιχη εἶναι καὶ ἡ στάση τοῦ ἀλόγου.

Ἡ ὀρθία ἀνδρική μορφή στὰ δεξιὰ τοῦ δέντρου παριστάνεται – μὲ στάσιμο τὸ ἀριστερὸ καὶ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος – στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ palliatus¹⁴⁹. Ὁ ἄνδρας εἶναι ἀγένειος καὶ μὲ κοντὴ κόμη. Φορᾷ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο τυλίγεται σφικτὰ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χερὶ ἀνασηκώνει ἐλαφρὰ τὸ ἱμάτιο ἐνῶ ἡ παλάμη τοῦ λυγισμένου στὸν ἀγκῶνα δεξιοῦ χεριοῦ προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴν ἀναδίπλωση τοῦ ἐνδύματος καὶ ἀκουμπᾷ χαμηλὰ στὸ στήθος. Τὰ πόδια εἶναι γυμνά. Ἡ στάση τοῦ ἀνδρικοῦ σώματος εἶναι ἄκαμπτη. Τὰ ἐνδύματα εἶναι βαριὰ καὶ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διαφαίνονται οἱ ἐπιμέρους φόρμες τοῦ σώματος.

Ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφή στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀναγλύφου ἀπεικονίζεται στραμμένη σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά της καὶ μὲ τὸ βλέμμα στὸ κενό. Φορᾷ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ στήθος καὶ τοὺς πῆχεις τῶν χεριῶν, καλύπτει τὸ πίσω τμήμα τοῦ σώματος καὶ τοῦ κεφαλοῦ καὶ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὰ σκέλη της. Εἶναι καθισμένη σὲ ἓνα συμπαγὲς κάθισμα χωρὶς ἐρεισίστρεφα, μὲ ὑψηλὸ ἐρεισίνωτο¹⁵⁰. Τὰ πόδια της, στὰ ὁποῖα φορᾷ κλειστὰ ὑποδήματα, πατοῦν ἐπάνω σὲ χαμηλὸ ὑποπόδιο. Ἀκουμπᾷ τὸν ἀριστερὸ πῆχη στὸν ἀντίστοιχο μηρό¹⁵¹, ἐνῶ ὁ δεξιὸς ὑψώνεται πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ κρατᾷ τὴν παρυφή τοῦ ἱματίου στὸ ὕψος τοῦ προσώπου. Τὰ μαλλιά κατεβαίνουν χαμηλὰ στὸ μέτωπο καὶ μαζεύονται σὲ κότσο στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλοῦ. Ἡ σύνθεση τῆς γυναικείας μορφῆς εἶναι γραμμική. Τὸ σῶμα, ὅπως προσαρμόζεται ἀπόλυτα στὴ λιτὴ μορφή τοῦ καθίσματος, διαμορφώνει ἓνα αὐστηρὸ ὀρθογώνιο σχῆμα.

σὲ ἐπιτύμβια μνημεῖα βλ. *KGMΘ* I 72-73 ἀρ. 55 καὶ σημ. 2 (μὲ βιβλιογραφία), 78-80 ἀρ. 59 καὶ 153-155 ἀρ. 125 (Ἐμμ. Βουτυράς). Πρβ. Fabricius ὅ.π. (σημ. 139) 63-66.

147. *LIMC* VI λ. *Heros equitans* 1037 ἀρ. 242 (1ος/2ος αἰ.), 1043 ἀρ. 339 (2ος/3ος αἰ.) καὶ 1047 ἀρ. 391 (2ος αἰ. μ.Χ.). Βλ. ἐπίσης Y. Grandjean - B. Holtzmann - Cl. Rolley, *Antiquités thassiennes de la collection Papageorgiou*, *BCH* 97, 1973, 167-169 ἀρ. 19-20 (εἰκ. 19-20), *Ὁδηγὸς τῆς Θάσου* (μτφρ. Β. Χατζημυχαήλ) (Ἀθήνα 1974) 160-161 ἀρ. 42 (εἰκ. 114) καὶ Grandjean-Salviat ὅ.π. (σημ. 65) 268-270, εἰκ. 217-218.

148. Βλ. σχετικὰ A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren* (Wiesbaden 1976) 128-129, *KGMΘ* II 146-148 ἀρ. 262 καὶ 167-169 ἀρ. 278 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου) καὶ Στεφανίδου-Τιβεριίου ὅ.π. (σημ. 65) 350.

149. Βλ. ἀνάγλυφο ἀρ. 4. Τὸ μοτίβο στηρίξεως τῆς

μορφῆς καὶ τῆς διάθεσης τῶν χεριῶν παρουσιάζει ἔντονες ὁμοιότητες μὲ αὐτὸ τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς σὲ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ὀδησσό, Pfuhl-Möbius ὅ.π. (σημ. 51) 100 ἀρ. 206 πίν. 42 (2ος αἰ. μ.Χ.).

150. Παρόμοιο εἶναι τὸ κάθισμα τῆς γυναικείας μορφῆς στὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, *LIMC* VI λ. *Heros equitans* 1043 ἀρ. 337 (Θεσσαλονίκη, 1ος/2ος αἰ.), σὲ ἓνα ἀκόμη στὸ Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης, Pfuhl-Möbius ὅ.π. 244 ἀρ. 953 πίν. 142 (πρώιμη αὐτοκρατορική ἐποχή), καθὼς καὶ στὴν ἐπιτύμβια στήλη τῆς Βερνίκης τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴ Βέρροια, *I. Beroia* 356.

151. Πρβ. Ἐ. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ἐπιτάφια στήλη ἀπὸ τὸν Κολινδρὸ Πιερίας, *Μακεδονικά* 24, 1984, 154-167 (= *LIMC* VI 1064 ἀρ. 639, τέλη 2ου/ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.) καὶ Pfuhl-Möbius ὅ.π. (σημ. 51) 241 ἀρ. 935-936 πίν. 140-141.

Ἡ παράσταση τῆς καθιστῆς γυναικείας μορφῆς παραδίδει ἓνα γνωστὸ ἀπὸ ἀνάγλυφες ἐπιτύμβιες στήλες εἰκονογραφικὸ τύπο, τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τοῦ ὁποῖου ἐντοπίζονται σὲ ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῶν Κυκλάδων, καθὼς καὶ στὰ ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων¹⁵². Μὲ τὴ χρησιμοποίησή του ὥστόσο μέχρι τὰ ὄψιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια διαφοροποιοῦνται βασικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὴ θέση τοῦ σώματος, καθὼς καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ πλαστικοῦ ὄγκου τῆς μορφῆς καὶ τῆς πτύχωσης τῆς ἐνδυμασίας της¹⁵³. Ἰδιαίτερα γνωστὴ ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἀναγλύφων, κυρίως τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, τόσο ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἐλληνικὸ κόσμο, εἶναι ἡ χειρονομία μὲ τὴν ὁποία ἡ μορφή ἀνασύρει ἐλαφρὰ τὴν παρυφή τοῦ ἱματίου στὸ ὕψος τοῦ προσώπου, σὲ παραστάσεις νεκροδείπνων ἢ δίπλα σὲ ὄρθιες μορφές¹⁵⁴. Ἐπίσης γνωστὴ εἶναι στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἡ ἀπεικόνιση στὴν ἴδια παράσταση ἱππέα καὶ καθιστῆς γυναικείας μορφῆς¹⁵⁵. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὴν ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν Κολινδρὸ τῆς Πιερίας μὲ παράσταση ἱππέα καὶ καθιστῆς γυναικείας μορφῆς ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ δευτερεύουσες μορφές, ἡ ὁποία χρονολογεῖται γύρω στὸ 100 π.Χ.¹⁵⁶

Στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Λητὴ παρατηρεῖται μιὰ παράταξη εἰκονογραφικῶν τύπων. Οἱ ἴδιοι εἰκονογραφικοὶ τύποι, μὲ διαφορετικὴ ὥστόσο διάταξη, ἀποδίδονται στὸ ἀνεπίγραφο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὰ Καλίνδοια τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ¹⁵⁷ Καὶ στίς δύο περι-

152. Πὰ παραδείγματα βλ. Κυκλάδες: Ἀ. Χριστοδουλοπούλου-Προυκάκη, Σημειώσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας, *ΑΕ* 1976 (1977), 93 σημ. 6, G. Despinis, *Kykkladische Grabstelen von 5./4. Jh. v. Chr.*, *AntPl VII* (1967) 81-83 (Ἄνδρος, ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.). Ἀττική: H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Darmstadt 1965) 25-30 καὶ A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, *AM Beih.* 17 (Βερολίνο 1996) 92-97. Βλ. ἐπίσης Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου ὁ.π. (σημ. 151) 161 σημ. 6 (γιὰ τὰ πρωιμότερα μνημεῖα ποὺ παραδίδουν τὸν τύπο).

153. Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 228-229. Πὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία βλ. St. Schmidt, *Hellenistische Grabreliefs. Typologische und chronologische Beobachtungen* (Κολωνία-Βιέννη 1991) 33 σημ. 192, Ἀλλαμανῆ-Τζαναβάρη ὁ.π. (σημ. 49) 57 σημ. 50 καὶ πρόσφατα Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ ὁ.π. (σημ. 62) 82-106.

154. Πρβ. καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Λητὴ τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, Δεσπίνης ὁ.π. (σημ. 48) 269-271. Πὰ τὸν γενικὸ χαρακτήρα ποὺ ἀποκτᾷ ἡ χειρονομία αὐτὴ στὴν ἐλληνικὴ τέχνη καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα βλ. J. M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le proche-orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.* (Πάρις 1982) 486-489,

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου ὁ.π. (σημ. 49) 382 καὶ Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Πέλλας, *ΑΔ* 53, 1998 [2002], Α, 257-265 καὶ ἰδιαίτ. 259 σημ. 25.

155. *EAM* 164 (Ἄνω Βεϋή, 2ος/3ος αἰ.), *LIMC VI* λ. *Heros equitans* 1043 ἀρ. 339 (Θάσος, 2ος/3ος αἰ.), Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 311, 319 ἀρ. 1310-1312 (πίν. 193), 329-330 ἀρ. 1375 (πίν. 200), 334 ἀρ. 1398 καὶ Cremer ὁ.π. (σημ. 143) 65-67.

156. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου ὁ.π. (σημ. 151). Πρβ. τὴν παράσταση ἱππέα στραμμένου πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση σὲ σχέση μὲ τὴ γυναικεία μορφή σὲ ἐπιτάφιο βωμὸ ἀπὸ τὴ Βέροια, Ἀδάμ-Βελένη ὁ.π. (σημ. 51) 240 ἀρ. 320 = *I. Beroia* 351 (1ος αἰ. μ.Χ.), καὶ αὐτὴ σὲ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο στὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας, *CCET I* 40 ἀρ. 50 (πίν. 22).

157. Μ. Λαγογιάννη, Μακεδονικὴ ταφικὴ στήλη, *Μακεδονικά* 25, 1985-1986 [1986], 111-116, *LIMC VI* λ. *Heros equitans* 1047 ἀρ. 388, Μ. Lagogianni-Georgakarakos, *Die Grabdenkmäler mit Porträt aus Makedonien, Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Griechenland III*. 1 (Ἀθήνα 1998) 65-66 ἀρ. 65 (πίν. 31). Πρβ. καὶ τὴν ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, *LIMC VI* λ. *Heros equitans* 1047 ἀρ. 390 (1ος/2ος αἰ. μ.Χ.).

πτώσεις ή απεικόνιση του δέντρου εξυπηρετεί τη διάκριση του κόσμου των νεκρών από εκείνο των ζωντανών. Ἄν και τὸ ὄνομα τῆς ὄρθιας ἀνδρικής μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου ποὺ ἐξετάζουμε δὲν ἀναφέρεται στὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸν πατέρα τοῦ νεκροῦ. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, ὁ λόγος τῆς παράλειψης τοῦ ὀνόματός του δὲν μπορεῖ νὰ διευκρινισθεῖ¹⁵⁸.

Ἡ στιλιστικὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἡ παράσταση τῆς Πομπωνίας Μούσης, σὲ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχες καθιστὲς μορφές τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἔχει χάσει τὴν πλαστικότητά της καὶ ἀποδίδεται σχεδὸν ἐπίπεδη¹⁵⁹. Ἐπιπλέον ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἀνδρικών μορφῶν εἶναι γραμμικὴ, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ ἵππεα ἄκαμπτη, ὅπως καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ δέντρου. Τὰ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀπεικονιζόμενου ὡς ἵππεα Μ(άρκου) Πομπωνιανοῦ Ἡδίστου μὲ τὰ ἀμυγδαλωτὰ μάτια καὶ τὰ σαρκώδη χεῖλη, συγκρίνονται ἀρκετὰ καλὰ μὲ τὶς ἀνδρικές μορφές ποὺ ἀπεικονίζονται σὲ ταφικὸ ἀνάγλυφο, τὸ ὁποῖο προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Λητῆς καὶ χρονολογεῖται στὸ ἔτος 180 μ.Χ.¹⁶⁰ Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ διαμόρφωση τῶν μαλλιών του, τὰ ὁποῖα, παρόλο ποὺ ἀποδίδονται σχηματοποιημένα, εἶναι φανερὸ ὅτι διατάσσονται σὲ δύο σειρὲς δρεπανόσχημων βοστρύχων, ποὺ περιβάλλουν τὸ πρόσωπο ἀφήνοντας ἐλεύθερα τὰ αὐτιά. Μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἡ λίγο ἀργότερα συμφωνεῖ καὶ ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς.

8. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἀπολλοδώρου (εἰκ. 8)

Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ λευκὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο Θάσου, μὲ γκριζοῦ χρώματος φλεβώσεις¹⁶¹. Χρησιμοποιήθηκε ὡς καλυπτῆρια πλάκα κιβωτιόσχημου τάφου μὲ ἀκτέριστη ταφὴ ἐνῆλικα (ἀρ. 3) σὲ νεκροταφεῖο τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ.¹⁶² Τὸ μνημεῖο παρουσιάζει μείωση πρὸς τὰ ἐπάνω μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κυμαίνεται τὸ πλάτος καὶ τὸ πάχος του. ΜΘ 22940. Διαστάσεις: ὕψ. 0.50 μ., πλ. 0.705 μ. (κάτω) - 0.675 μ. (ἄνω), πάχ. 0.14 μ. (κάτω) - 0.06 μ. (ἄνω). Ἀποκρούσεις παρατηροῦνται κυρίως στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ πλαισίου. Τὸ

158. Ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὴν παράσταση ὑπάρχει π.χ. καὶ στὴν ἐπιτύμβια στήλῃ τῆς Κλαυδίας Τυράννας ἀπὸ τὴ Βέροια, *I. Beroia* 219 (2ος/3ος αἰ.).

159. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν παράσταση τῆς Ἀγάθης στὴν ἐπιτύμβια στήλῃ τοῦ Πατερίνου ἀπὸ τὴ Βέροια, Γ. Τουράτσογλου, Πατερίνος Ἀντιγόνου, ἥρως, στὸ *Κέρονος. Τιμητικὴ προσφορὰ στὸν καθηγητὴ Γεώργιο Μπακαλάκη* (Θεσσαλονίκη 1972) 153-159 = *I. Beroia* 392.

160. Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 157) 73

ἀρ. 77 (πίν. 37). Σύμφωνα μὲ τὸ εὐρετήριο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (ΜΘ 950) τὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε στὸ 15ο χλμ. τῆς Ἐθνικῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης-Καβάλας.

161. Γιὰ τὴ χρῆση θασιτικῶν μαρμάρων στὰ ἐπιτύμβια μνημεία τῆς Λητῆς βλ. σημ. 65.

162. Στὸ ἴδιο οἰκόπεδο ἐντοπίσθηκαν δώδεκα τάφοι μὲ ἐνταφιασμούς, καύσεις καὶ ἀνακομιδές, οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται μὲ βάση τὰ νομίσματα στὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ. Βλ. σχετικὰ Κ. Τζαναβάρη, *ΑΔ* 2005, Β2 (ὑπὸ ἔκδοση).

Εἰκ. 8. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἀπολλοδώρου (ΜΘ 22940).

ἀνάγλυφο ἔχει ἀπλὸ ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ τονισμένο τὸν ἄξονα τοῦ πλάτους, χωρὶς ἄλλης μορφῆς ἀρχιτεκτονικῆ διαμόρφωση, ἐνῶ στὸ κάτω μέρος ἔχει ἀφεθεῖ ἀπεργο τμήμα, ὕψ. ἀπὸ 0.055 ἕως 0.02 μ. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση ἀποδίδεται σὲ ὀρθογώνιο πεδίο, τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἀπὸ ἀπλὸ πλαίσιο, πλάτους στὶς δύο πλάγιες πλευρὲς 0.14 μ. (ἀριστερὰ) καὶ 0.10 μ. (δεξιὰ), 0.045 μ. στὴν ἐπάνω καὶ 0.135 μ. στὴν κάτω πλευρὰ. Δύο κατακόρυφες ἐγχαράξεις ὑπάρχουν στὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ πλαισίου, οἱ ὁποῖες θὰ χρησίμευαν ὡς ὁδηγοὶ γιὰ τὸν ἐντοιχισμό τοῦ ἀναγλύφου σὲ ταφικὸ κτίσμα¹⁶³. Ἄδρὰ ἐπεξεργασμένες μὲ βελόνι εἶναι οἱ μὴ ὁρατὲς πλευρὲς τοῦ μνημείου. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πλαισίου εἶναι λειασμένη μὲ σμίλη, ἐνῶ ἀντίθετα στὸ βάθος τῆς παράστασης, ὅπου εἶναι ὁρατὰ ἵχνη ἀπὸ βελονάκι, δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία. Τὸ ἴδιο ἐργαλεῖο χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς παράστασης, ἐνῶ μὲ κοπιδάκι χαράχτηκαν τὰ περιγράμματα τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ δέντρου, καθὼς καὶ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῆς πρόσθιας πλευρᾶς ποὺ σχηματίζεται στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀναγλύφου¹⁶⁴. Ὑψος γραμμάτων 0.01 ἕως 0.03 μ., διάστιχο 0.01 μ.

Ζωῖλος	<i>vacat</i>	Ἀρτέμειν
Σατύρου	τῷ τέ-	Ἀπολλοδώρῳ
	κνῷ	

163. Βλ. σχετικὰ σημ. 2 καὶ 73.

164. Γιὰ ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν

Τὰ μικρότερου μεγέθους γράμματα εἶναι χαραγμένα σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο σὲ σχέση μετὰ τὰ λοιπὰ γράμματα || 1 Τὸ Ω τοῦ ὀνόματος Ζωῖλος σχηματίζεται ἀπὸ ἕναν συμμετρικὸ κύκλο στὴ βάση τοῦ ὁποίου ἄπτονται δύο μικρὲς πλάγιες κεραῖες, ἐνῶ τὸ Ο εἶναι μικρότερο σὲ σχέση μετὰ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα· συμπιλήματα T+E, M+E· τὸ Ι τοῦ ὀνόματος Ἀρτέμειν ἐμφανῶς μικρότερο σὲ σχέση μετὰ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα || 2 Οἱ λέξεις τῷ τέκνω, μετὰ ἐμφανῶς μικρότερα στοιχεῖα, τοποθετοῦνται σὲ δύο στίχους ἀνάμεσα στὶς λέξεις Σατύρου καὶ Ἀπολλοδώρῳ· τὸ δεύτερο Ο τοῦ ὀνόματος Ἀπολλόδωρος ἐγγράφεται ἀνάμεσα στὶς κεραῖες τοῦ Λ· τὰ Ω τοῦ ἴδιου ὀνόματος ἐμφανῶς μικρότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα.

Πὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου *terminus ante quem* ἀποτελεῖ ἡ χρονολογικὴ ἔνταξη τῆς ταφῆς, στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκε ὡς καλυπτῆρια πλάκα, στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Στὸν 2ο αἰῶνα μᾶς ὁδηγεῖ ἄλλωστε ὁ τύπος τῆς γραφῆς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων. Ἡ γραφὴ εἶναι ἐπιμελημένη καὶ τὰ γράμματα φέρουν ἔντονους ἀκρόμονες. Παράλληλα μετὰ τὰ γωνιώδη γράμματα (π.χ. Ε, Σ) χρησιμοποιοῦνται καὶ στρογγύλα (π.χ. Ε, Ω). Ἰδιαίτερα συμμετρικὴ εἶναι ἡ μορφή τῶν γραμμάτων Ζ, Σ, Α καὶ Π¹⁶⁵.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖο χαράσσεται μετὰξὺ δύο κάθετων κανόνων, διατάσσεται σὲ τρία μέρη μετὰ τὴ χρῆση δύο ἐπίσης κατακόρυφων κανόνων. Στὸ πρῶτο (ἀριστερὰ) ἀναγράφεται τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ πατέρα τοῦ νεκροῦ, Ζωῖλος Σατύρου, ἐνῶ δεξιὰ τὸ ὄνομα τῆς μητέρας, Ἀρτέμειν, καὶ στὸν δεύτερο στίχο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ γιοῦ, Ἀπολλόδωρος. Στὸν δεύτερο στίχο, ἀνάμεσα στὸ πατρώνυμο τοῦ Ζωῖλου καὶ στὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, μετὰ ἐμφανῶς μικρότερα στοιχεῖα, δηλώνεται ἡ σχέση τῶν προσώπων¹⁶⁶.

Τὰ πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλες πηγές. Τὸ ὄνομα Ζωῖλος, τὸ ὁποῖο φέρει ὁ πατέρας τοῦ νεκροῦ, εἶναι γνωστὸ στὴ Λητὴ ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ¹⁶⁷: Κάποιος Ζωῖλος μετὰ τὸ ἐθνικὸ Ληταῖος μαρτυρεῖται σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ Μόρυλλο¹⁶⁸. Μετὰ μεγάλη συχνότητα ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας¹⁶⁹ καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἐλληνικὸ κόσμο¹⁷⁰. Ἀντίθετα γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται στὴν προσωπογραφία τῆς πόλης τὸ πατρώνυμο τοῦ Ζωῖλου, Σάτυρος¹⁷¹. εἶναι ὥστόσο γνωστὸ στὴ Μακεδονία ἤδη στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Στὴν αὐτο-

ἐπεξεργασία τῶν ταφικῶν βωμῶν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. Spiliopoulou-Donderer ὁ.π. (σημ. 58) 24-25.

165. Πρβ. π.χ. τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς μετὰ αὐτὰ τοῦ ἐπιτάφιου βωμοῦ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τοῦ ἔτους 132/133 μ.Χ., Ἀδάμ-Βελένη ὁ.π. (σημ. 51) 169 ἀρ. 98 καὶ τῆς τιμητικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴ Λητὴ γιὰ τὸν Μάνιο Σαλάριο Σαβεῖνο τοῦ ἔτους 121/122 μ.Χ., βλ. σημ. 42.

166. Παρόμοια διάταξη ἀκολουθεῖ π.χ. τὸ κείμενο τῶν ἐπιγραφῶν I. Beroia 178, 182, 188, 195, 203-204.

167. Πὰ τοὺς τύπους μετὰ τοὺς ὁποίους ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα βλ. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscript-*

tions, I. *Phonology* (Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1980) 199-202.

168. Βλ. M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Morylos. Cité de la Crestonie, Μελετήματα* 7 (Ἀθήνα 1989) 66-67 ἀρ. VI = SEG XXXIX 609 (πρώτη ἐλληνιστικὴ ἐποχή).

169 Βλ. σχετικὰ Hatzopoulos - Loukopoulou ὁ.π. (σημ. 22) 259, LGPN IV s.v. (120 μαρτυρίες).

170. LGPN I-III B, s.v.

171. Πὰ τὸ ὄνομα Σάτυρος βλ. καὶ Fr. Bechtel, *Die einstammigen männlichen Personennamen der Griechischen, die aus Spitznamen hervorgegangen sind* (Βερολίνο 1898) 19-20, 60.

κρατορική εποχή ἀπαντᾷ στὴ Βέροια καὶ τὸ Titon Veles¹⁷².

Ἰδιαίτερου σχολιασμοῦ χρήζει – ἀπὸ ἄποψη τουλάχιστον μορφολογίας – τὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ Ζωΐλου, Ἀρτέμειν, ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ὄνομα τῆς θεᾶς (Ἀρτεμις), τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται καὶ ὡς προσωπικὸ ὄνομα¹⁷³. Στὴ Λητὴ ἀπαντᾷ μία ἀκόμη φορὰ ὁ τύπος Ἀρτέμινι (δοτ.) σὲ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ 180 μ.Χ.¹⁷⁴ Στὸ *Lexicon of Greek Personal Names*, IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea, στὸ λήμμα Ἀρτέμιν εὐρετηριάζονται ἔξι μαρτυρίες. Στὶς πέντε τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ στὶς σχετικὲς ἐπιγραφές στὴν ὀνομαστική (Ἀρτέμιν ἢ Ἀρτέμειν)¹⁷⁵. Σὲ μία ὡστόσο περίπτωση (LGPN IV, s.v. ἀρ. 3), σὲ ἐπιγραφή δηλαδὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, παραδίδεται ὁ τύπος τῆς δοτικῆς Ἀρτέμινι¹⁷⁶, ὁ ὁποῖος, ἂν κρίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν παραδειγμάτων, καταχωρεῖται, ὅπως καὶ τὸ παράδειγμα τῆς Λητῆς, στὸ ἀμέσως ἐπόμενο λήμμα Ἀρτεμις, ὅπου καταγράφονται πέντε (σὲ σύνολο δέκα) ἀναφορὲς στὶς ὁποῖες τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ στὴ δοτικὴ, Ἀρτέμ(ε)ινι¹⁷⁷. Ἡ σύγχυση ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὰ δύο λήμματα ὀφείλεται πιθανότατα στὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ πρώτου οἱ συντάκτες ἀκολουθοῦν τὸν ἐκδότῃ τῶν IG τῆς Θεσσαλονίκης Ch. Edson, ὁ ὁποῖος – ὀρθὰ κατὰ τὴν κρίση μας – στὰ εὐρετήρια τοῦ τόμου δίδει τὸν τύπο Ἀρτέμιν (ὄνομ.), ἐνῶ κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ δευτέρου ἀκολουθεῖται ἡ ἐρμηνεία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ τύπος τῆς δοτικῆς μὲ τὴν κατάληξη -ινι δικαιολογεῖται μὲ τὴν ἀνάπτυξη κλίσεως μὲ ἔνρινο ἐπένθεμα, πρόκειται δηλαδὴ γιὰ “a hypercharacterized dative formed by the addition of -ni”¹⁷⁸.

Ἄν καί, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ O. Masson, ἡ ἀνάπτυξη κλίσεως μὲ ἔνρινο ἐπένθεμα καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς μεταπλαστικοῦ τύπου τῆς γενικῆς καὶ δοτικῆς μὲ κατάληξη -ᾱνος/-ᾱνι,

172. LGPN IV, s.v. (9 παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία). Ἀπὸ τὸ Titon Veles προέρχεται τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ μονομάχου Τ. Φλαουίου Σατύρου· βλ. πρόσφατα Π. Μ. Νίγδελ, Μία προσωπογραφία γιὰ τοὺς Ρωμαίους τῆς Μακεδονίας: addenda καὶ corrigenda, *Ἑγνατία* 13, 2009, 41-42. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ ὀνόματος βλ. ἐπίσης, Solin ὁ.π. (σημ. 117) 68-70 (ἰδιαίτ. 70 σημ. 2).

173. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὀνόματος Ἀρτεμ(ε)ις ὡς προσωπικοῦ βλ. O. Masson, Pape-Benseleriana IX - Madame Artemis, *ZPE* 66, 1986, 126-130 (=OGS II 543-547), *Bull.épigr.* 1987, 374, *SEG* XLVII 1821 app.crg., *SEG* LIV 1429, Solin, *Namenpaare* 19 καὶ τοῦ ἰδίου, *Namenbuch* 309-310. Πρβ. I. Arykanda 120 (σχόλια). Γιὰ τὴ χρήση τοῦ διφθόγγου εἰ στὴ θέση τοῦ ι βλ. πρόσφατα Slavova ὁ.π. (σημ. 16) 22-25, 46-53. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος στὴ Λητὴ βλ. καὶ Κ. Τζαναβάρη, Μαρμάρινα ἀγαλμάτια Ἀρτεμις ἀπὸ τὴν ἀρχαία Λητὴ, στὸ *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ γλύπτη Στέλιου Τριάντη, Μουσεῖο Μπενάκη* 1ο Παράρτημα (Αθήνα 2002) 241-261.

174. Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 157) 73

ἀρ. 77 μὲ τὴ σημείωση “Artemini ist der Dativ des Namens Artemis”). Πρβ. *Bull.épigr.* 1999, 358 (M. B. Hatzopoulos) μὲ τὴν παρατήρηση “n’est pas le datif d’un nom ‘Artemis’ mais d’Artemis”) καὶ *SEG* XLVIII 808. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα Ἀρτέμ(ε)ιν γνωστὸ εἶναι στὴ Λητὴ καὶ τὸ ἀρσενικὸ Ἀρτεμᾶς (δοτ. Ἀρτεμᾶνει) *SEG* I, 277 (βλ. σχετικὰ σημ. 179).

175. Βλ. LGPN IV, s.v. Ἀρτέμιν, ἀρ. 1, 2, 4-6. Στὸν *KGMΘ* I 153-155 ἀρ. 125 (Ἑμμ. Βουτυρᾶς) στὰ σχόλια τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. *IG* X 2.1 386) δίνεται ἡ ἀνάγνωση Ἀρτέμι(ο)ν.

176. *IG* X 2.1 419. Ἡ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Σκύδρα (Δήμιτσας, *Ἡ Μακεδονία* ἀρ. 122, LGPN IV, s.v. Ἀρτέμιν (ἀρ. 2)) ἀπαιτεῖ ἐπανεξέταση, καθὼς δὲν ἀποκλείεται νὰ παραδίδει τὸν τύπο Ἀρτέμεινι (δοτ.).

177. LGPN IV, s.v. ἀρ. 3-6, 8.

178. J. B. Curbera, *Graecolatina*, *ZPE* 118, 1997, 235-236, *Bull.épigr.* 1999, 228, *Ann.épigr.* 1997, 67, *SEG* XLVII 968. Γιὰ παραδείγματα σὲ λατινικὲς ἐπιγραφές βλ. H. Solin, *Varia Onomastica* X. *Euplunus*, *ZPE* 91, 1992, 183-184.

-ινος/-ινι κλπ. εἶναι φαινόμενο ἰδιαίτερα γνωστὸ στὴ Μακεδονία¹⁷⁹, ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος Ἀρτέμ(ε)ιν στὴν ὀνομαστικὴ δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ ἀκολουθεῖται κατὰ τὴν κλίση τοῦ τὸ σύστημα τῶν τριτόκλιτων ἐνρινόληκτων ὀνομάτων¹⁸⁰.

Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ γιοῦ τῆς οἰκογενείας, Ἀπολλόδωρος, τὸ ὁποῖο μαζί με τὸ ὄνομα τῆς μητέρας θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς “eine Art Namenpaar”¹⁸¹, εἶναι ἀμάρτυρο στὶς μέχρι τώρα γνωστὲς ἐπιγραφὲς τῆς Λητῆς, γεγονός πὺν ὅπωςδήποτε ὀφείλεται στὴ σύμπτωση τῆς παράδοσης, ἃν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὴν ἰδιαίτερα συχνὴ παρουσία τοῦ τόσο στὴ Μακεδονία ὅσο καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμον¹⁸².

Τὸ ἀνάγλυφο

Στὴν ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ ἐπιτυμβίου κυρίαρχη εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἱππέα, ὁ ὁποῖος κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ καλύπτει ὅλο τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου. Ὁ κορμὸς καὶ τὸ πρόσωπό του ἀποδίδονται κατενώπιον, ὁ μηρὸς σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ ἡ δεξιὰ κνήμη σὲ πλάγια ὄψη¹⁸³. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δηλώνουν ἄτομο νεαρῆς ἡλικίας, ἀγένειο με κοντὰ μαλλιά¹⁸⁴. Φορᾷ κοντὸ χιτῶνα, πὺν συγκρατεῖται στὴ μέση με ζώνη καὶ ἀπλώνεται στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ὅπου με ἓνα λιτὸ σύστημα τεσσάρων πτυχῶν, οἱ ὁποῖες ἀνὰ δύο συγκλίνουν πρὸς τὸ γόνατο, περιβάλλει καὶ τονίζει

179. *Bull.épigr.* 1992, 184: “(de tels génitifs ou datifs en nasale) se rencontrent dans la Grèce du Nord et les régions voisines”. Πὰ ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία βλ. *Bull.épigr.* 1988, 812· 1989, 430· 1990, 454· 1991, 397 (= *SEG XXXIX* 613), *Bull.épigr.* 1993, 364 (= *SEG XLII* 626)· *Bull.Épigr.* 1999, 358 (= *SEG XLVIII* 808), *Bull.épigr.* 2002, 276 (= *SEG L* 642), 293 (= *SEG L* 618) καὶ *SEG XXXIV* 608: Ἐπιγονῆνι (δοτ.), *SEG XLVI* 755: Διογενεῖανι (δοτ.), *SEG XLVI* 756: Πολυκαρπιᾶνι (δοτ.), *SEG XLVII* 976: Σεραπᾶς Σεραπᾶνος, *I. Beroia* 145 στ. 1: Εὐτυχᾶς Εὐτυχᾶνος, *IG X* 2.1 343: Νικοπολιανῆνι (δοτ.), *IG X* 2.1 694: Ἐρμῆνι, *IG X* 2.1 897 + *SEG XXXVIII* 700 + *Bull.épigr.* 1989, 447: Κασσιῶ Ἐρμῆνι, *IG X* 2.1 511: Ἐρμᾶνι (= *LGN IV*, s.v. Ἐρμᾶς/Ἐρμῆς. Ὁ τύπος Ἐρμᾶνος (γεν.) ἀπαντᾷ καὶ στὸν Καλλιμάχο, R. Pfeifer, *Callimachus*, I. *Fragmenta* (Ὁξφόρδη 1965) 213, ἀπ. 221 (μετὰ τὴν σημείωση). Σχετικὰ βλ. ἐπίσης G. Mihailov, *CPh* 70, 1975, 52-53 καὶ Ἀ. Παναγιώτου, Μερικὲς περιπτώσεις ὑποκοριτισμοῦ σὲ ἐπιγραφὲς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, στὸ *Μελέτες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Πρακτικὰ τῆς 5ης ἐτήσιας συνάντησης τοῦ Τομέα Γλωσσολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 2-4 Μαΐου 1984 (Θεσσαλονίκη 1985) 17.

180. Πρβ. καὶ τὸν τύπο Ἀρτέμει (δοτ.) σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (*IG X* 2.1 891) καὶ Ἀρτεμι (δοτ.) σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Παρθικόπολη (*IGBulg IV* 2297), ὅπως καὶ τοὺς τύπους *Artemidis* (γεν. *CIL VI* 38541), *Artemidi* (δοτ. *CIL VI* 36250), πὺν εὐρετηριάζονται ἀπὸ τὸν Solin, *Namenbuch* 309-310.

181. Solin, *Namenpaare* 19-20 (Ἀρτεμῖς/Ἀπόλων)· Βλ. καὶ *FGrHist* 774, F 6 (Θεαγένης) γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ τῆς Λητοῦς στὴν πόλη.

182. Πὰ τὴ διάδοσή του στὴ Μακεδονία βλ. Hatzopoulos - Loukouroulou ὅ.π. (σημ. 22) 223 καὶ *LGN IV*, s.v. Σύμφωνα μετὰ τὸν Moga ὅ.π. (σημ. 14) 179 (= *SEG XLIV* 1719), τὸ ὄνομα Ἀπολλόδωρος ἀνήκει στὴν πρώτη δεκάδα τῶν προσφιλέστερων θεοφόρων ὀνομάτων. Πρβ. καὶ Morpurgo ὅ.π. (σημ. 14) 167.

183. Πὰ τὴ θέση τοῦ ἱππέα ἐπάνω στὸ ἄλογο πρβ. τὴν ἀντίστοιχη μορφή στὴν παράσταση ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου ἀπὸ τὴ Θάσο, *LIMC VI* λ. *Heros equitans* 1037 ἀρ. 242 (1ος/2ος αἰ. μ.Χ.).

184. Τὸ περίγραμμα τῶν μαλλιῶν καὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἱππέα μπορούν νὰ συγκριθοῦν μετὰ ἐκεῖνα τοῦ νεαροῦ Καιπιανοῦ Ἐλένου πὺν ἀπεικονίζεται σὲ ταφικὸ βωμὸ ἀπὸ τὴ Βέροια (176/177 μ.Χ.)· *I. Beroia* 327, Ἀδάμ-Βελένη ὅ.π. (σημ. 51) 231 ἀρ. 298 καὶ Spiliouroulou-Donderer ὅ.π. (σημ. 58) 176-177 B61 (εἰκ. 32-33).

τῇ θέσῃ τοῦ μηροῦ. Ἡ χλαμύδα του στερεώνεται μπροστὰ στὸ στῆθος καὶ ἀνεμίζει πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο, σχηματίζοντας ψηλὰ μιὰ ἔντονη ἀναδίπλωση, ἐνῶ στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ ὑφάσματος δὲν ἀποδίδονται πτυχώσεις¹⁸⁵. Ὁ ἔφιππος ἄνδρας ὑψώνει λυγισμένο τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὰ πλάγια μὲ τεντωμένα τὰ δύο δάκτυλα¹⁸⁶. Μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι κρατᾷ τὰ χαλινάρια τοῦ ἀλόγου πού ἀποδίδονται ἀνάγλυφα. Στὰ πόδια φορᾷ ὑψηλὰ κλειστὰ ὑποδήματα.

Τὸ ἄλογο εἶναι μεγαλόσωμο καὶ ἀποδίδεται – μὲ τὸ σῶμα καὶ τὸ κεφάλι στραμμένα σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ του – νὰ τριποδίζει ὑψώνοντας ἔντονα καὶ σὲ ὀξεία γωνία τὸ πρόσθιο ἀριστερό του σκέλος¹⁸⁷. Τὸ κεφάλι του εἶναι ἀνασηκωμένο καὶ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου ἀποδίδονται μὲ ἐπιμέλεια. Οἱ πλόκαμοι τῆς πλούσιας χαιτῆς διαχωρίζονται μὲ χάραξη, ἐνῶ ἡ κίνηση τῆς οὐρᾶς ἀποδίδεται μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ καλύπτεται ὁ κενὸς χώρος μέχρι τὸ πλαίσιο τῆς παράστασης¹⁸⁸. Τὴν πλάτη τοῦ ζώου σκεπάζει ὀρθογώνιο κάλυμμα. Τὰ μέλη καὶ οἱ μύες τοῦ σώματός του διαμορφώνονται μὲ ἀνάγλυφους ὄγκους καὶ καθαρὰ περιγράμματα, πού δημιουργοῦν ἔντονες φωτοσκιάσεις.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς παράστασης ἀπεικονίζεται μὲ συνοπτικὸ τρόπο μονόλιθος βωμὸς ὕψους 0.09 μ. καὶ μεγίστου πλάτους 0.07 μ., ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται προοπτικά. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν πλίνθο, ἡ ὁποία δηλώνεται μὲ σαφήνεια, πρὸς τὸν ὀρθοστάτη εἶναι λοξότμητη, ἐνῶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀποδίδεται τὸ πέρασμα πρὸς τὴν ἐπίστεψη. Δημιουργεῖται τελικὰ ἡ εἰκόνα ἑνὸς ἀμφίκουλου μνημείου, ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ὁποίου προσαρμόζεται στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια πού σχηματίζει ὁ κορμὸς τοῦ δέντρου. Ἐπάνω στὸ ἐπίθημα τοῦ μνημείου ἀποδίδεται σχηματικά κῶνος πεύκης¹⁸⁹. Ἡ παράσταση ὁλοκληρώνεται στὰ δεξιὰ μὲ τὸν ἐλίσσόμενο κορμὸ δέντρου, πού καταλήγει σὲ πλατύφυλλο φύλλωμα, τὰ πέρατα τοῦ ὁποίου προσαρμόζονται στὸ πλαίσιο¹⁹⁰. Στὸν κορμὸ τυλίγεται φίδι τὸ ὁποῖο στρέφεται πρὸς τὸν ἵππεά.

Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Μ(άρκου) Πομπωνιανοῦ Ἡδίστου, ἡ παράσταση ἀποδίδει μὲ συμβολικὸ τρόπο τὸν ἀφηρωισμό τοῦ νεκροῦ Ἀπολλοδώρου. Ὡς συμπληρωματικὸ στοιχεῖο προστίθεται ἐδῶ ὁ βωμὸς¹⁹¹. Ὁ συνδυασμὸς βωμοῦ καὶ δέντρου ἐκτιμᾶται ὅτι ὑποδηλώνει τὸν χώρο λατρείας τοῦ ἥρωα ἵππεά, ὁ ὁποῖος, ὅπως σὲ πολλὰ ἱερὰ ἡρώων, εἶχε τὴ μορφή ἱεροῦ ἄλσους¹⁹².

185. Μὲ παρόμοιο τρόπο ἀποδίδεται ὁ ἵππεας στὴν παράσταση τοῦ ἐπιτυμβίου βωμοῦ τοῦ Μ. Οὐαρενίου Εὐόδου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., Ἀδάμ-Βελένη ὁ.π. (σημ. 51) 190-191 ἀρ. 165 καὶ Spiliourou-Donderer ὁ.π. (σημ. 58) 251, ThN 13 (εἰκ. 61).

186. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς κίνησης βλ. σημ. 96.

187. Γιὰ τὸ μοτίβο τῆς κίνησης καὶ τῆς θέσης τοῦ πρόσθιου ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ ἀλόγου βλ. ἐνδεικτικὰ Pfuhl-Möbius ὁ.π. (σημ. 51) 320-321 ἀρ. 1316-1322 πίν. 194, 322 ἀρ. 1327 πίν. 194 (Ὁδησός, 2ος αἰ. μ.Χ.), 325-326 ἀρ. 1352 πίν. 197 (Ἐφεσος, ὕστερος

2ος αἰ. μ.Χ.), 328 ἀρ. 1369 πίν. 199 (Θνάτειρα, αὐτοκρατορικὴ ἐποχή).

188. Προβ. τὸ ἀνάγλυφο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας LIMC VI λ. *Heros equitans* 1056 ἀρ. 514 (α' μισὸ 3ου αἰ. μ.Χ.).

189. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση καὶ τὸν συμβολισμό τοῦ κώνου βλ. Ἀδάμ-Βελένη ὁ.π. (σημ. 51) 43-44.

190. Βλ. σημ. 139.

191. Βλ. σχετικὰ καὶ KGMΘ I 153-155 ἀρ. 125 καὶ σημ. 4 (Ἐμμ. Βουτυράς).

192. Βλ. σχετικὰ Fabricius ὁ.π. (σημ. 139) 66-68 καὶ Μαχαίρα ὁ.π. (σημ. 94) 851 σημ. 15.

Τὸ ἐργαστήριό γλυπτικῆς ποὺ δραστηριοποιεῖται στὸν χώρο τῆς Λητῆς ἀπὸ τὰ πρῶμα ἑλληνιστικά χρόνια δέχεται ἐπιρροὲς ἀπὸ διαφοροτικά καλλιτεχνικά κέντρα¹⁹³. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ταφικῶν ἀναγλύφων ποὺ ἐξετάζονται στὴν παροῦσα ἐργασία, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῶν μνημείων μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ¹⁹⁴, διαπιστώνεται ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν διαφοροποιοῦνται μορφολογικά, τυπολογικά καὶ στυλιστικά ἀπὸ ἀντίστοιχα μνημεία τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ εὐρύτερου ἑλληνικοῦ χώρου¹⁹⁵. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τους δὲν ἐπιτρέπει βέβαια τὴν ἀναγνώριση συγκεκριμένων ἐργαστηρίων. Τὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικά τῶν εἰκονογραφικῶν παραστάσεων καὶ οἱ διαφοροποιήσεις στὴν ἀπόδοση καὶ τὴν ποιότητα, μὲ ποιοτικά ἀνώτερο ἐκεῖνο τῶν τριῶν ἀδελφῶν Ἡλιοδώρου, Σφραγίδος καὶ Ἀνικήτου, δηλώνουν τὶς περιορισμένες δυνατότητες ἑνὸς περιφερειακοῦ ἐργαστηρίου. Πάντως, σαφὴς εἶναι ἡ προσκόλλησή στὰ καλλιτεχνικά πρότυπα τῆς ὀψιμῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἔντονη καὶ μεγάλῃς χρονικῆς διάρκειας φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐργαστηρίου παραγωγῆς ταφικῶν μνημείων τῆς Βέροιας. Στὶς ἐπιδράσεις αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνες τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Θάσου, οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὴν ἐκτεταμένη ἐξαγωγή μαρμάρου ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ νησιοῦ στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ τὴν παρουσία Θασίων τεχνιτῶν στὴν περιοχὴ.

Τὸ 1961 ὁ Δ. Κανατσούλης ἐπεσήμανε τὴν πενιχρότητα τῶν πηγῶν ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Λητῆς: «ὀλίγες μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἐλάχιστες ἐπιγραφές (περὶ τὰς δέκα πέντε), ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτὴν καὶ τὴν περιοχὴν της, εἶναι ὅλο τὸ ὑλικόν, ποὺ ἔχομε σήμερα στὴν διάθεσίν μας»¹⁹⁶. Ἄν καὶ ἡ εἰκόνα αὐτὴ, λόγῳ κυρίως τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ ἔχει ἀλλάξει σημαντικά, οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε ἔχουν ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα καὶ ἀφοροῦν κυρίως στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ. Στὸν 2ο καὶ 1ο αἰῶνα π.Χ. ἡ Λητὴ ὑπέστη τὶς συνέπειες τῶν πολέμων μὲ τὴ Ρώμη, ὅπως καὶ αὐτὲς τῶν ἐμφυλίων πολέμων¹⁹⁷. Ὡστόσο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ ἀρχαιολογικά εὐρήματα, ἡ πόλη διατήρησε τὴν ἀκμὴ της ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή¹⁹⁸. Σύμφωνα π.χ. μὲ τὸ τιμητικὸ γιὰ τὸν ταμία

193. Βλ. σχετικὰ καὶ Τζαναβάρη ὁ.π. (σημ. 173) 255-256 (μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία).

194. Πρβ. καὶ Π. Χρυσοστόμου, *Ἡ θεσσαλικὴ θεὰ Ἐν(ν)οδία ἢ Φεραία θεὰ* (Ἀθήνα 1998) 163-165, πίν. 18β (μαρμάρινος βωμὸς μὲ παράσταση Ἐκάτης ἢ Ἐν(ν)οδίας, πιθανὸν ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς) καὶ Δ. Γραμμένος, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης* (Ἀθήνα 2004) 110 (ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ παράσταση θεοῦ Θεοδαίμονα).

195. Τὴ μακροβιότητα ὅχι μόνον τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων, ἀλλὰ καὶ τῆς σύνθεσης τῶν παραστάσεων στὸν χώρο τῆς Μακεδονίας ἐπισημαίνει καὶ ὁ Schmidt ὁ.π. (σημ. 153) 32-34.

196. Κανατσούλης ὁ.π. (σημ. 1) 1. Στὶς ἐπιγραφές

τῆς Λητῆς ὁ Κανατσούλης συνυπολογίζει καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὸν γειτονικὸ Δρυμό, ὅπου τοποθετεῖται πιθανότατα ἡ ἀρχαία πόλη Χαράκωμα· βλ. Π. Μ. Νίγδελι, *Μακεδονικά Ἐπιγραφικά II*, *TEKMHPIA* 6, 2001 [2002], 134 καὶ σημ. 2.

197. Βλ. σχετικὰ Τζαναβάρη - Φίλη ὁ.π. (σημ. 1) 160-162 καὶ Τζαναβάρη ὁ.π. (σημ. 1) 85-87.

198. Βλ. σχετικὰ καὶ M. Sève, *Notables de Macédoine entre l'époque hellénistique et le Haut-Empire*, στὸ P. Fröhlich - Chr. Müller (ἐπιμ.), *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique. Actes de la table ronde des 22 et 23 mai 2004, Paris, BNF organisée par le groupe de recherche par Philippe Gauthier de l'UMR 8585 (Centre Gustave Glotz)* (Γενεύη 2005) 270.

Μάρκο Ἀννιο ψήφισμα τοῦ ἔτους 119 π.Χ. ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος τῆς πόλης ἀποφάσισαν νὰ τὸν τιμήσουν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς νίκης του ἐναντίον τῶν Γαλατῶν μεταξὺ ἄλλων μὲ τὴν καθιέρωση ἱππικοῦ ἀγῶνα ὅταν καὶ τοῖς ἄλλοις εὐεργέταις οἱ ἀγῶνες ἐπιτελῶνται¹⁹⁹, ἐνῶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τοπικῆς ἀριστοκρατίας συνδέονται καὶ τὰ ἔργα μιᾶς elite art. Ἐδῶ ἀνήκουν π.χ. τὸ ταφικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Εὐλάνδρου καὶ τῆς οἰκογενείας του²⁰⁰, καθὼς καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Διονυσοφῶντος, γιοῦ τοῦ Ἱπποστράτου, ἔργο τοῦ Βεροιαίου γλύπτη Εὐάνδρου, γιοῦ τοῦ Εὐάνδρου²⁰¹.

Στὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ, συνέβαλε ὅπωςδήποτε ἡ σημαντικὴ ἀπὸ γεωγραφικὴ καὶ στρατηγικὴ ἀποψη θέσις τῆς στὸν ἄξονα τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ²⁰² καὶ ἐκείνου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο στὴν κεντρικὴ Βαλκανικὴ, καθὼς καὶ ἡ πεδιάδα ποὺ τὴν περιβάλλει. Μὲ τοὺς παράγοντες αὐτοὺς συνδέεται καὶ ἡ ἐγκατάστασις Ρωμαίων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ξένων, στὴν περιοχὴ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Μυγδονίας καὶ τῆς Βόρειας Βοττικῆς. Ἄν καὶ στὴ Μυγδονικὴ Ἀπολλωνία παρουσία Ρωμαίων μαρτυρεῖται ἤδη τὸ 107/106 π.Χ.²⁰³, σύμφωνα μὲ τὶς μέχρι τώρα μαρτυρίες ἡ παρουσία ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν στὴ Λητὴ χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Στὴν τιμητικὴ ἐπιγραφὴ γιὰ τὸν μέγαν γυμνασίαρχον Δημήτριον Περεΐτου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸν 1ο-2ο αἰ. μ.Χ., μεταξὺ τῶν ἐφήβων ἀναφέρονται καὶ δύο Ρωμαῖοι, οἱ Τ. Μουττηνὸς Πωλλίων καὶ Λ. Κοΐλιος Μοῦνδος²⁰⁴. Ἐπιπλέον, μία

199. *Syll*³ 700. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία τῆς ἐπιγραφῆς βλ. L. Robert, *Inscriptions d'Aphrodisias*, *AC* 35, 1966, 430-431 σημ. 5 (= *OMS* VI 54-55), Θ. Χ. Σαδικάκης, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας. Μέρος Α' Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐπαρχίας μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (148-27 π.Χ.)* (Θεσσαλονίκη 1971) 170-172, Παπαζογλου ὁ.π. (σημ. 1) 213-214, Κ. J. Rigsby, *Provincia Asia*, *TAPhA* 118, 1988, 147 σημ. 97, G. Thériault, *Une fête des évergètes en Macédoine*, *AW* 32, 2001, 207-213 καὶ J. L. Ferrary, *De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain*, στὸ M. Christol - O. Masson (ἐπιμ.), *Actes du Xe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Nîmes, 4-9 octobre 1992* (Παρίσι 1997) 217.

200. *KGMΘ* I 85-87 ἀρ. 62-64 (Ἑμμ. Βουτυράς) καὶ Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 159) 58-60, ἀρ. 55-57. Πὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. *Bull.épigr.* 1999, 357, *SEG* XLVII 905, XLVIII 807 (τέλη 1ου αἰ. π.Χ.). Πρβ. ἐπίσης τὸ γυναικεῖο ἀγάλμα τοῦ 2ου-1ου αἰ. π.Χ. *KGMΘ* I 53-54 ἀρ. 36 (Γ. Δεσπίνης).

201. *KGMΘ* I 75-79 ἀρ. 56-57 (Ἑμμ. Βουτυράς), Lagogianni-Georgakarakos ὁ.π. (σημ. 159) 55-57 ἀρ. 51-52 (β' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

202. Πὰ τὴν Ἑγνατίαν ὁδὸ βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Ἡ θέσις τῆς μυγδονικῆς Ἀπολλωνίας καὶ ἡ παραλί-

μνια (:) χάραξη τῆς Ἑγνατίας Ὀδοῦ, *Ἀρχαία Μακεδονία* 5, 1989 [1993], 999-1110 καὶ πρόσφατα M. B. Hatzopoulos, *The Via Egnatia between Thessalonike and Apollonia*, στὸ *Ἀφιέρωμα στὸ Ν. G. L. Hammond, Μακεδονικά Παράρτημα 7* (Θεσσαλονίκη 1997) 199-213. Πὰ τὸν ρόλο τῆς ὁδοῦ στὴν ἐγκατάστασις Ρωμαίων βλ. Rizakis ὁ.π. (σημ. 124) 110-112.

203. *SEG* L 572, *Ann.épigr.* 2001, 1778, *Bull.épigr.* 2002, 280. Πρβ. Hatzopoulos - Loukopoulou ὁ.π. (σημ. 22) 356-360 καὶ L. D. Loukopoulou, *The Fortunes of the Roman Conventus of Chalcidice*, στὸ A. D. Rizakis (ἐπιμ.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social et Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athens, 7-9 September 1993*, *Μελετήματα* 21 (Ἀθήνα 1996) 143-147 (γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ παρουσία στὰ Καλίνδονα). Βλ. σχετικὰ καὶ Rizakis ὁ.π. (σημ. 124) 114-115.

204. Πὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. σημ. 15 καὶ γιὰ τὰ πρόσωπα σημ. 121. Οἱ Hatzopoulos - Loukopoulou ὁ.π. (σημ. 22) 301, χρονολογοῦν τὴν ἐπιγραφὴν στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων. Στὰ τέλη τουλάχιστον τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἂν ὄχι νωρίτερα, πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκε στὴ Λητὴ καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ γυμνασίου Μάνιου Σαλαρίου Σαβεΐνου (βλ. σχετικὰ ἄνωτ. σημ. 42).

ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 141/142 μ.Χ. ἀποτελεῖ τὴν πρωιμότερη μαρτυρία γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὴ δράση στὴ Μακεδονία τοῦ συλλόγου τῶν Ἀσιανῶν (θίασος Ἀσιανῶν), προσώπων ποὺ κατάγονταν πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Μ. Ἀσίας²⁰⁵.

Τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ προσθέτουν εἴκοσι δύο ἀκόμα πρόσωπα στὴν προσωπογραφία τῆς ἀρχαίας Λητῆς²⁰⁶. Κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρὰ φέρουν τὰ ἑξῆς ὀνόματα: Ἀνίκητος, Ἀντιγόνα, Ἀντίπατρος, Ἀπολλόδωρος, Ἀρτέμειν, Διονύσιος, Εὐηθίδης, Ζωῖλος, Ἡγησάνδρα, Ἡδιστος, Ἡλιόδωρος, Ἡρακλίδης, Ἰνγένοα, Λεωνίδης (2), Μενεκλῆς, Μοῦσα, Πλουτιάδης, Ραδίνη, Σάτυρος, Σφραγὶς καὶ ἐνδεχομένως Φίλιππος. Τὰ ὀνόματα – πλὴν τοῦ ὀνόματος Εὐηθίδης – μαρτυροῦνται στίς μέχρι τώρα γνωστὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Λητὴ ἢ ἀπὸ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας. Μὲ ἐξαίρεση τὸ λατινικὸ Ἰνγένοα (Ingenua), τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἐλληνικά, κάποια μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ (Ἀντιγόνα, Ἀντίπατρος, Φίλιππος) τυπικὰ μακεδονικά²⁰⁷.

ΗΛΙΑΣ Κ. ΣΒΕΡΚΟΣ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

205. SEG XXXI 633· XXXV 751 καὶ ἰδιαιτέρα Νίγδελης ὁ.π. (σημ. 121) 135-146 (κυρίως 138-142).

206. Πὰ τὰ ὀνόματα στίς ἐπιγραφές τῆς Λητῆς βλ. M. B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings, I. A Historical and Epigraphic Study*, Μελετήματα 22 (Ἀθήνα 1996) 211-213.

207. Πρβ. σχετικὰ καὶ Κανατσούλη ὁ.π. (σημ. 1)

11-12, Μουτσόπουλος ὁ.π. (σημ. 1) 123, καὶ Hatzopoulos ὁ.π. (σημ. 206), μὲ τὴν παρατήρηση "Lete provides some of the most striking examples of the coexistence side by side of typically Macedonian and pre-Greek names in inscriptions of the Roman Period" (σ. 213).

ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΩΝ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΡΟΔΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Αδιαμφισβήτητα, ή περιφέρεια του ΝΑ. Αιγαίου είχε τὸν δικό της ξεχωριστό ρόλο στη μυκηναϊκή επέκταση πρὸς τοὺς ἐμπορικοὺς σταθμοὺς τῆς ΝΑ. Μεσογείου. Οἱ Μυκηναῖοι χρησιμοποίησαν τὴν περιοχὴ αὐτὴ ὡς ἕναν ἐνδιάμεσο σταθμὸ στὸν θαλάσσιο δρόμο πρὸς τὴν Κύπρο καὶ τὴν ἀκτὴ τῆς Συρίας-Παλαιστίνης. Ἡ Ρόδος, ἰδιαίτερως, λόγω τῆς γεωγραφικῆς θέσης της καὶ τῆς γειτνίασής της μὲ τὰ ἐμπορικά λιμάνια τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς προσέλκυσε ἀπὸ νωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἡ μυκηναϊκὴ παρουσία στὴ Ρόδο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙ περίοδο καὶ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῶν νεκροταφείων τῆς Ἰαλυσσοῦ καὶ τῆς ΒΔ. ὑπαίθρου τῆς Ρόδου (Παραδείσι, Θολός). Στὴν ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο χρονολογοῦνται ταφές στὶς ἴδιες περιοχές (Ἰαλυσός, Τολό, Παραδείσι, Κάμειρος), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 ὁ ἀριθμὸς τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων παρουσιάζει μεγάλη αὐξηση, κυρίως στὴν ἀνατολικὴ καὶ ΝΑ. πλευρὰ τῆς νήσου, ὅπου ἔχουν ταυτιστεῖ 20 τουλάχιστον θέσεις (εἰκ. 1)¹. Ἡ εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς Ρόδου, ποὺ διαμορφώθηκε τὴν περίοδο αὐτὴ, παραμένει στὰ βασικά χαρακτηριστικὰ ἀναλλοίωτη ἕως καὶ τὸν 12ο αἰ. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΓ). Ἀπὸ τὰ δεδομένα τῶν νεκροταφείων κυρίως γίνεται ἡ ἀνασύνθεση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῆς νήσου στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Ἐπιβεβαιώνεται καὶ στὴν παρούσα περίπτωση τῶν νέων θέσεων τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων στὴ νότια Ρόδο, ὅτι οἱ ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ΥΕ ΙΙΒ περίοδοι ἀποτελοῦν ἐποχὴ εὐημερίας, ἀποτέλεσμα τῆς ἀνθησης τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἐπικοινωνίας καὶ ἀνταλλαγῆς ἰδεῶν².

Α. Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ, ΓΕΝΝΑΔΙ

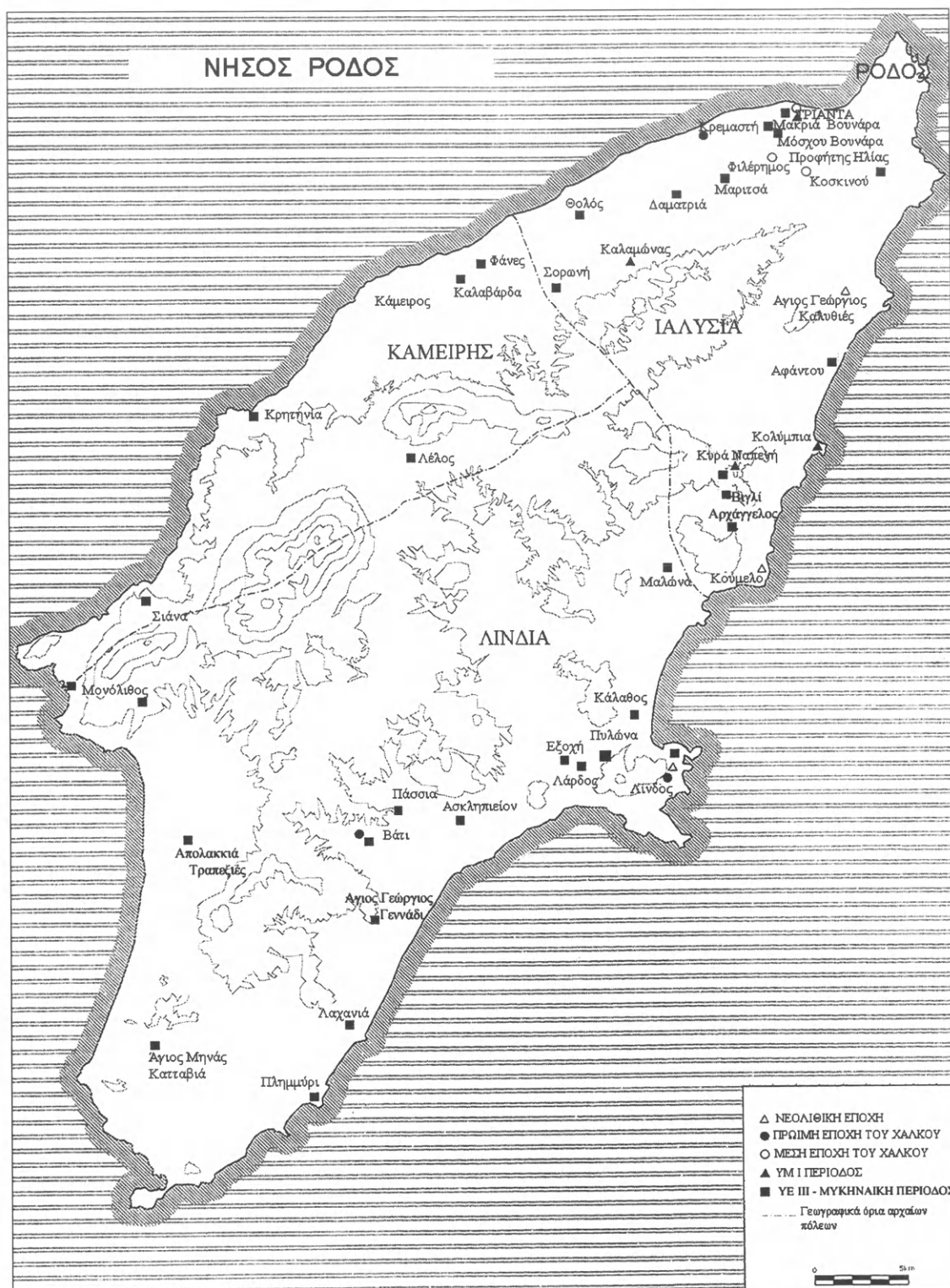
Στις ἀρχές τοῦ 1998 παραδόθηκαν στὴν ΚΒ' Ἐφορεία τῆς Ρόδου μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα καὶ ἀντικείμενα, προερχόμενα ἀπὸ τὴ θέση Ἅγιος Γεώργιος «ὁ κουτσός», ποὺ βρίσκεται

* Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Ἰωάννη Παπαχριστοδούλου, Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων ἐ.π., γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ δικαιώματος δημοσίευσης τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Γεννάδι καὶ τὸν Ἀρχάγγελο καὶ στὴ συνάδελφο Ἐριφύλη Κανίνια, στὴν ὁποία παρεδόθησαν ἔξι ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τοῦ τάφου στὸ Γεννάδι. Ἐπίσης

εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ προσωπικὸ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ γιὰ τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων.

1. C. Mee, *Rhodes in the Bronze Age. An Archaeological Survey* (Warminster, Wilts 1982) 82-83.

2. E. Karantzali, *Local and Imported Late Bronze Age III pottery from Ialysos, Rhodes: Tradition and*

Εικ. 1. Χάρτης της νήσου Ρόδου με σημειωμένες τις προϊστορικές θέσεις.

βόρεια του ἐκκλησιδίου του Ἀγ. Γεωργίου στὸ Γεννάδι τῆς Ρόδου (εἰκ. 1-3). Πρόκειται γιὰ τρεῖς ψευδόστομους ἀμφορεῖς (19516, 19517, 19518), μία κύλικα (19521), ἓνα θήλαστρο (19519), ἓνα σκύφο μὲ χαμηλὸ πόδι (19520), καὶ ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ φαγεντιανή.

Τὰ εὐρήματα προῆλθαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ θαλαμοειδοῦς τάφου, λαξευμένου στὸν ὑπόλευκο μαλακὸ ἀσβεστόλιθο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ λόφου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται 1.50-2 χλμ. δυτικὰ τῆς κεντρικῆς παραλιακῆς ὁδοῦ ποὺ ὁδηγεῖ στὴν Κατταβιά καὶ 2.50-3 χλμ. βόρεια τῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ πρὸς Βάτι (εἰκ. 1). Ὁ τάφος καταστράφηκε ἀπὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα, κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν ἰσοπέδωσης τῆς πλαγιᾶς γιὰ τὴ δημιουργία πλατώματος μὲ σκοπὸ τὴν καλλιέργεια (εἰκ. 3).

Θέσεις μυκηναϊκῶν νεκροταφείων ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, ποὺ περιλαμβάνει τὸ Γεννάδι, τὸ Βάτι καὶ τὴ Λαχανιά. Τὰ ἀγγεῖα τῆς Συλλογῆς Ἀκάβη, ποὺ φυλάσσονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου, πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ συλημένους τάφους τῶν περιοχῶν αὐτῶν³.

Ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ποὺ ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς στὴν περιοχὴ τοῦ κατεστραμμένου τάφου, δὲν ἀπέδωσε ἄλλες ἐνδείξεις σύλησης τοῦ νεκροταφείου, οἱ τάφοι τοῦ ὁποῖου πρέπει νὰ εἶχαν λαξευτεῖ σὲ πλαγιᾶς τοῦ χαμηλοῦ λόφου⁴. Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου ὑπῆρξε ἰδιαίτερα δύσκολος, ἐφόσον μόνον μικρὰ τμήματα κοντὰ στὸ δάπεδο εἶχαν διαφύγει τῆς καταστροφῆς. Ὁ δρόμος, ποὺ πρέπει νὰ βρισκόταν στὰ ἀνατολικά, ὅπως καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ θαλάμου, εἶχαν ἐντελῶς καταστραφεῖ (εἰκ. 3). Ἡ διαταραγμένη ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα ἐπίχωσή του, ἀπ' ὅπου περισυλλέχθηκαν ἀγγεῖα καὶ ἄλλα εὐρήματα, βρέθηκε διασκορπισμένη σὲ ἀπόσταση 10 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐντοπισμοῦ τοῦ θαλάμου. Ὡστόσο, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀποκάλυψε τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ τελευταίου σὲ μῆκος 2.30 μ., ἐνῶ οἱ διαστάσεις του ἐκτιμήθηκαν κατὰ προσέγγιση (2.30×2.50 μ.). Ὁ θαλαμοειδὴς λαξευτὸς τάφος εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ ἀνατολικά στὰ δυτικά. Τὰ πλευρικὰ τοιχώματα τῆς ΒΑ. γωνίας του ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὕψος 0.60 μ. καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ του σὲ ὕψος 0.57 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου, κατὰ μῆκος τῆς Β. καὶ ΒΑ. πλευρᾶς (1.50×0.90 μ.), παρουσίαζε ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια καὶ εἶχε ἐπιστρωθεῖ μὲ βότσαλα μέσου καὶ μικροῦ μεγέθους (εἰκ. 4-5). Μικρὰ βότσαλα εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπίσης δίπλα σὲ δύο ἀγγεῖα τοῦ θαλάμου (19522 καὶ 19525). Κατὰ μῆκος τῆς ΒΑ. πλευρᾶς ἦλθε στὸ φῶς συγκέντρωση ὀστέων, κυρίως μεγάλα ὀστά ἄκρων καὶ κρανίων, ἀπὸ προγενέστερες ταφές, οἱ ὁποῖες σαρώθηκαν καὶ συσσωρεύτηκαν στὴ βόρεια καὶ ΒΑ. πλευρὰ τοῦ θαλάμου, μαζὶ μὲ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ χώρα δίπλα τους (εἰκ. 4). Ἡ τελευταία ταφὴ εἶχε πιθανότατα τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος τῆς νότιας ἢ τῆς δυτικῆς

Innovations, στὸ *Δῶρον*, *Τμητικός τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Σπύρο Ἰακωβίδη* (Ἀθήνα 2009) 365-366.

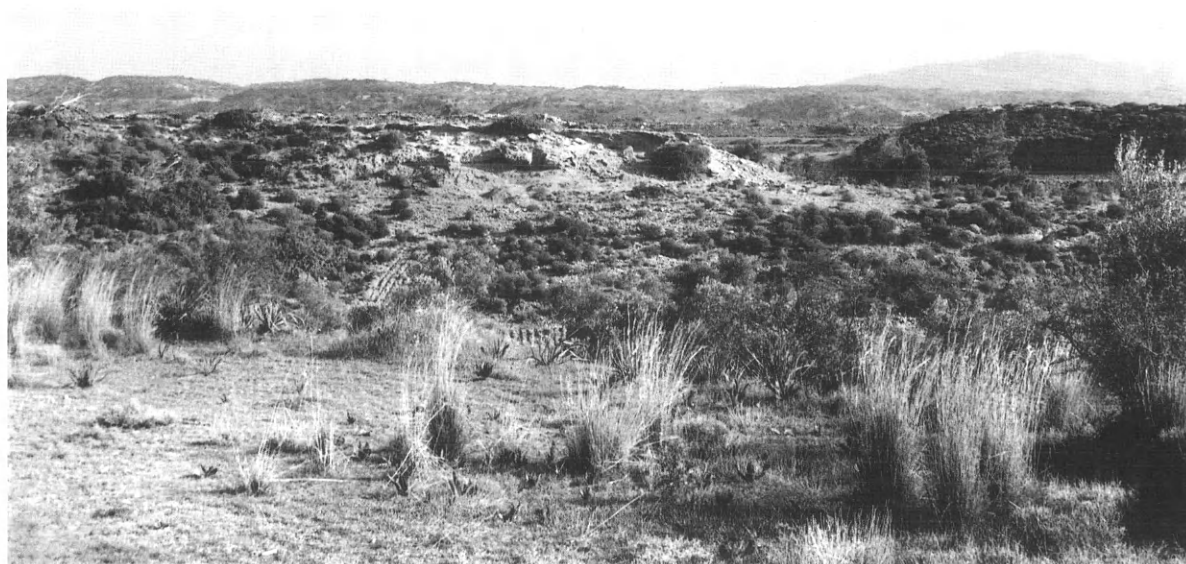
3. Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀγγείων ἀπὸ τὰ συλημένα καὶ ἀνασκαμμένα σὲς ἀρχές τοῦ αἰῶνα νεκροταφεῖα τῆς νότιας Ρόδου βρίσκεται σὲ μουσεῖα τῆς Κοπεγχάγης. CVA Copenhagen, MN IIIA. M.

Luisa Morricone, Vasi della Collezione Akavi di Rodi, *ASAtene* 57-58, N.S. 41-42, 1979-80, 217-335. Mee ὁ.π. (σημ. 1) 66-67, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβ. ἐπίσης *Lindos* IV 21-87. *Rodi* 223-224.

4. Πρβ. *Pylona* 14.

Είκ. 2. Άποψη τής περιοχής τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ «κουτσοῦ» στοῦ Γεννάδι.

Είκ. 3. Γενική ἄποψη τοῦ λόφου τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου στήν περιοχή Ἁγιος Γεώργιος ὁ «κουτσός» στοῦ Γεννάδι.

Εἰκ. 4. Γεννάδι, Ἅγιος Γεώργιος, Κάτοψη τοῦ τάφου.

πλευρᾶς τοῦ θαλάμου, καὶ ὡς ἐκ τούτου, καταστράφηκε καὶ τὰ κτερίσματα διασκορπίστηκαν. Ἀργεῖς πέτρες, ποὺ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ μπλοκάρισμα τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου, ἐντοπίστηκαν στοὺς πρόποδες τῆς ἀνατολικῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἐναπομεῖναν τμήμα τοῦ θαλάμου ἔφερε στὸ φῶς τὰ παρακάτω ἀγγεῖα (εἰκ. 4): στὴν περιοχὴ τῆς εἰσόδου τοῦ θαλάμου, βρέθηκε τὸ ἄνω τμήμα ἄβαφης μόνωτης κύλικας (19809) καὶ στὴ ΒΑ. πλευρὰ ἑνὸς ψευδόστομος ἀμφορέας (19522),

Εικ. 5. Λεπτομέρεια από τὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου στὸ Γεννάδι, ὅπου ξεχωρίζει τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου με ἐπίστρωση βοτσάλων καὶ τὰ ἀγγεῖα 19523, 19525, 19522.

μία φλάσκη (19525), μία ἀποσπασματική κωνική φιάλη (19807) καὶ μία λοπάδα με πρόχυση (19523). Στὸ κέντρο τῆς βόρειας πλευρᾶς, δίπλα στὴ συστάδα τῶν ὀστέων, ἀποκαλύφθηκαν ἓνα μικρογραφικὸ κύπελλο με προχοή (19524) καὶ ἓνας σκύφος με χαμηλὸ πόδι (19803).

Ἡ ἔρευνα στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου, ποὺ εἶχε διασκορπισθεῖ στὴ γειτονική πλαγιά, ἀπέδωσε ἔντεκα ἀποσπασματικὰ ἀγγεῖα. Πρόκειται γιὰ δύο γραπτὲς κύλικες (19799, 19800), τέσσερις ψευδόστομους ἀμφορεῖς (19798, 19804, 19797, 19806), ἓνα κυλινδρικό κύπελλο (19801), δύο πιθαμφορεῖς (19796, 19805), τμήματα ἄβαφης κύλικας (19808) καὶ μία φλάσκη (19802). Ἀκόμα, περισυλλέχθηκαν ἑννέα ἀνάγλυφα πλακίδια ἀπὸ ὑαλόμαζα (825, 826), τέσσερις ψῆφοι ἀπὸ ὑαλόμαζα ἢ φαγεντιανή σὲ σχῆμα σπόρου (827, 828α-γ), μία κυλινδρική ψῆφος ἀπὸ κορνελιάτη ἡμιπολύτιμο λίθο (932) καὶ κομμάτια χάλκινου μαχαίριδιου (1530).

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα συμπεραίνουμε ὅτι ὁ τάφος πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΑ2 ἕως τὴν ΥΕ ΙΙΒ1 καὶ ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 ἕως καὶ τὴν πρόωμη ΥΕ ΙΙΓ περίοδο.

Β. Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟ ΒΙΓΛΙ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1998 παραδόθηκαν τρία ἀκέραια καὶ ἑπτὰ ἀποσπασματικά μυκηναϊκά ἀγγεῖα (ἓνας πιθαμοφορίσκος, μία σφαιρική/φρακοειδὴς φλάσκη, μία ἄβαφη πρόχους, δύο ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, δύο ἄβαφοι κύαθοι, ἓνα ἄβαφο κωνικὸ κύπελλο, μία μόνωτη ἄβαφη κύλικα, μία ἐπείσακτη κύλικα «τύπου Ζυγουριῶν»), καθὼς καὶ ἓνα χάλκινο ἐγχειρίδιο (εἰκ. 47-48). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ δηλώθηκε ὅτι προέρχονται ἀπὸ τάφο στὴν ὄρεινὴ περιοχὴ ΒΑ. τῆς πόλης τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ 4 χλμ. βόρεια τῆς ὁδοῦ Ρόδου-Λίνδου (εἰκ. 1). Κατὰ τὴν αὐτοψία στὴν περιοχὴ, διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν λόφο *Ρίφι* τῆς περιοχῆς *Βιγλί* Ἀρχαγγέλου. Ὁ τάφος καταστράφηκε ἐντελῶς ἀπὸ μηχανήματα ποὺ ἰσοπέδωσε τὴν πλαγιά τοῦ λόφου γιὰ τὴ δημιουργία ἐλαιοπεριβόλου.

Γ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΟ ΓΕΝΝΑΔΙ

Χρονολογικὸς κατάλογος τῶν εὐρημάτων:

ῥΥστερη YE IIIA2	19516, 19517, 19796, 19525, 19802, 19800, 19805, 19808
ῥΥστερη YE IIIA2 / YE IIIB1	19799, 19801, 19804, 19809
YE IIIB1 ἢ ὥριμη YE IIIB1	19518, 19519, 19798, 19806, 19521, 19524
YE IIIB2	19522, 19797
YE IIIB2-IIIΓ-πρώιμη YE IIIΓ	19520, 19523, 19803, 19807.

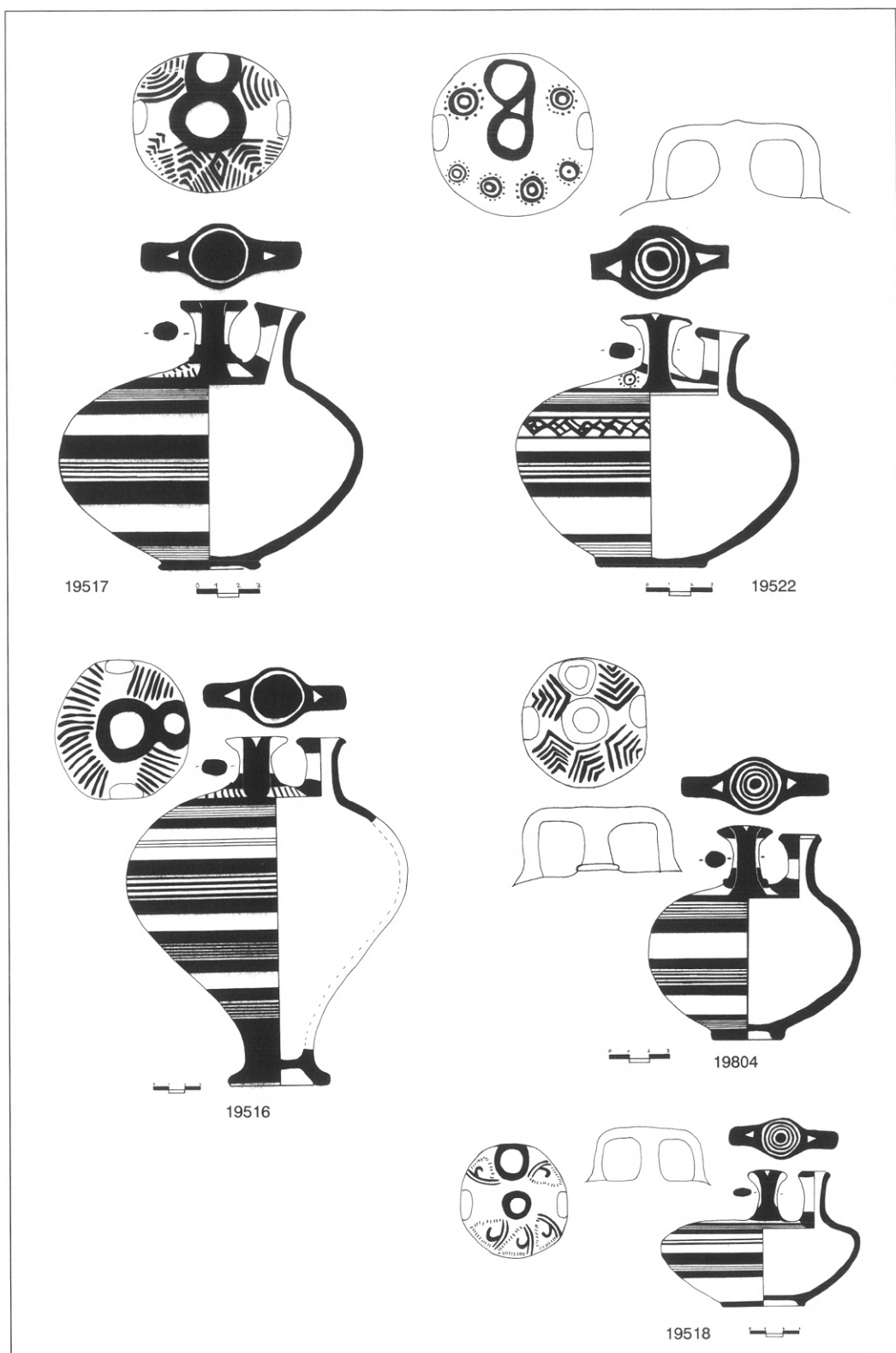
Ἀπὸ τὰ 24 ἀγγεῖα ποὺ κτέριζαν τὸν τάφο στὸ Γεννάδι, τὰ περισσότερα (12) ἀνήκουν στοὺς πρωιμότερους ἐνταφιασμούς, κατὰ τὴν ὕστερη YE IIIA2 καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς YE IIIB περιόδου. Ὁκτὼ ἀγγεῖα συνόδευσαν ἴσως τὴν ταφὴ ἢ τὶς ταφές τῆς ὥριμης YE IIIB1 καὶ τῆς YE IIIB2 περιόδου, ἐνῶ τέσσερα ἀγγεῖα ἀνήκουν πιθανότατα στὶς τελευταῖες ταφές, ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκαν στὸ τέλος τῆς YE IIIB2 καὶ στὴν πρώιμη YE IIIΓ περίοδο.

Οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ἀποτελοῦν τὴν πολυπληθέστερη ὁμάδα τῆς κατηγορίας τῶν κλειστῶν ἀποθηκευτικῶν, μὲ ὀκτὼ ἀγγεῖα, ἐνῶ ἀπὸ δύο παραδείγματα ἀνήκουν στοὺς τύπους τοῦ πιθαμοφορέα καὶ τῆς φλάσκης. Ἀπὸ τὰ ἀνοικτὰ σκεύη, πολυπληθέστερη εἶναι ἡ ὁμάδα τῶν κυλίκων, μὲ πέντε παραδείγματα, καὶ ἀκολουθοῦν τὰ κύπελλα καὶ οἱ σκύφοι, μὲ δύο παραδείγματα.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

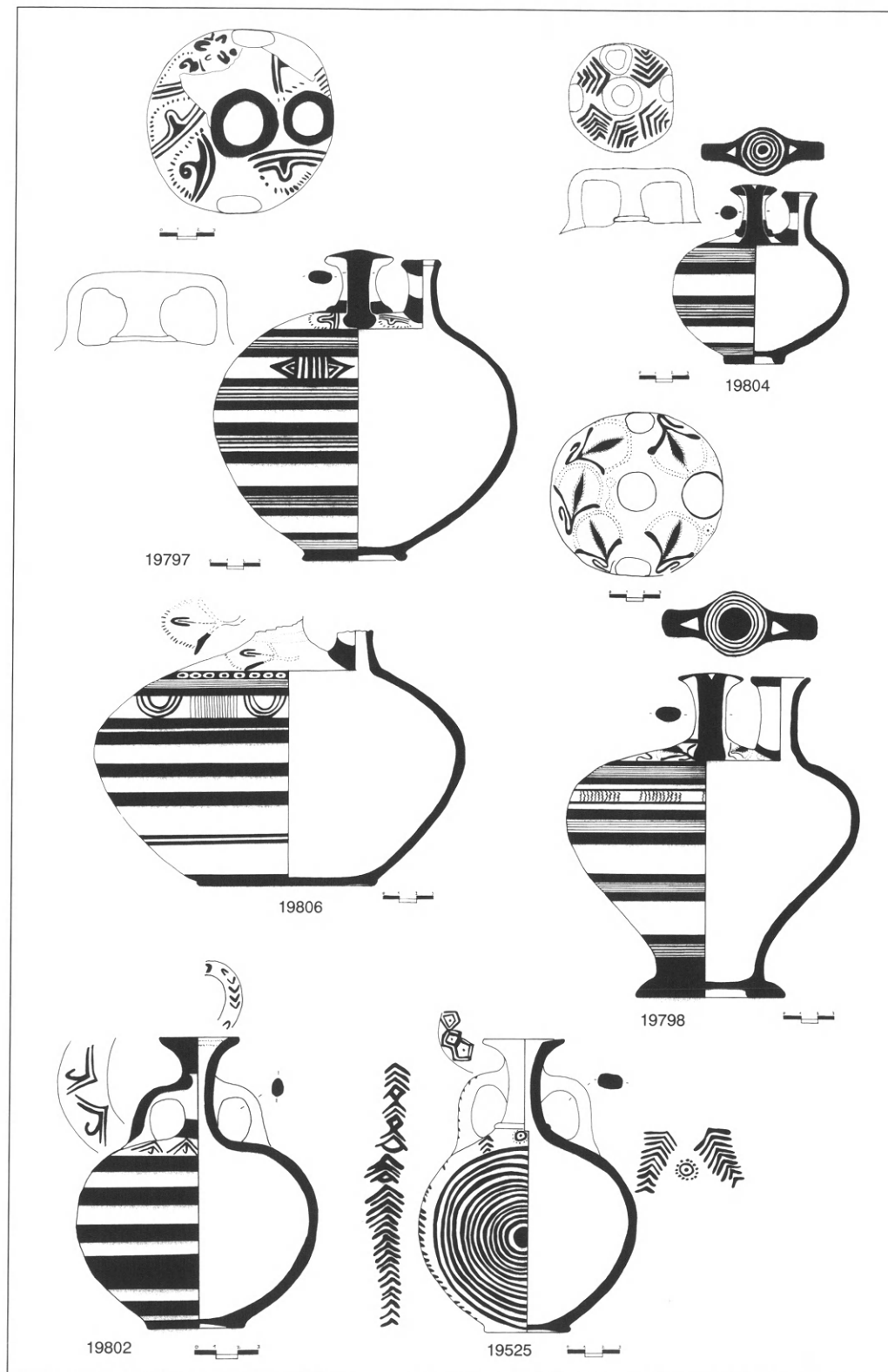
Ψευδόστομοι ἀμφορεῖς: FS 166, 171, 171/173, 180, 181/183 (εἰκ. 6-7, 11-25)

Ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ ψευδόστομους ἀμφορεῖς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο τάφο τοῦ νεκροταφείου στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Γεννάδι, οἱ περισσότεροι ἀποτελοῦν πιθανότατα ἐπείσακτα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, κάτι ποὺ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ

Εἰκ. 6. Ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ἀπὸ τὸν τάφο στὸ Γεννάδι.

Εικ. 7. Ψευδόστομοι ἀμφορείς και φλάσκες ἀπὸ τὸν τάφο στὸ Γεννάδι.

τεχνικά χαρακτηριστικά τους (ποιότητα πηλοῦ, ἐπιμελημένη διακόσμηση) καὶ τὴν τυπολογικὴ ὁμοιότητά τους μὲ ἀντίστοιχα ἀγγεῖα ἐλλαδικῶν συνόλων. Ὁ πηλὸς τῶν ἀγγείων εἶναι καθαρός, ὠχροκάστανος ἢ ἐρυθροκίτρινος καὶ σὲ ἓνα παράδειγμα ἐρυθρωπὸς στὸν πυρήνα. Τὸ ἐπίχρσιμα εἶναι ὠχροκάστανο ἢ ἐρυθροκίτρινο, στιλβωμένο, ἐνῶ ἡ βαφή, σκούρα καστανέρυθρη ἕως μαύρη, συνήθως ἐξίτηλη.

Γενικά, πρόκειται γιὰ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα, μὲ ὕψος ἀπὸ 0.084 ἕως 0.194 μ., μὲ ἐξαίρεση τὸν ψευδόστομο ἀμφορέα **19516**, ὕψ. 0.224 μ.

Συχνότερο εἶναι τὸ σφαιρικό σχῆμα (171, 173), μὲ τέσσερα παραδείγματα, ἐνῶ ὑπάρχουν ἀκόμα δύο σφαιρικοὶ πεπιεσμένοι ψευδόστομοι (180, 181/183), ἓνας κωνικός ἀπίοσχημος (182) καὶ ἓνας ραδινὸς ἀπίοσχημος (166) (εἰκ. 6-7).

Σὲ κάποια ἀγγεῖα, ἐπισημαίνονται ἰδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ διαμορφωμένη προεξοχή στὸ κέντρο τοῦ δίσκου τοῦ σκεύους **19797**, στοιχεῖο ποὺ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς προχωρημένης ΥΕ ΠΙΒ. Πλαστικὸς δακτύλιος ἐμφανίζεται στὴ βάση τῆς ψευδοπροχοῆς στὰ σκεύη **19804**, **19797** (εἰκ. 13, 22-23) καὶ χαμηλὸς ἀναβαθμὸς χαρακτηρίζει τὰ σκεύη **19516**, **19517**⁵ (εἰκ. 11-12, 20-21).

Ὁ πιὸ συχνὸς τύπος 171 χρονολογεῖται, σύμφωνα καὶ μὲ τὰ διακοσμητικὰ θέματα, στὴν ὕστερη ΥΕ ΠΙΑ2 καὶ στὴν ΥΕ ΠΙΒ1⁶. Φαίνεται ὅτι ἀντικαθίσταται στὴν ΥΕ ΠΙΒ2 ἀπὸ τὴν παραλλαγή 173. Ἡ διακόσμηση τῆς γάστρας στὸν τύπο 171 εἶναι σπάνια, ὥστόσο τὴ συναντᾶμε σὲ δύο παραδείγματα (**19797**, **19522**) στὸ Γεννάδι, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΠΙΒ2 (εἰκ. 6-7, 13-15).

Ἡ διακοσμημένη ταινία στὴ γάστρα εἶναι συχνὴ στὸν κωνικὸ ἀπίοσχημο τύπο 182, μὲ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ Γεννάδι (**19798**, εἰκ. 18-19) καὶ στὸν σφαιρικό πεπιεσμένο τύπο 180 μὲ ἓνα ἐπίσης παράδειγμα (**19806**, εἰκ. 24), τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴ χρήση λευκῆς ἐπίθετης βαφῆς σὲ κόσμημα κομμένου πλοχοῦ πάνω σὲ σκούρα ταινία. Ἐπίθετα λευκὰ κοσμήματα ἀπεικονίζουν λεπτομέρειες τόσο σὲ εἰκονιστικὲς παραστάσεις ὅσο καὶ σὲ ἄλλα θέματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ χταποδιοῦ/καλαμαριοῦ.

Ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας **19797** (εἰκ. 13) μὲ περισσότερὸ στρογγυλὴ γάστρα πλησιάζει στὸν τύπο 173, ὁ ὁποῖος συνεχίζεται καὶ στὴν πρῶμη ΥΕ ΠΙΓ. Ὁ συγκεκριμένος ψευδόστομος τύπου 173 μὲ ἄνθος στὸν ὦμο καὶ διακοσμητικὴ ζώνη στὴ γάστρα κατατάσσεται στὰ χαρακτηριστικὰ σκεύη τῆς ΥΕ ΠΙΒ2⁷. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κωνικὸ/ἀπίοσχημο τύπο 182, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύεται σὲ σύνολα τῆς ΥΕ ΠΙΒ2. Ὁ ψευδόστομος **19522** (εἰκ. 14-15) ἀπὸ τὸ Γεννάδι, ἀνήκει στὸν τύπο 171 τῆς ΥΕ ΠΙΒ1. Ὡστόσο, ἡ διακόσμηση τοῦ ὦμου μὲ περιστρεφόμενους κύκλους (dotted rosettes) καὶ ἡ ταινία τῆς ἀλυσίδας τῶν ρόμβων στὴ γάστρα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ τῆς ΥΕ ΠΙΒ2⁸.

Ὁ σφαιρικός πεπιεσμένος τύπος 181/183 παρουσιάζεται μὲ ἓνα παράδειγμα στὸ Γεννάδι (**19518**, εἰκ. 16-17), τὸ ὁποῖο φέρει διακόσμηση ἄνθους στὸν ὦμο καὶ χρονολογεῖται στὴν ὥριμη ΥΕ ΠΙΒ1.

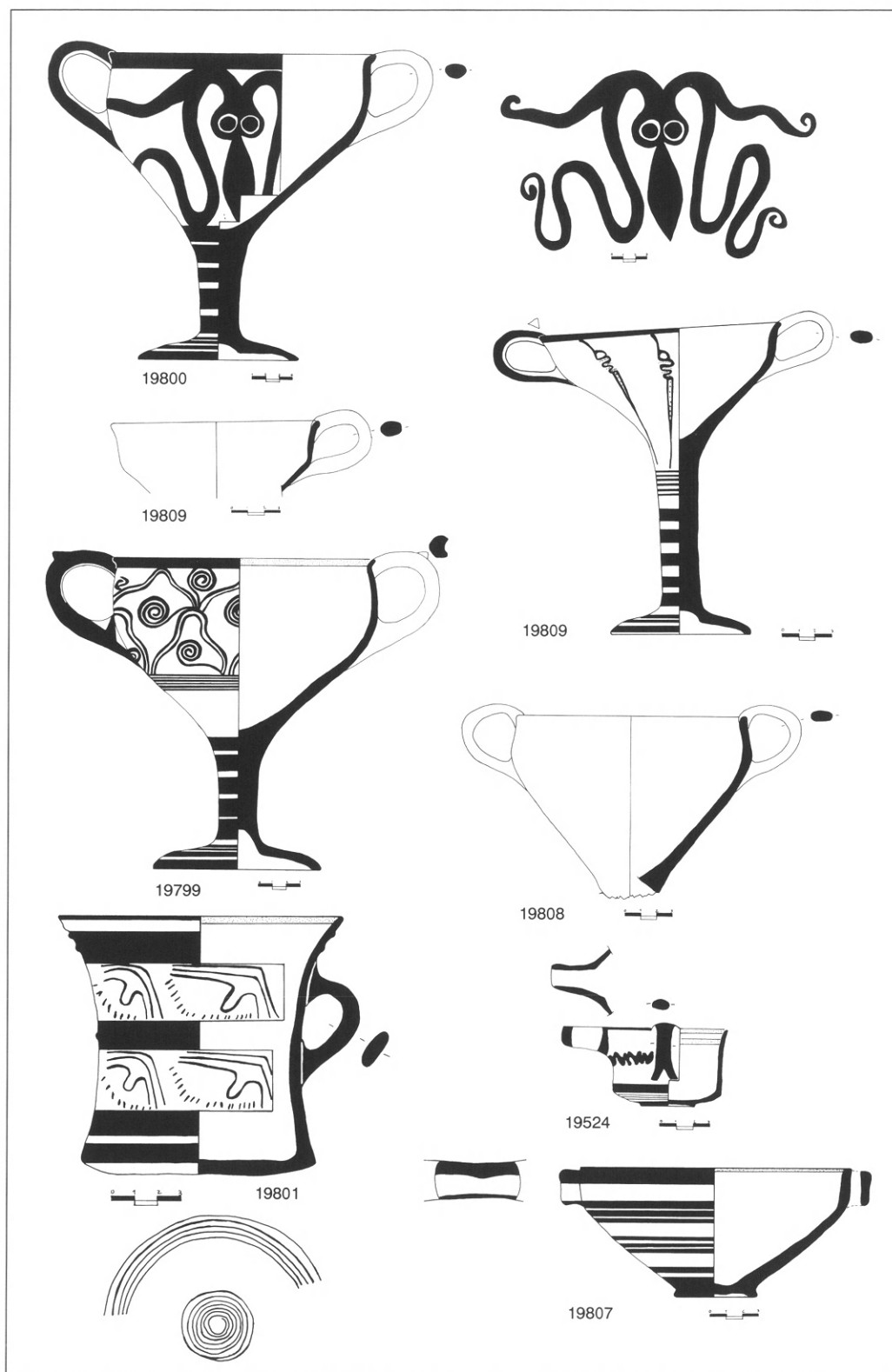
5. MDP 77, 79.

6. Γιὰ τοὺς ΥΕ ΠΙΒ1 ψευδόστομους πρβ. RMDP I 138.

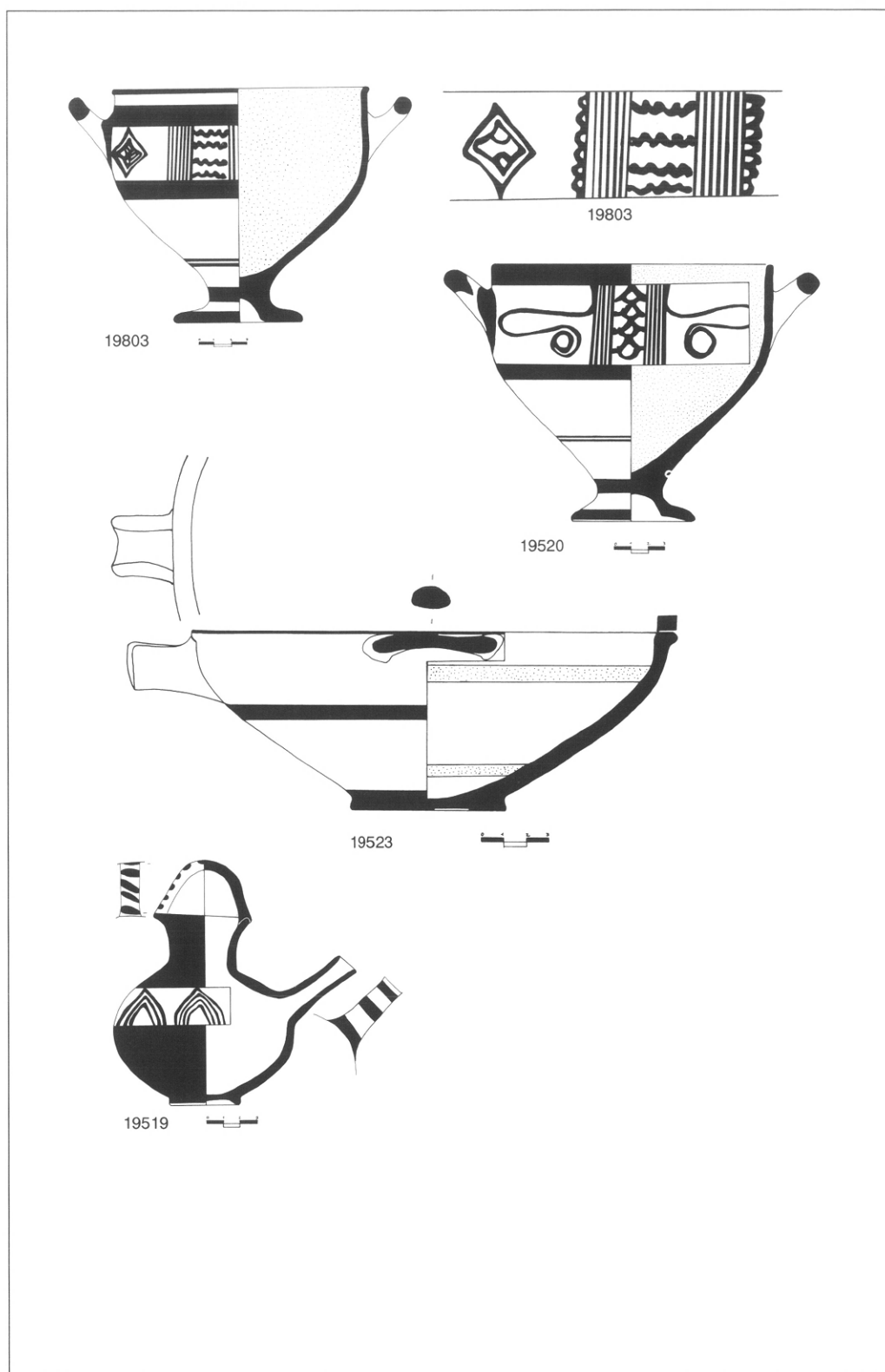
7. P. A. Mountjoy, The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered, BSA 92, 1997, 112, εἰκ. 3:14.

8. MDP εἰκ. 154: 6-7.

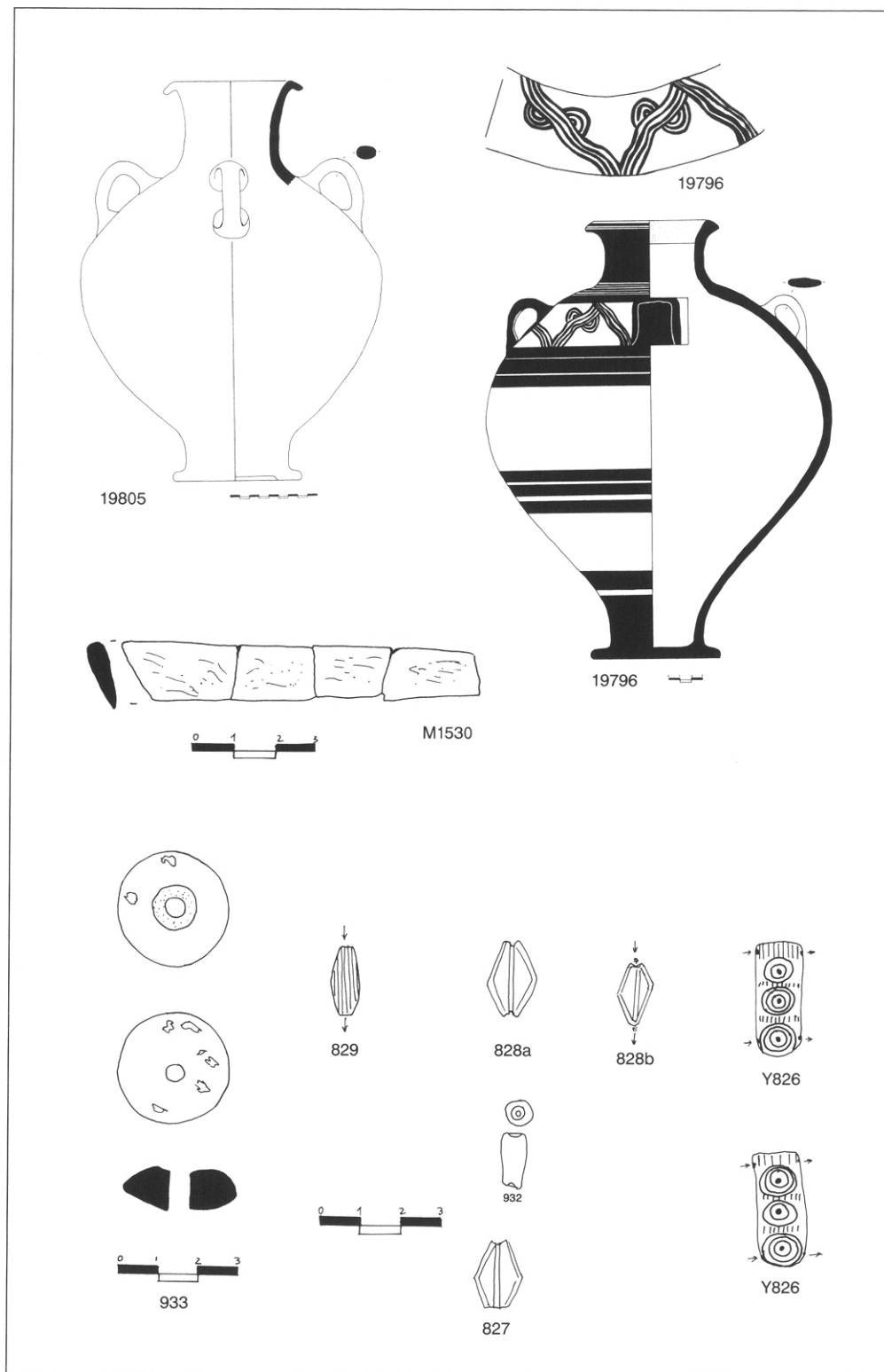

Εἰκ. 8. Κύλικες, κύπελλα καὶ φιάλη ἀπὸ τὸν τάφο στὸ Γεννάδι.

Εἰκ. 9. Σκύφοι με χαμηλὸ πόδι, λεκανίδα με πρόχυση, θήλαστρο ἀπὸ τὸν τάφο στὸ Γεννάδι.

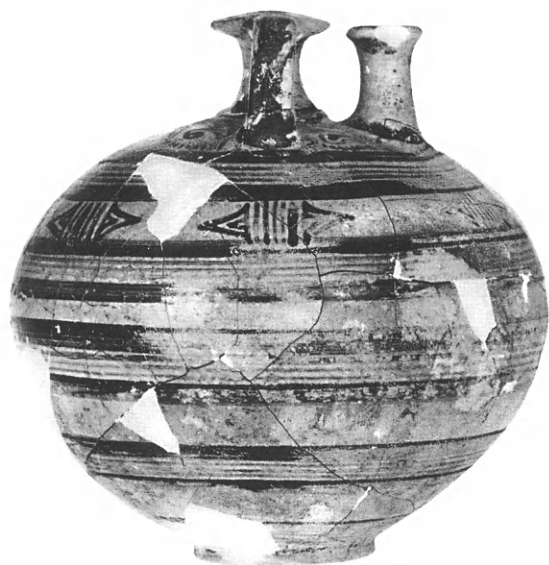

Εἰκ. 10. Πιθαμφορεῖς, μικρὰ εὐρήματα καὶ κοσμήματα ἀπὸ τὸν τάφο στὸ Γεννάδι.

Εἰκ. 11-12. Ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας 19516.

Εἰκ. 13. Ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας 19797.

Ἐνα ἀγγεῖο ἀνήκει στὸν ψηλὸ ἀπιόσχημο τύπο 166 τοῦ ψευδόστομου ἀμφορέα (19516, εἰκ. 11-12), ὁ ὁποῖος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ κόσμημα τῆς φυλλοφόρου ταινίας, ἀποτελεῖ συχνὸ σχῆμα σὲ ΥΕ ΙΙΑ2 σύνολα τῆς Ρόδου⁹.

Ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα στὸν ὦμο τῶν ψευδόστομων ἀμφορέων, συχνότερο εἶναι τὸ ἄνθος, ποὺ γράφεται σὲ τέσσερα ἀγγεῖα (19797, 19806, 19518, 19798, εἰκ. 6-7, 13, 17, 19, 25), ἐνῶ ἀπαντῶνται καὶ ἀπλὰ γραμμικὰ κοσμήματα, ὅπως συνδυασμὸς ὁμόκεντρων τόξων, συστημάτων ἐνάλληλων γωνιῶν καὶ παράλληλων γραμμιδίων (19517, εἰκ. 21), ὁμάδες ἐνάλληλων γωνιῶν (19804, εἰκ. 23), ἡ ἀπλὴ φυλλοειδὴς ταινία (19516, εἰκ. 12) καὶ οἱ περιστῆκτοι κύκλοι διαφόρων παραλλαγῶν (19522, εἰκ. 15).

Τὰ ἄνθη στὸν ὦμο τῶν ψευδοστόμων 19797 καὶ 19518 ἀποδίδονται πρὸ ἀπλουστευμένα (εἰκ. 6-7, 17), σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀντίστοιχα πρὸ φυσιοκρατικὰ τῶν 19806 καὶ 19798 (εἰκ. 7, 19,

9. Rodi πίν. 19i (T16/3), πίν. 54c (T31/11).

Εικ. 14-15. Ο ψευδόστομος ἀμφορέας 19522.

Εικ. 16-17. Ο ψευδόστομος ἀμφορέας 19518.

25). Οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς μετὰ τὰ σχηματοποιημένα γεωμετρικὰ ἄνθη καὶ τὶς παραπληρωματικὲς διακοσμημένες ζῶνες στὴν κοιλιά εἶναι κοινὰ σκεύη τῆς ΥΕ ΙΙΒ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἐνῶ ἀποτελοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπείσακτα σκεύη σέ, ταφικὰ κυρίως, σύνολα τῆς Ρόδου. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα – καὶ ἴσως μοναδική – εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ στιγμωτοῦ στήμονα στὸ ἄνθος τοῦ ψευδόστομου **19798**, ὅπου ἐμφαίνεται ἡ προσπάθεια δημιουργίας ἐνὸς ξεχωριστοῦ θέματος (εἰκ. 7, 19). Ἡ ἰδιαίτερη προτίμηση στὴ χρήση τοῦ

Εἰκ. 18-19. Ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας 19798.

Εἰκ. 20-21. Ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας 19517.

ἄνθους στὸν ὦμο τῶν ψευδόστομων ἀμφορέων χαρακτηρίζει ἀγγεῖα σὲ Ἀττική¹⁰, Αἴγινα, Ἀργολίδα καὶ Δωδεκάνησα¹¹. Οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς μὲ τὰ σχηματοποιημένα γεωμε-

10. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Βάρκιζας Βάρης*, ΑΔ 43, 1988, Α, 1-108. *Alt-Agina* IV πίν. 24: 234, 235, 236, 241 πίν. 25:

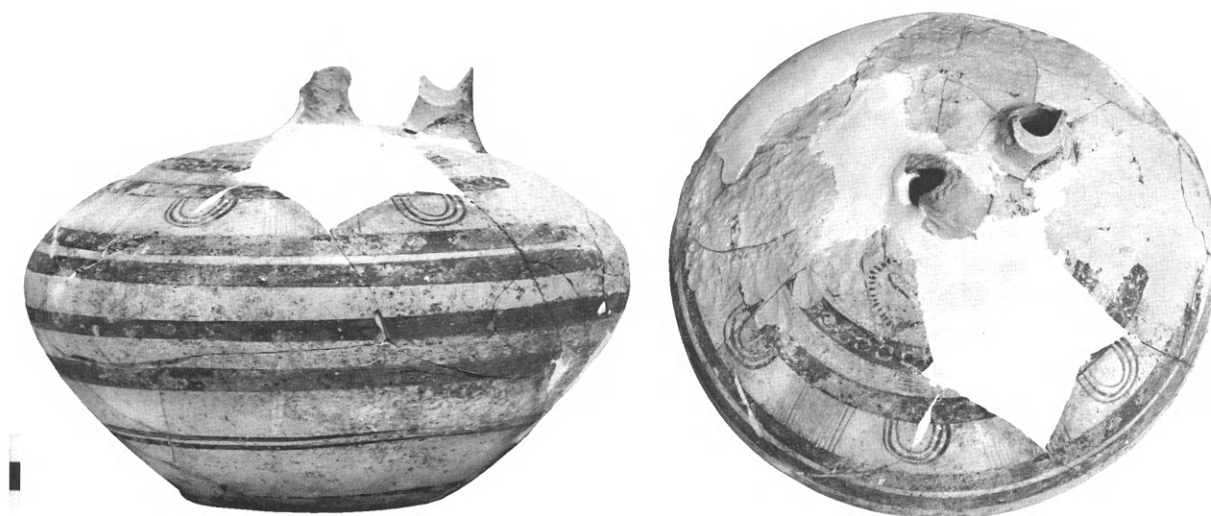
242, 244.

11. Rodi 77-78, γιὰ τὴ χρήση τοῦ ἄνθους στοὺς ψευδόστομους ἀμφορεῖς 171-173. *RMDP* II 999-1001, 1019.

Εικ. 22-23. Ο ψευδόστομος ἀμφορέας 19804.

Εικ. 24-25. Ο ψευδόστομος ἀμφορέας 19806.

τρικά άνθη και τις παραπληρωματικές διακοσμητικές ζώνες στη γάστρα είναι κοινά σκεύη της ΥΕ ΙΙΒ στην ήπειρωτική Ελλάδα και συνήθεις εισαγωγές στη Ρόδο.

Οί ενάλληλες γωνίες και οί καμπύλες αποτελούν κοινότατη διακόσμηση στην ύστερη ΥΕ ΙΙΑ2 και την ΥΕ ΙΙΒ1, ενώ μεμονωμένα χρησιμοποιείται ή φυλλοφόρος ταινία και

οί περίστικτοι κύκλοι ή στιγμωτοί ρόδακες διαφόρων παραλλαγών, που γράφονται σε άγγεϊα της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΒ1 και ΥΕ ΙΙΒ2¹².

Σε τρία παραδείγματα (19797, 19516, 19517), ό δίσκος είναι όλόβαφος και σε τέσσερα φέρει όμόκεντρους κύκλους με όλόβαφο τόν κεντρικό (είκ. 6-7). Η έξωτερική επιφάνεια των λαβών είναι όλόβαφη, με έξηρημένο τρίγωνο συνήθως στο άνω τμήμα. Η συνεχής ταινία σε σχήμα θηλειάς που περιβάλλει τó κάτω τμήμα της προχοής και της ψευδοπροχοής χαρακτηρίζει μόνο τó άγγείο 19522, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ2, ενώ στα υπόλοιπα άγγεϊα γράφονται ξεχωριστοί δακτύλιοι (είκ. 6-7). Τó έν λόγω κόσμημα άποτελει κρητική επίδραση της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου στη μυκηναϊκή κεραμική¹³. Ο ψευδόστομος 19522 (είκ. 14-15) πρέπει νά άποτελει προϊόν ροδιακού έργαστηρίου¹⁴.

Κοινά συστήματα ταινιών, όπου δύο πλατιές ταινίες πλαισιώνουν λεπτότερες ταινίες ή γραμμές, καλύπτουν τη γάστρα των ψευδόστομων άμφορέων 19516, 19517, 19518, 19522, 19797, 19798, 19804 (είκ. 6-7). Η άρχή της γάστρας τονίζεται στα σκεύη 19516 και 19518 με δύο λεπτές ταινίες¹⁵ (είκ. 11, 16). Στη θέση αυτή, σε τέσσερα σκεύη, χρησιμοποιούνται, άντι των ταινιών, άλυσιδωτοί ρόμβοι (19522, είκ. 15), κόσμημα τριγλύφου με πλευρικούς άμείβοντες (19797, είκ. 13), ομάδες κάθετων πολλαπλών κυματοειδών γραμμών (19798, είκ. 18) και όμόκεντρα ήμικύκλια σε πλαίσιο άπό κάθετες γραμμές (19806, είκ. 24). Σε μία περίπτωση (19806), γράφονται δύο λεπτές ταινίες κοντά στη βάση, ενώ ίσοπαχείς πλατιές ταινίες καλύπτουν τó κάτω τμήμα της γάστρας του ψευδόστομου, άντι των τυπικών ομάδων ταινιών που κοσμούν τά άγγεϊα αυτής της κατηγορίας. Στόν συγκεκριμένο ψευδόστομο 19806, μόνο ένα σύστημα πλατιών και λεπτών ταινιών κοσμεϊ περιμετρικά τόν ώμο, όπου άπαντάται και ό κομμένος πλοχμός άπό επίθετη λευκή βαφή. Η ιδιάζουσα αυτή διακόσμηση δείχνει ότι δέν ύπρχε άπόλυτη τυποποίηση στα άγγεϊα της κατηγορίας αυτής.

Ο ψευδόστομος άμφορέας άποτελει κοινότατο κτέρισμα των μυκηναϊκών νεκροταφείων, τόσο της ήπειρωτικής Ελλάδας, όσο και της Δωδεκανήσου. Οί ψευδόστομοι άπό τó νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου στο Γεννάδι χρονολογούνται άπό την ύστερη ΥΕ ΙΙΑ2 έως και την ΥΕ ΙΙΒ2. Είναι σκεύη ως επί τó πλείστον κομψά, έπιμελημένα, φέρουν συνήθη και καθιερωμένα κοσμήματα του 14ου και 13ου αϊ. π.Χ. και τά περισσότερα άποτελούν έπείσακτα άντικείμενα στη ροδιακή κοινωνία της έποχής, προερχόμενα άπό τά μεγάλα άνακτορικά κέντρα της ήπειρωτικής Ελλάδας, και κυρίως της Αργολίδας¹⁶.

12. Τó κόσμημα των περίστικτων κύκλων πρέπει νά προέρχεται άπό τó σχηματοποιημένο ή άπλουστευμένο άνθος, πρβ. P. A. Mountjoy, LH ΙΙΒ1 Pottery Dating the Construction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 1976, 77-111.

13. *RMDP* II 1019.

14. *Pylona* 106-107.

15. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *ΑΔ* 43, 1988, Α, πίν. 25:5, 37:14, 38:12, 39:22 κλπ. Η ίδια, Η μυκηναϊκή έγκατάσταση στο Βουρβάτσι, *ΑΔ* 56, 2001, Α, 48. *Alt-*

Agina IV πίν. 24:237, 26:245.

16. Πρβ. R. E. Jones and C. Mee, Spectrographic Analyses of Mycenaean Pottery from Ialysos on Rhodes. Results and Implications, *JFA* 5, 1978, 461-470. *Pylona* 39-40, 107. E. Karantzali and M. Ponting, ICP-AES Analysis of some Mycenaean vases from the cemetery at Pylona, Rhodes, *BSA* 95, 2000, 219-235. E. Karantzali, The LM IB/LH II and LH III pottery, στο Marketou *et al.*, Pottery Wares from the Prehistoric Settlement at Ialysos, *BSA* 101, 2006, 44-51.

Τρίωτοι πιθαμφορείς: FS 35, FS 37/38 (είκ. 10, 28-29)

Μόνο δύο σκεύη αυτής της κατηγορίας προέρχονται από την εν λόγω θέση στο Γεννάδι. Οί πιθαμφορείς, ως αγγεία αποθήκευσης και μεταφορᾶς, εἶναι συχνὸ σχῆμα στὰ ροδιακὰ νεκροταφεῖα. Οἱ χημικὲς ἀναλύσεις τοῦ πηλοῦ, ποὺ ἔχουν γίνεи σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτά, ἔδειξαν ὅτι τὰ περισσότερα ἀποτελοῦν ἐπίσασκα προϊόντα τῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἀργολίδας¹⁷.

Ὁ τρίωτος ἀπιόσχημος πιθαμφορέας **19796** τοῦ τύπου FS 35 ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ σκεύη τῆς ἐπίσασκτης ὕστερης YE IIIA2 κεραμικῆς τῆς Ρόδου (είκ. 10, 28). Εἶναι διακοσμημένος μὲ συστήματα ταινιῶν στὸ σῶμα¹⁸ καὶ τρικάμπυλα τόξα στὸν ὦμο, κοινὸ κόσμημα τῆς YE IIIA2 περιόδου σὲ αγγεία τῆς κατηγορίας αὐτῆς.

Ὁ ἄβαφος τρίωτος πιθαμφορέας **19805** τοῦ ἀπιόσχημου/ἀμφικωνικοῦ τύπου 37/38 ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν σκευῶν ποὺ εἶχαν οἰκιακὴ κυρίως χρῆση (είκ. 10, 29). Πιθαμφορεῖς τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀνήκουν στὴ διακρινόμενη τεχνοτροπία τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς YE IIIA2 τῆς νότιας Ρόδου. Γραπτὰ καὶ ἄβαφα σκεύη αὐτῆς τῆς κατηγορίας

Εἰκ. 28. Ὁ πιθαμφορέας 19796.

Εἰκ. 29. Ὁ πιθαμφορέας 19805.

17. Jones and Mee ὅ.π. 463, 468, samples 2, 12, 42, 43, 44, 46. Karantzali and Ponting ὅ.π. 227-230. *Pylona* 46, 107-108.

18. *RMDP* II 995, εἰκ. 403.

ἤλθαν στὸ φῶς σὲ τάφους τῶν νεκροταφείων τῆς Ρόδου, στὸν Ἑλαιώνα καὶ στὴ Λαγκάδα τῆς Κω¹⁹, ἐνῶ πολλὰ παραδείγματα βρίσκονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Κοπεγχάγης, προερχόμενα πιθανότατα ἀπὸ συλημένα νεκροταφεῖα τῆς νότιας Ρόδου²⁰.

Φλάσκες: FS 189, FS 190 (εἰκ. 7, 26-27)

Οἱ φλάσκες δὲν ἀνήκουν στὰ συνήθη σχήματα τῶν νεκροταφείων τῆς Ρόδου²¹. Ἕνα σκεῦος (19525, εἰκ. 7, 26) ἀνήκει στὸν κάθετο τύπο 189 καὶ εἶναι ἀρκετὰ ραδινὸ (ὑψ. 0.173 μ.), καλῆς κατασκευῆς, μὲ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη διακόσμηση. Φέρει ἀπλὴ δισκοειδῆ/κοίλη

Εἰκ. 26. Ἡ φλάσκη 19525.

Εἰκ. 27. Ἡ φλάσκη 19802.

βάση, ἀντὶ τῆς συνήθους ὑψηλῆς, ἐνῶ τὸ χεῖλος του διαφοροποιεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τὸ τυποποιημένο ἐξώστρεφο λοξὸ χεῖλος τῶν κοινῶν μυκηναϊκῶν παραδειγμάτων. Στὸ συγκεκριμένο ἀγγεῖο, τὸ εὐθὺ καὶ πλατὺ χεῖλος ἔχει ἰδιαίτερος διαμορφωθεῖ, ἔτσι ὥστε νὰ ἐκτελεστεῖ εὐκολότερα τὸ ξεχωριστὸ κόσμημα τῶν στιγμωτῶν ρόμβων²². Οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι γράφονται, περισσότερο ἢ λιγότερο, ἰσοπαχεῖς, μὲ ὁλόβαφο τὸν κεντρικὸ. Ἡ περι-

19. L. Morricone, Eleona e Langada: sepolcreti della tarda età del Bronzo a Co, *ASAtene* 43-44, 1965-66, εἰκ. 31, T15, 57-59, T60, 261, εἰκ. 290.

20. *CVA Copenhagen* IIIA πίν. 41, 42, 43:2. P. A. Mountjoy, Mycenaean Pottery from South Rhodes, *A Regional Style*, *PoDIA* I (ἐπιμ. S. Dietz, Athens 1995)

21-35. *Lindos IV* 30, εἰκ. 14. *CVA Copenhagen* I, MN IIIA, πίν. 42:3-5.

21. Rodi 106. A. Maiuri, La necropoli micenea di Ialysos, *ASAtene* 6-7, 1923-24, 154, εἰκ. 78, 212, εἰκ. 135.

22. N. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *ΑΔ* 43, 1988, Α, πίν. 4:10.

τεχνη διακόσμηση στὸν ὦμο, μὲ τὶς ἐνάλληλες γωνίες ἐκατέρωθεν διάστικτου κύκλου, καὶ οἱ ἀλυσιδωτοὶ διπλοὶ ρόμβοι μὲ κεντρικὴ στιγμὴ, ποὺ κοσμοῦν τὸ χεῖλος ἐσωτερικά, εἶναι ἰδιαίτερα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, χωρὶς παράλληλα σὲ ἀντίστοιχα σκευὴ ἀπὸ ἄλλες θέσεις. Μὲ ξεχωριστὴ ἐπιμέλεια ἔχουν γραφεῖ τὰ κοσμήματα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν καὶ κάτω ἀπὸ αὐτές, ὅπου τὰ ἐνιαῖα συστήματα κάθετων ἐνάλληλων γωνιῶν σὲ διάφορους συνδυασμοὺς διακόπτουν τὴ μονότονη παράθεση τῶν ὁμόκεντρων κύκλων τῆς γάστρας. Ἐνάλληλες γωνίες σὲ ποικίλες παραλλαγές κοσμοῦν ἀγγεῖα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου²³.

Ὁ κάθετος τύπος 188-189 τῆς φλάσκης, ποὺ διακοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρους κύκλους στὶς δύο κύριες ἐπιφάνειες, ἔχει ἀναγνωριστῆ σὲ πολλὲς τοπικὲς, τεχνικὲς καὶ τεχνοτροπικὲς, παραλλαγές, γεγονός ποὺ ὑποδεικνύει ὅτι λίγα εἶναι τὰ κοινὰ καὶ ἐπαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικὰ του²⁴. Στὸ σκεῦος ἀπὸ τὸ Γεννάδι, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη ΥΕ ΠΙΑ2, συνδυάζονται ποικίλα τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ. Οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι στὶς δύο ἐπιφάνειες καὶ οἱ ἐνάλληλες γωνίες στὶς πλευρὲς εἶναι συνήθη χαρακτηριστικὰ σὲ παρόμοια παραδείγματα τοῦ σχήματος²⁵, ἐνῶ ἡ περίτεχνη καὶ μοναδικὴ κόσμηση τοῦ ὦμου καὶ τοῦ χεῖλους τῆς φλάσκης ὀφείλονται σὲ ἰδέα καὶ ἐκτέλεση ξεχωριστοῦ ἐργαστηρίου, πιθανότατα κάποιου στὸ ΝΑ. Αἰγαῖο, ἰδιαίτερα προϊόντα τοῦ ὁποῖου ἔχουν ταυτιστῆ στὸ νεκροταφεῖο τῆς Πυλῶνας, στὴ νότια Ρόδο²⁶.

Ἡ φλάσκη **19802** ἀνήκει στὸν ὀριζόντιο τύπο 190, καὶ εἶναι καὶ αὐτὴ κομψή, καλῆς κατασκευῆς καὶ σχετικὰ μετρίου μεγέθους (εἰκ. 7, 27). Ἡ γάστρα εἶναι ἔντονα πεπιεσμένη σὲ σχέση μὲ τὰ τυπικὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς καὶ τὸ ἐπίπεδο πλατὺ χεῖλος εἶναι διακοσμημένο μὲ ἐνάλληλες γωνίες καὶ κόσμημα U. Ἡ ζώνη τοῦ ὦμου κοσμεῖται μὲ σχηματοποιημένα ἀνάστροφα ἄνθη ποὺ παραπέμπουν στὶς τεχνοτροπικὲς τάσεις τῆς ΥΕ ΠΙΒ²⁷. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτά, ὅπως καὶ ἡ κόσμηση τῆς γάστρας μὲ πλατιὲς ὀριζόντιες ταινίες, κατατάσσουν τὸ ἐν λόγω ἀγγεῖο στὰ προϊόντα τοῦ ροδιακοῦ ἐργαστηρίου τῆς ὕστερης ΥΕ ΠΙΑ2.

Θήλαστρο: FS 161 (εἰκ. 9, 30)

Τὸ θήλαστρο **19519** σχετίζεται, πιθανότατα, μὲ κάποια παιδικὴ ταφή, ποὺ εἶχε πραγματοποιηθῆ στὸν συγκεκριμένο τάφο. Εἶναι μέσου μεγέθους καὶ ἔχει τὸ τυπικὸ σφαιρικὸ σχῆμα καὶ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν σκευῶν τῆς ΥΕ ΠΙΑ2²⁸, ἀλλὰ τὴ δακτυλιόσχημη

23. Πρβ. *CVA Copenhagen* ΠΙΑ πίν. 44:4-5, 46:7, 48:3-4. Πρβ. φλάσκη ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ μὲ ἐνάλληλες γωνίες στὶς πλευρές: *RMDP* II 962-3, εἰκ. 393:6.

24. Πρβ. τὴ φλάσκη ἀπὸ τὴ Βάρκιζα/Βάρη: Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα ὁ.π. (σημ. 22) πίν. 4:10.

25. *CVA Copenhagen* ΠΙΑ πίν. 48:3-4 καὶ τὸ 5 μὲ γραμμικὸ κόσμημα U. *RMDP* II 1002-1003, εἰκ. 406:41 ἀπὸ τὴ Ρόδο μὲ σχηματοποιημένο παπυροειδὲς στὸ

πλάι.

26. Πὰ τὸ ἐργαστήριον/α πρβ. E. Karantzali and M. Ponting, *BSA* 95, 2000, 219-235.

27. Πρβ. μακρινὸ παράλληλο *Rodi* πίν. 54:e T31/13 καὶ γὰ παρόμοιο κόσμημα σὲ ψευδόστομο ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ: *RMDP* I 547-548, εἰκ. 198:226.

28. *MDP* 77 εἰκ. 90.1.

βάση τῶν παραδειγμάτων τῆς ΥΕ ΙΙΒ. Στὸ ἀγγεῖο αὐτό, ἡ συνηθισμένη μονόχρωμη μαύρη ἐπιφάνεια διασπᾶται μὲ τὴ δημιουργία κεντρικῆς ἐξηρημένης ζώνης, πού κοσμεῖται μὲ σειρὰ τρικάμπυλων τόξων (FM62)²⁹. Τὸ κόσμημα εἶναι συχνὸ στὴ διακόσμηση ἀγγείων τῆς ΥΕ ΙΙΒ - πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ στὴν Ἀργολίδα, Κορινθία καὶ Φωκίδα³⁰, ἐνῶ τὰ ὁλόβαφα θήλαστρα χρονολογοῦνται συνήθως σύμφωνα μὲ τὸ ἀνασκαφικὸ περιβάλλον, γενικὰ στὴν ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ΙΙΒ1³¹. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς κοσμεῖται μὲ ἐγκάρσιες παῦλες³², ἐνῶ ἡ διακόσμηση τῆς σωληνωτῆς προχοῆς μὲ τρεῖς ταινίες παραπέμπει σὲ ὕστερα παραδείγματα τῆς ΥΕ ΙΙΒ καὶ πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ περιόδου³³. Τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς χρονολόγησής τοῦ θηλάστρου ἀπὸ τὸ Γεννάδι στὴν ὥριμη φάση τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου.

Εἰκ. 30. Τὸ θήλαστρο 19519.

Σκύφοι μὲ χαμηλὸ πόδι: FS 305 (εἰκ. 9, 31-32)

Οἱ δύο ἀκέραιοι ἡμισφαιρικοὶ σκύφοι μὲ χαμηλὸ πόδι, τοῦ τύπου 305 τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΒ ἢ μᾶλλον τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ περιόδου, ἔχουν κάθετο ἄνω σῶμα καὶ ἴσιο, ἢ ἐλαφρὰ διαμορφωμένο, χεῖλος. Στὸ χεῖλος γράφονται μία πλατιά ταινία (19520) ἢ δύο ταινίες (19803) ἐξωτερικά, καὶ πλατιά διακοσμημένη ζώνη μὲ χαρακτηριστικὰ θέματα πού παραπέμπουν στὴν ΥΕ ΙΙΒ2 (19803) καὶ στὴν πρώιμη/μέση ΥΕ ΙΙΓ (19520).

Τὸ 19803 (εἰκ. 32) κοσμεῖται μὲ τρίγλυφο, τὸ κεντρικὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου φέρει ὀριζόντιες τεθλασμένες γραμμές, ἐνῶ ρόμβοι περιτέχνοι γράφονται στὰ διαστήματα ἀνάμεσα στὰ πλαίσια³⁴. Στὸ ἀγγεῖο 19520 (εἰκ. 31) ὑπάρχει τὸ κόσμημα τῶν ἀντιθετικῶν σπειρῶν, ἐκα-

29. Ἡ ἐξηρημένη ζώνη συνήθως δὲν διακοσμεῖται: πρβ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *ΑΔ* 43, 1988, Α, πίν. 23:8.

30. Πρβ. *RMDP* I 134, εἰκ. 31:230 σὲ ἀλάβαστρο.

31. *Pylona* 44. *RMDP* I 123, εἰκ. 27:185, 216, εἰκ. 69:111. *Pylos* εἰκ. 244:10. Μ. Benzi, *Ceramica micenea in Attica* (Milano 1975) πίν. XXV:486, Βουρβάτσι. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα ὁ.π. (σημ. 29) 90.

32. Πρβ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *ΑΔ* 56, 2001, Α, 55, σημ. 120, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

33. Πὰ τὴ συζήτηση τοῦ θέματος πρβ. *Pylona* 44, 60. *MDP* 144-145 τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα ὁ.π. (σημ. 29) πίν. 37,11.

34. Ρ. Α. Mountjoy, *BSA* 71, 1976, 89, εἰκ. 7:58,59, ΥΕ ΙΙΒ1. Γὰ παρόμοια κοσμήματα πρβ. *MDP* 122:24.

Εικ. 31-32. Οί σκύφοι με χαμηλό πόδι 19520 και 19803.

τέρωθεν τριγλύφων με κεντρικό πλαίσιο που φέρει κάθετη άλυσίδα σχηματοποιημένων άχιβάδων³⁵. Το όλόβαφο του έσωτερικού των άγγείων παραπέμπει σε παραδείγματα της μεταβατικής ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ και της πρώιμης/μέσης ΥΕ ΙΙΓ³⁶. Σκύφοι με χαμηλό πόδι και κρατήρες με όλόβαφο έσωτερικό εμφανίζονται από την ΥΕ ΙΙΒ2 σε διάφορες περιοχές, όπως την Εύβοια³⁷, και πρωιότερα (ΥΕ ΙΙΑ2) στη Μήλο (Φυλακωπή). Η επικράτηση του μονόχρωμου έσωτερικού σε άγγεία πόσης και έκχυσης των τοπικών εργαστηρίων, πιθανότατα, φανερώνει την προσπάθεια κάλυψης τεχνικών άτελειών και αισθητικών προβλημάτων που σχετίζονται με την ποιότητα της κεραμικής.

Οί σκύφοι με χαμηλό πόδι από το Γεννάδι αποτελούν προϊόντα ροδιακού εργαστηρίου και χρονολογούνται στη μεταβατική ΥΕ ΙΙΒ2-πρώιμη ΙΙΓ περίοδο.

Κύλικες: FS 256, 257, 258, 265, 267 (είκ. 8, 33-37)

Άπο τις πέντε κύλικες του νεκροταφείου στο Γεννάδι, οί τρεις γραπτές βρέθηκαν άκέραιες, ενώ οί άβαφες περισυλλέχθηκαν σε άποσπασματική κατάσταση.

Οί τρεις γραπτές κύλικες αποτελούν χαρακτηριστικά σκεύη της ύστερης ΥΕ ΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΒ1, τόσο ως προς το σχήμα, όσο και ως προς την κόσμησή τους.

RMDP I 223-224, είκ. 71:150, Κοράκου ΥΕ ΙΙΒ. J. B. Rutter, *The LH IIB and IIC Periods at Korakou and Gonia* (Ann Arbor 1981) 33, είκ. 3.13.

35. Για τις διάφορες παραλλαγές του θέματος πρβ. E. French, LH IIB2 pottery from Mycenae, *BSA* 64, 1969, 81-82, είκ. 9. *CVA Denmark I* πίν. 54:7 ή επίσης RMDP II 1064-65, είκ. 436:246, πρώιμη ΥΕ ΙΙΓ-μέση ΥΕ ΙΙΓ. MDP 122:14 για παρόμοιο κόσμημα.

36. RMDP II 1027, 1064-65, είκ. 436:246. P. A. Mountjoy, *BSA* 92, 1997, 112, 116, είκ. 15. P. A. Mountjoy, Thorikos Mine no 3. The Mycenaean pottery, *BSA* 90, 1995, 211-212, είκ. 9.

37. S. Sherratt, Regional variation in the pottery of LH IIB, *BSA* 75, 1980, 185, είκ. 6, 7. M. P. Popham - L. H. Sackett *et al.*, Prehistoric Euboea. Contributions towards a survey, *BSA* 61, 1966, 105.

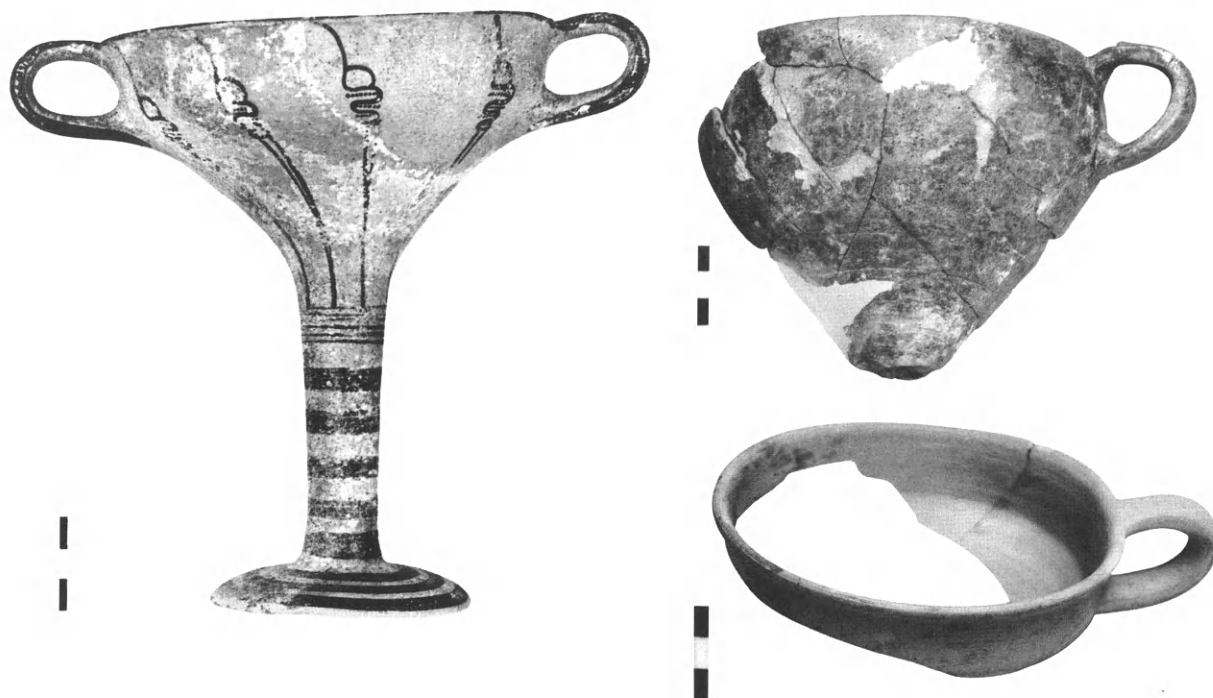
Εἰκ. 33-34. Οἱ γραπτές κύλικες 19799 καὶ 19800.

Ἡ κύλικα **19799** (εἰκ. 8, 33) συνδυνάζει τὴ βαθιὰ ἡμισφαιρική γάστρα, τὶς προτεταμένες μεγάλες λαβές, τὴν ψηλὴν δισκοειδὴ βάση τοῦ τύπου 256 καὶ τὸ ψηλὸ στέλεχος τοῦ τύπου 257. Οἱ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις στὸ ἄνω ἐξωτερικὸ τμήμα τῶν λαβῶν εἶναι κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν τύπων 256, 257 καὶ 258B³⁸. Ἐνα, ἐπίσης σύνηθες, χαρακτηριστικὸ στὶς κύλικες 257 εἶναι ἡ πλατιὰ ζώνη ποὺ διακοσμεῖται μὲ συνεχὴ τρικάμπυλα τόξα (FM 62:28), φθάνει ἔως καὶ κάτω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς γάστρας καὶ ὁρίζεται ἀπὸ ὀμάδα λεπτῶν ταινιῶν. Τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ τοποθετοῦν χρονολογικὰ τὴν κύλικα **19799** στὸ τέλος τῆς ὕστερης ΥΕ ΙΙΑ2 ἢ στὴν ἀρχὴ τῆς ΥΕ ΙΙΒ1. Τὸ ἀγγεῖο ἀποτελεῖ ἐπεῖσακτο σκεῦος ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς Ἀργολίδας.

Ἡ κύλικα **19800** (εἰκ. 8, 34) ἀνήκει στὸν τύπο 257 τῆς ὕστερης ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ δὲν παρουσιάζει κάποια ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπουσία ταινίας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἀπολεπισμένη ἐπιφάνειά του. Ἡ διακόσμηση

38. MDP 88-90, εἰκ. 106-107. RMDP II 1008, εἰκ. 409:62.

Εικ. 35. Ἡ γραπτὴ κύλικα 19521. Εικ. 36. Ἡ ἄβαφη κύλικα 19808. Εικ. 37. Ἡ ἀποσπασματικὴ ἄβαφη μόνωτη κύλικα 19809.

μέ χταπόδι εἶναι κοινότατη σὲ κύλικες αὐτοῦ τοῦ τύπου στὴ Ρόδο³⁹ καὶ συχνὴ σὲ ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ΥΕ ΙΙΒ κύλικες τῆς Ἀττικῆς καὶ ἄλλων περιοχῶν τοῦ Αἰγαίου⁴⁰.

Ἡ κύλικα **19521** (εἰκ. 8, 35) ἀνήκει στὸν τύπο 258B καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ συνήθη σκευὴ τῆς ΥΕ ΙΙΒ1, τὰ ὁποῖα κοσμοῦνται μὲ πορφύρες, σὲ διάφορες παραλλαγές καὶ συνδυασμούς. Δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ὡς πρὸς τὴν κατασκευή, ἢ ὁποῖα εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελημένη. Οἱ σχηματοποιημένες, διάστικτες, πορφύρες τῆς κύλικας **19521** ἀνήκουν στὸ κοινὸ μυκηναϊκὸ θεματολόγιο τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου. Οἱ κύλικες **19800** καὶ **19521** εἶναι, πιθανότατα, ἐπείσακτα σκευὴ ἐργαστηρίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας.

Οἱ λαβὲς ὅλων τῶν ἀνωτέρω κυλίκων εἶναι ὀλόβαφες, μὲ ἐξηρημένο τρίγωνο στὸ ἄνω τμήμα. Στὴν κύλικα **19799** γράφονται γλωσσοειδεῖς ἀπολήξεις στὴ βάση τῶν λαβῶν.

Ἀπὸ τὶς ἄβαφες κύλικες, ἡ ἀποσπασματικὴ **19808** (εἰκ. 8, 36) ἀνήκει στὸν τύπο FS 265⁴¹. Εἶναι καλῆς κατασκευῆς, μὲ στιλβωμένη ἀνοιχτόχρωμη ἐπιφάνεια. Οἱ κύλικες τύπου 265 ἔχουν μακρόχρονη χρῆση, ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ ἕως καὶ τὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΓ καὶ χρονολογοῦνται σύμφωνα μὲ τὸ ἀνασκαφικὸ σύνολο. Ἡ κύλικα **19808** ἀνήκει στὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, ὅπως τὰ περισσότερα ἀγγεῖα τοῦ συγκεκριμένου τάφου. Ἡ ἀπο-

39. RMDP II 1007, εἰκ. 409:63. Pylona 29, εἰκ. 26, πίν. 20b. Rodi πίν. 1h, 72m, 82a,b, 84g, 91d, 149e.

40. Alt-Ägina IV πίν. 35, 338, 340, 341, 342. RMDP I

271, εἰκ. 90:112.

41. Rodi 143-4. Pylona 26, εἰκ. 25:16503.

σπασματική μόνωτη ἄβαφη κύλικα **19809** τοῦ τύπου 267 (εἰκ. 8, 37) μὲ γωνιῶδες σῶμα καὶ ἐξώστρεφο χεῖλος, φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὰ παραδείγματα τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου⁴².

Οἱ κύλικες τοῦ Γενναδίου εἶναι καλῆς κατασκευῆς, ἐπιμελημένης κόσμησης καὶ ἀνήκουν στὰ συνήθη παραδείγματα τῆς ὕστερης ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου στὴ Ρόδο, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐπίσакта προϊόντα.

Κύπελλα: FS 225, 251 (εἰκ. 8, 38-39)

Τὸ κύπελλο **19801** (εἰκ. 8, 38) εἶναι σκεῦος κανονικοῦ μεγέθους τοῦ τύπου FS 225, μὲ σαφῶς σχηματισμένους ἀνάγλυφους δακτυλίους, ἕναν στὸ μέσο τοῦ ὕψους του καὶ δύο κοντὰ στὸ χεῖλος⁴³. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ ἀπλοῦ σχηματοποιημένου ἄνθους (FM 18:108), πὺν χρησιμοποιεῖται σὲ δύο ζῶνες, εἶναι τυπικὸ στὰ κύπελλα αὐτοῦ τοῦ εἴδους καὶ σύνηθες σὲ σκεύη τῆς ὕστερης ΥΕ ΙΙΑ2 ἢ ὕστερης ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ. Ἡ λαβὴ περιγράφεται ἐξωτερικῶς ἀπὸ ταινίες πὺν ἀφήνουν ἐξηρημένα τρίγωνα ἄνω καὶ κάτω καὶ ἡ βάση φέρει ὁμάδες λεπτῶν ὁμόκεντρων κύκλων. Ἡ λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος εἶναι ἡ μόνη κόσμηση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖο εἶναι πιθανότατα ἐπίσакта.

Τὸ μικρογραφικὸ κύπελλο μὲ πρόχυση **19524** (εἰκ. 8, 39) ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ τύπου 251, μὲ κάθετη λαβὴ στὸ πλάι τῆς προχοῆς. Ἐνα μακρινὸ παράλληλο τοῦ σκεύους λέγεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀπολακκιά καὶ φυλάσσεται στὴν Κοπεγχάγη⁴⁴. Ὡστόσο, τὸ κύπελλο ἀπὸ τὸ Γεννάδι διαθέτει τὴ δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸ γωνιῶδες κάτω τμήμα τοῦ προχυτικοῦ τύπου 252 τῆς πρώιμης καὶ μέσης ΥΕ ΙΙΓ⁴⁵. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἀνήκουν καὶ σὲ κύπελα 225/226 τοῦ ροδιακοῦ ἐργαστηρίου τῆς ὕστερης ΥΕ

Εἰκ. 38. Τὸ κυλινδρικό κύπελλο 19801.

Εἰκ. 39. Τὸ μικρογραφικὸ κύπελλο 19524.

42. Γιὰ παράλληλα καὶ συζήτηση γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. *Pylona* 27-28, εἰκ. 27:17950, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

43. Γιὰ τὸ σχῆμα *MDP* 86, 204. *Rodi* 125.

44. *RMDP* II 1025, εἰκ. 418:110. *CVA* Copenhagen I

πίν. 55.15 μὲ κόσμημα Νοσημο τῆς ΥΕ ΙΙΒ. Πρβ. μὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου ἀπὸ τὴ Λαγκάδα (T13) τῆς Κῶ: L. Morricone, *ASatene* 43-44, 1965-66, 117, εἰκ. 98 ἐπάνω.

45. *RMDP* II 1060-1061, εἰκ. 434:231,232.

ΠΙΑ2-ΥΕ ΠΙΒ περιόδου⁴⁶. Ἡ προχοή τοῦ κυπέλλου **19524** φέρει ἐξωτερικὰ ταινίες, καθὼς καὶ βαφὴ περιμετρικὰ τοῦ περιχειλώματος. Στὴν πλατιά διακοσμημένη ζώνη γράφεται ἀπλὴ ὀριζόντια κυματοειδὴς γραμμὴ (FM 53)⁴⁷. Τὸ ἐν λόγῳ σκεῦος, πιθανότατα, ἀνήκει στὰ προϊόντα ροδιακοῦ ἐργαστηρίου καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΠΙΒ1 περίοδο.

Λεκανίδα μὲ πρόχυση (FS 302) καὶ ρηχὴ ἄβαφη κωνικὴ φιάλη (FS 295) (εἰκ. 8-9, 40-41)

Τὸ ἀγγεῖο **19523** βρέθηκε στὴ θέση τοῦ κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ χώρου τοῦ τάφου καί, πιθανότατα, ἀνήκει στὶς τελευταῖες ταφές (εἰκ. 9, 40). Ὁ τύπος αὐτός, τῆς ρηχῆς ἢ βαθιᾶς λεκανίδας μὲ πρόχυση (FS 302), εἶναι σπάνιος καὶ κοσμεῖται συνήθως μὲ ἀπλές ὀριζόντιες ταινίες. Τὸ χεῖλος εἶναι συνήθως πλατὺ καὶ φέρει ταινία ἢ ἄλλη γραμμικὴ διακόσμηση⁴⁸. Τὸ σκεῦος **19523** εἶναι μέσου μεγέθους καὶ ἀνήκει στὸν ρηχὸ τύπο τῆς λεκανίδας μὲ γεφυροστόμη πρόχυση, ὀριζόντιες λαβές κοντὰ στὸ χεῖλος καὶ γραπτές ὀριζόντιες ταινίες, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἡ ἐλαφρὴ κύρτωση κοντὰ στὸ στόμιο παραπέμπει σὲ παραδείγματα τῆς πρώιμης ΥΕ ΠΙΓ⁴⁹. Ἐνα παρόμοιο, ἀλλὰ πιὸ βαθύ, σκεῦος προέρχεται ἀπὸ τὴ Μίλητο σὲ ΥΕ ΠΙΑ2 ἀνασκαφικὸ περιβάλλον⁵⁰. Ὁ τύπος 302 προσομοιάζει μὲ τὸν τύπο 294 τῆς λεκανίδας μὲ γεφυροστόμη πρόχυση, ὁ ὁποῖος εἶναι ἰδιαίτερα δημοφιλὴς ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ ἕως καὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΓ⁵¹. Τὸ παρὸν σκεῦος, προϊόν τοπικοῦ ἐργαστηρίου, χρονολογεῖται πιθανότατα στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ2-ἀρχὴ τῆς πρώιμης ΥΕ ΠΙΓ.

Ἡ ρηχὴ κωνικὴ φιάλη **19807** (εἰκ. 8, 41) ἔχει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου 295 (Α), ὅπως τὸ γωνιῶδες σῶμα καὶ τὶς ὀριζόντιες ταινιωτὲς λαβές κοντὰ στὸ χεῖλος, διαφοροποιεῖται ὁμως ὡς πρὸς τὴ δακτυλιόσχημη βάση της⁵². Τὰ σκεύη αὐτὰ εἶναι συνήθως

Εἰκ. 40. Ἡ λεκανίδα μὲ πρόχυση 19523.

Εἰκ. 41. Ἡ ρηχὴ κωνικὴ φιάλη 19807.

46. Πρβ. *Pylona* 33, εἰκ. 29:16508, T3.

47. *MDP* 93-94, εἰκ. 114:32 ΥΕ ΠΙΒ1.

48. Γιὰ παρόμοια παραδείγματα τοῦ τύπου πρβ. *RMDP* II 1027, εἰκ. 420:120 ΥΕ ΠΙΒ. *Rodi* πίν. 144h Lardos 39, ΥΕ ΠΙΓ.

49. *RMDP* I 579, εἰκ. 214:386 τῆς πρώιμης ΥΕ ΠΙΓ.

50. P. Hommel *et al.*, *Die Ausgrabung beim Athena Tempel in Milet* 1957, *IstMitt* 9/10, 1960, 49, πίν. 42:2.

51. *MDP* 132-133, 153, εἰκ. 196.

52. Γιὰ τὶς παραλλαγές τοῦ σχήματος πρβ. *MDP* 153. *RMDP* I 159, εἰκ. 41:320, 287, εἰκ. 97:213.

ἄβαφα, γιὰ οἰκιακή κυρίως χρήση, ἐνῶ γραπτὰ παραδείγματα τοῦ σχήματος δὲν ἔχουν βρεθεῖ σὲ σύνολα πρωιμότερα τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ⁵³. Ὁ κανονικὸς τύπος τῆς ἄβαφης ρηχῆς φιάλης μὲ γωνιώδεις προφίλ καὶ μικρὲς σχετικὰ ὀριζόντιες λαβὲς κοντὰ στὸ χεῖλος κατασκευάζεται στὸ ἐργαστήριό τῆς Ἰαλυσσοῦ ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ1-2 περίοδο. Διάφορες τοπικὲς παραλλαγές, τόσο σὲ μέγεθος ὅσο καὶ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά, ἔχουν βεβαιωθεῖ στὴ ροδιακὴ κεραμικὴ ἕως καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο⁵⁴. Τὰ γραπτὰ παραδείγματα χρονολογοῦνται στὴ Ρόδο ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΓ. Ἡ παροῦσα φιάλη, ποὺ ἀνήκει στὸν κανονικὸν τύπο Α καὶ φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἄβαφου πρώιμου τύπου τοῦ σκεύους, χρονολογεῖται πιθανότατα στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 ἢ καὶ στίς ἀρχές τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ.

ΧΑΛΚΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Ἀποσπασματικὸ χάλκινο μαχαιρίδιο (1530) (εἰκ. 10, 42)

Τέσσερα τμήματα ἀπὸ ἓνα μικρὸ, ἀποσπασματικὸ καὶ πολὺ ὀξειδωμένο, χάλκινο μαχαιρίδιο (1530) περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὴ διαταραγμένη ἐπίχωση τοῦ τάφου στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Γεννάδι. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ ἀντικείμενο, τριγωνικῆς διατομῆς, μὲ ἴσια

Εἰκ. 42. Τὸ ἀποσπασματικὸ χάλκινο μαχαιρίδιο 1530.

ράχη καὶ κόψη, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει ἡ αἰχμὴ καὶ τὸ τμήμα τῆς λαβῆς. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶχαν πολλαπλὲς χρήσεις, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ὡς «μαχαιρίδια τουαλέτας» ἢ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ὑφάσματος ἢ δερματος, ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ ἱατρικοὺς σκοποὺς⁵⁵.

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Ψήφοι ἀπὸ φαγεντιανή καὶ ὑαλόμαζα (εἰκ. 10, 43-45)

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ψήφους βρέθηκαν μὲ τὸ κοσκίνισμα τῆς διαταραγμένης ἐπίχωσης τοῦ τάφου καὶ ἀνήκουν στοὺς πλέον συνήθεις τύπους ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὰ ΥΕ ΙΙ νεκροταφεῖα τῆς Ρόδου.

53. Πρβ. *RMDP* I 129-130, εἰκ. 29:214-215 ΥΕ ΙΙΑ2.

54. Πρβ. *Rodi* πίν. 79g:T50/16, 83b:T53/17 ΥΕ ΙΙΒ. E. Karantzali, *The Mycenaean at Ialysos: Trading station or colony?*, στὸ *EMPORIA, Aegaeum* 25 (2005)

147, σημ. 42. Karantzali ὁ.π. (σημ. 2).

55. Πρβ. Αἰκ. Παπαευθυμίου - Παπανθίμου, *Σκεύη καὶ σύννεργα τοῦ καλλωπισμοῦ στὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο* (δ.δ. Θεσσαλονίκη 1979) 262.

Εἰκ. 43. Ψῆφοι ἀπὸ φαγεντιανή 827, 828α-β, 828γ, 829.

Εἰκ. 44. Ψῆφος ἀπὸ κορνελιάτη λίθο 932.

Εἰκ. 45. Ἀνάγλυφα πλακίδια-ψῆφοι ἀπὸ ὑαλόμαζα 825α-στ, 826α-ζ.

Τέσσερις ψῆφοι ἀπὸ φαγεντιανή ἀνήκουν στὸ γνωστὸ ρομβοειδὲς σχῆμα (827, 828α, 828β, 828γ) μὲ περιμετρικὲς ἐγχαράξεις⁵⁶, ἐνῶ μία εἶναι πιὸ μικρὴ, κυλινδρική, μὲ κάθετες ἐγχαράξεις (829) (εἰκ. 10, 43). Ψῆφοι αὐτοῦ τοῦ εἶδους συνθέτουν περιδέραια ἰδιαίτερα συνήθη στὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Ρόδου⁵⁷. Μία μικρὴ (0.015×0.007 μ.) κυλινδρική χάντρα ἀπὸ κορνελιάτη λίθο, βρέθηκε ἐπίσης στὴ διαταραγμένη ἐπίχωση τοῦ τάφου (εἰκ. 10, 44). Στὴ μία ἄκρη τῆς ὅπῃς ἀνάρτησης φαίνεται σφηνωμένη μικροσκοπικὴ κρικοειδὴς ψῆφος ἀπὸ φαγεντιανή⁵⁸.

Ἐννέα ἀκέραια καὶ τέσσερα ἀποσπασματικά ἀνάγλυφα πλακίδια-ψῆφοι ἀπὸ γαλάζια καὶ πρασινογάλανη ὑαλόμαζα (825, 826) παραδόθηκαν ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὸν παρόντα τάφο στὸ Γεννάδι (εἰκ. 10, 45). Τὰ πλακίδια αὐτοῦ τοῦ εἶδους κατασκευάζονταν σὲ πέτρινες μῆτρες καὶ εἴτε συνέθεταν διαδήματα εἴτε στόλιζαν ὑφάσματα. Οἱ ὀρθογώνιες ψῆφοι-πλακίδια ἀπὸ τὸ Γεννάδι πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὰ διαδήματα, ἐφόσον εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ ὑαλόμαζα διαφορετικοῦ χρώματος. Φέρουν διαμπερεῖς ὁπὲς ἀνάρτησης στὰ δύο στενὰ ἄκρα καὶ κοσμοῦνται μὲ σπεῖρες, σὲ κάθετη διάταξη, πὺν μμοῦνται σαφῶς κυματοειδεῖς βοστρύχους. Οἱ ψῆφοι-πλακίδια τῶν διαδημάτων ἀπὸ τὸ Γεννάδι προσομοιάζουν μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἰαλυσσοῦ καὶ τῆς Πάσσιας στὴ νότια Ρόδο καὶ μὲ ἐκεῖνες τῶν διαδημάτων ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κλαδέου στὴν Ὀλυμπία⁵⁹. Ὅλες οἱ ψῆφοι αὐτοῦ τοῦ εἶδους βρέθηκαν σὲ σύνολα πὺν χρονολο-

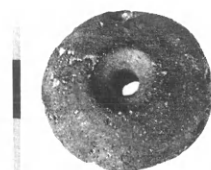
56. *Lindos* IV 58-59, εἰκ. 63.

57. Πὰ ἀναφορὲς καὶ συζήτηση πρβ. *Pylona* 73-76, εἰκ. 42:561-563, 567g-d.

58. Πὰ τίς χάντρες ἀπὸ κορνελιάτη λίθο καὶ τίς μικροσκοπικὲς ἀπὸ φαγεντιανή πρβ. *Pylona* 73, εἰκ. 42:566 χάντρα ἀπὸ κορνελιάτη, πίν. 49a μικροσκο-

πικὲς κρικοειδεῖς χάντρες ἀπὸ φαγεντιανή.

59. *Lindos* IV 50, εἰκ. 51. *Pylona* 75, γὰ παραπομπὲς καὶ τὴ σχετικὴ συζήτηση γὰ τὴν προέλευση τῆς πρώτης ὕλης. N. Yalouris, An unreported use for some Mycenaean glass-paste beads, *JGS* X, 1968, 9-16.

Εικ. 46. Τὸ πήλινο σφονδύλι 933.

γούνται ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ἕως καὶ τὴν ὥριμη ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ κατασκευάζονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΓ, ἐκτὸς πιθανότατα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν, ἀδιαμφισβήτητα, σύμβολα πλούτου καὶ ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης, καθὼς καὶ σύμβολα στρατιωτικῶν ἀξιομάτων, ὅταν συνόδευαν ἀνδρικές ταφές⁶⁰.

Ἐνα πήλινο ἀμφικωνικὸ σφονδύλι ἀπὸ χοντρόκοκκο ἐρυθροκάστανο σκούρο πηλὸ καὶ μὲ μερικῶς φθαρμένη ἐπιφάνεια (διαστ. 0.028×0.012 μ.) βρέθηκε στὴν ἔρευνα τῆς διαταραγμένης ἐπίχωσης τοῦ τάφου (εἰκ. 10, 46). Τὰ σφονδύλια εἶναι κοινὰ κτερίσματα στὰ νεκροταφεῖα τῆς Ρόδου καὶ συνοδεύουν συνήθως γυναικεῖες ταφές. Χρησίμευαν τόσο γιὰ τὸ γνέσιμο τοῦ μαλλιοῦ, ὅπως καὶ τὰ σύγχρονα παραδοσιακὰ σφονδύλια, ὅσο καὶ ὡς βαρίδια στὶς ἄκρες τῶν γυναικείων ἐνδυμάτων ἢ, γενικά, ὡς γυναικεῖα ἐξαρτήματα⁶¹.

Δ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟ

Χρονολογικὸς κατάλογος τῶν εὐρημάτων:

ΥΕ ΙΙΑ2	19556, 19558
ΥΕ ΙΙΒ1	19557, 19559, 19560, 19562
ΥΕ ΙΙΓ	19553, 19554
ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΓ	19555, 19561

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Ψευδόστομοι ἀμφορεῖς: FS 178/180, 166 (εἰκ. 47, 49-50)

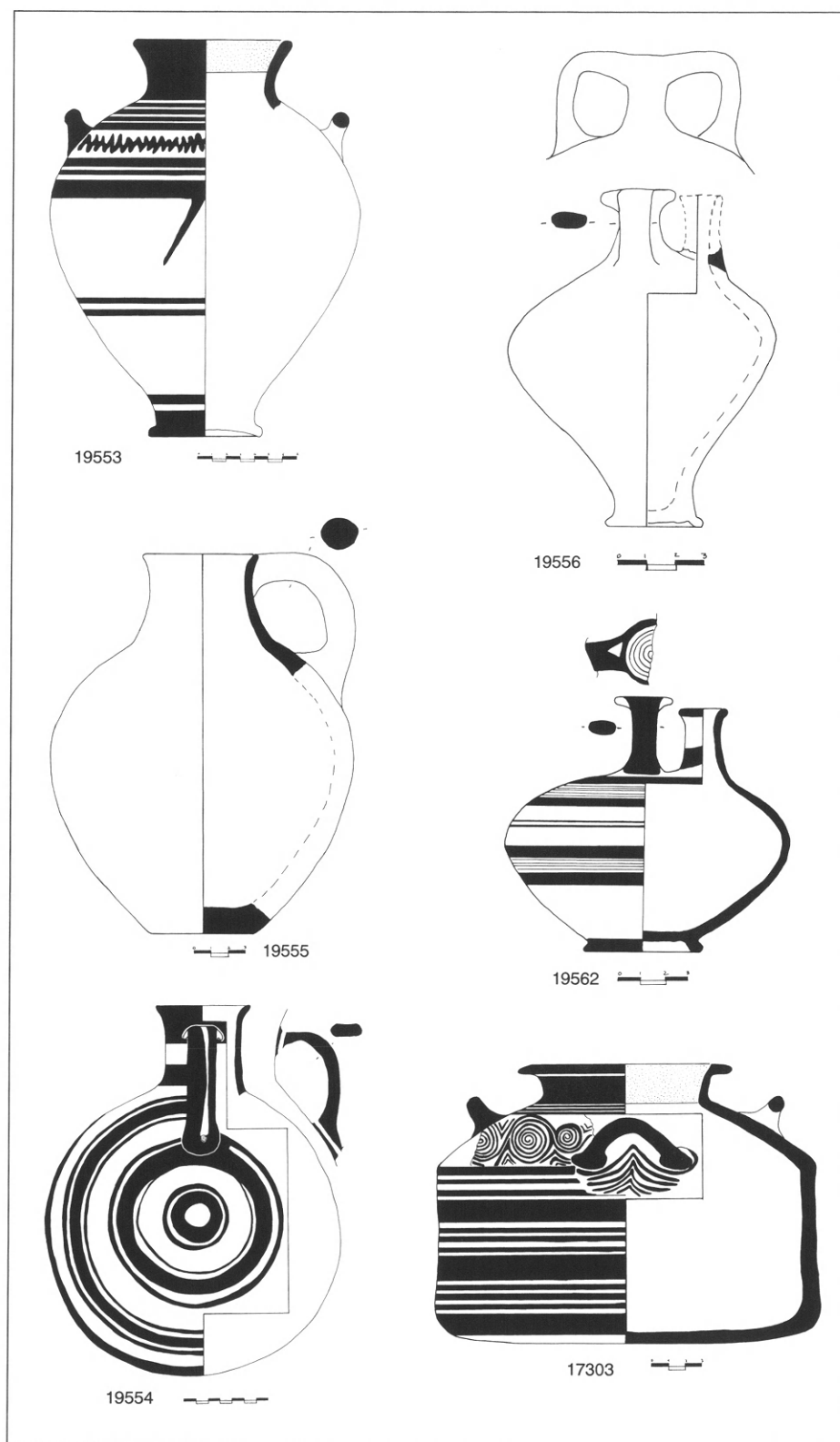
Ἀπὸ τοὺς δύο ψευδόστομους ἀμφορεῖς τοῦ τάφου στὸν Ἀρχάγγελο, τὸ ἀγγεῖο **19562** τοῦ τύπου 178/180 τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 φέρει ἀπλή κόσμηση συστημάτων ταινιῶν στὴ γάστρα, μὲ ἀκόσμητη τὴν περιοχὴ τοῦ ὤμου (εἰκ. 47, 49).

Ὁ ψευδόστομος **19556** (FS 166) ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἀγγείων ποὺ εἶναι γνωστὰ ὡς «τύπου bucchero» (εἰκ. 47, 50). Παρουσιάζει γκριζωπὸ καθαρὸ πηλὸ καὶ ἐπιφάνεια ἴδιου χρώματος φανερά ἀπολεπισμένη. Τὰ ἀγγεῖα «τύπου bucchero» εἶχαν παλαιότερα χαρακτηριστεῖ ὡς ἀνατολικῆς προέλευσης ἢ συγγένειας. Ἔχουν βρεθεῖ σὲ ΥΕ ΙΙΑ1-Α2 στρώματα στὰ Τριάντα καὶ στὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἰαλυσσοῦ καὶ τῆς νότιας Ρόδου (Βάτι,

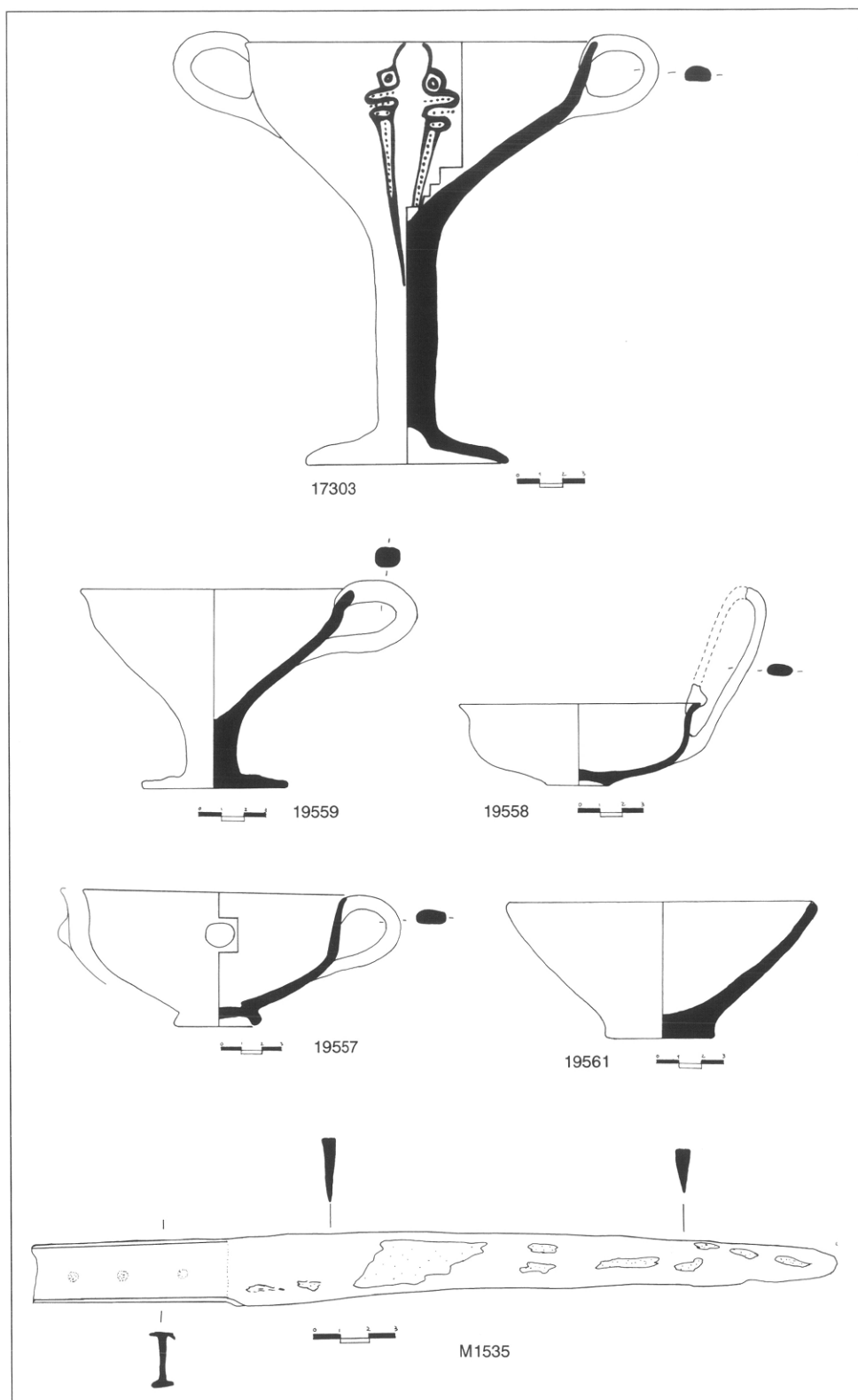
60. Pylona 75.

61. Αὐτόθι 76, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Εἰκ. 47. Κλειστά ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τάφο στὸν Ἀρχάγγελο.

Εἰκ. 48. Ἀνοικτὰ ἀγγεῖα καὶ χάλκινο μαχαίρι ἀπὸ τὸν τάφο στὸν Ἀρχάγγελο.

Εἰκ. 49. Ὁ ψευδόστομος 19562 ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο.

Εἰκ. 50. Ὁ ψευδόστομος τύπου «bucchero» 19556 ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο.

Κατταβιά, Πάσσια), σὲ σύνολα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ1 ἕως καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΓ. Κεραμικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔχει ἐπίσης ἀναγνωριστεῖ σὲ ἀντίστοιχα χρονολογικὰ σύνολα στὴν Κῶ, τὴν Ἰασὸ καὶ τὸ Müskebi. Πρόκειται γιὰ τὴν κατηγορία τῶν λεγόμενων «ψευδομινυακῶν ἀγγείων» ποὺ ἀπηχοῦν τὴ μεσοελλαδικὴ κεραμικὴ παράδοση, ἡ ὁποία συνεχίστηκε ἰσχυρὴ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώιμων περιόδων τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς. Σχήματα ἀγγείων τῆς μεσοελλαδικῆς κεραμικῆς κατασκευάζονται παράλληλα μὲ τὰ κανονικὰ ὑστεροελλαδικὰ, ἐνῶ χαρακτηριστικὰ ὑστεροελλαδικὰ σχήματα ἀκολουθοῦν μεσοελλαδικὲς τεχνικὲς, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἡ μίμηση τῆς γκρίζας στιλβωμένης μινυακῆς κεραμικῆς⁶². Ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας **19556** ἀνήκει στὸν κανονικὸ ΥΕ ΙΙΑ2 τύπο 166 καὶ ἔχει κατασκευαστεῖ σύμφωνα μὲ τὴ μεσοελλαδικὴ κεραμικὴ παράδοση τῆς γκρίζας στιλβωμένης μινυακῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία μεταφέρθηκε στὴ Δωδεκάνησο καὶ στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ τοὺς πρώτους Μυκηναίους κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο⁶³.

Πιθαμφορίσκος (εἰκ. 47, 51)

Τὸ ἀγγεῖο **19553** συνδυάζει τὸ κωνικὸ/ἀπιόσχημο σχῆμα τοῦ ροδιακοῦ μικροῦ πιθαμφορέα τῆς ΥΕ ΙΙΑ⁶⁴ – FS 28 – μὲ τὶς μικρὲς ὀριζόντιες λαβὲς καὶ τὸν κοντὸ πλατὺ λαιμὸ

62. Πὰ τὴ συζήτηση τοῦ θέματος: K. Kilian, *Mycenaeans up to Date, Trends and Changes in Recent Research*, στὸ E. B. French - K. A. Wardle (ἐπιμ.), *Problems in Greek Prehistory* (Bristol 1988) 127-133, εἰκ. 7. M. Benzi, *Problems of the Mycenaean Expansion in the South-Eastern Aegean*, *Atti e*

Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia (ἐπιμ. E. de Miro, L. Godart, A. Sacconi, Roma 1996) 955-956.

63. Karantzali ὅ.π. (σημ. 54) 148-149.

64. *RMDP* II 990-1, εἰκ. 401:2.

Εἰκ. 51. Ὁ πιθαμοφόρισκος 19553 ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο.

Εἰκ. 52. Ἡ φλάσκη 19554 ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο.

τοῦ ἀμφορίσκου FS 59 τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ⁶⁵ (εἰκ. 47, 51). Οἱ λαβές εἶναι τοποθετημένες ψηλὰ στὸν ὦμο, ὅπως ἀκριβῶς στὰ παραδείγματα τοῦ τρίτου μεγάλου πιθαμοφορέα FS 37⁶⁶. Τὸ ἀγγεῖο προσομοιάζει ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μὲ τὸ ἀπιόσχημο-ὠοειδὲς τοῦ τύπου FS 42⁶⁷. Πρόκειται γιὰ ὕβριδικὸ σχῆμα, πιθανότατα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου, στὸ ὁποῖο ἡ ἀπόδοση τῶν ὀριζόντιων ταινιῶν καὶ ἡ τεθλασμένη ταινία τοῦ ὦμου⁶⁸ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Φλάσκη: FS 186 (εἰκ. 47, 52)

Τὸ σχῆμα τῆς σφαιρικήσ φακοειδοῦς φλάσκης μὲ σωληνωτὸ στόμιο καὶ χωρὶς βάση εἶναι ἀνατολικῆς προέλευσης⁶⁹. Στὸν νησιωτικὸ αἰγαιακὸ χῶρο, ἂν καὶ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ

65. *Pylona* 1033, εἰκ. 423, 1100, εἰκ. 449.

66. Αὐτόθι 1014-1015, εἰκ. 413:76-78.

67. Μακρινὸ παράλληλο πρβ. αὐτόθι 1097, εἰκ. 448:64 Κῶς Λαγκάδα, πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ FS42. Τὸ ἴδιο ζιγκ-ζάγκ σὲ ἀμφορίσκο ἀπὸ τὸν τάφο 35 τῆς Λαγκά-

δας. L. Morricone, *ASAtene* 43-44, 1965-66, 171, εἰκ. 175.

68. *RMDP* II 1100, εἰκ. 449:69 πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, γιὰ τὴν κόσμησι.

69. A. Furumark, *The Mycenaean Pottery. Analysis*

τὴν ΥΕ/ΥΜ ΙΙΑ, γίνεται πὺς συχνὸ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ καὶ κυρίως κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο⁷⁰. Ὡστόσο, ἀποτελεῖ σποραδικὸ εὔρημα καὶ σὲ σύνολα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας⁷¹. Διάφορες παραλλαγές τοῦ σχήματος ἔχουν ταυτιστεῖ στὴν Ἀττικὴ, Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Κρήτη καὶ Κύπρο⁷², καὶ χρονολογοῦνται, σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ περιβάλλοντα ποὺ βρέθηκαν, ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἕως καὶ τὴ μέση (προχωρημένη) ΥΕ ΙΙΓ⁷³. Ὅλα τὰ παραδείγματα διακοσμοῦνται καὶ στίς δύο πλευρές μὲ συστήματα κάθετων ὁμόκεντρων κύκλων περισσότερο ἢ λιγότερο ἰσοπαχῶν, ἐνῶ στὸ πλαϊνὸ τμήμα τους καὶ ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ἔνωσης τῶν δύο τμημάτων τῆς φλάσκης, ἄλλοτε φέρουν πλατιά κυματοειδὴ ταινία, ἄλλοτε ἀμυδρῶς κυματοειδὴ γραμμὴ καὶ ἄλλοτε ἄλλα χαρακτηριστικὰ κοσμήματα⁷⁴.

Ἡ μεγάλη σφαιρικὴ φλάσκη 19554 ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο (εἰκ. 47, 52), προϊόν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου, φέρει γραπτὰ συστήματα κάθετων ὁμόκεντρων κύκλων στὴ μία πλευρά της, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια εἶναι ἐντελῶς διαβρωμένη. Ἡ σύνθεση τῆς κόσμησης προσομοιάζει μὲ τὸ ἀντίστοιχο σκεῦος ἀπὸ τὸ Βάτι τῆς νότιας Ρόδου⁷⁵. Πλατιές ταινίες περιτρέχουν τὸ στόμιο ἐξωτερικὰ καὶ τὴ βάση τοῦ λαμοῦ. Τὸ ἀγγεῖο 19554, ἐνῶ ἀνήκει στὴν ομάδα τῶν ὕστερων παραδειγμάτων τοῦ σχήματος, δὲν φέρει στὸ κέντρο τῆς γάστρας τὴν ἐντονη κωνικὴ ἀπόληξη τῶν σκευῶν τῆς μέσης/προχωρημένης καὶ τῆς ὕστερης ΥΕ ΙΙΓ περιόδου, ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ τὴ νότια Ρόδο⁷⁶. Ἡ φλάσκη ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο χρονολογεῖται στὴν πρῶμη/μέση ΥΕ ΙΙΓ περίοδο. Οἱ διαμπερεῖς ὁπὲς στὰ δύο ἄκρα τῆς κάθετης ταινιωτῆς λαβῆς ἐξυπηρετοῦσαν στὴν ἀνάρτηση καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀγγείου, πιθανότατα μὲ τὸν τρόπο ποὺ φαίνεται στὸ πῆλινο εἰδῶλιο ζῶου ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἰαλυσσοῦ⁷⁷.

and Classification (Stockholm 1941) 32, 67, 616, τύπος 186, σχ. 47. P. A. Mountjoy, *The East Aegean - West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa*, *AnatSt.* 48, 1998, 39, 56, εἰκ. 20.1.

70. Mee ὁ.π. (σημ. 1) 41. *Rodi* 105, σημ. 2-9, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

71. C. Podzuweit, *Bericht zur spätmykenischen Keramik, Ausgrabungen in Tiryns*, *AA* 98, 1983, 392, 394, εἰκ. 10:1 σὲ σύνολο τῆς προχωρημένης/ὕστερης ΥΕ ΙΙΓ, πρβ. καὶ γιὰ ἐπιπλέον παραπομπές.

72. *RMDP* I 594, II 884, εἰκ. 361:76, 957, εἰκ. 390:52-53, 1135, εἰκ. 466:25, ὅλα τῆς μέσης ΥΕ ΙΙΓ. Σ. Ἰακωβίδης, *Περατὴ* II 248-249, εἰκ. 106, III πίν. 81β:431, 88δ:370. Κ. Καρδαρά, *Ἀπλώματα Νάξου, Κινητὰ εὑρήματα τάφων Α καὶ Β* (Ἀθήνα 1977) 43, πίν. 56. Ν. Ζαφειρόπουλος, *Ἀνασκαφαὶ Νάξου*, *ΠΑΕ* 1960, 335,

339, πίν. 275β. Τὸ σκεῦος ἀπὸ τὰ Ἀπλώματα μοιάζει μὲ αὐτὸ τῆς Ρόδου, ἐνῶ διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ λαμοῦ. Morricone ὁ.π. (σημ. 67) 153, εἰκ. 144:81, T25 νεκροταφεῖο Λαγκάδας. H. W. Catling, *Late Minoan Vases and Bronzes in Oxford*, *BSA* 63, 1968, 114, ἀρ. 21, εἰκ. 5, πίν. 25d (Μουλιανά, Βρόκαστρο). P. Åström, *The Late Cypriot Bronze Age, Architecture and Pottery*, *SCE IV*, ic (Lund 1972) 349-350.

73. *RMDP* II 1021, εἰκ. 416:98, 1074, εἰκ. 440:278.

74. *Rodi* πίν. 72:a, T40/1 τῆς ὕστερης ΥΕ ΙΙΓ ἀπὸ τὴν Ἰαλυσσο, πίν. 142b Λάρδος 19 ΥΕ ΙΙΓ. *CVA Copenhagen I* πίν. 48.1,2 Βάτι. *Rodi* 105. *RMDP* II 1021, εἰκ. 416:98, 1071, εἰκ. 440:278.

75. *RMDP* II 1074, εἰκ. 440:278.

76. Βλ. σημ. 72.

77. *Rodi* πίν. 103:g-i, T73/3.

Πρόχους (εικ. 47, 53)

Ἡ ἄβαφη οἰκιακοῦ τύπου πρόχους **19555**, μὲ τὴν ἀπιόσχημη/ῶσειδῆ γάστρα καὶ τὸν κοντὸ ἀμφίκοιλο λαιμό, προσομοιάζει μὲ τὸν τύπο FS 109 καί, ὡς οἰκιακὸ ἀγγεῖο, ἔχει μεγάλη περίοδο χρήσης ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἕως καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ⁷⁸.

Εἰκ. 53. Ἡ ἄβαφη πρόχους 19555 ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο.

Εἰκ. 54. Ἡ κύλικα τύπου Ζυγουριῶν 19560.

Κύλικες: FS 258A, 267 (εικ. 48, 54-55)

Ἡ κύλικα **19560** ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ἀρχαγγέλου ἀνήκει στὸν λεγόμενο «τύπο τῶν Ζυγουριῶν» καὶ ἀποτελεῖ ἐπέισακτο σκεῦος ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα, πιθανότατα ὄντας προϊόν κάποιου ἐργαστηρίου τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν (εικ. 48, 54). Μὲ τὸν ὄρο «κύλικες Ζυγουριῶν» χαρακτηρίζονται ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ σύνολα τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 καὶ διακρίνονται ἀπὸ τὴ χαρακτηριστικὴ διακόσμησή τους καὶ τὴν ποιότητα τῆς κατασκευῆς τους⁷⁹. Ἡ σύνταξη τῶν θεμάτων στὶς κύλικες αὐτὲς διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη στὶς λοιπὲς ΥΕ ΙΙΑ2 κύλικες. Πρόκειται, φανερά, γιὰ δημιουργήματα ποὺ ὀφείλονται στὴ

78. Rodi 50, πίν. 52:a T30/a ΥΕ ΙΙΒ, πίν. 101:f T71/6 σὲ σύνολο τῆς μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ.

79. C. W. Blegen, *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae* (Cambridge 1928) 33-38. P.

Thomas, Some observations on the Zygouries kylix and Late Helladic ΙΙΒ Chronology, στὸ A. P. Chapin (ἐπιμ.), *XARIS, Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, *Hesperia* suppl. 33 (2004) 208, 209.

Εικ. 55. Ἡ μόνωτη ἄβαφη κύλικα 19559.

διάθεση καινοτομίας ἐκ μέρους ἑνὸς ἐργαστηρίου ἢ ἀκόμα καὶ στὴν ἔμπνευση ἑνὸς ἀτόμου⁸⁰. Οἱ κύλικες «τύπου Ζυγουριῶν» ἐξάγονταν σὲ πολλές περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου⁸¹ καὶ ἔγιναν πολλές φορὲς ἀντικείμενα μίμησης⁸².

Ἡ κύλικα **19560** ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου ξεχωρίζει γιὰ τὴν ἐπιμελημένη κατασκευὴ καὶ τὴν κομψότητα τοῦ σχήματος. Οἱ δύο κάθετες πορφύρες ποὺ κοσμοῦν τὸ κέντρο τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς ἀνήκουν στὴν προχωρημένη YE IIIB περίοδο, ἐφόσον τὸ κεφάλι εἶναι συμπαγὲς⁸³ καὶ τὰ σώματα γράφονται ἐσωτερικὰ μὲ στιγμές (FM 23:21/22)⁸⁴. Λίγες κύλικες αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν βρεθεῖ στὴ Ρόδο καὶ ὅλες κοσμοῦνται μὲ ὑβριδικοῦ τύπου ἄνθος⁸⁵. Τὸ ἴδιο βεβαιώνεται, μέχρι στιγμῆς, καὶ στὴν Κῶ, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑβριδικὸν τύπο τοῦ ἄνθους⁸⁶, ἀναγνωρίστηκε καὶ τὸ κόσμημα τῆς τριπλῆς πορφύρας⁸⁷.

Ἡ ἄβαφη μόνωτη κύλικα **19559** (εἰκ. 48, 55) τοῦ τύπου 267 ἔχει χαμηλὸ στέλεχος, ἴσια συμπαγὴ βάση καὶ παχὺ ἔντονα ἐξώστρεφο χεῖλος, ποὺ χαρακτηρίζει πρῶμα παραδείγματα τοῦ σχήματος ἕως καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς YE IIIB⁸⁸. Ἡ ἐπίπεδη συμπαγὴς βάση τῆς κύλι-

80. P. Thomas, Mycenaean kylix painters, at Zygouries, στὸ R. Laffineur - Ph. Betancourt (ἐπιμ.), *TEXNH, Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 16 (1997) II 378-380.

81. *Alt-Ägina* IV 97, πίν. 34:326. *RMDP* II 1024-1025, εἰκ. 418:111-112, 1095-96, εἰκ. 447:57, 1127, εἰκ. 462:4. J. A. Leonard, *An Index to the Late Bronze Age Pottery from Syro-Palestine*, *SIMA* 114 (Jonsered 1994) 107-8.

82. Benzi ὁ.π. (σημ. 31) 13-14, P. A. Mountjoy, *Orchomenos V* (München 1983) 89-91, ἀρ. 94, Εὔτρησι, 75-76, ἀρ. 113 Σχηματάρι.

83. E. French, LH IIIA2 pottery from Mycenae, *BSA* 60, 1965, 178, εἰκ. 6. Ἡ ἴδια, A Group of LH IIIB1

Pottery from Mycenae, *BSA* 61, 1966, 226, εἰκ. 6. G. Schönfeld, Bericht zur bemalten mykenischen Keramik. Ausgrabungen in Tiryns 1982/83. Die Phasen SHIIIA-spät bis SHIIIB-Mitte, *AA* 1988, 170.

84. Πρβ. μὲ κρατήρα ἀπὸ τὴν Πύλο, ἀρ. 1151. *Pylos* 401-402, εἰκ. 387.

85. *RMDP* II 1025, εἰκ. 418:111, *Rodi* πίν. 150a, SPA/18.

86. L. Morricone, *ASAtene* 43-44, 1965-66, 239 Λαγκάδα, 218 T53.3.

87. Αὐτόθι 236, εἰκ. 258. *RMDP* II 1095-6, εἰκ. 447:57. Πρβ. κύλικα μὲ ὑβριδικὸ ἄνθος ἀπὸ τὴν Κάλυμνο: αὐτόθι 1127, εἰκ. 462:4.

88. Furumark ὁ.π. (σημ. 69) 63. *Rodi* 145.

κας προσομοιάζει με την αντίστοιχη της ΥΕ ΙΙΑ1 κύλικας 11075 από τὸ Βουρβάτσι Ἀττικῆς⁸⁹. Γιὰ τὴν κύλικα **19559**, ἀπαντῶνται παράλληλα σὲ ΥΕ ΙΙΒ σύνολα ἀπὸ τὴν Ἰαλυσό⁹⁰. Ὁ πηλὸς καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀγγείου παραπέμπουν σὲ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἰαλυσοῦ. Οἱ ἄβαφες κύλικες FS 267 χρονολογοῦνται, συνήθως, με βάση τὸ ἀνασκαφικὸ περιβάλλον. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ κύλικα ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΑ2 ἢ τὴν ΥΕ ΙΙΒ1, ἐνῶ δὲν ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ΥΕ ΙΙΒ2 καὶ ΥΕ ΙΙΓ παραδειγμάτων τοῦ σχήματος.

Κύπελλα, ἄωτο κυάθιο: FS 245, 253, 204 (εἰκ. 48, 56-58)

Τὸ ἄβαφο μόνωτο κύπελλο **19557** ἀνήκει σὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου 245, με γωνιώδες ρηχὸ σῶμα καὶ λεπτὸ ἐξώστρεφο χεῖλος (εἰκ. 48, 56). Στὴ θέση τῶν μικρῶν ὀριζόντιων λαβῶν ἐκατέρωθεν τῆς κάθετης λαβῆς, ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀνάγλυφα στρογγυλὰ κομβία. Τὸ σχῆμα εἶναι σπάνιο στὰ ροδιακὰ νεκροταφεῖα⁹¹. Ἕνας παρόμοιος τύπος, μᾶλλον ὕβριδικὸς τῶν 214/245, εἶναι γνωστὸς στὴν Ἀττικὴ σὲ ΥΕ ΙΙΑ2 σύνολα καὶ χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀπὸ ἀνάγλυφα κομβία ἐκατέρωθεν τῆς κάθετης λαβῆς⁹². Τὸ ἄβαφο κύπελλο **19557**

Εἰκ. 56. Τὸ μόνωτο ἄβαφο κύπελλο 19557.

Εἰκ. 57. Τὸ ἄβαφο κύπελλο 19558.

πλησιάζει περισσότερο στὰ ΥΕ ΙΙΒ παραδείγματα τοῦ τύπου 245 καὶ ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ του δείχνει ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ προϊόν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἰαλυσοῦ.

Τὸ ἄβαφο κύπελλο **19558** (εἰκ. 48, 57) ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ προχυτικοῦ τύπου 253, με ρηχή, ἐλαφρὰ γωνιώδη γάστρα, κοίλη βάση καὶ ὑπερυψωμένη θηλοειδὴ λαβή. Τὸ σχῆμα αὐτό, ποὺ ἐμφανίστηκε στὸ μυκηναϊκὸ θεματολόγιο ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ, συνεχίζεται, με παραλλαγές στὴ διακόσμηση καὶ στὰ βασικὰ χαρακτηριστικά του, ἕως καὶ τὴν ἀρχή

89. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *ΑΔ* 56, 2001, Α, 67, εἰκ. 42.224 Βουρβάτσι.

90. *Rodi* πίν. 4:Τ5/5, 6.

91. *RMDP* II 1024, εἰκ. 418:107 ἀπὸ τὴ Ρόδο.

92. *RMDP* I 535-6, εἰκ. 193:170.

Εικ. 58. Τὸ ἄωτο κωνικὸ κυάθιο 19561.

Εικ. 59. Τὸ χάλκινο μαχαίρι 1535.

τῆς ΥΕ ΙΙΒ. Πολλὰ ΥΕ ΙΙΑ2 παραδείγματα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀργολίδα, Ἀττικὴ καὶ Βοιωτία⁹³. Παρόμοια κύπελλα εἶναι σπάνια στὴ Ρόδο καὶ τὸ συγκεκριμένο, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὶς ταφικὲς προσφορὲς πιθανότατα ὡς ἀρύταινα, ἀνήκει στὰ ἰδιαίτερα προϊόντα τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου.

Τὸ ἄωτο κωνικὸ κυάθιο 19561 (εἰκ. 48, 58) ἀνήκει στὸν τύπο 204 μὲ κωνικὸ σῶμα καὶ ἐπίπεδη βάση καὶ ἀποτελεῖ προϊόν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἰαλυσσοῦ. Παρόμοια παραδείγματα ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, Βοιωτία, Πελοπόννησο καὶ ἄλλοι⁹⁴.

Χάλκινο μαχαίρι (εἰκ. 48, 59)

Τὸ χάλκινο μονόστομο μαχαίρι ἀπὸ τὸν τάφο στὸν Ἀρχάγγελο ἀνήκει στὸν τύπο 1b τῆς Sandars ἢ στὴν κατηγορία K2b τοῦ Deshayes. Ἡ κόψη καὶ ἡ ράχη εἶναι σχεδὸν παράλληλες, ἐνῶ τρεῖς ὁπὲς γιὰ τὰ καρφιά ὑπάρχουν στὸ τμήμα ὅπου προσαρμοζόταν ἡ λαβή, ἀκριβῶς ὅπως σὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ τὴ νότια Ρόδο (Πυλῶνα, Ἀψακτῆρας, Κατταβιά)⁹⁵. Ὡστόσο ἡ παρουσία περιχειλώματος στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς λαβῆς δὲν ἀποτελεῖ κοινὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ τύπου⁹⁶.

Τὸ μονόστομο μαχαίρι κατασκευάστηκε σὲ πολλὰ ἐργαστήρια τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν ΥΕ Ι ἕως τὴν ΥΕ ΙΙΒ⁹⁷. Χῶρος προέλευσης τοῦ τύπου ὑπῆρξε πιθανότατα ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἀπὸ ὅπου καὶ πέρασε στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, στὸν ὁποῖο γνώρισε μεγάλη διάδοση. Ἐνα παρόμοιο μαχαίρι ἀπὸ τὴν Ἰαλυσὸ καὶ τὰ μαχαίρια ἀπὸ

93. S. Symeonoglou, *Kadmeia*, I. *Mycenaean finds from Thebes, Greece. Excavation at 14 Oedipus street, SIMA* 35 (Göteborg 1973) πίν. 28, εἰκ. 52. *Pylos* εἰκ. 356: σχ. 14.

94. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα ὁ.π. (σημ. 89) 66, εἰκ. 41, Βουρβάτσι. Mountjoy ὁ.π. (σημ. 82) 44, εἰκ. 16:351 Ὁρχομενός. Symeoglou ὁ.π. 29, εἰκ. 59, 192. *Pylos* εἰκ. 353-354, σχ. 11.

95. Γιὰ παρόμοια παραδείγματα, πρβ. Ἰαλυσὸ T.59. A. Maiuri, *ASAtene* 6-7, 1923-24, 149, εἰκ. 70

(T26), 147. *Pylona* 71, εἰκ. 42, πίν. 47. *Lindos* IV 57, εἰκ. 62:11 Ἀψακτῆρας, εἰκ. 108 Κατταβιά.

96. J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube: IVe au IIe Millénaire* (Paris 1960) 315. N. Sandars, *The Antiquity of the One-edged Bronze Knife in the Aegean*, *PPS* 20, 1955, 177.

97. Γιὰ τὴ συζήτηση τοῦ θέματος πρβ. *Pylona* 71. Παράλληλα ὑπάρχουν ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, τὰ Δενδρά, τὴν Πρόσυμνα, τὴ Ρόδο, τὴν Κῶ κ.ά.

τὴν Πυλῶνα τῆς νότιας Ρόδου χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, ὑποστηρίζοντας μία ἀνάλογη χρονολόγηση γιὰ τὸ μαχαίρι τοῦ τάφου στὸν Ἀρχάγγελο⁹⁸.

Ε. ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟ ΕΥΡΗΜΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΡΑΠΕΖΙΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟΛΑΚΚΙΑΣ

Στὴν περιοχή τῆς Ἀπολακκιάς, μεγάλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα συλήθηκαν συστηματικὰ κατὰ τὸν 19ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα (εἰκ. 1). Ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος Κ. F. Kinch ἐξερεύνησε ἐπιφανειακὰ τὴν περιοχή τὸ 1904 καὶ ἡ Δανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, κατὰ τὸ ἔτος 1975, κατέγραψε καὶ δημοσίευσε ὄστρακα ἀπὸ τοὺς συλημένους μυκηναϊκοὺς τάφους στὶς θέσεις Τραπεζίες καὶ Χεῖμαρρος⁹⁹. Ἀρκετὰ εὗρηματα ποὺ φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο τῆς Κοπεγχάγης προέρχονται ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀπολακκιάς, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκτήθηκαν τὸ 1903 ἀπὸ μέλη τῆς Δανικῆς Ἀποστολῆς.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1993, κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοψίας στὴν περιοχή Τραπεζίες τῆς Ἀπολακκιάς, περισυλλέχθηκαν ἐπιφανειακὰ πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων. Ἀπὸ αὐτὰ συγκολλήθηκε τὸ τρίτο ἀλάβαστρο **17303**, ποὺ ἀποτελεῖ προϊόν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου (εἰκ. 47, 60). Τὸ σκεῦος, ποὺ ἀνήκει στὸν κυλινδρικό τύπο 94, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐρυθρὸ πηλὸ μὲ ἀφθονὴ ἀσημένια μίκα, ποὺ εὐκόλα ξεχωρίζει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου¹⁰⁰. Φέρει τὸ χαρακτηριστικὸ ὠχροκίτρινο ἀραιὸ ἐπίχρισμα ποὺ ἔχει ἀναγνωρισεῖ σὲ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου καὶ χρονολογεῖται, ἀπὸ τὴν κόσμησή του, στὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο¹⁰¹. Τὸ ἀλάβαστρο εἶναι συνηθισμένο ἀγγεῖο τοποθέτησης προσφορῶν καὶ ἀπαντᾶται συχνὰ στὰ ΥΕ ΙΙΙ νεκροταφεῖα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ὡστόσο δὲν ἀποτελεῖ συνηθισμένο κτερίσμα στὰ νεκροταφεῖα τῆς Ρόδου, ὄντας καταγεγραμμένο σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ παραδειγμάτων¹⁰².

Εἰκ. 60. Τὸ ἀλάβαστρο 17303 ἀπὸ τὴν Ἀπολακκιά.

98. Βλ. σημ. 95.

99. *Lindos* IV 67-77.

100. *Rodi* 7-9. Mountjoy ὁ.π. (σημ. 20) 21-33. Ἡ ἴδια ὁ.π. (σημ. 69) 37-45. *Pylona* 24. Karantzali ὁ.π. (σημ. 54) 147 καὶ ὁ.π. (σημ. 2).

101. Οἱ ἀμείβοντες κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ εἶναι τυπικὴ κόσμησις τῆς πρώιμης ΥΕ ΙΙΑ2. Πρβ. παραπομπές στὸν συνημμένο κατάλογο.

102. *Rodi* 39-40.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Α. Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Γεννάδι

Κλειστά ἀγγεῖα

Ψευδόστομοι ἀμφορείς

19516. Ἀκέραιος ψευδόστομος ἀμφορέας, ἀπίσχη-
μου τύπου FS 166 τῆς ὕστερης YE IIIA2 (εἰκ. 6,
11-12).

Ὶψ. 0.224 μ., διάμ. δίσκου 0.040 μ., διάμ. στομίου
0.025 μ., μέγ. διάμ. 0.18 μ., διάμ. βάσης 0.06 μ.

Πηλὸς καστανοκίτρινος, ἐρυθρωπὸς στὸν πυρή-
να. Ἐπίσχισμα ὠχροκάστανο στυλβωμένο, σκού-
ρα καστανὴ ἕως μαύρη ἐξίτηλη βαφή.

Βάση ψηλὴ, κωνικὴ. Χαμηλὸς ἀναβαθμὸς στὴ
βάση τοῦ ψευδοῦς στομίου. Στὸν δίσκο δόλοβαφος
κύκλος, πλατιά ταινία στὴν περιφέρειά του καὶ
ἄβαφα μικρὰ τρίγωνα στὸ ἄνω τμήμα τῆς δό-
λοβαφης ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν λαβῶν. Ταινία
στὴ βάση τῶν λαμῶν. Στὸν ὦμο, ἀπλὴ φυλλοφό-
ρος ταινία (FM 64:19). Τέσσερα συστήματα γραμ-
μῶν μεταξὺ ταινιῶν καὶ τρεῖς λεπτές ταινίες λίγο
πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κοιλιάς. Πλατιά ταινία στὸ
στόμιο. Ἐπιδέξια ἡ ἐκτέλεση τῆς διακόσμησης.
Ἐπείσακτο, πιθανότατα, ἀγγεῖο.

Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. *Rodi* πίν. 147:
g, h (P.I.8).

19517. Ἀκέραιος ψευδόστομος ἀμφορέας, σφαιρικοῦ
τύπου FS 171 τῆς ὕστερης YE IIIA2 (εἰκ. 6, 20-
21).

Ὶψ. 0.128 μ., διάμ. δίσκου 0.032 μ., διάμ. στομίου
0.025 μ., μέγ. διάμ. 0.144 μ., διάμ. βάσης 0.046 μ.
Πηλὸς ὠχροκάστανος, ἐπίσχισμα ὠχροκάστανο
στυλβωμένο, σκούρα καστανὴ ἕως μαύρη ἐξίτηλη
βαφή.

Χαμηλὸς ἀναβαθμὸς στὴ βάση τοῦ ψευδοῦς στο-
μίου. Χαμηλὴ δακτυλιόσχημη βάση. Στὸν δίσκο
δόλοβαφος κύκλος, πλατιά ταινία στὴν περιφέρειά
του καὶ ἄβαφα μικρὰ τρίγωνα στὸ ἄνω τμήμα τῆς
δόλοβαφης ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν λαβῶν. Τα-
ινία στὴ βάση τῶν λαμῶν. Πλατιά ταινία στὸ στό-
μιο. Τὸ κόσμημα τοῦ ὦμου δὲν ταυτίζεται. Ἐλλι-
πὲς τὸ ἓνα ἡμικύκλιο τοῦ ὦμου. Πρόκειται γιὰ
ἐλεύθερο συνδυασμὸ διαφόρων θεμάτων. Στὸ ἓνα
ἡμικύκλιο τοῦ ὦμου, ὁμάδα ἐνάλληλων καμπύ-
λων ταινιῶν (FM 19:26). Στὸ ἡμικύκλιο ἀνάμεσα
στὶς λαβές, πολλαπλὸ κόσμημα ποὺ συνίσταται
ἀπὸ κάθετα συστήματα ἐνάλληλων γωνιῶν (FM
58:27) καὶ παράλληλων γραμμιδίων ἐκατέρωθεν

ρὸμβου μὲ δόλοβαφο κέντρο. Τρία συστήματα γραμ-
μῶν μεταξὺ ταινιῶν, στὴν ἀρχή, στὸ μέσο καὶ στὸ
κατώτερο τμήμα τῆς κοιλιάς. Πιθανότατα ἐπεί-
σακτο ἀγγεῖο.

19518. Ἀκέραιος ψευδόστομος ἀμφορέας, σφαιρικοῦ
πεπλεγμένου τύπου FS 181/183 τῆς YE IIIB1 (εἰκ.
6, 16-17).

Ὶψ. 0.084 μ., διάμ. δίσκου 0.023 μ., διάμ. στομίου
0.019 μ., μέγ. διάμ. 0.12 μ., διάμ. βάσης 0.05 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος-γκριζωπός, ἐπίσχισμα ὠχρο-
κάστανο, μαύρη ἐξίτηλη βαφή.

Χαμηλὴ δακτυλιόσχημη βάση. Ἐλαφριά κυρτό-
τητα στὸν δίσκο, τὸ κέντρο τοῦ ὁποίου τονίζεται
μὲ χρῶμα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τρεῖς ὁμόκεντρες
λεπτές ταινίες. Ἄβαφα μικρὰ τρίγωνα στὸ ἄνω
τμήμα τῆς δόλοβαφης ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν
λαβῶν. Ταινία στὴ βάση τῶν λαμῶν καὶ στὴν πε-
ριφέρεια τοῦ στομίου. Στὸν ὦμο, ἄνθος (=5) πρβ.
FM 18:123 ἢ 127. Συστήματα γραμμῶν μεταξὺ
ταινιῶν στὴν ἀρχή καὶ στὸ μέσο περιέπου τῆς κοι-
λιάς, καθὼς καὶ δύο λεπτές ταινίες λίγο πάνω ἀπὸ
τὸ μέσο τῆς κοιλιάς καὶ ταινία στὴ βάση ἐξωτε-
ρικά. Πιθανότατα ἐπείσακτο ἀγγεῖο.

Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα, Ν. Πολυχρονάκου-
Σγουρίτσα, *ΑΔ* 43, 1988, 59, πίν. 33:9 FS 180-FM
18:123. *Rodi* πίν. 51:I, T30/2' πρβ. μακρινὸ πα-
ράλληλο Benzi ὁ.π. (σημ. 31) 345, πίν. XXXII:
542, 543. Πὰ τὸ κόσμημα πρβ. *RMDP* I 340, εἰκ.
115:82.

19522. Ἀκέραιος ψευδόστομος ἀμφορέας. Σφαιρικός,
τύπου FS 171 τῆς YE IIIB2 (εἰκ. 6, 14-15).

Ὶψ. 0.117 μ., διάμ. δίσκου 0.033 μ., διάμ. στομίου
0.024 μ., μέγ. διάμ. 0.13 μ., διάμ. βάσης 0.049 μ.

Πηλὸς ἐρυθρωπός, ἐπίσχισμα στυλβωμένο ἐρυ-
θρωπό, μαύρη βαφή.

Σαφῶς διαμορφωμένη προεξοχή στὸ κέντρο τοῦ
δίσκου, ἡ ὁποία τονίζεται μὲ χρῶμα καὶ περιβάλ-
λεται ἀπὸ τρεῖς ὁμόκεντρες ταινίες. Ἄβαφα τρί-
γωνα στὸ ἄνω τμήμα τῆς δόλοβαφης ἐξωτερικῆς
ἐπιφάνειας τῶν λαβῶν. Θηλιά περιβάλλει τίς βά-
σεις τῶν λαμῶν. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὦμου ἔξι πε-
ρίστικτοι κύκλοι, ἄλλοι ἢ ὁμόκεντροι, πρβ. FM
27:27. Συστήματα γραμμῶν μεταξὺ ταινιῶν στὴν
ἀρχή, τὸ μέσο καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κοιλιάς.
Ζώνη μὲ γραμμικὸ ἀκανόνιστο κόσμημα ἄλυσι-

δωτῶν ρόμβων, λίγο πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κοιλιᾶς.

Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. *RMDP* II 847, εἰκ. 342:102 (Θεσσαλία, Μέγα Μοναστήρι), 1088-9, εἰκ. 444:26 (Κῶς, ΥΕ IIIA2).

Πὰ τὸ κόσμημα στὴ γάστρα Ε. Holmberg, *A Mycenaean chamber tomb near Berbati in the Argolis* (Göteborg 1983) εἰκ. 16, 19, 20.

Πα τὸ κόσμημα τοῦ ὄμου Γ. Μυλωνᾶς, *Τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἐλευσίνας* (Ἀθῆναι 1955) 229, πίν. 43:γ ἀρ. 343, ΥΕ IIIB2 ἢ ΥΕ IIIB/Γ.

19797. Ἀποσπασματικός ψευδόστομος ἀμφορέας. Σφαιρικός, τύπου FS 171/173 τῆς ΥΕ IIIB2 (εἰκ. 6, 13).

Ύψ. 0.19 μ., διάμ. δίσκου 0.042 μ., διάμ. στομίου 0.024 μ., μέγ. διάμ. 0.185 μ., διάμ. βάσης 0.063 μ. Πηλὸς ὠχροκάστανος, ἐπίχρσιμα στιλβωμένο ὠχροκάστανο, σκούρα ἐρυθροκάστανι ἕως μαύρη ἐξίτηλη βαφή.

Σαφῶς διαμορφωμένη προεξοχή στὸ κέντρο τοῦ δίσκου, ἡ ὁποία τονίζεται μὲ χρῶμα. Ἀπολεπισμένο τὸ ἄνω τμήμα τῆς ὀλόβαφης ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν λαβῶν. Ταινία στὴ βάση τῶν λαϊμῶν καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ στομίου. Πλαστικός δακτύλιος στὴ βάση τοῦ ψευδοῦς στομίου. Στὸν ὄμο ἄνθος (=5) πρβ. FM 18:113. Πέντε συστήματα γραμμῶν μεταξὺ ταινιῶν σὲ ὅλο τὸ σῶμα. Μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου συστήματος, πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κοιλιᾶς, κόσμημα τριγλύφου μὲ πλευρικοὺς ἀμείβοντες (FM 75 panelled pattern-triglyphs). Ἐπείσακτο, πιθανότατα, ἀγγεῖο.

Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. P. A. Mountjoy, *BSA* 92, 1997, 112, εἰκ. 3:14, χαρακτηριστικὸ πὺ παραπέμπει στὴν ΥΕ IIIB2.

19798. Ἀποσπασματικός ψευδόστομος ἀμφορέας. Κωνικός/ἀπιδόσχημος τύπου FS 182 τῆς ΥΕ IIIB1 (εἰκ. 6, 18-19).

Ύψ. 0.194 μ., διάμ. δίσκου 0.039 μ., διάμ. στομίου 0.034 μ., μέγ. διάμ. 0.173 μ., διάμ. βάσης 0.088 μ. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρσιμα ὠχροκάστανο στιλβωμένο, ἐρυθροπῆ σκούρα, στιλβωμένη βαφή. Κωνικὴ πλατιά βάση, ἐλαφριά κυρτότητα στὸν δίσκο, τὸ κέντρο τοῦ ὁποίου τονίζεται μὲ χρῶμα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τρεῖς ὁμόκεντρες λεπτές ταινίες. Ἀβαφα μικρὰ τρίγωνα στὸ ἄνω τμήμα τῆς ὀλόβαφης ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν λαβῶν. Ταινία στὴ βάση τῶν λαϊμῶν καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ στομίου. Στὸν ὄμο ἄνθος (=5), πρβ. FM

18:110. Μικροὶ στικτοὶ κύκλοι μὲ κεντρικὴ στιγμὴ ἐκατέρωθεν τοῦ στομίου καὶ στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ ψευδοστομίου. Συστήματα γραμμῶν μεταξὺ ταινιῶν (=4) στὴν ἀρχή, τὸ μέσο καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κοιλιᾶς. Μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου συστήματος, πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κοιλιᾶς, ζώνη μὲ συστήματα πολλαπλῶν κάθετων κυματοειδῶν γραμμῶν (πρβ. FM 53:35). Ἐπιδέξια ἐκτέλεση τῆς διακόσμησης. Ἐπείσακτο, πιθανότατα, ἀγγεῖο.

Πρβ. *RMDP* II 1019, εἰκ. 414:86 ἓνα παρόμοιο σχετικὰ ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ 1128, εἰκ. 462:3 ἀπὸ τὴν Κάλυμνο.

Πὰ τὸ κόσμημα πρβ. παρόμοια παραδείγματα: Mountjoy ὁ.π. (σημ. 12) 83-84, εἰκ. 3:10,12, ΥΕ IIIB1. *Alt-Agina* IV πίν. 25: 244 γὰ τὴ διακόσμηση στὴ γάστρα.

19804. Ἀποσπασματικός ψευδόστομος ἀμφορέας, σφαιρικός, τύπου FS 170 ἢ 171 τῆς ὕστερης ΥΕ IIIA2 / ΥΕ IIIB1 (εἰκ. 6, 22-23).

Ύψ. 0.11 μ., διάμ. δίσκου 0.028 μ., διάμ. στομίου 0.023 μ., μέγ. διάμ. 0.105 μ., διάμ. βάσης 0.034 μ. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρσιμα ἐρυθροκίτρινο στιλβωμένο, σκούρα ἐρυθροκάστανι βαφή.

Ἐλαφριά κυρτότητα στὸν δίσκο, τὸ κέντρο τοῦ ὁποίου τονίζεται μὲ χρῶμα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τρεῖς ὁμόκεντρες λεπτές ταινίες. Ἀβαφα μικρὰ τρίγωνα στὸ ἄνω τμήμα τῆς ὀλόβαφης ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν λαβῶν. Ταινία στὴ βάση τῶν λαϊμῶν καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ στομίου. Πλαστικός δακτύλιος στὴ βάση τοῦ ψευδοῦς στομίου. Δακτυλιόσχημη βάση. Στὸν ὄμο ὁμάδες ἐνάλληλων γωνιῶν (=5), FM19:17 ὕστερη ΥΕ IIIA2 - ΥΕ IIIB1. Συστήματα γραμμῶν μεταξὺ ταινιῶν, στὴν ἀρχή, τὸ μέσο καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κοιλιᾶς. Ἐπείσακτο, πιθανότατα, ἀγγεῖο.

Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. *RMDP* I 123, εἰκ. 27:188, ΥΕ IIIA2. *Rodi* πίν. 145:b,c, Πυλῶνα Τ/α ΥΕ IIIB. M. L. Morricone, *ASAtene* 57-58, N.S. 41-42, 1979-80, 299, εἰκ. 149-151. *CVA*, Copenhagen I πίν. 52,64.

19806. Ἀποσπασματικός ψευδόστομος ἀμφορέας, σφαιρικός πεπιεσμένος, τύπου FS 180 (κατὰ Benzi, FS 178) τῆς ΥΕ IIIB1/2. Ἐλλιπὴς στὸ ἄνω τμήμα του (ψευδοστόμο, στόμο, λαβές) (εἰκ. 6, 24-25). Ύψ. 0.16 μ., μέγ. διάμ. 0.223 μ., διάμ. βάσης 0.108 μ.

Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρσιμα ἀνοιχτὸ ὠχροκάστανο στιλβωμένο, σκούρα ἐρυθροκάστανι

έως μαύρη εξίτηλη βαφή.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὧμου ἀπολεπισμένη, διακρίνεται ἄνθος, πρβ. FM 18:82. Ταινία στή βάση τῶν στομιῶν. Σύστημα γραμμῶν μεταξὺ ταινιῶν στό ἄνωτερο τμήμα τῆς κοιλιάς. Στήν ταινία γύρω ἀπὸ τὸν ὧμο, κομμένος πλοχμός ἀπὸ ἐπίθετη λευκή βαφή, πρβ. FM 48:16. Πλατιές ταινίες στήν κοιλιά, στό ἄνω τμήμα τῆς ὁποίας ὀρίζουν ζώνη μέ κόσμημα ὁμόκεντρων τόξων σέ πλαίσιο ἀποτελούμενο ἀπὸ 17 κάθετες γραμμές (πρβ. FM 43:21). Δύο ταινίες γράφονται στό κατώτερο τμήμα τῆς κοιλιάς καί ταινία στό ἐξωτερικό τμήμα τῆς βάσης. Πιθανότατα, ἐπέσκατο προϊόν.

Πρβ. γιά τή διακόσμηση στή γάστρα: *Rodi* πίν. 131:d Καριῶνες T2/3. Πά τή λευκή ἐπίθετη διακόσμηση: *Rodi* πίν. 145:m σέ κύπελλο ἀπὸ τήν Πυλῶνα (T/6). *RMDP* I 138-139, εἰκ. 34:255. *Alt-Agina* IV πίν. 25:243.

Πιθαμφορεῖς

19796. Ἀποσπασματικός τρίωτος πιθαμφορέας, ἀπίσχημος τύπου FS 35, τῆς ὕστερης YE IIIA2. Συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ κομμάτια (εἰκ. 7, 28).

Ύψ. 0.398 μ., διάμ. στομίου 0.105 μ., μέγ. διάμ. 0.31 μ., διάμ. βάσης 0.115 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, ἐπίχρυσμα ὑπόλευκο-κιτρινωπὸ στιλβωμένο, σκούρα ἐρυθροκάστανη βαφή. Δισκοειδὴς βάση, λοξὸ πρὸς τὰ ἔξω περιχέλιωμα καί στενὸς ἀμφίκουλος λαμῖος. Οἱ λαβὲς ταινιωτές, κατακόρυφα τοποθετημένες ψηλὰ στὸν ὧμο, μέ πλαστική νύρωση στό μέσο. Ταινίες στό χεῖλος, ὀλόβαφη ἢ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ λαμποῦ, ἢ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν, τὸ κατώτερο τμήμα καί ἡ βάση. Πλατιά ταινία στήν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ λαμποῦ. Οἱ λαβὲς περιγράφονται μέ πλατιά ταινία. Στὸν ὧμο ἀλυσιδωτὴ πορφύρα, πρβ. FM 24:3. Ὅμαδες ἀπὸ 3 πλατιές ταινίες στήν ἀρχὴ καί κάτω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κοιλιάς, ταινία στό κατώτερο τμήμα. Ἐπέσκατο, πιθανότατα, ἀγγεῖο.

Πά τὸ σχῆμα πρβ. *Pylona* 45, γιά τή συζήτηση σχετικὰ μέ τοὺς πιθαμφορεῖς.

Πά τὸ κόσμημα, ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς YE IIIA2, πρβ. E. French, *BSA* 60, 1965, 172, 165, εἰκ. 2.

19805. Ἀποσπασματικός τρίωτος ροδιακὸς πιθαμφορέας, ἀπίσχημος-ἀμφικωνικός τύπου FS 37/38 τῆς πρώτης YE IIIΓ (εἰκ. 7, 29).

Ύψ. 0.45 μ., διάμ. στομίου 0.143 μ., διάμ. βάσης 0.13 μ.

Πηλὸς ἐρυθροπόσ-κιτρινωπὸς μέ πολλές σκούρες προσμίξεις, ἀλείφωμα ἀραιό, θαμπὸ ἀνοιχτόχρωμο ὠχροκάστανο, ἀπολεπισμένο.

Δισκοειδὴς, κοίλη ἐσωτερικά, βάση, λοξὸ πρὸς τὰ ἔξω περιχέλιωμα καί στενός, ψηλός, ἀμφίκουλος λαμῖος. Τρεῖς κάθετες ταινιωτὲς λαβές, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Ἀπλὸ ἄβαφο, οἰκιακοῦ τύπου, σκεῦος.

Πά τὸ σχῆμα πρβ. *Lindos* IV 98.

Φλάσκες

19525. Ἀκέραιη φλάσκη, κάθετου τύπου FS 189 τῆς ὕστερης YE IIIA2 (εἰκ. 7, 26).

Ύψ. 0.173 μ., διάμ. στομίου 0.048 μ., μέγ. διάμ. 0.13 μ., διάμ. βάσης 0.052 μ.

Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρυσμα ροδαλὸ ἀνοιχτόχρωμο στιλβωμένο, σκούρα καστανὴ ἔως μαύρη βαφή.

Σφαιρικὸ σῶμα, στενὸς ἀμφίκουλος λαμῖος, πλατὺ ἴσιο χεῖλος, ταινιωτὲς λαβὲς ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ λαμποῦ στὸν ὧμο, χαμηλὴ κοίλη βάση. Πλαστικὸς δακτύλιος στή βάση τοῦ λαμποῦ. Συστήματα κάθετων ὁμόκεντρων κύκλων σέ κάθε πλευρὰ καί κάθετες ὁμάδες ἐνάλληλων γωνιῶν στίς στενὲς πλευρές, κάτω ἀπὸ τίς λαβές (πρβ. FM 58:15). Στὸν ὧμο, δύο λοξὰ συστήματα ἐνάλληλων γωνιῶν μέ περιστρεφτικὸ κύκλο ἀνάμεσά τους (πρβ. FS 27:18). Στὸ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ χεῖλους, ἀλυσιδωτοὶ διπλοὶ ῥόμβοι μέ κεντρικὴ στιγμὴ. Ἐπιμελὴς ἀπόδοση τῆς διακόσμησης.

Πρβ. *MDP* 80-81, εἰκ. 95, *CVA* Copenhagen I πίν. 48:3,4. Benzi ὅ.π. (σημ. 31) 315, 471-472. A. Maiuri, *ASAtene* 6-7, 1923-24, 154-155, εἰκ. 78.

19802. Ἀποσπασματικὴ φλάσκη, ὀριζόντιου τύπου FS 190 τῆς ὕστερης YE IIIA2 (εἰκ. 7, 27).

Ύψ. 0.14 μ., διάμ. στομίου 0.037 μ., μέγ. διάμ. 0.115 μ., διάμ. βάσης 0.045 μ.

Πηλὸς ὑπόλευκος γκριζωπός, ἐπίχρυσμα ὅμοιο, στιλβωμένο, βαφὴ καστανὴ, ἐξίτηλη.

Σφαιρικὸ σῶμα, στενὸς ἀμφίκουλος λαμῖος, πλατὺ ἴσιο χεῖλος, κάθετες λαβὲς ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς ἀπὸ τὸν λαμπὸ στὸν ὧμο, κοίλη δισκοειδὴς βάση. Στὸν ὧμο σχηματοποιημένα ἄνθη μέ ἀγκιστρωτὸ στήμονα (FM 18). Ταινίες στήν κοιλιά (ἔξω), στήν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ στομίου, τὴν βάση τοῦ λαμποῦ καί τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν. Δύο γραμμὲς στήν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ στομίου καί ἀλυσίδα ὀριζόντιων ἐνάλληλων γωνιῶν μέ ἐνδιάμεσα -U- κοσμήματα.

Γιά τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 81, εἰκ. 96. *Rodi* 106-107, πίν. 54:ε, T31/13.

Θήλαστρο

19519. Ἀκέραιο θήλαστρο, τύπου FS 160 τῆς YE ΠΙΒ1 (εἰκ. 9, 30).

Ύψ. 0.15 μ., διάμ. στομίου 0.056 μ., μέγ. διάμ. 0.11 μ., διάμ. βάσης 0.043 μ.

Πηλὸς ὑπόλευκος-γκριζωπός, ἐπίχρσιμα ὁμοιο, στιλβωμένο, μαύρη ἐξίτηλη βαφή.

Σφαιρικό ἐλαφρὰ πεπιεσμένο σῶμα, δακτυλιόσχημη βάση, ἐξώστρεφο χεῖλος, κάθετη καλαθοειδὴς λαβὴ στὸ κέντρο τοῦ στομίου. Ὀλόβαφη ἐξωτερικὰ ἐπιφάνεια, ἐξηρημένη πλατιά ζώνη με τρικάμπυλα τόξα, πρβ. FM 62 ἢ FM 33:7 βραχῶδες κόσμημα. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς, ὀριζόντια γραμμίδια καὶ τρεῖς ταινίες στὴ σωληνωτὴ προχοή.

Γιά τὸ σχῆμα πρβ. *MDP* 77, εἰκ. 90,

Γιά τὸ κόσμημα *RMDP* I 132, εἰκ. 31:230 σὲ ἀλάβαστρο ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα.

Ἀνοικτὰ σκεύη

Σκύφοι μὲ χαμηλὸ πόδι

19520. Ἀκέραιος σκύφος μὲ χαμηλὸ πόδι, τύπου FS 305 τῆς YE ΠΙΒ2 - πρώιμης YE ΠΙΓ (εἰκ. 9, 31).

Ύψ. 0.156 μ., διάμ. στομίου 0.17 μ., διάμ. βάσης 0.074 μ.

Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρσιμα ὠχροκάστανο, στιλβωμένο, σκούρα καστανὴ ἕως μαύρη βαφή. Βαθὺ ἡμισφαιρικό σῶμα, ἴσιο χεῖλος καὶ ὀριζόντιες τοξοειδεῖς λαβὲς κυκλικῆς διατομῆς. Πλατιὲς ταινίες πλαισιώνουν τὴ διακοσμημένη ζώνη ἀνάμεσα στὶς λαβὲς καὶ δύο ταινίες στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ποδιοῦ. Δύο γραμμὲς γράφονται χαμηλὰ στὸ σῶμα. Στὴ διακοσμημένη ζώνη ἀνάμεσα στὶς λαβὲς, ἀντιθετικὲς σπείρες (FM50) ἐκατέρωθεν τριγλῦφων (FM75) μὲ κεντρικὸ πλαίσιο, πού φέρει ἀλυσίδα σχηματοποιημένων ἀχιβάδων, πρβ. FM25:28 τῆς YE ΠΙΒ. Ὀλόβαφο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου. Τρεῖς πλατιὲς πινελιὲς τονίζουν τὴ βάση τῶν λαβῶν καὶ τὸ κέντρο τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειάς τους. Πιθανότατα προϊόν τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Πὰ παρόμοια κόσμηση πρβ. *MDP* 122:14. *CVA* Copenhagen ΠΙΑ, πίν. 54.7.

19803. Ἀποσπασματικὸς σκύφος μὲ χαμηλὸ πόδι,

τύπου FS 305 τῆς YE ΠΙΒ2 / πρώιμης YE ΠΙΓ (εἰκ. 9, 32).

Ύψ. 0.145 μ., διάμ. στομίου 0.157 μ., διάμ. βάσης 0.08 μ.

Πηλὸς ὠχρὸς/ὑπόλευκος, ἐπίχρσιμα ὠχροκάστανο ἀνοικτόχρωμο, στιλβωμένο, σκούρα καστανὴ ἕως μαύρη βαφή.

Βαθὺ ἡμισφαιρικό σῶμα, στρογγυλὸ χεῖλος καὶ ὀριζόντιες τοξοειδεῖς λαβὲς κυκλικῆς διατομῆς. Λεπτὴ ταινία γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο, δύο πλατιὲς ταινίες πλαισιώνουν τὴ διακοσμημένη ζώνη ἀνάμεσα στὶς λαβὲς, καὶ ταινίες στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ποδιοῦ. Δύο γραμμὲς γράφονται στὸ σῶμα χαμηλὰ. Στὴ διακοσμημένη ζώνη ἀνάμεσα στὶς λαβὲς κόσμημα τριγλῦφου μὲ κεντρικὸ πλαίσιο, πού φέρει ὀριζόντιες τεθλασμένες γραμμὲς (FM 75) καὶ ρόμβους ἀνάμεσα στὰ πλαίσια (FM 73:γ). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου ὀλόβαφο. Ἡ βάση τῶν λαβῶν περιγράφεται μὲ ταινία καὶ πλατιά σταγὸνα χρώματος ἐγγράφεται στὸ μέσο. Πιθανότατα προϊόν τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Γιά τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 122:24. *RMDP* I εἰκ. 71:150.

Παρόμοιο κόσμημα ἀπὸ τὸ Κοράκον: *RMDP* I 223-4, εἰκ. 71:150.

Κύλικες

19521. Ἀκέραιη κύλικα τύπου FS 258B τῆς YE ΠΙΒ1 (εἰκ. 8, 35).

Ύψ. 0.185 μ., διάμ. στομίου 0.145 μ., διάμ. βάσης 0.085 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, ἐπίχρσιμα ὁμοιο, στιλβωμένο, σκούρα ἐρυθροκάστανη βαφή. Ἐπιμελημένη ἀπόδοση τῆς διακόσμησης.

Τριγωνικὴ βαθιὰ γωνιώδης γάστρα, κάθετες θηλοειδεῖς, ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένες τοῦ χεῖλους, λαβὲς ἑλλειψοειδοῦς διατομῆς. Ψηλὸ συμπαγὲς στέλεχος, μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση. Στὸν δίσκο τῆς βάσης γράφονται τρεῖς ταινίες καὶ στὸ σημεῖο ἐνωσης τοῦ στελέχους μὲ τὴ γάστρα, ἔξι γραμμὲς. Λεπτὴ ταινία στὸ στόμιο, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν ὀλόβαφη, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ ἐξηρημένα τρίγωνα στὸ ἄνω τμήμα. Διακόσμηση μὲ κάθετες, σχηματοποιημένες, διάστικτες πορφύρες (FM 23:7). Πιθανότατα ἐπέισακτο προϊόν.

Γιά τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 115, εἰκ. 141. *RMDP* I 340, εἰκ. 115:84. *Rodi* πίν. 104 I, T75/3. *Pylona* εἰκ. 26:17952, πίν. 20f.

Γιά τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 94, εἰκ. 114:13. *Rodi* 137-138.

19799. Ἀκέραιη κύλικα τύπου FS 256/257 τῆς ὑστερης YE IIIA2-YE IIIB1 (εἰκ. 8, 33).

Ύψ. 0.225 μ., διάμ. στομίου 0.186 μ., διάμ. βάσης 0.12 μ.

Πηλός ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρσιμα ὠχροκάστανο ἀνοιχτόχρωμο, ἐλαφρὰ στιλβωμένο, ἐρυθροκάστανη ἔως μαύρη ἐξίτηλη βαφή.

Βαθιά ἡμισφαιρική γάστρα, στρογγυλὸ χεῖλος, κάθετες, μεγάλες, κυκλικῆς διατομῆς λαβές με κερατόσχημες ἀποφύσεις στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, βάση δισκοειδῆς, θολωτὴ ἄνω. Πλατιά διακοσμημένη ζώνη, ποὺ φέρει συνεχή τρικάμπυλα τόξα (πρβ. FM 62:28). Ταῖνια γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο, ομάδα ἑξὶ γραμμῶν στὸ μέσο τοῦ σώματος, ταινίες (5) στὸ στέλεχος καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Ταῖνια στὸ χεῖλος ἐσωτερικά καὶ ὀλόβαφες οἱ λαβές με μικρὰ ἐξηρημένα τρίγωνα στὴν ἀρχὴ καὶ γλωσσοειδεῖς ἀπολήξεις στὴ βάση τους. Ἐπιμελημένη ἀπόδοση τῆς διακόσμησης. Πιθανότατα ἐπέισακτο ἀγγεῖο.

Πὰ τὸ σχῆμα πρβ. *MDP* 88-90, εἰκ. 106, 107. E. French, *BSA* 60, 1965, 164, 166, εἰκ. 3:5.

Πὰ τὸ κόσμημα: *Rodi* πίν. 149:h (SP A/8)· πρβ. τὸν κρατήρα *CVA* British Museum IIIa, πίν. 3:10.

19800. Ἀκέραιη κύλικα τύπου FS 257 τῆς ὑστερης YE IIIA2 (εἰκ. 8, 34).

Ύψ. 0.227 μ., διάμ. στομίου 0.195 μ., διάμ. βάσης 0.118 μ.

Πηλός ὑπόλευκος/κιτρινωπός, ἐπίχρσιμα ὁμοιο, στιλβωμένο, ἐρυθροκάστανη ἐξίτηλη βαφή.

Ἡμισφαιρική γάστρα, στρογγυλὸ χεῖλος, κάθετες, κυκλικῆς διατομῆς λαβές, βάση δισκοειδῆς, ἐλαφρὰ θολωτὴ ἄνω. Ἡ διακοσμημένη ζώνη, ποὺ φέρει κόσμημα χταποδιοῦ ἢ καλαμαριοῦ (πρβ. FM21:10) σὲ κάθε πλευρά, καταλαμβάνει ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τῆς γάστρας. Ταῖνια γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο, ταινίες (5) στὸ στέλεχος καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης (4). Ὀλόβαφες οἱ λαβές, με ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια. Ἐπιμελημένη ἀπόδοση τῆς διακόσμησης. Πιθανότατα ἐπέισακτο ἀγγεῖο.

Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 89-90, εἰκ. 107. *Rodi* 137, πίν. 1:b (T3/4), 84:g (T54/10). E. French, *BSA* 60, 1965, 164-165, εἰκ. 3. *CVA* DK I, πίν. 50:3. L. Platon and E. Karantzali, New evidence for the History of the Minoan Presence on Karpathos, *BSA* 98, 2003, 192, εἰκ. 2 Κάρπαθος.

19808. Ἀποσπασματικὴ ἄβαφη κύλικα τύπου FS 265 τῆς ὑστερης YE IIIA2. Ἐλλιπὴς ὡς πρὸς τὸ στέ-

λεχος καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ σώματος (εἰκ. 8, 36).

Σωζ. ὕψ. 0.115 μ., διάμ. στομίου 0.14 μ.

Πηλός ὠχροκάστανος, μαλακός, ἐπιφάνεια με σκοῦρο καστανοκίτρινο ἐπίχρσιμα ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά, καλὰ στιλβωμένη.

Κωνικὸ σῶμα, ἐσώστρεφο ἄνω, λεπτὸ ἴσιο χεῖλος, κάθετη ταινιωτὴ λαβή, ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη.

Πὰ τὸ σχῆμα πρβ. *Pylona* 26, εἰκ. 25:16504, πίν. 17f.

19809. Ἄνω τμήμα ἄβαφης μόνωτης κύλικας τύπου FS 267 (εἰκ. 8, 37).

Διάμ. στομίου 0.125 μ.

Πηλός καθαρός, ἀνοιχτόχρωμος ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρσιμα στιλβωμένο στὸ χροῦμα τοῦ πηλοῦ.

Γωνιώδες ρηχὸ σῶμα, ἴσιο χεῖλος, κάθετη ταινιωτὴ λαβή, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς.

Πρβ. *Pylona* 27-28, εἰκ. 27:17950 YE IIIB.

Κύπελλα

19801. Ἀποσπασματικὸ, κυλινδρικό κύπελλο τύπου FS 225 τῆς ὑστερης YE IIIA2/YE IIIB1 (εἰκ. 8, 38).

Ύψ. 0.115 μ., διάμ. στομίου 0.127 μ., διάμ. βάσης 0.103 μ.

Πηλός ἐρυθροκίτρινος, ἐπίχρσιμα ἀνοιχτόχρωμο καστανοκίτρινο, στιλβωμένο, σκοῦρα ἐρυθρωπὴ βαφή.

Δύο ἀνάγλυφοι δακτύλιοι στὸ ἄνω τμήμα, κοντὰ στὸ χεῖλος, καὶ ἓνας στὸ μέσο του. Βάση κυρτή. Διακοσμεῖται με σχηματοποιημένο ἄνθος (πρβ. FM 18:108) σὲ δύο ζώνες, οἱ ὁποῖες ὀρίζονται με συστήματα ταινιῶν. Ταῖνιες περιγράφουν τὶς πλευρὲς τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, με ἐξηρημένα τρίγωνα στὴν ἀρχὴ καὶ τὴ βάση τῆς. Ταῖνια στὸ χεῖλος, ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά, καὶ συστήματα ὁμόκεντρων κύκλων στὴ βάση.

Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 86.

19524. Ἀκέραιο μικρογραφικὸ κύπελλο με προχοή, παραλλαγὴ τοῦ τύπου FS 251/252 τῆς YE IIIB (εἰκ. 8, 39).

Ύψ. 0.47 μ., ὕψ. με λαβὴ 0.05 μ., διάμ. στομίου 0.068 μ., μῆκ. στομίου καὶ προχοῆς 0.098 μ., διάμ. βάσης 0.035 μ.

Πηλός ἐρυθροκίτρινος με ἐλάχιστη ἀσημένια μίκα, ἐπίχρσιμα ὠχροκάστανο, στιλβωμένο, σκοῦρα ἐρυθροκάστανη βαφή.

Εὐθύ, ἔως ἐλαφρὰ ἐσώστρεφο, προφίλ καὶ χεῖλος, γωνίωση κοντὰ στὴ βάση, μακριὰ πρόχυση, κάθετη ταινιωτὴ λαβή, ἐλαφρὰ ὑψωμένη, στὴν πλευρὰ δίπλα στὴν προχοή. Σύστημα γραμμῶν μεταξὺ

ταινιών κοντά στη βάση, ταινία εξωτερικά του στομίου και δύο ταινίες εσωτερικά. Ὀλόβαφη λαβή, με ἐξηρημένο τρίγωνο ἄνω και γλωσσοειδείς ἀπολήξεις στη βάση της. Ταινίες περιγράφουν ἐξωτερικά και ἐσωτερικά τὸ στόμιο και τὴ βάση τῆς προχοῆς. Πλατιά ζώνη στη γάστρα, διακοσμεῖται στὸ κέντρο με ἀπλὴ ὀριζόντια κυματοειδὴ γραμμὴ (πρβ. FM 53:17 YE ΠΙΒ). Πιθανότατα προϊόν ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου.

Πὰ τὸ σχῆμα: CVA Copenhagen I, Musée National ΠΙΑ, πίν. 55:15 με διαφορετικό κόσμημα.

Λεκανίδα με πρόχυση και ρηχὴ φιάλη

19523. Ἀκέραιη ρηχὴ προχυτικὴ λεκανίδα τοῦ τύπου 302 τῆς YE ΠΙΒ-πρώμης YE ΠΙΓ (εἰκ. 9, 40).

ῴψ. 0.8 μ., διάμ. στομίου 0.217 μ., μῆκ. στομίου μετὰ προχοῆς 0.245 μ., διάμ. βάσης 0.7 μ.

Πηλὸς ἀνοιχτόχρωμος ἐρυθροκάστανος με ἀσημένια μίκα, ἐπίχρσιμα ὁμοιο, στιλβωμένο, μαύρη ἐξίτηλη βαφή.

Πλατὺ χεῖλος, κοντὴ γεφυρόστομη προχοὴ και δύο ὀριζόντιες λαβὲς ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Βάση δισκοειδῆς, ὑψωμένη, ἐλαφρὰ κυρτή. Ταινίες στὴν ἐξωτερικὴ και ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς γάστρας. Τὸ χεῖλος και οἱ λαβὲς ὀλόβαφες. Πιθανότατα προϊόν ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου. Πὰ τὸ σχῆμα πρβ. *Rodi* πίν. 144:h Λάρδος 39.

19807. Ἀποσπασματικὴ κωνικὴ ρηχὴ φιάλη τύπου FS 295 τῆς YE ΠΙΒ2-πρώμης YE ΠΙΓ (εἰκ. 8, 41).

ῴψ. 0.08 μ., διάμ. χεῖλους 0.07 μ., διάμ. βάσης 0.045 μ.

Πηλὸς καστανοκίτρινος με λίγες προσμίξεις και ἀνοιχτόχρωμη καστανὴ ἐπιφάνεια.

Ὀριζόντιες ταινιωτὲς λαβὲς ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Δακτυλιόσχημη βάση. Ἐννέα ὀριζόντιες ταινίες ἐξωτερικά και λεπτὴ ταινία ἐσωτερικά στὸ χεῖλος.

Πὰ τὸ σχῆμα: S. Immerwahr, *The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora XIII* (Princeton 1971) πίν. 35: τάφος ΠΙ-4.

Β. Ἀπὸ τὸν τάφο στὸ Βιγλὶ Ἀρχαγγέλου

Κλειστὰ ἀγγεῖα

Ψευδόστομοι ἀμφορεῖς

19562. Ἀποσπασματικὸς ψευδόστομος σφαιρικὸς πεπιεσμένος ἀμφορέας τύπου FS 178 ἢ 180 τῆς YE ΠΙΒ1. Ἑλλειπτὴς σὲ μεγάλο τμήμα τῆς γάστρας, τμήμα τοῦ ψευδοστομίου, τοῦ στομίου και τῆς μᾶς λαβῆς. Συγκολλημένος ἀπὸ δύο τμήματα (εἰκ. 47, 49).

ῴψ. 0.113 μ., διάμ. στομίου 0.022 μ., διάμ. βάσης 0.052 μ.

Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος καθαρὸς, ἐπίχρσιμα ὠχροκίτρινο, ἐλαφρὰ στιλβωμένο, καστανέρυθρη βαφή. Δακτυλιόσχημη βάση, κοντό, πλατὺ στόμιο. Δὲν φέρει κόσμηση στὸν ὅμο. Συστήματα γραμμῶν (=5) μετὰ τῶν ταινιῶν στὸ ἄνω και κάτω τμήμα της (=4), δύο λεπτὲς ταινίες λίγο πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κοιλίας και ταινία γύρω ἀπὸ τὴ βάση. Ὁμόκεντροι κύκλοι στὸν δίσκο, ταινίες στὴ βάση τοῦ ψευδοστομίου και στὸ στόμιο και ἄβαφα μικρὰ τρίγωνα στὸ ἄνω τμήμα τῆς ὀλόβαφης ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῆς λαβῆς.

Παρόμοια παραδείγματα στὸ σχῆμα: *MDP* 203. *RMDP* 124, εἰκ. 28:191, 218, εἰκ. 69:114, 1001-2, εἰκ. 406:40. G. Jacopi, *Esplorazione Archeologica di*

Camiro II. Sepolcreto Miceneo di Calavarda, *Clara Rhodos* 6-7, 1932-33, 147-8, εἰκ. 173 Κάμειρος.

19556. Ἀποσπασματικὸς ψευδόστομος ἀμφορέας κωνικοῦ/ἀπιδόσχημου τύπου 166 τῆς YE ΠΙΑ2. Ἑλλειπτὴς σὲ τμήμα τῆς γάστρας και τοῦ στομίου (εἰκ. 47, 50).

ῴψ. 0.12 μ., διάμ. βάσης 0.033 μ.

Πηλὸς γκριζωπὸς καθαρὸς, ἐπιφάνεια γκριζωπὴ, στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἀπολεπισμένη.

Δακτυλιόσχημη βάση. Σκεῦος τεχνικῆς «bucchero».

Πιθαμφορίσκος

19553. Ἀκέραιος ἀπιδόσχημος πιθαμφορίσκος τῆς πρώμης YE ΠΙΓ. Ἀποκεκρουμένος σὲ τμήμα τοῦ χεῖλους, τῆς βάσης και τῆς γάστρας (εἰκ. 47, 51).

ῴψ. 0.285 μ., διάμ. στομίου 0.114 μ., διάμ. βάσης 0.08 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, με πολλὲς προσμίξεις και μίκα, ἐπίχρσιμα ἄραια θαμπὸ κιτρινωπὸ - ὑπόλευκο, ἐρυθροκάστανη βαφή.

Βάση δισκοειδῆς, κοίλη ἐσωτερικά, κοντός, πλατὺς ἀμφίκολος, λαμὸς με στρογγυλὸ χεῖλος. Οἱ

λαβές μικρές οριζόντιες, κυκλικής διατομής. Όλοβαφη ή έξωτερική επιφάνεια του λαμπού και των λαβών. Πλατιά ταινία στην εσωτερική επιφάνεια του λαμπού. Στόν ὦμο τεθλασμένη ταινία (FM 61). Όμάδα μιάς λεπτής και δύο πλατιών ταινιών στο ἄνω τμήμα της γάστρας και σύστημα τεσσάρων ταινιών στη βάση του λαμπού. Συστήματα από πλατιές και λεπτές ταινίες στη βάση και στο κάτω τμήμα του σώματος. Άγγείο του εργαστηρίου της νότιας Ρόδου.

Πρβ. *CVA* Copenhagen IIIA, πίν. 43:9 YE IIIB. *RMDP* II 1013-1014, εικ. 413:77, 1029, εικ. 421:129, 1098, εικ. 448:64.

Μεγάλη φλάσκη

19554. Άποσπασματική σφαιρική/φακοειδής φλάσκη FS 186, χωρίς βάση, της YE IIIΓ. Έλλιπής σε τμήμα του χείλους και συγκολλημένη. Η μία επιφάνειά της έντελως αποκρουσμένη (εικ. 47, 52). Ύψ. 0.31 μ., διάμ. στομίου 0.075 μ.

Πηλός ανοικτός γκριζωπός-έρυθρωπός, με λίγες προσμίξεις και πολλή άσημένα μίκα. Επίχρυσμα ανοικτό ώχροκάστανο, στιλβωμένο, βαφή καστανέρυθρη.

Ψηλός κυλινδρικός λαμμός με εξώστρεφο χείλος, κάθετη μεγάλη ταινιωτή λαβή. Δύο διαμπερείς όπες στις δύο ἄκρες της λαβής, για άναρτηση. Δύο πλατιές ταινίες στο στόμιο και στη βάση του λαμπού. Ταινίες περιμετρικά της λαβής. Συστήματα όμόκεντρων, πλατιών και λεπτών, κύκλων στην έξωτερική επιφάνεια. Προϊόν του εργαστηρίου της νότιας Ρόδου.

Παράλληλα: A. Maiuri, *ASAtene* 6-7, 1923-24, 195, εικ. 118, με διαφορετική κόσμηση. *CVA* Copenhagen I πίν. 48:1, με παρόμοια κόσμηση.

Πρόχους

19555. Άποσπασματική ἄβαφη πρόχους. Έλλιπής σε τμήμα του λαμπού και του χείλους και συγκολλημένη στον λαμό από πολλά κομμάτια (εικ. 47, 53). Ύψ. 0.225 μ., διάμ. βάσης 0.062 μ., διάμ. στομίου 0.068 μ.

Πηλός χοντρόκοκκος καστανέρυθρος, με πολλές προσμίξεις και μίκα.

Βάση επίπεδη, γάστρα ἀπίοσχημη/ώοειδής, κοντός ἀμφίκολιος λαμμός και εξώστρεφο χείλος. Κάθετη λαβή ἑλλειψοειδούς διατομής. Έπιφάνεια στο χρώμα του πηλού, θαμπή.

Άνοικτά ἄγγεϊα

Κύλικες

19559. Άποσπασματική ἄβαφη μόνωτη κύλικα με χαμηλό πόδι τύπου 267. Έλλιπής σε μικρό τμήμα της περιφέρειας της βάσης (εικ. 48, 55).

Ύψ. 0.090 μ., διάμ. στομίου 0.12 μ., διάμ. βάσης 0.065 μ.

Πηλός πορώδης ώχροκάστανος, με προσμίξεις και μίκα, επιφάνεια στο χρώμα του πηλού, χωρίς επίχρυσμα και στίλβωση.

Ρηχό κωνικό ἑλαφρά γωνιώδες σῶμα και εξώστρεφο χείλος. Πιθανότατα του εργαστηρίου της Ίαλυσου.

19560. Ἀκέραιη κύλικα τύπου FS 258A της YE IIIB1 (εικ. 48, 54).

Ύψ. 0.188 μ., διάμ. στομίου 0.157 μ., διάμ. βάσης 0.093 μ.

Πηλός ώχροκάστανος καθαρός, επίχρυσμα στο ίδιο χρώμα καλά στιλβωμένο, ἐρυθρή βαφή.

Τριγωνική γωνιώδης γάστρα, κάθετες θηλοειδείς ἑλαφρά ὑπερυψωμένες του χείλους λαβές, ἑλλειψοειδούς διατομής. Ψηλό συμπαγές στέλεχος. Διακόσμηση στο κέντρο της μιάς πλευρᾶς με ζεύγος κάθετων διάστικτων πορφυρῶν (FM 23:19), οί όποϊες γράφονται από τὸ χείλος ἔως και τὸ ἄνω τμήμα του στελέχους. Έπιμελημένη ἀπόδοση της διακόσμησης. Έπείσακτο σκεῦος.

Πά τὸ σχῆμα και τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 115, εικ. 141. Blegen ὅ.π. (σημ. 79) 143-147. *Alt-Ägina* IV 97, πίν. 34:326.

Πά κύλικες τύπου Ζυγουριῶν ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα πρβ. *RMDP* II 1095, εικ. 447:57.

Πά τὸ κόσμημα πρβ. *MDP* 94, εικ. 114:14.

Κύπελλα

19557. Ἀκέραιο ἄβαφο μόνωτο κύπελλο, παραλλαγή του τύπου 245 (εικ. 48, 56).

Ύψ. 0.065 μ., διάμ. στομίου 0.13 μ., διάμ. βάσης 0.043 μ.

Πηλός ἐρυθρωπός με ἑλάχιστες προσμίξεις και χρυσή μίκα, ἀλείφωμα ώχροκάστανο ἀνοικτό.

Έλαφρά γωνιώδης γάστρα, ἔντονα εξώστρεφο λεπτό χείλος, δακτυλιόσχημη βάση, ταινιωτή λαβή ἑλλειψοειδούς διατομής, δύο στρογγυλά ἀνάγλυφα κομβία στο μέσο περίπου της γάστρας, ἑκατέρωθεν της λαβής. Σκεῦος πιθανότατα του εργαστηρίου της Ίαλυσου.

Παρόμοια μακρινὰ παραδείγματα: *RMDP* I 535-6, εἰκ. 193, II 1024, εἰκ. 418:107. P. A. Mountjoy, *BSA* 71, 1976, 77-111, YE ΠΙΒ1, εἰκ. 12:139.

19558. Ἀβαφο μόνωτο κύπελλο, παραλλαγή τοῦ τύπου 253 χωρὶς προχοή (εἰκ. 48, 57).

Ύψ. 0.039 μ., ὕψ. με λαβή 0.093 μ., διάμ. στομίου 0.113 μ., διάμ. βάσης 0.03 μ.

Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος με ἄφθονη χρυσή μίκα, ἐπίχρσιμα ὁμοιο ὠχροκάστανο ἀνοικτό, σιλβωμένο.

Ρηγὴ γωνιώδης γάστρα, κοίλη βάση, ὑπερυψωμένη θηλοειδὴς λαβή. Σκεῦος ροδιακοῦ ἐργαστηρίου.

Πρβ. *CVA* Copenhagen I πίν. 64:10.

Ἄωτο κυάθιο

19561. Ἀποσπασματικὸ ἄβαφο, ἄωτο κωνικὸ κυάθιο (εἰκ. 48, 58).

Ύψ. 0.064 μ., διάμ. στομίου 0.135 μ., διάμ. βάσης

0.047 μ.

Πηλὸς πορώδης ὠχροκάστανος με πολλὰς προσμίξεις καὶ μίκα.

Ἐλλιπὲς σὲ τμήμα τῆς γάστρας καὶ συγκολλημένο. Ἐπιφάνεια φθαρμένη με ἀλείφωμα θαμπὸ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Προϊὸν πιθανότατα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἰαλυσσοῦ.

Γὰ τὸ σχῆμα: *Rodi* πίν. 82i:T53/19 YE ΠΙΒ.

Χάλκινο Μαχαίρι

1535. Χάλκινο μονόστομο μαχαίρι, ἔλλιπες στὴν αἰχμή καὶ σὲ τμήμα τῆς κόψης. Ὁξειδωμένο καὶ διαβρωμένο μερικῶς (εἰκ. 48, 59).

Μήκ. λεπίδας 0.217 μ., ὅλ. μήκ. 0.283 μ., πάχ. ράχης 0.006 μ., πλάτ. λαβῆς 0.02 μ.

Πλατιά ράχη, λεπτή ἐλαφρὰ καμπύλη κόψη, ὀρθογώνια λαβὴ με περιχείλωμα ἐκατέρωθεν καὶ τρεῖς ὀπὲς γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ξύλινου τμήματός της με χάλκινα καρφιά. Καλὴ κατάσταση διατήρησης.

Γ. Ἐπιφανειακὸ εὗρημα ἀπὸ τὴ θέσι Τραπεζίες στὴν Ἀπολακκιά

17303. Ἀποσπασματικὸ τρίωτο κυλινδρικό ἀλάβαστρο, συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ συμπληρωμένο (εἰκ. 60).

Ύψ. 0.17 μ., διάμ. στομίου 0.11 μ., διάμ. βάσης 0.21 μ.

Πηλὸς ἐρυθρωπὸς ἀνοικτός, με ἄφθονη ἀσημένια μίκα, ἄραια θαμπὸ ὠχροκίτρινο ἐπίχρσιμα καὶ ἐρυθροκάστανη ἐξίτηλη βαφή.

Ἀνήκει στὴν παραλλαγή με ἴσιες πλευρὲς καὶ γωνιώδες προφίλ, πρβ. FS 94, τῆς πρώτης YE ΠΙΑ2. Κυρτὴ βάση, κοντὸς εὐρὺς λαίμους με λοξὸ ἔξω νεῦον χεῖλος, τρεῖς ὀριζόντιες λαβὲς κυκλικῆς διατομῆς. Στὸν ὅμο, συνεχῆς σπείρα με ἀμεί-

βοντες στὰ μεσοδιαστήματα (πρβ. FM 46:43 τῆς ὕστερης YE ΠΙΑ2). Σύστημα κάθετων ἐνάλληλων γωνιῶν, στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς βάσεις τῶν λαβῶν. Συστήματα γραμμῶν μεταξὺ ταινιῶν περιγράφουν ὁλόκληρη τὴ γάστρα, τρεῖς λεπτὲς ταινίες στὴ βάση τοῦ λαίμου, ὁ λαίμους ὁλόβαφος, ὅπως ἐπίσης τὸ χεῖλος καὶ οἱ λαβὲς. Προϊὸν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου.

Γὰ τὸ κόσμημα: *RMDP* I 121, εἰκ. 26:174, κόσμημα σὲ πρόχου τῆς πρώτης YE ΠΙΑ2. *Rodi* πίν. 90:h σπείρα σὲ κρατήρα. Blegen ὅ.π. (σημ. 79) εἰκ. 126:234, 257.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΝΕΕΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΡΟΔΟΥ

Ἄν καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ θέσι Ἅγιος Γεώργιος ὁ «κουτσὸς» στὸ Γεννάδι τῆς νότιας Ρόδου περιορίστηκε ἀποκλειστικὰ στὴ διερεύνηση ἐνὸς μόνο τάφου, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι διαθέτουμε τὸ σύνολο τῶν κτερισμάτων του, ὡστόσο, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διασώθηκαν, εἶναι δυνατὴ ἡ μερικὴ ἀνασύνθεση τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκισμοῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκει.

Ὁ συγκεκριμένος τάφος χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ὕστερη YE ΠΙΑ2 ἕως καὶ τὴν YE ΠΙΒ2/πρώτη YE ΠΙΓ (β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ. ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ. π.Χ.). Περιεῖχε 24 ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα (18) τοποθετοῦνται χρονικὰ ἀπὸ τὴν ὕστερη YE

ΠΙΑ2 έως την ώριμη ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο. Τα υπόλοιπα έξι άγγεϊα ανήκουν στις πιό ύστερες ταφές, από την ΥΕ ΙΙΒ2 έως την πρώμη ΥΕ ΙΙΓ. Τό άποσπασματικό «μαχαιρίδιο τουα-λέτας» θά μπορούσε νά ανήκει τόσο στις πρώιμες, όσο καί στις ύστερες ταφές του τάφου, ένω από τις λίγες ψήφους πού περισυλλέχθηκαν, τά ανάγλυφα πλακίδια ανήκουν, πιθανό-τατα, στις πρώιμες ταφές της ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ1¹⁰³. Τό χρονολογικό σύνολο τών εύρημά-των του τάφου παραπέμπει σέ αντίστοιχα σύνολα από τά νεκροταφεία της Πυλώνας (Τ5Β), του Λέλου (Τ5-Τ6), της Λαχανιάς, του Βατίου, κ.ά.¹⁰⁴

Τό νεκροταφείο πιθανώς έκτεινόταν περιμετρικά του λόφου καί οί τάφοι του θά πρέπει νά είχαν λαξευτεί σέ ήπιας κλίσης πλαγιά. Με τά υπάρχοντα δεδομένα, δέν μπορούμε νά συμπεράνουμε περισσότερα γιά τή μορφολογία του νεκροταφείου καί τήν ακριβή έκτασή του. Τό ίδιο ισχύει καί γιά τόν ίδιο τόν τάφο, ό όποιος πρέπει νά ήταν έπιμελημένης κατα-σκευής, έφόσον στο δάπεδό του είχε τοποθετηθεί έπίστρωση βοτσάλων.

Ο οικισμός στόν όποιο ανήκει τό νεκροταφείο στόν Άγιο Γεώργιο έχει κατά προσέγγι-ση ταυτιστεί. Κατά τήν περιορισμένη έπιφανειακή έρευνα πού διενεργήθηκε στήν περιοχή, καί περίπου 1 χλμ. ΒΔ. του λόφου του νεκροταφείου, έντοπίστηκε μυκηναϊκή κεραμική, ακριβώς στο πρηνές άγροτικό δρόμο. Τά οικιστικά στρώματα ήταν εμφανή, ύποδει-κνύοντας τήν ύπαρξη οικισμού στήν έν λόγω θέση. Η περιοχή, με ήπιο όρεινό ανάγλυφο, έχει πεδινές παράκτιες έκτάσεις γιά καλλιέργεια καί βοσκή αίγοπροβάτων καί βρίσκεται κοντά στο φυσικό άγκυροβόλιο του κόλπου της Λάρδου. Έξάλλου, ή μεγάλη άμμώδης άκτή του Γενναδίου είναι ιδανική γιά ψάρεμα καί άλλες σχετικές δραστηριότητες. Ο οικισμός αυτός βρίσκεται πάνω στο χερσαίο πέραςμα από τήν περιοχή της Λίνδου πρós τή ΝΑ. Ρόδο, στήν ίδια πορεία με τούς οικισμούς Πάσσιας, Βατίου, Λαχανιάς καί Πλημμυρίου (είκ. 1). Οί οικισμοί αυτοί της νότιας Ρόδου, πού είχαν τό μέγεθος μεγάλων χωριών, έπι-βίωσαν σέ όλη τή διάρκεια της ΥΧ ΙΙ έποχής. Στήν πλειονότητά τους, ιδρύθηκαν στις άρχές της ΥΕ ΙΙΑ2. Στήν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο συρρικνώνονται πληθυσμιακά, αλλά καταφέρ-νουν νά έπιβιώσουν έως τήν ύστερη ΥΕ ΙΙΓ. Ο οικισμός της Πυλώνας πρέπει νά ήταν ένας από τούς σημαντικότερους της ΝΑ. Ρόδου. Η Λίνδος, με τήν ακρόπολη καί ένα από τά καλύτερα λιμάνια-άγκυροβόλια της Ρόδου, δέν έδωσε μυκηναϊκά κατάλοιπα. Η συνεχής καί έντατική χρήση του χώρου κατά τούς ιστορικούς χρόνους είχε ως αποτέλεσμα τήν όλική σάρωση τών προϊστορικών καταλοίπων.

Η κεραμική, ως κύρια πηγή πληροφοριών, βοηθά στήν προσπάθεια σύνθεσης της ιστο-ρικής διαδρομής κάθε προϊστορικής εγκατάστασης. Η προσπάθεια αυτή κρίνεται ιδιαίτε-ρα δύσκολη γιά τήν περίπτωση του Γενναδίου, λόγω του περιορισμένου αριθμού τών στοι-χείων. Ωστόσο, τά εύρήματα από τόν τάφο αυτό μπορούν νά δώσουν σημαντικές πληρο-φορίες γιά τή συγκεκριμένη εγκατάσταση. Παρατηρείται ή ίδια γνωστή εικόνα της ροδια-

103. Πρβ. τά αντίστοιχα πλακίδια από τόν τάφο 3 της Πυλώνας, *Pylona* 75.

104. Στήν Πυλώνα ό θάλαμος 5Β χρησιμοποιήθη-κε από τήν ΥΕ ΙΙΑ2 έως τό τέλος της ΥΕ ΙΙΓ. Τά περισσότερα άγγεϊα (22 από τά 27) χρονολογούνται από τήν ΥΕ ΙΙΑ2 έως τήν πρώμη ΥΕ ΙΙΓ περίοδο.

Οί δύο τάφοι του Λέλου (Τ5 καί Τ6) περιείχαν άγγεϊα πού χρονολογούνται από τήν ΥΕ ΙΙΑ2 έως τήν πρώ-μη/προχωρημένη φάση της ΥΕ ΙΙΓ (19 καί 36 αντί-στοιχα). Στούς τάφους της Λαχανιάς ύπάρχει ή ίδια περίπου άντιστοιχία, ένω στο Βάτι τά ΥΕ ΙΙΒ άποτε-λουν τό 38% τών άγγείων.

κής κοινωνίας της ΥΧ ΙΙΙ εποχής που έχει διαπιστωθεί και σε άλλες θέσεις. Τα περισσότερα άγγεϊα που τοποθετούνται ως κτερίσματα σε τάφους της ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΒ της Ρόδου είναι επείσακτα προϊόντα των εργαστηρίων της ήπειρωτικής Ελλάδας. Το συμπέρασμα αυτό έχει προκύψει τόσο από τη μακροσκοπική παρατήρηση των τεχνικών και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών τους, όσο και από τις αναλύσεις του πηλού, που έχουν πραγματοποιηθεί με διάφορες μεθόδους σε άγγεϊα των νεκροταφείων της Ίαλυσου και της νότιας Ρόδου¹⁰⁵. Ο διαχωρισμός των άγγείων από το νεκροταφείο της Πυλώνας σε επείσακτα και έγχωρια σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους επιβεβαιώθηκε, με λίγες αποκλίσεις, από την ανάλυση του πηλού με την τεχνική ICP-AES¹⁰⁶.

Ο διαχωρισμός των 24 άγγείων του τάφου στο Γεννάδι σε τρεις κεραμικές ομάδες έγινε σύμφωνα με τα τυπολογικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους. Δώδεκα άγγεϊα πιστεύουμε ότι αποτελούν εισαγωγές από τα μυκηναϊκά κέντρα της ήπειρωτικής Ελλάδας και κυρίως της Αργολίδας. Πρόκειται για έξι ψευδόστομους άμφορείς (19516, 19517, 19518, 19804, 19797, 19798), έναν πιθαμφορέα (19796), ένα θήλαστρο (19519), τρεις κύλικες (19799, 19800, 19521) και ένα κυλινδρικό κύπελλο (19801) (είκ. 6-10, 11, 13, 16, 18, 20, 22, 28, 30, 33-35, 38). Τα άνωτέρω άγγεϊα αντιπροσωπεύουν κανονικά μυκηναϊκά σχήματα και φέρουν συνήθη κοσμήματα της ακμάζουσας περιόδου του μυκηναϊκού πολιτισμού. Η πλειονότης των επείσακτων άγγείων, σύμφωνα με τις αναλύσεις του πηλού σε όστρακα της ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ1 της Ίαλυσου, έφθανε στα ροδιακά λιμάνια από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής της ΒΑ. Πελοποννήσου, και ιδιαίτερα της περιοχής Μυκήνες-Μπερμπάτι¹⁰⁷.

Δύο από τα άγγεϊα του τάφου στο Γεννάδι ανήκουν πιθανότατα σε εργαστήριο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο ψευδόστομος άμφορέας 19806 διαφοροποιείται ως προς τα τυπικά χαρακτηριστικά του σχήματος, τη σύσταση του πηλού και τον ιδιαίτερο συνδυασμό των διακοσμητικών θεμάτων (είκ. 7, 24-25). Το σκεύος αυτό, όπως επίσης και η φλάσκη 19525 (είκ. 7, 26), αποτελούν πιθανότατα επείσακτα προϊόντα εργαστηρίου του ΝΑ. Αιγαίου¹⁰⁸. Το έν λόγω εργαστήριο φαίνεται ότι ακολουθεί τις εξελίξεις και παρακολουθεί τις καλλιτεχνικές τάσεις που επιτελούνται στα κέντρα της ήπειρωτικής Ελλάδας, χωρίς να δημιουργεί ακριβή αντίγραφα. Η ιδιαίτερη τεχνοτροπία των άγγείων αυτών βασίζεται στον συνδυασμό μυκηναϊκών χαρακτηριστικών και μινωικών παραδοσιακών στοιχείων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ιδιαίτερων κεραμικών σκευών¹⁰⁹.

Δέκα από τα άγγεϊα του τάφου στο Γεννάδι έχουν κατασκευαστεί σε ροδιακά εργαστήρια και όρισμένα είναι έκλεκτα κεραμικά προϊόντα. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο ψευδόστομος άμφορέας 19522, στον οποίο συνδυάζονται μυκηναϊκά και μινωικά τεχνοτροπικά στοιχεία¹¹⁰ (είκ. 6, 14-15). Ο άβαφος πιθαμφορέας 19805 (είκ. 10, 29) αποτελεί τοπική παραλλαγή του κοινού μυκηναϊκού σχήματος (FS 35, FS 37), το οποίο εισάγεται συστημα-

105. Βλ. σημ. 16.

106. E. Karantzali and M. Ponting, *BSA* 95, 2000, 232.

107. T. Marketou *et al.*, *BSA* 101, 2006, 48, 54.

108. E. Karantzali and M. Ponting, *BSA* 95, 2000, 229-230.

109. Πρβ. Έ. Καραντζαλη, 'Η μυκηναϊκή εγκατάσταση στα Δωδεκάνησα: Η περίπτωση της Ρόδου, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου* (Αθήνα 2003) 521.

110. Πρβ. με τους ψευδόστομους από τον τάφο 4

τικά στη Ρόδο από την ΥΕ ΠΙΑ2 και γίνεται αντικείμενο μίμησης από τα ροδιακά εργαστήρια, όρισμένα από τα όποια κατασκεύαζαν άγγεια ξεχωριστής διακοσμητικής τεχνοτροπίας¹¹¹. Η φλάσκη **19802** έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που την κατατάσσουν στην κατηγορία των ἐγχώριων ροδιακών προϊόντων (εἰκ. 7, 27), όπως επίσης και τὸ μικρογραφικὸ κύπελλο **19524**, πὸν ἀποτελεῖ σπάνια παραλλαγή, καὶ οἱ ἄβαφες ἀποσπασματικὲς κύλικες μὲ τὴν ποιοτικὴ κατασκευὴ τους (εἰκ. 8, 39). Οἱ ροδιακοὶ σκύφοι μὲ χαμηλὸ πόδι (εἰκ. 9, 31-32) καὶ ὁλόβαφο ἐσωτερικὸ φέρουν συνήθη γραπτὰ μυκηναϊκὰ κοσμήματα τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 καὶ πρώιμης ΥΕ ΠΙΓ φάσης, ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ τοπικὴ παραγωγή ἔχει ἀφομοιώσει τὶς τάσεις καὶ τὶς καινοτομίες τῶν κεντρικῶν ἐργαστηρίων. Δὲν διαθέτουμε πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν. Ὡστόσο, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἐργαστήριό τῆς νότιας Ρόδου κατασκεύαζε κυρίως διακοσμημένα ἄγγεια, τὰ λεγόμενα «ροδομυκηναϊκά», ἐνῶ τὰ σκεύη τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἰαλυσσοῦ ἦταν στὴν πλειονότητά τους ἄβαφα ἢ μὲ ἀπλὴ γραμμικὴ διακόσμηση¹¹².

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἄγγεια πὸν λέγεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἓναν τάφο στὸ Βιγλὶ Ἀρχαγγέλου (εἰκ. 47-48, 49-53, 55-58) ἀποτελοῦν προϊόντα ροδιακῶν ἐργαστηρίων, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν ποιότητα καὶ τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά τοῦ πηλοῦ, τὴν ἰδιαίτεροτητα τῶν σχημάτων καὶ τὴ διακοσμητικὴ τεχνοτροπία τους. Ἡ χρῆση τοῦ τάφου χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ὕστερη ΥΕ ΠΙΑ2 ἕως καὶ τὴν πρώιμη ΥΕ ΠΙΓ. Ὁ πιθαμοφόρισκος **19553** καὶ ἡ φακοειδὴς φλάσκη **19554** ἀνήκουν στὴν παραγωγή τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου (εἰκ. 51, 52), ἐνῶ ἡ μόνωτη κύλικα **19559**, τὸ κύπελλο **19557** καὶ τὸ ἄωτο κυάθιο **19561** (εἰκ. 55, 56, 58) ἔχουν τὸν χαρακτηριστικὸ πορῶδη πηλὸ καὶ τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά τῶν προϊόντων τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἰαλυσσοῦ. Ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας **19556** (εἰκ. 50) τοῦ κανονικοῦ μυκηναϊκοῦ τύπου 166 ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὴν ὁμάδα τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν παραδειγμάτων τῶν «ψευδομινυακῶν» ἀγγείων πὸν ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἰαλυσσο καὶ τὴ νότια Ρόδο, σὲ σύνολα πὸν χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΥΕ ΠΙΑ1 ἕως καὶ τὴν ΥΕ ΠΙΓ¹¹³. Ἀγγεῖα «τύπου bucchero» εἶναι πρώτη φορὰ πὸν βρίσκονται στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου. Ξεχωριστὸ εὑρημα στὸ ἐπαρχιακὸ σύνολο ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο ἀποτελεῖ ἡ ἐπείσασκη κύλικα ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα τοῦ «τύπου τῶν Ζυγουριῶν», ἐπειδὴ εἶναι τὸ μοναδικὸ σκεῦος μὲ κόσμηση διπλῆς πορφύρας στὴ Ρόδο (εἰκ. 54).

Εἶναι φανερό ὅτι ἐπὶλεκτα προϊόντα τῶν κεντρικῶν ἐργαστηρίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας φθάνουν στὴ Ρόδο, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ χαρακτηριστικὲς κύλικες τοῦ «τύπου

τῆς Πυλῶνας τῆς πρώιμης ΥΕ ΠΙΓ πὸν φέρουν τὴ χαρακτηριστικὴ θηλοειδὴ ταινία στὶς βάσεις τοῦ στομίου καὶ τοῦ ψευδοστομίου. Karantzali and Ponting ὁ.π. (σημ. 108) 227-228, εἰκ. 6.

111. Πρόκειται γιὰ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου. *Lindos IV* 30, εἰκ. 14 Πάσσα T1, 48, εἰκ. 47 Πάσσα T4. *CVA Copenhagen IIIA*, πίν. 41:4-6, 42:4-6, 43:1-2.

112. Στὸν κεραμικὸ κλῖβανο τῆς Ἰαλυσσοῦ δὲν βρέθηκαν γραπτὰ ἄγγεια: Τ. Μαρκέτου Μυκηναϊκὸς κεραμικὸς κλῖβανος στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τῆς

Ἰαλυσσοῦ (Τριάντα, Ρόδος), *Πρακτικὰ Συνεδρίου γιὰ τὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τεχνολογία καὶ Τεχνική. Ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ μέχρι τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο* (2004) 139. Πὰ τὰ ἄγγεια τοῦ ἐργαστηρίου τῆς νότιας Ρόδου πρβ. Mountjoy ὁ.π. (σημ. 20) 21-33. Karantzali ὁ.π. (σημ. 54), ἢ ἴδια ὁ.π. (σημ. 2).

113. Πὰ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κῶ M. Benzi, Problems of the Mycenaean Expansion in the south-eastern Aegean, *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia* (ἐπιμ. E. de Miro, L. Godart, A. Sacconi, Roma 1996) 955-956.

τῶν Ζυγουριῶν» καὶ οἱ σκύφοι τῆς ομάδας Α. Ἡ εἰσαγωγή ξεχωριστῶν προϊόντων ἀπὸ τὰ κεντρικὰ ἐργαστήρια τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλα ἐργαστήρια, ὅπως αὐτὸ τοῦ ΝΑ. Αἰγαίου, στοὺς οἰκισμοὺς τῆς νότιας Ρόδου, δείχνει τὴν παρουσία κοινωνικῶν ομάδων ποὺ ἐπιδίωκαν νὰ ἀποκτήσουν ἀντικείμενα ἀξίας καὶ γοήτρου. Οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ στὸ Γεννάδι καὶ τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου ἦταν εὐποροί, μὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ζωῆς, ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς τάσεις τῶν κέντρων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ εἶχαν τὰ μέσα νὰ ἀποκτήσουν κεραμικὰ πολυτελῆ προϊόντα.

Ὅπως ἔχει ἤδη ὑπογραμμισθεῖ, ἡ ὑπαρξὴ πληθώρας ἐπέισακτων κεραμικῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας στὴ Ρόδο ἦταν ἀποτέλεσμα ἔντονης ἐμπορικῆς δραστηριότητος, ποὺ ἐλάμβανε χώρα στὰ σημαντικὰ λιμάνια τοῦ νησιοῦ καί, κυρίως, στὴν Ἰαλυσό. Ὁ πλοῦτος τῆς Ρόδου σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ θέση τῆς στὸν θαλάσσιο δρόμο τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα πρὸς τὴν Κύπρο καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὰ πολυτελῆ καὶ ξεχωριστὰ αὐτὰ προϊόντα, οἱ κάτοικοι τῶν ΥΧ ΙΙΙ οἰκισμῶν τῆς Ρόδου φρόντιζαν νὰ τὰ ἀποκτήσουν γιὰ χρῆση κυρίως ταφικῇ, σύμφωνα μὲ τὸν μυκηναϊκὸ τρόπο συμπεριφορᾶς καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ταφικὰ ἔθιμα¹¹⁴. Ὡστόσο, ἐπιμελημένης τεχντροπίας προϊόντα τῶν ροδιακῶν ἐργαστηρίων, ἀλλὰ καὶ ἅπλὰ οἰκιακῆς χρήσης, ἄβαφα ἢ μὲ γραπτὰς ταινίες, σκευὴ χρησιμοποιοῦνταν στὶς ταφικὲς τελετουργίες καὶ τοποθετοῦνταν στὴ συνέχεια ὡς κτερίσματα. Οἱ ΥΕ ΙΙΙ οἰκισμοὶ τοῦ ΝΑ. Αἰγαίου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου διέθεταν κεραμικὰ ἐργαστήρια, διακεκριμένα προϊόντα τῶν ὁποίων συνδυάζουν τὰ παραδοσιακὰ τεχντροπικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς καινοτομίες τῆς ἐποχῆς τους¹¹⁵.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς δύο νέες θέσεις τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων στὸ Γεννάδι καὶ στὸν Ἀρχάγγελο ἐπιβεβαιώνουν τὴ γνωστὴ εἰκόνα τῆς εὐημερίας τῆς νότιας Ρόδου – καὶ κυρίως τῆς ΝΑ. περιοχῆς – κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΑ καὶ ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὶς δύο αὐτές, πολλὰ ὑποσχόμενες, θέσεις πιθανότατα θὰ φέρει στὸ φῶς νέα στοιχεῖα γιὰ τὶς συνήθειες τῶν ἀνθρώπων τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν καὶ θὰ συνεισφέρει στὴν ἱχνηλάτηση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τους.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Alt-Ägina IV* S. Hiller, *Alt-Ägina IV, 1, Mykenische Keramik* (Mainz am Rhein 1975).
MDP P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery, A Guide to Identification*, SIMA LXXII (Göteborg 1986).
Pylona E. Karantzali, *The Mycenaean Cemetery at Pylona on Rhodes*, BAR Series 988 (Oxford 2001).
Pylos C. W. Blegen - M. Rawson - L. W. Taylour - W. P. Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I-III* (Princeton 1966-1973).
Lindos IV S. Dietz, *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Mycenaean Period, Lindos IV, 1* (Denmark 1984).
Rodi M. Benzi, *Rodi e la civiltà micenea* (Roma 1992).
RMDP P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden/Westf. 1999).

114. Karantzali ὁ.π. (σημ. 54) 148-149.

115. Karantzali ὁ.π. (σημ. 2), ἡ ἴδια ὁ.π. (σημ. 16) 54

σημ. 127, ὅπου οἱ σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2009

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΣ

ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2009

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

